Bolekhiv Memorial Book

Sefer ha-zikaron li-kedoshe Boleḥov

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

AUTHOR	Eshel, Jonah.
TITLE	Sefer ha-zikaron li-kedoshe Boleḥov / ba-'arikhat Yonah u-Mosheh-Ḥanina Eshel.
IMPRINT	880-03 [Haifa] : Hotsa'at Irgun yots'e Bolehov, 717 [1957]
DESCRIPT	352 p. : ill., ports. ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Ukraine -- Bolekhiv. Bolekhiv (Ukraine) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Ukraine -- Bolekhiv.
ADD'L NAME	Eshel, Mosheh Ḥanina.

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ספר הזכרון לקדושי בוליחוב׳

ספר הזכרון

לקדושי בוליחוב

בעריכת

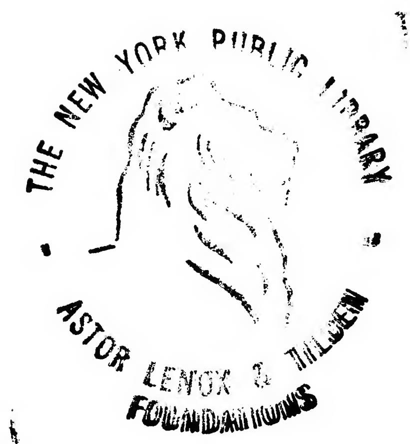
יונה ומשה־חנינא אשל

לא למכירה

בהוצאת ארגון יוצאי בוליחוב בישראל
תשי"ז—1957

כתובת הארגון :

ש. רינהרץ, חיפה, רח' הרצל 19

„אות" דפוס קואופרטיבי בע"מ, חיפה

דבר הועד

באספת האזכרה השנתית בתל־אביב בשנת 1954 הוחלט להציב יד לזכר קרבנותינו, שניספו על קידוש השם בימי השואה.

מן הנמנע היה לממש זאת בעיירתנו במקום ההריגה ולהקים בה מצבת זכרון. משום כך הגשמנו את הרעיון בשתי צורות ראויות ונאותות ביותר :

א) ב„יער קדושים" על אדמת הקהק"ל, בדרך בואכה ירושלים, שתלנו 1000 עץ. 900 עץ לפי שמות הקרבנות, שנמסרו לנו ע"י קרוביהם, אילו 100 עץ לזכר הקרבנות האלמונים, אשר קרוב וגואל לא נמצא להם, כדי להנציח את זכרם.

באותה חורשה הוקמה אבן מצבת „לקדושי קהלת בוליחוב".

ב) „ספר זכרון" — הוצאתו נשתהתה בשל ארבע סיבות.

1. כל עוד לא נשלם איסוף התרומות למפעל החורשה, לא יכולנו לעסוק בעריכת הספר.

2. בגלל חוסר מענים של אחינו, בני עירנו, אשר בתפוצות הגולה.

3. מפאת הקשיים שנערמו בשעת איסוף חומר מילולי וריכוזו, כן תמונות וצילומים.

4. תקציבנו הדל לא איפשר לנו למסור את העריכה ואת התרגומים (נתקבלו פרקי זכרונות ביידיש, בגרמנית ובפולנית), לכוחות חוץ, בשכר.

יתכן והיקפו, תוכנו ומספר הצילומים שבספר הנם בבחינת חסר. אולם נוכח האמצעים הזעירים שעמדו לרשותנו למטרה זו, גם זו לטובה !

את החלק ההיסטורי ערך, שלא על מנת לקבל פרס, חברנו הדגול, בן עירנו, ד"ר מיכאל הנדל, ההיסטוריון והפדגוג הידוע. הוא הערה בו ממיטב כשרו, רוחו, חילו ואהבתו לעיירת מולדתו. לעבודה הנ"ל הקדיש ממיטב זמנו ומרצו. אנו מביעים לו בזאת רחשי תודה. יישר כח !

בחלקים האחרים של הספר : השואה ומחיי יום־יום הפכו יונה עלנדמן־אשל ומשה חנינא הויזמן—אשל. ערכו, תרגמו והגיהו אותם בהתנדבות, מתוך מסירות, התמדה ללא לאות, על אף ההתחבטויות והלבטים הרבים בדרך הביצוע, לא אמרו נואש וללא רתיעה המשיכו במלאכתם.

להוקרה ולציון מיוחד ראוי חברנו משה חנינא אשל, אשר עמל ללא יגע. תודות למסירותו, רצינותו, ועקשנותו כי רבה, התגברנו על כל הקשיים שנערמו בדרך. הוא הוא שהגה ויזם את הוצאת הספר. אף ביצע אותה. — לו ולרעיתו תשואות חן חן !

בסיפוק ומתוך שמחה הננו מציינים, כי אך ורק בכוחות עצמנו, עלה בידינו להוציא לפועל את אשר היתוינו לנו ויכולנו למשימה הקשה.

תודתנו הכנה לח' יוסף אדלר ולאחים בענו ומאקס רייסמן — שלשתם עדי ראיה לשואה — בעד השתתפותם בחלק הדן על חורבן קהלתנו. תבא הברכה עליהם !

הודות ליוזמתו של המלומד הד"ר א. י. בראוור עמדנו להדפיס בחלק ההיסטורי את ה„זכרונות של ר' דב מבוליחוב". ברם בגלל אמצעינו הכספיים הדלים נאלצנו לצערנו לוותר על כך. אי לכך פנינו בהמלצתו של הפרופ' ב"צ דינור ל„מוסד ביאליק" והובטח לנו מטעם המוסד, כי בשעת כושר הקרובה ביותר יוציא לאור מהדורה מתוקנת לכתביו של ר' בער בוליחובער, בעריכתו של הד"ר א. י. בראוור.

לפרופ׳ ב״צ דינור, לד״ר א. י. בראוור ולהנהלת „מוסד ביאליק״ בעד נכונותם ורצונם הטוב חן חן מקרב לב !

הננו מודים לכל המוסדות וליחידים, אשר נתנו לנו יד בשעת הוצאת הספר.

תודה מיוחדת והוקרה נביע בזאת לחבר שלמה אלטבויר—כ״ץ, איש סטרי, על היענותו האדיבה לתרגם בהתנדבות ליידיש את פרקי היסטוריה לד״ר הנדל.

לציון ולתודה ראוי בית־הדפוס „אות״, אשר השתדל לשוות צורה נאה לספר וביחוד לח׳ אריה שן־טל על עמלו הרב.

למשימתנו הקשה והכפולה — נטיעת חורשה והוצאת הספר — יכולנו תודות לעמלם, למסירותם הכנה, למשמעתם ורצינותם היתרה של כל חברי הועד, שלא נרתעו מכל מכשול ולא חשכו יגע. איש איש מילא את המוטל עליו. יישר כחכם !

לחסידי אומות העולם — בני עירנו — אשר נתנו בימי השואה מקלט לאחינו היהודים, שמו את נפשם בכפם ונטבחו יחד עם הנחבאים, כבוד ויקר ! ביראת קודש ובהוקרה רבה נצרור את זכרם בצרור יתר קדושינו !

„ספר זכרון״ הוא קודש לזכרם של הקרבנות היקרים, אשר נכרתו, הושמדו ונחנקו באכזריות שטן, גם לאלה אשר סיכנו את חייהם במעשה אנושי בהצילם נפשות בישראל.

יהא „ספר זכרון״ זה עדות נאמנה לדורי דורות לפרק טרגי מתוך מסע הענויים המחריד ביותר בתולדות האנושות.

בשם הועד
מ י כ א ל ש נ י ו י ס

ח ב ר י ה ו ע ד
(לפי א״ב) :

אשל יונה
אשל משה חנינא
ד״ר הנדל ליפא
וֶבֶר אברהם
טירקל דבורה
לוסטיג פנינה
מסינגר יהודה ז״ל
רינהרץ שמואל
שניויס מיכאל

דבר המערכת

ברטט, בחרדת קודש ובאחריות כנה ניגשנו לעריכת הספר.

נדבך על גבי נדבך הונחו יסודותיו.

הקורא הנכבד!

אתך הסליחה על החומר החסר בחלק ההיסטורי לתקופה שלאחר שנת 1900. לצערנו הרב חסרו לנו לכך מקורות הן בכתב, הן בע״פ.

פרקי ההווי והפולקלור הם אינם פרי עטם של מושכים בעט־סופר, של עורכים מנוסים — אלא לקט זכרונות וחוויות גרידא, חתך חיים בעיירתנו, על אנשיה, תופעותיה, מאבקיה, מאוויה ושאיפותיה.

בגלל סיבות, שאינן תלויות בנו, החסרנו בחלקו השני של הספר אי אלו תנועות נוער וערכים, כגון: מוסדות צדקה שונים, עלית הקשישים (בתקופת ה„חלוקה"), בתי כנסיות, קלויזן ומנינים, כליזמרים, בעלי מלאכה, מקצועות מיוחדים המאפיינים את בוליחוב וסביבתה.

בפרקי אבדן קהלתנו ימצא הקורא כפילות: הח׳ אדלר הכליל את דבריו, בו בזמן האחים רייסמן תיארום בצורת חוויה אישית.

אשר לכתיב „בוליחוב" — הסתמכנו על המקורות (זכרונות ר׳ דב מבוליחוב).

לדאבוננו לא תורגמו מיידיש לעברית אי אלו רשימות.

על כל החסר, היתיר והלקוי עם הקורא הסליחה.

★

יהי רצון ולמרות ליקוייו הרבים, יהיה הספר נחמה פורתא לבני עירנו ולידידינו! מי יתן ואיש איש ימצא בו הד ממה שהיה, אבד ואיננו עוד!

יהי רצון והספר לא יהיה בארון הספרים כאבן שאין לה הופכין!

יהי רצון וצאצאינו ימצאו בו ענין. בעיינם בו יווכחו, כי קודמיהם היו אבר חי בגוף תוסס, וכי בתנאי גולה הקשים ביותר עיצבו דפוסי חייב משלהם ומה אבד לפנתיאון הלאומי בכליונם הטראגי!

אנא, קבלו את הספר כמו שהוא!

כנה היתה כוונתנו.

יזכור

בוליחוב,

לך, עיירתנו הקטנטונת, האפסית במפת העולם,
רחבת היריעה הנאדרת, המפוארת בשבילנו,
אילן רב הפאורות,
לך —
לאמהות ואבות,
סבים וסבות,
אחים ואחיות,
ידידים ורֵעים —
ללומדיך ומשכיליך,
פועליך, פשוטי־עם,
קשישיך ועולליך,
לנוער התוסס, החולם ולהגשמה לא זכה —
יד צנועה נציב!
דמות־דיוקנכם הזכה תנוב בנפשנו!
את אשר עוללו לכם ולכל בית ישראל,
הזדים הטמאים

נזכור ולא נשכח!

נשבענו!

ד״ר מ. הנדל

לתולדות היהודים בבוליחוב במאה השמונה־עשרה

(לפי הספר „זכרונות ר׳ דוב מבוליחוב״ ולפי מקורות אחרים)

א. הקדמה

בין משכנות ישראל בעבר אין הרבה ערים שזכו לתאורים בני־זמנם, אשר על יסודם נוכל לעמד על טיבה ורוחה של העיר והקהלה, על אישיה ועסקיה, על נופה והאוירה האופפת אותה, ובמדה שאנו נסוגים לתקופות הקודמות, כן ימעט מספר התאורים האלה. יהודי לא החזיק בעט, בלתי אם כדי להעלות על הכתב דברי תורה ויראת שמים, והדברים שאין בהם משום עיקר לגבי היסודות של למוד והוראה, כאפס וכאין נחשבו בעיניו. משום כך אין המחברים — אף מן המועטים המספרים על עצמם — מבליטים את אישיותם; ואם בכל זאת אנו לומדים מספריהם כמה פרטים חשובים על חייהם ועסקיהם, על משפחתם וחוג מכריהם, על התענינותם ומאוייהם, הרי זה בשעה שהם מסיחים לפי תומם, לא מתוך כונה להעמיד את הקורא על הפרטים האלה, אלא בשעה שהמחבר מתכוון לתאר את גבורת ה׳ וגודל חסדו אתו, בהצילו מצרה ומצוקה, או בהוליכו בדרך ההצלחה. משנה־חשיבות נודעת אפוא לזכרונותיו של ר׳ דוב בירקנטל, יליד בּוֹליחוֹב, הקרוי דוב בער בוליחובר, שהודות להם ניתן לנו להציץ — ולו באופן כללי — לתוך מערכת חיי קהלה יהודית בגליציה שבפולין הדרומית במאה הי״ח.

ב. יסוד העיר וזכויות תושביה

בוליחוב איננה מן הערים העתיקות; שנות קיומה הן כ־350 שנה. העיר נוסדה ע״י אחד הפריצים, ניקולאי גידזינסקי, שהפך אחד מכפריו לעיר מתוך תקוה שע״י כך ירבה את הכנסותיו; וברור היה שהכונה היא להתישבות המוגברת של היהודים, שע״י פעילותם הכלכלית יהפכו את הכפר־העיר לנכס חשוב בין שאר נכסיו. את הזכויות שהבטיח גידזינסקי לתושבי עירו החדשה הגיש גם למלך, והלה אשר אותן בשנת 1603. זכויות אלה אינן קטנות: קודם כל מובטח ליהודים שווי זכויות עם התושבים בני הדת הנוצרית; שנית, מפטר בעל העיר מראש את כל תושבי העיר מכמה חובות שהיו רובצות בעיקר על תושבי הכפרים, כגון אספקת כלי תחבורה, גיוס עבודה לבנין דרכים ולתקון גשרים באחוזותיו, מעשר מגז הצאן, מעשר מתנובת הכורת וכד׳. החובה היחידה שהשררה מטיל על תושביו היא שמירה על הסכר, לבל יציפו המים בגאותם את השדות שמסביב. מאחר שכל סוחר מעונין להחזיק את חנותו במקום מרכזי, ע״כ מבטיח המיסד ליהודים זכות בנין בתים וחנויות בשוק, ולא עוד, אלא הוא נותן גם מצדו לכל בעל בית שטח של גן תמורת תשלום קטן. השררה הראה את חסדו המיוחד ליהודים גם ע״י כך, שנתן להם חנם מגרש להקמת בית כנסת, כן מקום לבית עלמין, ובפרוש הבטיח, שאם על מגרש בית הכנסת יוקם בית למען השמש והחזן, יהיה בית זה פטור לצמיתות מכל מס.

עד כאן הזכויות הכלכליות. אבל ניתנו ליהודים גם שתי זכויות מדיניות חשובות: האחת היא להשתתף יחד עם הנוצרים בבחירת ראש העיר ומועצתה, והאחת שכל עניני דינים בהם יתָבעו יהודים ע״י נוצרים יובאו במישרין לפני בעל העיר או בפני נציגו. הברור וקביעת פסק הדין לא יעשו אלא בהשתתפות „זקן היהודים״. לא נזכר ענין של דינים שבין יהודים ליהודים, כי היה זה מובן מעצמו שבמקרים אלה המוסד השפוטי המוסמך הוא ועד הקהלה, שזקן היהודים כנ״ל הוא נציגו כלפי חוץ; כן לא נזכרו סכסוכים, בהם הנוצרי הוא הנתבע, שכן גם זה היה מובן מאליו שמקרים אלה הם בתחום שפוטו של בית הדין העירוני או הממלכתי. אבל בהוראות נוספות מטעם השררה בשנת 1660 אנו מוצאים סעיף הקובע באופן כללי, שבית הדין העירוני לא ישפט במקרה של סכסוך בין יהודי ונוצרי, אלא בנוכחות זקן היהודים. אכן מראים המיסמכים שבבית המשפט העירוני השתתף תמיד נציג הקהלה.

להדגמת המצב שאכן היו הזכויות הנ״ל לא אות מתה, אלא לפיהן נהגו למעשה תשמש לנו העובדה, כי בשבועת ראש העיר, אחר הבחרו בשנת 1660, כלולה פסקא זו: „הנני נשבע לחיות בשלום עם כל האזרחים בני העיר, הן הקתולים הרומיים, הן הקתולים היוניים והן היהודים, עם העשירים והעניים, כן לשמור על הזכויות של שלש האומות ולהגן עליהם״.

העיר נוסדה בסמן ברכה, והכונות היו טובות, אבל נסיבות הזמן לא היו נוחות. העיר סובלת מהתנפלויות הטטרים, ובשנת 1678 נאלצת הקהלה לקבל הלואה אצל השררה, ששמש באותו זמן במשרה הגבוהה של בישוף בלבוב. יצוין, כי היחסים בין האוכלוסיה היהודית והנוצרית היו נוחים והוגנים. האחרונים רחשו לשכניהם היהודים יחס של אמון וכבוד; כשנשרף בז׳ידצוב הארכיון, בו היה שמור המסמך הנ״ל, הקובע את היחסים ההדדיים בין השררה לבין האוכלוסיה, וצריך היה אח״כ לרשם את המסמך מחדש בערכאות, נבחרו ע״י תושבי כל העיר כולה שני יהודים, על מנת שיבצעו פעולה זו.

ג. העיר ובעליה במאה ה־18

העיירה שוכנת לרגלי הרי הקארפאטים. מספר תושביה היהודים במאה הי״ח — והם רובם של אוכלוסי העיר בכלל — אינו גדול ביותר; אין בה אלא כאלף נפשות, ועל אלה נמנים גם תושבי שלשה עשר הכפרים הסמוכים, המהווים יחד עם תושבי העיר עצמה קהילה אחת. מספר זה נראה בדורנו, שהורגל בישובים בעלי אוכלוסיה רבה, כקטן מאד; אבל אל נשכח, שבאותם הימים לא היה ישוב רב אף בערים הגדולות. העיר בראדי, שהיתה עיר ואם בישראל להנהגה מדינית ולעצמה כלכלית, לא היו בה באותו זמן אלא כשבעת אלפים נפש; ואף העיר לבוב, בירתה של גליציה, שהתרכזו בה אחרי מלחמת העולם הראשונה קרוב לשמונים אלף יהודים, לא היו בה אף היא בסוף המאה הי״ח יותר משבעת אלפים נפש מישראל.

העיירה בוליחוב היתה, כפי שראינו — כהרבה ערי פולין — עיר „פרטית״, כלומר מעין אחוזה של אחד הפריצים, העוברת בירושה עם כל נכסיו למשפחתו. כדוגמת כל רכוש אחר יכול בעל העיר למכר אותה לבעלים אחרים, להחליפה בנכס אחר או להשכירה תמורת כסף לחוכר הנראה לו ומבטיח לו הכנסה הגונה ממסי תושבי העיר,

מעסקי מסחרם, מהאדמה המעובדת שבסביבות העיר וכיו״ב. כחוכרים היו משמשים על פי רוב יהודים; הללו יש והתעשרו מהחכירות האלה, ויש וירדו לגמרי מנכסיהם, כשהשררה דרש יותר מכפי שיעור ההכנסות או קבע כראות־עיניו את תנאי חוזה החכירה. יש והשררה מחליט לנהל את עסקיו בעצמו ע״י פקידיו, והחוכר היהודי הקודם יוצא בחוסר כל. בזכרונותיו של ר׳ דוב מסופר הרבה בענין החכירות: מעשה בעשיר גדול מהעיירה הסמוכה, קרובו של ר׳ דוב, שהיה מחזיק נכסים מהשררות, „ומלומד היה להתעסק בעניני עבודת שדות וזריעות ושאר הכנסת הנכסים מגדול בהמות, סוסים ובקרים״, והנה — בהתחלף שר העיר — „לא רצה להשכיר את הנכסים לאיזה איש אחר, רק החזיק הכל לעצמו״; עסקי נכסיו התנהגו מעתה ע״י פקידיו, ונשאר החוכר היהודי מנושל מפרנסתו.

בימי בעל הזכרונות היתה העיר זמן מסוים בידי כומר אחד שעמד בקשרי מסחר עם היהודים, ור׳ דוב השכיל לנצל את הקשרים האלה לטובת הכלל. קרה שפעם, בשעת חלופי בעלים, היתה צפויה סכנה גדולה ליהודי בוליחוב, ומעשה שהיה כך היה: בעל־העיר הקודם הפסיד הרבה כסף במשחק קלפים, ובמצוקתו הכספית מכר את העיר לגיסו; הלה, ששלם בעד העיר סכום מופרז, מהר להפטר מקניתו ומכר את העיר לאחר. הקונה החדש בקש תחבולות להגדיל את הכנסותיו ומצא, שכדאי לו להוציא חלק מתושבי בוליחוב ולהושיבם באחד מכפריו, על מנת שיהפכוהו במשך הזמן לעיר. „כאשר שמעו אנשי עירנו, אין שום אחד רצה לעקור דירתו מעירו שנולד ונתגדל בה״. פקידי בעל־העיר הבטיחו למועמדים להתישבות החדשה „הבטחות גדולות״, אבל כשראו שאין דבריהם נשמעים, התחילו במעשה אונס ולחץ והכריחו כמה מן התושבים לגשת מיד לבנין בתים בעיר החדשה. הסרבנים הושמו במאסר, שנקבע בביתו של ר׳ דוב, ודוקא בחדרים שהוקצו לבית־כנסת, והקהלה סבלה „יגונות, דאגות וצער״. רק אחר השתדלות אחיו של ר׳ דוב בוטל רוע הגזרה, ורווח לקהלה. עובדה זו יש בה כדי להפיץ אור על גורלם של תושבי הערים הפרטיות, שהיו נתונים לשרירות לבם של בעליהם, והללו יכלו לעשות בנתיניהם ככל העולה על רוחם. גם בעל־הזכרונות עצמו נתנסה קשה בעניני חכירת הכנסות העיר. מאחר שלא עלה בידי הפריץ דבר יסוד הישוב החדש, הוא רצה להפרע מנתיניו היהודים והכריחם לחכר את הכנסות העיר — בעיקר מבתי המרזח וטחנות הקמח — בדמי חכירה שכרוך בהם הפסד. והנה נפל גם הגורל על ר׳ דוב. הדבר לא נעם לו, „אבל מי יכול לדין עם מי שתקיף ממנו״, בפרט שגם רב הקהלה יעץ לו לר׳ דוב לקבל על עצמו את החכירה, באמרו כי הקשר הזה עם בעל העיר יבטיח לתושביה חסות והגנה כלפי שררות אחרים, שיהודי בוליחוב לוו אצלם כספים ולא היה בידם לפרע את חובם לזמן הדרוש. אחר הסוסים רבים התרצה ר׳ דוב וקבל את החכירה, יחד עם כמה שותפים. העסק לא עלה יפה, וכעבור זמן מה הוכרח לבקש הנחה מדמי החכירה, בנמקו את בקשתו בטענה, שנכנס לעסק שלא על מנת להרויח „אלא לשמר הכנסת השררה שלא תחסר״.

בעל העיר חייב להגן על הקהלה החוסה בצלו, אבל חובה זו אין בכוחו למלא אף בימים כתקונם; בימים טרופים של שבוש הדרכים בצבאות האויב או בגדודי המפלגות הנלחמות זו בזו מלחמות פנימיות או בסתם פורעי חוק, הנוהגים לפי הכלל של כל דאלים גבר — לא כל שכן. מצד שני, הרי זה לטובתו של בעל־העיר להגן על

יהודיו, שכן בטובתם טוב גם לו, משגשוג עסקיהם יש תוצאה ישירה לקופתו, ובדלדולם מתקפחות גם הכנסותיו.

עם המסים המיוחדים המוטלים מטעם בעל־העיר על הקהלה נמנה „שכר הרבנות", שהקהלה משלמת מדי שנה בשנה מהכנסות השחיטה, וכן מס המסחר בחגורות ובאבנטים, שהיה בידי פחותי הסוחרים. לא אחת קרה שהקהלה נמצאה במצוקה כספית, ולא היה ביכלתה לשלם את המסים, ור' דוב שמש לה מליץ כמחבר בקשות בדבר הנחות והקלות.

עד כאן עניני הבעלות הבלתי אמצעית של הפריץ. אבל הקהלה היתה לה גם זיקה למלך, השליט העליון של המדינה, ואף זיקה זו התבטאה בעיקר בתשלום מסים. המסים העיקריים לטובת המדינה היו מס המשקאות ומס הגולגולת. הראשון היה משתלם ישר לקופת המדינה, השני — והוא המס העקרי — היה נערך ע"י השלטון העצמי היהודי, ועד ארבע הארצות, בשביל יהודי כל המדינה, והיה נגבה ע"י שלטונות קופת המדינה מכל קהלה וקהלה, כפי שהוטל עליה ע"י הועד. הטפול במס זה היה אחד מתפקידיו הראשיים של הועד ביחסים שבין הישוב היהודי כקבוץ מאורגן ובין שלטונות הארץ.

ד. הקהלה וועד ארבע הארצות

הקהלה בכל עיר ועיר וועד ארבע הארצות לגבי פולין כולה [1], אלה היו השלטונות היהודים הפנימיים; היהודים בפולין היו אפוא כפופים לשלשה שלטונות: לעיריה ולפריץ של העיר (אם העיר היתה רשות היחיד), לשלטונות המרכזיים של המדינה ולשלטונם העצמי, שאותו החשיבו ביותר, שכן הוא עצם מעצמם [2]. ר' דוב, בהזכירו שם של אחד היהודים הממלא תפקיד בהנהגתה העצמית, אינו שוכח אף פעם לפקדו בתוארו הראוי: „שתדלן דארבע הארצות", „ראש מדינה", „האלופים ראשי מדינות", „הקצינים הראשים והמנהיגים" — בטויים אלה חוזרים ונשנים הרבה פעמים בספרו.

הקהלה כשלטון יהודי מקומי היתה מכלכלת את כל עניני הישוב היהודי, הרוחניים והחמריים והיתה מופיעה כבאת־כח כל הצבור המקומי בפני גורמי חוץ — המלך, הכמרים, הפריצים וכו'. לשם כלכלת עניניה הוכרחה הקהלה להטיל מסים פנימיים, מהם מסים הנגבים ישר מכל תושב, מהם מסים הכלולים במחירם של מצרכי יום יום, כגון מס השמרים, מהם תשלומים בעד שרותים שהקהלה קיימה לטובת תושביה, כגון השחיטה או המדות והמשקלות הצבוריים. ר' דוב מספר לנו כיצד קנה בשביל הקהלה משקלות חדשים, ומה היתה הכנסתה בעד מתן רשות השמוש במשקלות ובמדות של דבש. עיקר העיסוק של הקהלה היה הטפול בעניני מס הגולגולת. מס זה הועמד במחצית המאה הט"ז, כמס הרובץ על הישוב העברי במדינה כולה, על סך עשרת אלפים זהובים; במשך הזמן גדלה המכסה והגיעה בראשית המאה הי"ח עד כדי סך מאתים ועשרים אלף. ועד ארבע הארצות היה מחלק את הסכום הזה על הקהלות הבודדות. בדבר חלוקה זו התנהלו דין־ודברים תכופים בין הקהלות ובין הועד, שכן נמצא לעתים קרובות שקהלה מסוימת לא היה בכוחה לשלם את המוטל עליה. כך קרה לקהלת בוליחוב במחצית המאה הי"ח, כשהעיר נשרפה ונשדדה, הרבה תושבים עזבוה, ונגרמו לקהלה היזקות, עד כדי סך של שלש מאות אלף זהובים. הקהלה פנתה מיד לראשי הועד בתזכיר מפורט, „באגרות כתובות במועצות ודעת דרך מסלול בלשון הקודש" ובקשה הנחה ממס הגולגולת. לחזוק בקשתה ערכה הקהלה תזכיר גם לבעל־העיר, שימליץ עליה בפני מיניסטר הכספים.

הדברים לא מצאו בתחלה אוזן קשבת: ראשי הועד נתנו תשובה סתמית, בלתי מחייבת, ומיניסטר הכספים השליך את יהבו על הועד באמרו: „ומה לי לעשות אחרי המעשה שכבר העריכו השמאים וגם נחלקו האסיגנציות [3], מפי ראשי המדינות בכל הגלילות, ואין לקהל בוליחוב כי אם שתבקשו מתושבי הקהלות הסמוכות להם, שיתרצו לנדב סך מה על מנת להקל על הקהלה הנשרפה נתינת הכרגא דמלכא" [4]. הקהלה עמדה „נבוכה ומבוהלה, מופחדה ויראה מנגישות שהיו שולחים בעלי מלחמות מחיל־צבאות פולין ברכב ובסוסים לגבות נתינת הכרגא". אבל ר' דוב מתנחם: „אל כביר לא ימאס את זרע ישראל"; יחד עם עוד מתושבי העיר התחילו בהשתדלות אצל השר שבידו היתה פקודת התשלום, תארו לפניו את גודל האסון שירד על העיר; „האמונים עלי תולע חבקו אשפתות, שאין דירות להם ראויות, שנשרפו בתיהם, ומאד ראוי לרחם עליהם, ואיך אפשר לתבוע מהם אף פרוטה אחת" [5]. ההשתדלות שעלתה כמובן בכסף נשאה פרי; ענין התשלום נדחה לפי שעה עד לכנוס הבא של הועד, ואמנם בהתכנס הועד שנית בבראדי, נשלחה אליו שליחות מקהלת בוליחוב בהשתתפות אחיו של ר' דוב, והושגה פשרה שהכרגא תשולם לא בבת אחת אלא בשעורין במשך שלש שנים (אמנם בתוספת רבית). כנראה שגם לשנים הבאות צמחה מכאן טובה לקהלת בוליחוב בנוגע לתשלום הכרגא; ר' דוב מבטיח לספר על כך „במקומו", אבל אין עוד ידיעות על כך בזכרונותיו; או שקטע זה אבד או שר' דוב לא עמד על הפרטים האלה בהמשך ספורו.

לימים הגיעו שלטונות פולין לידי הכרה שלא נוח להם הסדור הזה של הטלת תשלום כללי על הישוב היהודי כצבור מאורגן ושל מסירת כלכלת הענינים לנציגות המרכזית של היהודים. במצוקה הכללית שהקיפה במאה הי"ח את הישוב היהודי, כשיסודות הבטחון נתערערו, וצריך היה להשקיע סכומים עצומים להגנת החיים והעסקים, שקע הועד בחובות רבים, ולא עלה בידו לפרע את חובו לקופת המדינה; והפולנים שאלו את עצמם, אם לא יהיה טוב יותר להטיל מס אישי על כל יהודי בלי תווך הועד; ואם כן הדבר, הרי הועד אינו נחוץ עוד. היו עוד גורמים פנימיים שונים שהחלישו את תוקף הועד וסמכותו: מריבות וסכסוכים, הבלטת אינטרסים פרטיים על חשבון הכלל, השתלטות מספר מצומצם של גבירים ונגידים על ההמון ונצול דלת העם, וכיו"ב. כל אלה הביאו לידי כך, שבשנת 1764 בטלו הפולנים את השלטון היהודי המרוכז, והטילו מס ישיר על כל יהודי — למעלה מגיל של שנה אחת — בסך של שני זהובים לשנה, שאמנם גם להבא ייגבה באמצעות הקהלות. הנהגת מס חדש זה הצריכה עריכת מפקד היהודים; לשם זה הוקמה מטעם השלטון בכל עיר ועיר ועדה מיוחדת מבאי־כח הקהלה בראשותו של פריץ פולני. על הועדות האלה הוטל לספור את נפשות היהודים, ומהחומר שנשמר בארכיונים מפעולותיהן יש ללמד הרבה פרטים על מספר היהודים, הרכבם המשפחתי, ובמדה ידועה גם על עסקיהם. בהקדמה לסיכום המפקד באחת מערי פולין נאמר בעברית: „היום יום יישמע קול סופר בעיר לעמד על הפקודים כל אחד ואחד". אכן גם יהודי בוליחוב עמדו על הפקודים, ונמצאו בספירה שמונה מאות שמונים ושלש נפשות; הגזירה הקשה על סלוק מס שוה לכל נפש גרמה לכך שאת האביונים העלימו מן המפקד; למעשה היו כנראה עוד כארבע מאות נפש מדלת העם.

חובות הועד הגיעו לסכום עצום של שנים וחצי מליון זהוב; לשם סלוקו הוטל מס על כל קהלה שפרעונו נקבע בשלשה שעורים. בקשר לסדורים שהוצרכו להסדר סלוק מס

זה עלה לגדולה אחיו של ר׳ דוב ונתמנה „ראש מדינה״, הכוונה בודאי לראש הועד הגלילי של רייסין (גליציה), שעוד הוסיף — ככל הועדות הגליליות — להתקיים כמה זמן. קהלת בוליחוב אף היא הוטל עליה תשלום של שלושה שעורים, אבל ר׳ דוב הצליח בתחבולותיו לחסך מהקהלה את ההוצאה הזאת, ולאחר שטפל בדבר בלבוב מטעם הקהלה הצליח להחזיר לה את הכסף בשלמותו. השלטון לא ראה בנתיניו היהודים אלא מקור להכנסתו, ויהודי בוליחוב — כיהודי שאר הערים — ראו הצדקה לעצמם לשאף לסכל את עצת השלטונות.

ר׳ דוב מפליג בהכרת ערכו המוסרי של הועד: „והיה זאת לבני ישראל גאולה קטנה ומעט כבוד, שברחמי שמים עלינו לא עזבנו ה׳ ברוב חסדיו ככתוב בתורת משה, אף גם בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתים״, ובבואו לספר על בטולו של הועד, הוא מקדים: „וכעת אספר מהשנוי הגדול שנעשה במדינת פולין לשפלת בני עמנו ישראל, והעדר המעט־כבוד שהיה להם תמיד מעת בואם לגור כאן״. בהזדמנות זו מספר הוא על יחס בית הצירים „הסיים״ הפולני ליהודים, על כוונתו להצר את צעדיהם ועל הישועה שהיתה באה תמיד בשעת צרה מן השמים: „והיו עדת ישראל מאמינים, שבעת הסיים כאשר מתחילים להרשיע נגד עדת ישראל, אליהו הנביא נראה בעצמו לפני הסיים כאחד מהמשולחים ואמר: אני איני מסכים לתקנה או לגזירה זו, ונתבטלה״ [6].

ה. עיר ועסקיה

תושבי בוליחוב עסקו בעיקר במסחר; אין בזכרונות ר׳ דוב שום זכר לבעלי מלאכה, אבל בודאי היו בה — כמו בכל קהלה — בעלי מקצועות שונים העובדים למען ספוק צרכי הקהל ואכרי הסביבה. ר׳ דוב, שהיה סוחר גדול, לא התענין באופן מיוחד בעסקי המלאכה, ועל כן לא הזכירם. עסקי המסחר היו שונים, מהם דומים לכל הערים האחרות, כגון מכירת צרכי אוכל, משקאות והלבשה ליהודים ולאכרי הסביבה, וכן קשרי מסחר עם הפריץ בעל־העיר ועם פקידיו בהספקת צרכיהם ומכירת יבול המשק החקלאי (תבואה, עורות, צמר, פשתן וכיו״ב), מהם מיוחדים לבוליחוב, הנובעים מתנאי המקום. בבוליחוב ובסביבתה היו באותו זמן הרבה מכרות מלח [7], וזהו מקור אחד לפעולה מסחרית, והמקור השני הוא המסחר ביינות הונגריה המשובחים, שהעיר שוכנת לא הרחק מגבולה. עסקי מלח הכניסו רווחים גם לעשירי העיר שהיו חוכרים את המכרה או מספקים עצים מיערות הסביבה לצרכי עבודתו, וגם לפחותי הסוחרים, שהיו קונים את המלח ומוכרים אותו בכסף (או מחליפים בתבואה) לצרכנים במקום ובירידים במקומות אחרים, כגון לבוב ובראדי. אכרי הסביבה היו קונים את המלח בהקפה ואחרי הקציר היו פורעים את החובות. אין לנו כל ידיעות על פועלים יהודים במכרות.

מקום חשוב מאד תופס מסחר היין. האצילים הפולנים היו מרבים לשתות, ושכנותה של גליציה הדרומית עם הונגריה ברוכת הכרמים גרמה לכך, שסחר־היין בכלל ויבואו מהונגריה בפרט התרכזו בידי יהודי מחוזות הגבול, וביניהם גם יהודי בוליחוב. יבוא היינות הביא את הסוחרים בקשרים אישיים עם קהל רחב של מוכרים וקונים לא רק בפולין עצמה אלא גם מחוצה לה, שכן חרג מסחר זה ממסגרת מקומית ונכנס לתחום של מסחר בין־לאומי. נקל לשער שהיתה לדבר זה תוצאה — אם במעט ואם בהרבה — לגבי הרחבת אפקם, אורח חייהם והשכלתם של הסוחרים העוסקים בדבר. קשרי המסחר

עם הסביבה הקרובה אף הם הביאו את יהודי בוליחוב במגע אמיץ יותר עם השכנים שאינם מבני ברית, וכפי שאפשר להווכח מזכרונותיו של ר׳ דב, התיחסו הנוצרים באמון לשכניהם היהודים; באחת השנים הקשות נדברו היהודים עם הנוצרים והגישו בקשה לפריץ „שירחם על עניי עדת ערלים ויהודים להבדיל, שהכרחו ליקח בעת היקרות בשנה זו הרבה תבואות דגן וחטים ושאר הצטרכות להחיות רעבון ביתם מהרחים, ומחמת רוע העתים עד היום אין ביכולתם לשלם חובתם בימי הקיץ קודם התבואה החדשה״. ר׳ דב דנן הוא שחבר את הבקשה, מאחר שידע פולנית והיה בקיא בכגון זה.

ענין מיוחד לענות בו הם עסקי המטבעות. משק הכסף היה בפולניה של המאה הי״ח מסובך מאד; במדינה ניתנו מהלכים למטבעות של ארצות שונות ומסוגים שונים, ובקשר עם הירידה הכלכלית והמלחמות הרבות השתנו ערכי המטבעות חדשים לבקרים. דבר זה גרם לסבוכים במסחר, בפרט שנמצאו בשוק גם מטבעות מזויפות, אבל מאידך גיסא, נוצר ע״י חלופי הכספים ענף מסחרי חדש, שגם סוחרי בוליחוב שלחו בו את ידם. עסקי כספים היו נפוצים גם בצורה אחרת. היהודים היו מלווים כסף לעירונים הנוצרים, ובעצמם היו נזקקים לעתים קרובות להלוואות — גדולות יותר — מאת הפריצים או הכמרים. זוהי אחת ההופעות של דלדול היהודים במאה הי״ח, בה הפכו בדרך כלל ממלוי כסף ללווים.

הסוחרים היו מנהלים את עסקיהם בעצמם, או היו נכנסים בשותפות עם קרוביהם או מכריהם, וגם מקרי שותפות עם נוצרים אינם נדירים. על רקע השותפויות נתגלעו — כרגיל בחיים — סכסוכים ומריבות, ויש והנשים משתתפות באופן פעיל בישוב ההדורים ובחתירה לפשרה.

סוחרי בוליחוב היה להם ארגון משלהם, הלא הוא „החבורה הקדושה של החנונים״, שהיתה מתכנסת אחת לשנה בחול המועד סוכות לבחירת מנהליה. „גבאים, ראשים ושאר מנויים״; בשמיני עצרת היתה החברה עורכת משתה גדול לחבריה, ששמש מעין מסבה לסיום שנה אחת ולהתחדשות הפעולות לשנה החדשה.

ו. ממאורעות הזמן

המאה הי״ח היתה מסוערת מאד בפולין ובחיי היהודים שלה; והדי המאורעות בעקבות חלופי המלכים והמלחמות הפנימיות והחיצוניות הקשורות בהם נתנו את אותותיהם לרעה בחיי כל עיר ועיר. שוד ורצח היו מן המקרים התדירים; באחת המלחמות האלה הגיע לבוליחוב גייס רוסי, והרב דמתא שנחשב לעשיר גדול נאלץ לברח (ברכיבה!) בעצם ערב יום הכפורים. את המאורע החשוב ביותר בחיי יהודי גליציה יש לראות בחלוקה הראשונה של פולין, (בשנת 1772), בה עברה הארץ תחת שלטון אוסטריה. בעל הזכרונות אינו מספר לנו כיצד עבר השלטון הפולני בבוליחוב לידי האוסטרים, אבל רושם הוא הערה אחת שיש בה כדי ללמדנו, שהיו בין היהודים אשר ראו בחלוקת פולין מעין עונש מן השמים על בטול השלטון העצמי היהודי לפני שמונה שנים: „כמו שעשו לישראל נעשה בהם שנלקח כל כבוד ארצם״. המושל האוסטרי יוסף השני הפיק, כנראה, רצון מבעל־הזכרונות שלנו, שכן מזכיר הוא את שמו אחר מותו בתוספת ז״ל, סמן שראה בו מושל חסיד הראוי להוקרה.

בימי יוסף השני נפל דבר גדול בתולדות העיר בוליחוב. בשאיפתו להבריא את

מצבו הכלכלי והאזרחי של הישוב היהודי, בעיקר למען התועלת למדינה, החליט מושל זה להתחיל בהושבת היהודים על הקרקע. הוא לא הבין לנפש היהודים ולא תפש כהלכה את צרכי הצבור היהודי; תקנותיו־תקוניו יש בהם, אפוא, הרבה מן הגזירות, אבל רעיון ההתישבות החקלאית נתקבל ברצון בחוגים שונים של היהודים. אולם הנסיון לא הצליח, שכן נגשה הממשלה לדבר לא בנפש חפצה ולא יצרה את התנאים הדרושים להצלחה; באותו זמן עסקו השלטונות גם בהתישבות גרמנים, ואילו ניתנו למתישבים היהודים אותם התנאים הטובים, היה זה בודאי לברכה למדינה וליהודים כאחת. גם ליד העיר בוליחוב נוסדה מושבה חקלאית ליהודים, אבל הפקידים המקומיים התיחסו לדבר בלב ולב והביטו עליו בעין רעה. והרי התנאים, שבהם נוסדה המושבה בבל החדשה (נייבאבילאן), בעלת השם הסמלי הרומז לגלות בבל של עם ישראל: האדמה היתה מן הזבורית „ונמצאה מחמת איכותה הירודה בלתי כשרה להתישבות גרמנית" — כעדותה המפורשת של הנציבות בלבוב; התכנית היתה להושיב 10 משפחות, ולכל משפחה ניתנו 12 מורג שדה תמורת דמי חכירה שנתיים — בשעה שבקולוניזציה הגרמנית ניתנו לכל משפחה 18 מורג. הממשלה ספקה למתישבים חמרי בנין ונתנה להם גם עזרה ע"י פועלים חקלאיים, אבל ההוצאות האלה של הממשלה, שעלו לרבות מסי החכירה כדי 14 וחצי פלורין לנפש, נרשמו לחשבון, על מנת שיוחזרו תוך 4 שנים, ושומה היה על המתישבים להתחיל בהחזרתם מיד בשנה השניה להתישבותם, כשלכל הדעות היה עוד מצבם המשקי רופף מאד. המתישבים הגרמנים היו מקבלים מיד בהמות, מכשירי עבודה וזרעים לזריעה, ליהודי המושבה שליד בוליחוב לא ניתנו כל אלה, אלא אחר הקציר הראשון. בסיכומו של דבר נמצאנו למדים שלשם התישבות משפחה גרמנית השקיעה הממשלה עד כדי 600 ועד 1000 זהובים, ואלו להתישבות משפחה יהודית בסביבת בוליחוב — וכך היה המצב גם במושבות יהודיות אחרות מיסודו של הקיסר יוסף השני — הקציבה הממשלה לא יותר ממאה זהובים בערך והללו ניתנו למעשה בהקפה, כי כפי שראינו נתחייב כל מתישב להחזיר את חובו תוך 4 שנים. המושבה נוסדה בשנת 1788 בערך, והיהודים נגשו לעבודה; חבל שאין בידינו ידיעות על מוצאם של המתישבים בכלל ועל חלקם של יהודי בוליחוב בתוכם בפרט. התנאים הקשים בכלל ובמיוחד לעירונים המצווים תוך זמן קצר ליהפך לאכרים, נתנו מיד את אותותיהם לרעה, והמושבה החלה לשקע בחובות. הממשלה ראתה הכרח להוריד משעור המס והעמידה אותו על 8 פלורין (במקום 14 וחצי כנ"ל) אבל הדבר היה ללא הועיל, שכן מוצאים אנו, כי בשנת 1797 הגיעו חובות המושבה לממשלה עד 2660 פלורין. המתישבים פנו אל הממשלה בבקשה להשמיט חלק מהחוב הזה, מתוך הנחה, כי השאר יסולק תוך כמה שנים בתנאי פרעון נוחים. אבל בכך החישו המתישבים את קצם: הפקידות, שנתבקשה לחוות דעה על בקשה זו, פסקה שהיהודים הם עצלנים, שאינם עוסקים בעצמם בעבוד שדותיהם, אלא נותנים אותם לנוצרים בחכירה למחצה או לשליש, ואחד דינם לגבות מהם את החוב ולגרשם לא רק מבוליחוב אלא מגליציה כולה. חוות דעת הפקידות נתקבלה, והיה זה סמן לחסדו של הקיסר עם המתישבים האומללים, שגורשו רק ממושבתם ולא התנה אתם, שעליהם לעזוב את גליציה[8].

החיים הפנימיים של יהודי פולין באותו זמן טבועים בחותם של שתי תנועות, אחת שהביאה לידי שמד, ואחת שנשאה בכנפיה התחדשות היהדות. הראשונה היא המשך תנועת שבתי צבי שהוסיפה להכות גלים גם אחר כשלונו, בפרט בגליציה הדרומית,

ומצאה את בטויה המובהק באישיותו של יעקב פרנק. הלה התחיל את פעולתו כמקובל וסיימה בשמד — הוא ורבים מהכת שלו — ובעלילה, שהתלמוד מצוה להשתמש בדם נוצרי. בודאי גם בבוליחוב התענינו במאורעות אלה, בפרט שאחד מתושביה, הוא ר׳ דב שלנו, הכיר באופן אישי אחד ממנהיגי הכת ומלא תפקיד חשוב בוכוח הפומבי שנערך בלבוב מטעם הכנסיה הקתולית (בשנת 1759) בין היהודים ובין הכת של פרנק. מסביבות הרי הקארפאטים יצאה בימים ההם תנועה אחרת, שנועד לה להיות עם הכוחות הבונים של רוח ישראל ותרבותה, הלא היא תנועת החסידות מיסודו של ר׳ ישראל בעל שם טוב.

בספרו על תולדות החסידות כותב דובנוב: „בעשר השנים האחרונות לחיי הבעש״ט (הוא נפטר בשנת תק״כ, 1760, שנה אחת אחר הוכוח הנ״ל) כבר היו חסידים מצויים ברוב ערי פודוליה, ווהלין וגליציה. אחד מבני הדור משער, שבשנת מותו כבר עלה מספרם עד ארבעים אלף״. אין לנו מקורות, שלפיהם נדע אם ובאיזו מדה נרכשו לבות אנשי בוליחוב לתורה של הבעש״ט, אבל אין ספק שבבתי־הכנסת התנהלו וכוחים על חסידות וחסידים, וכמו בהרבה קהלות היו לה גם כאן מצדדים ומתנגדים. ר׳ דוב עצמו, שבצעירותו נטה אחר הקבלה, דעתו כנראה לא היתה נוחה מהתנועה החדשה, שכן חשש, שכרוך בה משום בטול תורה. ואולי ראה בה גם מהסימנים המסוכנים של פרנקיזם חדש. לימים התפתחה החסידות בבוליחוב כבכל ערי גליציה, ואף זכתה לרבי משלה.

ז. מן ההווי היום־יומי

סקרנו עד כה את מצב קהלת בוליחוב על רקע היריעה הרחבה של חיי המדינה בכלל; ננסה עתה להעלות כמה קוים מהחיים היום יומיים. מאורע חשוב בחיי הקהלה הוא מנויו של רב חדש עם הסתלקותו של קודמו או עם הזמנתו למקום אחר. בזכרונו של ר׳ דוב נשמר רישומה של עובדה מסוג זה: הרב דמתא „הורם לעטרת הרבנות דק״ק בראד״ [9], ובעת נסיעתו יצאו ללוותו כל אנשי העיר מנער ועד זקן. נתבטל גם הלמוד בחדר שבו למד ר׳ דוב, והנערים יצאו עם המלמד לרחוב. הרב נפרד מעדתו בדברי תורה, וכשהנערים חזרו ללמודם שנן המלמד אתם את דבריו, „ומעת הזאת המאמר היה חקוק בזכרון הרבה דחברינו התלמידים״. הכוונה כאן לר׳ יעקב יוקעל הלוי הורוביץ (1679—1754), שכהן ברבנות בוליחוב משנת 1711, לאחר שאביו הרב רב מאיר הוזמן מבוליחוב לשמש בכתר הרבנות בזלוצ׳וב. כשהרב ר׳ יעקב יוקעל עזב את בוליחוב, על מנת ללכת לכהן פאר בקהלה הגדולה בראדי, נבחר בבוליחוב לרב הקהלה בנו ר׳ מרדכי. על גדולתו של ר׳ יעקב יוקעל תעיד העובדה, שהוא נבחר כאחד משלשת הרבנים אשר לפניהם נדרש להצדיק את עצמו ר׳ יונתן איבשיץ, שנחשד באותם הימים בנטיה לשבתאות [10]. בוליחוב זכתה ושמשו בה בכתר הרבנות גדולי תורה ורבנים מפורסמים, מחזיקי ישיבות [11]. ר׳ דוב מספר: „בני העשירים היו מאספים את כל הלומדים בבתיהם והיו מכבדים אותם במיני מרקחת ומשקה יי״ש״.

מאורעות שגוונו את החיים האפורים היו גם הבחירות לקהל והסעודות של החבורות השונות שהתקימו בעיר, מקרי חנוכת בית או סעודות מצוה — ברית מילה וחתונה. בהשלמת הבית היו מתקינים על גגו דגל מפח וחורתים בו באותיות עבריות את התאריך. מקרי נשואין היו נשקלים בכובד ראש — אשר ליחוס, לידיעת תורה ולמצבו

החמרי של הצד שכנגד. הגיל של הנישואים לא הובא בחשבון: ר׳ דוב עצמו נשא אשה בהיותו בן שש עשרה, ולבנו השיא אשה ילדה בת אחת עשרה. הזוג הצעיר נשאר כמה שנים בתוך המשפחה של ההורים, ור׳ דוב מעיד על עצמו שאחר החתונה המשיך ללמד באופן קבוע בבית המדרש בהדרכת הרב. לחתונה מקבל הזוג הצעיר מתנות מהמשפחה וממיודעים („מתנת דרשה״), ולכבוד גדול נחשב בעיני ר׳ דוב שחתנו קבל מהרב הלבובאי את התואר „מורנו״, לאות וסימן, כי תלמיד חכם הוא.

בעיקר ניתנו מתנות בצורת כלים ותכשיטים, שכן היו מחשיבים מאד, בפרט בבתי האמידים, את הצורה הנאה של הדירה. ר׳ דוב מפליג בשבח כלי הבית, מכסף ומנחושת, שבבית חותנו, ובהזדמנות אחרת הוא מפרט בדיוק את התכשיטים והבגדים שקנה אחיו בבראדי לאשתו „ממשי יפה ומרוקמים בזהב טוב שלא נראה כמוהם במדינתנו״. האוצר היקר ביותר של המשפחה היא — כמובן — עקרת הבית, העוזרת לבעלה לא רק בהנהלת המשק, אלא גם בעסקיו, בעצה טובה ובסדור הענינים עם השררות, כשבעל הבית אינו שומע פולנית, והיא היודעת. יש אמנם גם מקרים שקנאת הנשים מסבכת את העסקים; כך, למשל, נתבטלה השותפות בין ר׳ דוב ובין אחיו בגלל קנאת גיסתו על הצלחתו הרבה של ר׳ דוב. מן הראוי עוד לציין שהיו גם בבוליחוב נשים למדניות, כגון אחותו של הרב, שידעה בע״פ „דברי הגמרא או רש״י בשפה ברורה באר היטב״.

עברו גם על הקהלה ימים קשים. הבתים היו בנויים עץ, ולא פעם נפלה בהם דליקה. בעיקר סבלה העיר משוד וביזה של חיילים עוברים ושבים או של כנופיות גזלנים ושודדים. ר׳ דוב מספר על הרבה מקרים של רצח בדרכים, אבל מעלה גם על נס את גבורת אנשי הקהלה הסמוכה, שבעת התנפלות גזלנים עליה „והנה שמה משמרת גדולה מזוינים רובים, וכל שאר יושביה עומדים למשמרת כל הלילה״, וכך ניצלה העיר. לעיר בוליחוב לא שחק המזל, וכשאותה כנופיה התנפלה עליה, הוכרע גורלה לרעה, אם כי גם פה היה נסיון של התגוננות. ומעשה שהיה כך היה: „כשהאיר היום, שכל אנשי המשמר שעמדו כל הלילה הלכו כל אחד לביתו לישון, והנה אורחת ערלים באה, ומצאו אש בוערת שהציתו השומרים הנ״ל בלילה, ואצל האש שוכב משרת הקהל, ובמראשותיו עומד התוף, הוא התוף דהמקום; וייקץ המשרת, ויקחו וישימו את התוף על האש ונשרף, ולמשרת צוו השודדים שיקרא בשמו שיפתחו לו דלתות בית הגביר״. בערמה חדרו אפוא הגזלנים לבית. ראשית ההתמודדות עם דרי הבית עלתה למתנפלים בקרבן, כשתפס אחד היהודים ברובה וביריה הרג אחד הגזלנים, ובשתי יריות נוספות פצע עוד שני גזלנים וביניהם את מנהיגם. מפלה זו הבעירה את חמת השודדים: הם שרפו את בית הגביר ובתים אחרים, נתנו את ידם בשוד החנויות, התפרצו לבתים רבים ותבעו כסף ותכשיטים; כנראה שמהנוצרים המקומיים מסרו להם ידיעות על דירות העשירים.

ר׳ דוב היה אז לרגלי עסקיו בלבוב, ואשתו ניצלה רק כשהסכימה לתת לגזלנים את כל תכשיטיה; ביתו נשרף ורק הודות למסירותה של המשרתת הנוצרית ניצלו קצת מן המטלטלים ובעיקר הספרים. אחדים מאנשי העיר רצו מיד לפעמון שבבית התפלה הנוצרי על מנת להרעיש את העם, אבל „העם״ נוכח לדעת שאין תקוה להגנה; נואשו אפוא, עזבו את בתיהם וברחו. הכנופיה שלטה בעיר חצי יום באין מפריע, עשתה שמות בקהלה, הרגה תשעה־ יהודים ועזבה את העיר בתרועת נצחון. ר׳ דוב הגיע העירה לאחר מעשה ומיד נגש עם ראשי הקהל — שגם הוא היה אחד מהם — לעריכת רשימת ההיזקות;

בעבודה זו עזרו להם הפריצים מהסביבה, פקידי בעל העיר וראשי העיר הנוצרים. מקרה זה המסופר בפרטות ע"י ר' דוב יש בו כדי ללמדנו על תנאי הבטחון שבהם חיו יהודי העיירות, ואף על מעשי גבורה, שכפי הנראה לא היו נדירים אף בימים ההם.

ח. האיש ר' דב, חייו ופעולתו

האיש שמזכרונותיו שאבנו חלק גדול מידיעותינו ראוי שנקדיש לו תשומת לב מיוחדת: הן בעיר בוליחוב גדל, בעיר זו חי ופעל, מרוחה בודאי הושפע ומצדו השפיע גם עליה, ובפעלו גם במאורעות הנוגעים לכלל ישראל כולו הוסיף בלי ספק כבוד לעיר מולדתו; והרי הוא במדה ידועה פרט הבא ללמד על הכלל, כשם שתולדות קהלת בוליחוב יש בהן כדי ללמדנו על תולדותיהן של מאות קהלות אחרות.

אביו זקנו של ר' דוב נולד בעיר מזריץ' ליד בריסק דליטא ונמלט לבוליחוב בימי גזרות חמלניצקי יחד עם משפחתו בהיותו אז בן שמונה. אביו של ר' דוב היה בעל בעמיו, יהודי למדן וסוחר יינות, שהחזיק גם מלון אורחים בבוליחוב. מזכרונותיו של ר' דוב אנו למדים, כי אביו היה מעורב עם הבריות, ידע יפה הונגרית, וכן היה „מלומד מנעוריו בלשון פוליש וידע את כל עסקי המדינה, והשתדל במליצת לשונה ששום אחד לא חרץ לשונו לנזקי העיר; וכאשר באו כן יצאו מכאן בלי שום שלל וחמס בכפם". ר' דוב נולד בשנת 1723. האב הקפיד על חנוכו שיהיה שלם, ואכן למד ר' דוב הרבה תלמוד, והגירסא דינקותא וכן מה שהוסיף והשלים בהמשך ימיו עמדו לו בחייו ובפעולתו וכן בכתיבת ספריו. אבל לא רק בתורת ישראל עסק ר' דוב; אביו דאג גם לחנוכו הכללי, והחזיק לבנו מורה שילמדהו פולנית; ממורה זה למד ר' דוב כנראה גם לטינית, כפי שהוא מעיד על עצמו: „גם לשון לטין הבינותי ברוב דקדוקי מלותיו". בעיר לא הביטו בעין יפה על החנוך החילוני הזה, והתחילו מרננים אחריו, „באמרם שאני לומד זאת חס ושלום שלא לשם שמים". בדלית ברירה מפסיק ר' דוב את שעוריו הפולניים והלטיניים, „ודבקתי עצמי בלמודי תורתנו הקדושה בלב שלם". גם כשגדל לא פסקה גרסתו בתורה ובחיצוניות: הוא השתלם בפולנית, במסעותיו לרגל המסחר למד הונגרית, וכשנכנס בהתבגרו בעסקים עם גרמני, למד בעזרתו את השפה הגרמנית; בהזדמנות דומה לזו למד כנראה גם צרפתית. מזכרונותיו אפשר לראות שכל חייו היה אוהב ספר ומקפיד על ספריתו: הוא שמח לרשם, כי מהשרפה הגדולה ניצלו רוב ספריו, „ורבם ממחברים קדמונים"; הוא מוצא לנחוץ להרים על נס גם את ערכה של ספרית חותנו „שהיה לו בית מלא ספרים יפים בתכלית היופי ונמצאים מעט מזעיר דוגמתם". מדבריו על ספריתו יש ללמד שהיו בה לא רק ספרים עבריים אלא גם לועזיים; כנראה התענין במיוחד בספרי הסטוריה, שבהם מצא חזוק לאמונתו ביחודו של ישראל ובחסדי אלהים עם עמו. ענין רב מצא ר' דוב בספרו של אחד המלומדים האנגלים, שקראו בגרמנית, ואף תרגם חלק ממנו לעִברית מתוך תקוה שהתרגום „יעלה לאור גדול לחכמי בני ישראל".

מה יחסו לספרות הלועזית ולמה קרא בה, נראה מהקטע הבא מזכרונותיו, שנביאו במלואו: „ובפרט את בני ויוצאי חלצי אני מבטיח, באם שיתאמצו איזו מהם וירצו לקראות באלה שני הספרים דהמחבר אנגלענדער הנ"ל, הן גוף הספר לשון אשכנזי והן ההעתקות שכתבתי בלשון הקודש, בודאי ילמדו בזה ידיעות לא לבד בספרי הקודש,

אף גם בהרבה דברים ממעשי העולם ידוע לו, מה שאין ידוע לבני ישראל, ואנחנו בני ישראל מחויבים לידע הכל, שיתקיים בנו הכתוב, כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים. ואף גם שפסוק זה מפרשים חז״ל על תורתנו הקדושה, אבל אמרו שטוב תורה עם דרך ארץ, וטוב לכל איש בר ישראל החכם ומבין־דבר, שידע אף ממעשי אומות העולם ומתוך זה יתרחש לו לפעמים שיוכל להשיב להם כהוגן על שאלתם נגד הדת ואמונת ישראל, כאשר הקרה לי כמה פעמים בדברי עם גדולי האומות וכמריהם״.

אכן לפנינו דמות של מעין משכיל עוד לפני היות תנועת ההשכלה לכוח ולגורם משפיע בחיי ישראל באירופה המערבית בכלל ובגליציה בפרט. גם יחסו ללשון העברית אופיני הוא: אין היא בשבילו רק שפה להבעת דברי קודש, הוא רואה בה גם כלי לדברי ספרות במובן הרחב. הוא עצמו כותב עברית שוטפת, ומימי התבגרותו הוא שומר בזכרונו את האוירה של העיירה טיסמניץ, בה בילה כמה זמן, „ושמה סופרים מופלאים בלשון קודש, ועל כולם איש רך בשנים שהיה סופר נפלא בכתב קודש, וקנאתי בו יותר מכל סופרים והשגתי הרבה מכתביו לי למשמרת״. העיירה טיסמניץ היא עיר מולדתה של אשת ר׳ דוב; גם אביה היה חובב ספר מובהק, ונקל לשער איזו רוח של תורה וחכמה שררה בבית ר׳ דוב ובאיזו אוירה חונכו בניו. מן הראוי לציין שהעיירה טיסמניץ היתה ידועה בסוחריה הגדולים, שהיו להם עסקים גם עם סוחרי גרמניה, ובועדה הגלילית של מדינת רייסין משתתף ציר מעיירה זו, זכות שלא כל עיר זכתה בה. בוליחוב וטיסמניץ היו אפוא מרכזי מעט של ראשית ההשכלה בגליציה במחצית המאה הי״ח. והרי עובדה מענינת לגבי יהודי טיסמניץ: כשהוציא בשנת 1777 ר׳ ברוך משקלוב, אחד ממבשרי ההשכלה בליטא, ספר אסטרונומי מימי הבינים, נמצאו אז בפולין 14 יהודים שחתמו עליו מראש; אחד מהם הוא איש טיסמניץ[12].

השכלתו הכללית של ר׳ דוב לא פגמה באפיו כיהודי חרד ושלם עם המסורת־מורשת־אבות. בצעירותו, בהיותו בטיסמניץ, נתפש לקבלה והעמיק בספר הזוהר; הוא נהג לענות את גופו ולהסתגף, וכפי שהוא מעיד על עצמו „אי אפשר לשום אדם לסבול מכות מות כאלה, כאשר אני בעצמי בימי בחרותי״. אבל עד מהרה נתפכח, ותפישתו השכלית פנתה עורף להזיות המקובלים. הוא בצר לו עמדה של שווי משקל רוחני, שהתבטא במזיגה נאה של תורה ודרך ארץ, של שילוב תורת ישראל עם חכמה חיצונית; אולם כבוד התורה ושמירת מצוותיה נראים בעיניו כעומדים מעל לכל, ונפשו קצה במשכילי גרמניה, אשר הלכו בדרכי הגויים בלבושם ובאורח חייהם, ונהגו זלזול ביחס לכמה ממצוות התורה. בפולמוס בין חסידים ומתנגדים מזה, ובין השמרנות החרדה והמשכילים מזה נוקט הוא עמדת בינים, „לא מתנגד הוא ולאח חסיד. אף לא משכיל. טפוס מיוחד היה״ (א. י. ברוור).

לפי התעסקותו הרי הוא סוחר־יינות, הנוסע לרגל מסחרו תכופות להונגריה. בצעירותו נסה את כחו בעסקים אחרים: תחלה חשב לשלח את ידו בהלואת ממון, אף כי אבותיו לא עסקו בזה מעולם; המשפחה הניאה אותו מתכנית זו, והוא פתח לו חנות. אחר כך עוסק הוא כמה שנים בסחר יי״ש, דגים מלוחים „וכמה מיני בשמים ושעוה עם שאר הצטרכות״, וברכבו על סוסו הוא עובר בערים ובכפרים ומוכר את סחורתו; הוא מוביל גם להונגריה עורות ופשתן; יש והוא משקיע את כספו בעניני חכירות ובסחר־סוסים. לבסוף נשתקע בסחר־יינות שהיה מביא מהונגריה ומוכרם במחסנו בלבוב.

המסחר הזה הביא אותו בקשרים עם שררות פולנים שונים ועם סוחרים יהודים ונוצרים: הונגרים, יונים, ארמנים, גרמנים, רוסים וצרפתים. הנה מה שמספר ר' דוב על קשריו אלה: „ובאני ללבוב לשלום עם היינות, ונמכרו ליהודים סוחרים לעיר דנציג ולעיר לייפציג"; בביתו מתאכסן „איש אשכנזי הנוסע מארץ הגר לארץ מוסקויטר"; „איש צרפתי גדול ומפורסם במדינות אירופה התחייבתי להעמיד לו יינות שלוקחים לעיר וינה לבית הקירה" [13]; הוא מוכר יינות „למשולח הנוסע מפטרבורג למדינת מוסקויטר לארץ הגר". עסקים אלה הטביעו את חותמם על אישיותו של ר' דוב, ואין פלא שאופק ראיתו לא היה מצומצם, ותפיסתו והבנתו בהויות העולם היו מקיפות ורב צדדיות.

שיא הכבוד בחייו ובפעולותיו של ר' דוב הוא תפקידו בוכוח עם הכת של פרנק בלבוב בשנת 1759. בוכוח הזה, שכפו על היהודים הפרנקיסטים, צריך היה — בין השאר — לנקות את היהדות מאשמה קשה של שמוש בדם נוצרי. הרב המפורסם דק"ק לבוב, ר' חיים הכהן רפפורט, שר' דוב היה ממקורביו ושמש אותו בידיעתו בלשון המדינה, היה צריך להכין תשובה לעלילות הפרנקיסטים. מכיון שהרב לא ידע פולנית די הצורך, הטיל את עבודת ההכנה על בעל־הזכרונות שלנו. ר' דוב פנה „לכפת [14] טוחרים ערלים אשר היו מוכרים ספרים ולקחתי משם ספרים אשר בחרתי לזו המלאכה וקראתי ערל כותב טוב ויודע כתב ולשון פולני ולטיני, וישבנו בכתיבה זו כל הלילה", ובבוקר הגיש את חבורו לרב ר' חיים. התזכיר מוכיח על בקיאותו הגדולה של ר' דוב בתורת ישראל, ראשונים ואחרונים, תלמוד וזוהר, וכן בספרות הנוצרים החל מאבות הכנסיה וכלה בספרות הפולמוס שבימיו. הוא מביא ראיות חותכות נגד עלילת הדם, ומוכיח את מעליליהם על פניהם, שבורים הם וכל טענותיהם בחוסר ידיעה ובשקר יסודם. ר' דוב שותף ע"י הרב, ר' חיים רפפורט, גם בעצם הוכוח, ועל אופן השתתפותו בו מוסר לנו ר' דוב במשפט קצר ונמרץ: „כל מה שפתחו ואמרו (הפרנקיסטים) איזה גמרא או שלחן ערוך, רמב"ם ושאר ספרינו הקדושים, השבנו ששקר העתקתם ולא כן כתוב בזה הספר". תוך מהלך הוכוח שמש ר' דוב גם כמעין דובר של הצד היהודי כלפי דעת הקהל הנוצרי; הלא כה דברי ר' דוב: „ועלי המתינו הערלים האשכנזים וראשי העיר לבוב ושאלו ודרשו ממני לידע מה מבוקשם ומגמתם דאלו האפיקורסים, ותוכן כונתם היה לידע איך לכתב ולדפס המעשה החדשה הזאת כדי לשלחה אבי דואר למקומות וארצות רחוקות". הוכוח נסתיים; „עלילת הדם עתיקת הימים לא הוכחה, אך לעומת זה לא הוכח גם כזבה כראוי" — כך מסכם את הדבר פרופ' בלבן בספרו „לתולדות התנועה הפרנקיסטית". מכל מקום נשמו יהודי פולין לרווחה, אם כי לא בלי חרדה ודאגה לבאות. ר' דוב מסיים את תאור הוכוח במלים אלה: „אז הכרתי הנס הגדול שעשה ה' ברחמיו עם שארית ישראל וברכתי לה' עליו כדת".

ר' דוב המשיך לעסק במסחרו, במשך זמן מסוים גר בלבוב, השיא את בניו — בתו נישאה למשכיל ורופא מפורסם בלבוב — ועסק בערוב ימיו בעבודה ספרותית. הוא מת בשיבה טובה, בגיל 82, והובא לקבורות בבוליחוב.

הכרנו באופן כללי את פעולתו של האיש כמשכיל מתון, כעסקן וכסוחר. באישיותו מתבלטים כמה קוים אופיניים: הוא אוהב את עמו, כואב את כאבו ושמח בהצלחתו; הוא דייקן גדול ומכלכל את מעשיו במשטר ובסדר. יש באפיו גם כמה תכונות שליליות: יתר על המדה מבליט הוא את טענותיו כלפי אנשי סביבתו ומונה בהם כפית

טובה, צרות עין, וכיו"ב; יש כאן אולי רמז להרגשת הנחיתות לעומת אחיו, שעלה כנראה על ר' דוב בעסקנותו הצבורית, והקהלה התיחסה אליו ביתר אהדה ואמון; פעם מוצאים אנו את אחיו זה בעסקי צבור גם בוורשה הבירה. כן פגומה בעינינו העובדה, שר' דוב מרבה לספר על מעשה ערמה והערמה, ואינו חש במגונה שבמדה זו. ברם, אין לנו לשכח, כי החיים האכזריים וצורך ההתגוננות בפני גזירות וקשיי תנאי הקיום הם שהיו בעוכרי אחינו בני ישראל בימים ההם, והם גם שהכשילום.

ט. עבודתו הספרותית של ר' דוב

במקום הראשון יש להזכיר את ספר זכרונותיו, שר' דוב כתבם בימי זקנותו. זכרונותיו אינם שלמים, יש תקופות שונות בחייו, שאינם מוארים בהם כלל. כתב היד נתגלגל באורח לא ידוע מבוליחוב לאנגליה, וכאן נתגלה בשנת 1912 בין כתבי היד שבספרית בית המדרש לרבנים בלונדון. הזכרונות הגיעו לידינו, כשאינם מסודרים לפי סדר הזמנים, יש בהם גם פרקים מקוטעים, והם חסרים את ההתחלה והסוף. כתב היד הוצא בדפוס בשנות העשרים במקורו העברי ע"י ההסטוריון ד"ר ווישניצר וכן בתרגום לאידיש ולאנגלית.

הספר השני הדומה בחשיבותו לזכרונות, הוא הספר „דברי בינה", הכולל פרקים בתולדות משיחי השקר, ובפרט על השבתאות, וכן כמה ענינים אבטוביאוגרפיים ובהם פרשת הוכוח עם הפרנקיסטים בלבוב. בחבור ספר זה רצה ר' דוב לחזק את האמונה בלב העם וכן למצא ספוק לעצמו ומעין פצוי לבטול תורה שנגרם לו ע"י עסקיו, והוא תפלה: „זכרה לי אלהי לטובה, מה שעשיתי בקדשי שם שמים ברבים, לפני קהל גדול מכמרים, אצילים, והמון עם מערלים ובני ברית". ספר זה היה בדעתו לפרסם בדפוס, אבל כנראה הניאו אותו מרעיון זה אנשים בני סמך, בחששם לבל יגרם הספר לתקלות, מאחר שיש בו הרבה קטעים המדברים בגנותה של הדת הנוצרית. בספרית שוקן בירושלים שמור מכתב אל ר' דוב מאת ר' חיים קורמאש, מי שהיה בזמן הוכוח עם הכת של פרנק, שתדלן של הקהלה בלבוב. ממכתב זה אנו למדים, שר' דוב פנה אליו שיעבר על כתב היד ויעיר את הערותיו. ר' חיים פונה אל ר' דוב בדברי מליצה „חכם וסופר, אחי המדע והתבונה, הקצין המפורסם בשער בת רבים, כבוד שמו תהלתו נודע בשער בת ציון", ומאשר את נכונות התאור שנתן ר' דוב בעניני הוכוח. במכתב זה יש גם פרט חשוב לידיעת משפחתו של ר' דוב. במסרו דרישת שלום לבנו של ר' דוב קורא לו ר' חיים „הרבני המופלא, החכם והסופר". מה טיב התואר הזה „סופר", לא ידוע, אבל בוודאי יש בו איזה ממש [15].

הספר לא זכה להדפס. הוא נשאר בכתב יד, וגלה אותו ההסטוריון והגיאוגרף ד"ר ברוור, בספריתו של הסופר המשכיל הידוע יוסף פרל בטרנופול; חלק מהספר פרסם ד"ר ברוור ב„השלח" (כרך ל"ג, ל"ח). ר' דוב נשא גם את נפשו לתרגם כמה מספרי ההסטוריה וספרות הוכוחים וכתבי הפלסתר הנוגעים ליהודים, אבל כנראה לא היה סיפק בידו להשלים את עבודתו. הוא הספיק רק לתרגם קטעים מספר הסטורי של חכם איטלקי מהמאה הי"ז שקרא אותו בתרגום לפולנית, וכן חלקים מספרו של החכם האנגלי „על הברית הישנה והחדשה" שנזכר לעיל.

יש להצביע במיוחד על הסגנון העברי הנאה של ר' דוב המתקרב כמעט לסגנון

של לשון חיה ללא מליצות רבות וללא עטורים יתירים. יש בכתיבתו של ר׳ דוב גם פגימות דקדוקיות וסגנוניות לרוב, אבל אל לנו להקפיד עם המחבר, שהרי למעשה לא היתה העברית בזמנו לשון מדוברת, ולשונו של רב דוב היא במדה גדולה יצירתו העצמית שלו.

במקומות שהובאו כאן מספריו של ר׳ דוב תוקנו השבושים האלה, אבל בדרך כלל הובאו דברי המחבר ככתבם וכלשונם.

ט. סיום

צא וראה: קהלה קטנה שאין בה ובחייה משום חשיבות מיוחדת, אבל תושביה מנהלים עסקים נרחבים, יודעים בשעת צרה לעמד על נפשם, בהם יודעי תורה ושוקדים על חכמה חיצונית, ואחד מהם בא ביחסים עם צרפתים ועם גרמנים, קורא בספריהם של איטלקים ואנגלים ומגן בעוז על כבוד ישראל שלא יחולל.

אכן לא היו אבותינו בדורות ההם „בטלנים״ שאינם יודעים ולא כלום מחוץ לד׳ אמותיהם, כפי שאנו רגילים לראותם, אלא היו אנשי מעשה, מעורבים עם הבריות וחיים את חייהם העצמיים במלא היכולת שניתנה ע״י התנאים הקיימים.

הערות

1. השלטון העצמי היהודי בפולין היה בנוי שלש דרגות: השלטון העליון — ועד ארבע הארצות, אירגון אמצעי — ועדות גליליות, השלטון המקומי — הקהלה. בדברינו הבאים לא נבחין בין הועד המרכזי ובין הועדות הגליליות, ונדבר על הועד בכלל.

2. הקהלה בבוליחוב היתה לה — כשאר הקהלות בפולין — גם התחיבות כספית לגבי הכנסיה הקתולית: ר׳ דוב מספר בזכרונותיו, שפעם קרה כי בגלל אי סלוק הכסף צוה ההגמון מלבוב לסגר את בית הכנסת; הבית היה סגור מפסח ועד שבועות, ורק אחרי סלוק הסכום שעליו התפשרו, נתחדשה בו התפלה.

3. שמאים — מעריכי שעור המס; אסיגנציות — פקודות תשלום.

4. זה שם מס הגולגולת בעברית.

5. טענה זו אינה נכונה, שכן בינתיים נבנו הרבה בתים חדשים.

6. לפי חוקי פולין לא היה יכול להתקבל בסיים שום חוק, אם אחד הצירים קם ואמר: איני מסכים (ווטו).

7. במאה הי״ט נסתמו כנראה מכרות המלח שבסביבה, ונשאר רק המכרה בעיר עצמה.

8. על פרשת ההתישבות החקלאית בגליציה ראה במאמרו של ד״ר א. י. ברוור, יוסף השני ויהודי גליציה, השלוח, כרך כ״ג (תר״ע—תרע״א), עמ׳ 336—343.

9. ק״ק בראד היא באותם הימים אחד המרכזים היהודים החשובים בפולין.

10. ד״ר נ. מ. גלבר, תולדות יהודי ברודי, תשט״ו, עמ׳ 54, 55, 57.

11. מימי חייו של ר׳ דוב ידועים לנו שני תלמידי חכמים מבוליחוב: האחד הוא ר׳ צבי הירש, שלפי עדותו של השד״ר המפורסם, ר׳ חיים יוסף דוד אזולאי (חיד״א), אשר נשא ונתן אתו באמשטרדם בשעת בקורו בעיר זו בשנת 1778 בעניני ארגון התמיכה בישוב ארץ ישראל: „הוא תלמיד מהרב יהונתן (כלומר חשוד בנטיה לשבתאות), והוא היה רב בבאלחוב, ובא אחר ונטל הרבנות בכוח השררה, וברח פה והוא נודד ללחם״. השני הוא ר׳ שניאור פייבוש ב״ר מנחם, ולו שם במשולחי ארץ ישראל. הוא עלה ארצה בשנת 1749 ובדרכו הדפיס בקושטא את ספרו „חדושים מארבע עשר שרשים (במנין המצוות) של... הרמב״ם והרמב״ן. הוא ישב כמה שנים בירושלים, וכאן רכש לו — כנראה — את אמונם של בני עדת האשכנזים והללו שלחוהו בשליחות לגולה (1754). את תפקידו מלא על הצד היותר

טוב; הוא „הצליח לא רק בקהלות האשכנזים שבאמשטרדם ושבלונדון, אלא גם השכיל להטות את לב כמה קהלות באיטליה הצפונית למסר בידו את כל מעות־ארץ־ישראל לשם האשכנזים שבירושלים". (א. יערי, שלוחי ארץ ישראל). הכרוז בו פנה אל לבות המנדבים: „לעשות בעד עמנו ועדי אלהינו... כי המלאכה מרובה והשעה דחוקה", וקביעת ק"ק מיץ כמרכז ארגוני לעזרה לישוב הירושלמי, מוכיחים כי היה האיש רב־פעלים וראוי לאמונם של שולחיו. בשבתו בליוורנו (בדרכו צפונה) חבר ספר „פתחי לבנון" הדן על סוד עיבור־השנה בדרך הקבלה והדפיסו חלקו בליוורנו וחלקו באמשטרדם.

12. ר. מאהלר, דברי ימי ישראל, דורות אחרונים, כרך ראשון, ספר רביעי, עמ' 35.
13. קיסר ירום הודו.
14. חנות.
15. נ. גלבר, שלש תעודות לתולדות התנועה הפרנקית בפולין, ציון, ב', תרצ"ז, עמ' 326—331.

ד"ר מ. הנדל

משכילים ותנועת ההשכלה בבוליחוב במאה התשע עשרה

א. גילויי ההשכלה בגליציה

בדיוננו על ר' דוב בער בירקנטל (בער בוליחובר) רמזנו על שתי תנועות שהתחוללו בעולם היהודי במחצית השניה של המאה השמונה עשרה, ואף נסינו לעמד בקצרה על יחסו של גבורנו לשתי התנועות האלה; הכונה לחסידות שהלכה וכבשה ברחבי גליציה את הלבבות של ההמונים הרחבים — מזה, ולהשכלה שהיתה עוד בימי ר' בער בחתוליה ורק החלה לתת את סימניה הראשונים — מזה. ההשכלה צמחה בין השאר על רקע של התמורות הכלכליות אשר התרחשו במאה הי"ח, בה נוצרה בפרוסיה ובשאר ארצות גרמניה שכבה אמידה של סוחרים ותעשינים יהודים, אשר מגעם התכוף והפעיל עם העולם החיצוני הביאם במכוון ובהיסח הדעת לידי תהיה על הליכות החיים וערכיהם. ועל העולם החיצוני הזה עוברת באותו זמן תקופה של סערת רוחות חדשים: האדם כאילו פקח מחדש את עיניו; הוא התחיל להתבונן בעינים חדשות בעולם ובהויותיו ולנתח באיזמל השכל וההגיון את אשר מסביבו ובתוכו, ותהיה שכלתנית זו הביאה לידי ערעור האמונות המקודשות בשטח הדת, החברה, הכלכלה, החנוך, היחסים בין אדם לזולתו וכיו"ב; היא התסיסה שנשאה בחובה את הזרעונים אשר מהם נבטה לימים המהפכה הצרפתית ואחר כך כל התמורות הגדולות במאה התשע עשרה. כתוצאה מהצצה זו מעבר לד' אמות של דפוסי החיים היהודיים ומסגרותיהם המקודשות בגושפנקא של הדת, המסורת ודעת הקהל עלתה והתחוללה תמורה בטפוס המקובל של האדם בישראל; לעומת האמונה התמימה באה העמדה הבקרתית, לעומת ההסתגרות בתוך החומות הפנימיות של החיים היהודיים באה השאיפה להכרת העולם הרחב באמצעות כלי המדעים, לעומת העדפת הרוח וקפוח הגוף הושמעה הקריאה להתפתחות הרמונית של כל האדם מתוך דאגה יתירה גם לצרכי הגוף ולבריאותו ומתוך הנאה אסתיטית מיפי הטבע. האלמנטים החדשים האלה יש והם נקלטו יפה בנשמתו של המשכיל־היחיד, הוסיפו חזוק לשורש העברי שבו, בפרט שבדרך כלל היתה קשורה התעוררות משכילית זו באהבה לתנ"ך ולשפה העברית, וגם אם שינו במעט או בהרבה במהות הדתית הבלעדית של היהודי המאמין מהטפוס הישן, הרי בסיכומו של דבר נתגבשה מזיגה אנושית עברית, אשר הולידה במרוצת הזמן את התנועה הלאומית. אבל יש ובנשמת יחידים התגברו האלמנטים החדשים על היסודות הישנים, וכתוצאה ממאבק זה בין הישן והחדש יש ונשברה הנשמה ולאט לאט היא התרחקה מצור מחצבתה היהודי, עתים עד כדי המרת הדת.

כאמור יצאה תנועת השכלה מגרמניה, אבל היא החלה לתת את אותותיה גם מחוצה לה, בכל מקום, בו היו מצויים התנאים המתאימים. כך, למשל, אנו רואים את השפעתה ברוסיה הלבנה, בשקלוב, עיר הסוחרים היהודים, שעסקיהם הגדולים מביאים אותם במגע עם מרכזי ההשכלה בגרמניה בכלל ובפרוסיה בפרט; וכן מתבלטת קרינתה

של ההשכלה בכמה מערי גליציה, בפרט בבראדי, בלבוב ובטרנופול, המהווים באותו זמן מרכזים מסחריים בקנה מדה גדול.

גליציה היא מקום הולדתו של אחד מראשוני המשכילים, ר׳ ישראל מזמושץ (1770—1710); יליד בוברקה זה שבילה את עשרים שנותיו האחרונות בבראדי כתב בין השאר חבור על מתמטיקה ואסטרונומיה, ובשנת 1741 פרסם ספר בשם „נצח ישראל״ (פירוש כמה מקומות בש״ס ברוח רציונליסטי), בו הוא רומז למזיגה בין „הששה״ (ששה סדרי המשנה, כלומר התלמוד) ובין „השבעה״ — שבע החכמות המהוות מאז ימי הבינים את מכלול כל המדעים. מבשר ההשכלה הזה ממוצא גליצאי ששמש אחד המלמדים בישיבה בזמושץ (מכאן שמו) עמד בברלין בקשרים עם מאורי הספרות הגרמנית (ביניהם גם לסינג) והשפיע מצדו על ראש משכילי גרמניה, על משה מנדלסון [1]. דומה לו הוא ר׳ שלמה חעלמא, שאחר שמש במשרות רבנות בחלם ובזמושץ התישב בעיר לבוב, וסופו שנפטר בדרכו חזרה מארץ ישראל, בסאלוניקי בשנת 1781. בהקדמה לספרו „מרכבת המשנה״ — חדושי הלכות ל„יד החזקה״ של הרמב״ם, הוא מעלה על נס את ערך המדעים („מלאכת הגיון לוטש הרעיון״; „דקדוק הלשון הוא ראשון וראשון״, „כל גדולי הקדמונים, רוב בנין ורוב מנין היה להם בכל החכמות קנין״) וקובל על הזנחת החכמות, שהם הם שבעת העמודים אשר עליהם מדובר בספר משלי — ט, א [2]. לחוג זה שייך ר׳ שלמה מדובנא (1813—1738) ששאב ממעינות התורה של ר׳ שלמה חעלמא בלבוב והשתתף זמן מה במפעל תרגום התורה לגרמנית של מנדלסון; הוא שימש מורה בביתו של מנדלסון ובסוף ימיו נגש להוצאת התורה עם ביאור משלו ללא תרגום גרמני, ובעסקו באיסוף חותמים למפעל זה נפטר באמשטרדם [3]; וכן נמנה עם חוג זה יליד בראדי ר׳ זאב וואלף בוכנר (1820—1750) שנדד הרבה לרגל עסקיו ולרגל הוצאת ספריו בפולין, בטשכיה, בהונגריה ובגרמניה ושימש זמן מה מזכיר הקהלה בבראדי; הוא מגלה אהבה עזה לשפה העברית ורואה את אידיאל האיש המשכיל בין השאר בלימוד התנ״ך עם המפרשים ובעיון בספרי מחקר והרמב״ם בתוכם [4]. תופעה מענינת ביותר בשורת מבשרי ההשכלה בגליציה הוא אישיותו של ר׳ פנחס אליהו הורוביץ, שנולד בלבוב בשנת 1765 ונפטר בקראקא בשנת 1821, וכל חייו הם נדודים שהביאוהו עד הולאנד ואנגליה. הוא פרסם בשנת 1794 חבור בשם „ספר הברית״, שבחלקו הראשון הוא אנציקלופדיה של מדעי הטבע. „תפקידו של ,ספר הברית׳ בהפצת יסודות הידיעות על העולם ומלואו היה עצום״. — קובע ההיסטוריון מאהלר [5].

הגדול בחלוצי ההשכלה בגליציה הוא ר׳ מנדיל לפין מסאטאנוב (1826—1749), שישב בשמונה עשרה שנותיו האחרונות בבראדי ובטרנופול, וידו רב לו גם בתכניות מעשיות ברוח ההשכלה וכן בפעולה מעשית בעלת כוון מיוחד [6]. בקשר לדיונים על הקונסטיטוציה של שלישי במאי בפולין העצמאית בשנת 1791 הוא מציע בין השאר — בחוברת הכתובה צרפתית — לתקן את החנוך היהודי, להפיץ ספרי חכמה ובהם ספר „מורה הנבוכים״ להרמב״ם בשפה עברית קלה, לפרסם חבורים פופולריים במדעי הטבע וכו׳. מפעולתו הספרותית ברוח הצעותיו המעשיות נציין רק את תכניתו הנועזת לתרגום התנ״ך ליידיש, למען ישפיע את השפעתו בלשון המובנת לעם, בנגוד גמור למשכילים אחרים שרצו לחנך את העם דרך הצנור של השפה הגרמנית; ויש לציין במיוחד, שר׳ מנדיל היה גם אחד ממחדשי הלשון העברית [7]. בין המתנגדים הראשיים

לתרגום ספר מספרי המקרא ליידיש היה משכיל גליצאי, טוביה פדר (נולד בסביבת קראקא ומת בטרנופול בשנת 1817). פעלו של מנדיל לפין מעבירנו למאה התשע־עשרה, שראשי דבָריה בעניני ההשכלה ברוסיה ובגליציה הם מחוגי ידידיו ומוקיריו. מענינים אותנו כאן במיוחד שלשה מאישי ההשכלה בגלציה במאה הי״ט: הסופר והלוחם בחסידות ולמען החנוך החדש בטרנופול, יוסף פרל (1774—1839); ר׳ שלמה יהודה רפפורט (שי״ר, 1790—1867), שאחר רבנותו הקצרה בטרנופול נתמנה רב בפראג, בה כהן 27 שנה, והוא מאבות חכמת ישראל ברוח המסורתית וממניחי היסודות למחקר ההיסטורי הבקרתי; ר׳ נחמן קרוכמל (רנ״ק, נולד בבראדי בשנת 1783 ונפטר בטרנופול בשנת 1840), מחבר המחקר המעמיק, „מורה נבוכי הזמן״, בו העמיד את ההשכלה בגליציה בראש הכוחות הפועלים למען חזוקה הרעיוני של היהדות.

את פעלם של רוב רובם של סוללי הדרכים החדשות, שמקצתם נמנו לעיל מציינות שלש עובדות אפיניות: א. מבחינה דתית הם נשארים רובם ככולם ללא שיור בתוך התחום של האדיקות בשמירת המצוות וביראת שמים; ב. יחסם לחסידות הוא בדרך כלל שלילי, שכן חוששים נושאי דבר ההשכלה להשפעת החסידות בכוון של חזוק הבערות; כך למשל דורש מנדיל לפין את איסור פרסום ספרי מסתורין בקבלה ובחסידות, שכן „אם תשיג ידה של החסידות להיות על העליונה, אבדה כל תקוה להרביץ השכלה באומה זו״ [8]; ג. הם נושאים את לבם לחנוך מתוקן מתוך אמונה שהוא אשר יצמיח את האדם היהודי החדש.

לימין המשכילים בגליציה עמדה גם הממשלה האוסטרית, שבחלקה נפלה גליציה בשנת 1772 עם חלוקתה של פולין. בדיוננו על בער בוליחובר התעכבנו על פעולת הממשלה למען העברת היהודים לעבודה חקלאית; בנושא שלפנינו כאן נזכיר שיוסף השני צוה לפתח את שערי בתיה״ס הכלליים לילדי היהודים, בהטילו את האחריות על הבקור בבתיה״ס על הקהלות, וכשראה שאין הוראותיו בנידון זה נושאות פרי החליט ליסד בתי״ס גרמניים מיוחדים ליהודים, לפי הכללים הבאים: לא יוכל ילד לבקר בחדר וללמד תלמוד, בלתי אם יש בידו תעודה, כי בקר בביה״ס הגרמני; לא יוכל יהודי להכנס בברית נשואין ולא יוכל להתקבל כשוליא ללמוד המלאכה, בלתי אם יוכיח בתעודה שבקר בביה״ס הגרמני או שלמד בביתו גרמנית; לשם הכשרת מורים יווסד סמינריון בלבוב, אשר יוחזק ממסי היהודים; כמפקח ראשי לשם יסוד בתיה״ס ולשם השגחה עליהם נתמנה המשכיל היהודי מטשכיה הירץ הומברג. המפקח היהודי נגש לענין במרץ רב. שנה אחר שקבל את מנויו, בשנת 1788, יסד 48 בתי״ס, ביניהם גם בי״ס בסטרי ובדולינה; כעבור ארבע שנים נוספו 51 בתי״ס, ובהם גם בי״ס בקלוש, בסקולה, בז׳ורבנה ובבוליחוב. כמעט כל בתיה״ס היו מיועדים לבנים, וקורס הלמודים שלהם עמד על שנה אחת; בתי״ס לבנות נפתחו רק בשתי ערים, בלבוב ובבראדי. בכל אחת משתי ערים אלה היה קיים נוסף על הקורס החד־שנתי גם מוסד אחד בן שלש שנות למוד, וליד זה שבלבוב נפתח סמינר למורים. עד להוצאת מחזור מורים מלבוב מילא הומברג את בתיה״ס במועמדים מגרמניה, מטשכיה וממורביה. מנויו של הומברג לא הצדיק את התקוות שתלו בו השלטונות האוסטריים. הומברג התיחס בבוז לכל המקודש והמקובל במחנה ישראל, וכל שאיפתו היא לשאת חן בעיני השלטונות ולבסס את הקריירה שלו. הליכותיו הרחוקות מהמקובל באוירה המסורתית בגליציה, והליכות

Posten No 176

Geleitschein.

er Jude Namens [illegible]
ein [illegible] gebürtig aus
der Gemeinde [illegible]
im [illegible] Kreise unter der Familienzahl 80
einverleibt, reiset von hier nach Lemberg
im Lemberger Kreise [illegible]
[illegible] Da er sich über diese geltende Ursache seiner Reise gehörig ausgewiesen hat, so wird ihm die Erlaubniß dazu auf [illegible] und zwar vom 25 [illegible] bis [illegible] mit Einbegrif der Hin- und Zurückreise dergestalt ertheilt, daß er sich ohne weiters während dieser Zeitfrist in seinem Wohnort wieder einfinden, und bei den Gemeindvorstehern melden soll, widrigenfalls sich derselbe die unangenehmen Folgen selbst zuzuschreiben haben wird.

[illegible] den 25 [illegible] 1794.

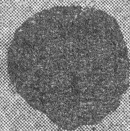
Von Seite der Obrigkeit.

[illegible]

Gemeindvorsteher.

[illegible]

Gemeindvorsteher.

מוריו שהיו זרים לחלוטין להלכי הרוחות של יהדות גליציה ועברו בפרהסיה על מצוות „עשה ולא תעשה", עוררו ביחס אליהם איבה בלתי פשרנית, וכשעוד נודע שהומברג, הרודף בצע, היה בין הממליצים על הנהגת מס על הדלקת נרות של שבת ומועד, מהיותו שותף להכנסה מחכירת מס זה, נתערער מעמדו ומעמד מוריו לגמרי [9].

על ביה"ס בבוליחוב ידוע לנו רק זאת, ששם המורה היה יעקב בלומנטל; ברשימת מורי בתיה"ס בגליציה משנת 1790, שבידי ההיסטוריון גלבר, הוא מופיע בשם יעקב בלום, אבל כנראה שזו טעות. יש בידנו גם מיסמך רשמי אחד משנת 1794, המראה שהשלטונות התיחסו לענין של ביה"ס ברצינות. באותה שנה קבל הבחור מבוליחוב בנימין ברודברט דרכון בחתימת שנים מראשי הקהל (שלמה בירקנטל ויואל רוזנשטראוך) ובאשור השלטון האדמיניסטרטיבי, המרשה לו לצאת ללבוב ולשהות שם שנה אחת (מ־25 ביולי 1794 עד 25 ביולי 1795) על מנת להשתלם בחייטות. הבחור דנן יצא ללבוב, אבל כנראה שכאן נפל מיד בידי המשטרה, וזו רשמה על גבי הדרכון ביום 6 באוגוסט 1794 את ההערה דלקמן: „הנדון מוחזר בזה למקום הולדתו בוליחוב, בה הוא חייב תחלה בהתאם לפקודות הקיימות מגבוה לבקר בבי"ס, למען יוכל אחר כך להכנס למקצוע החייטות" *. יש להניח שגם בבוליחוב עשו כמו בשאר הערים: לא רצו להשכיר דירה לביה"ס, לא שלחו את הילדים לבקור סדיר בביה"ס בטענות ואמתלאות שונות, השתדלו למרר את חייו של המורה או נקטו באמצעים שונים, כדי לשחדו בדמי לא יחרץ בעד כל ילד שלא שלחוהו לבית הספר, ולמרות שבכל שנה הכריזו מטעם השלטונות בבית הכנסת שלא יוכלו צעירים להכנס בברית נשואין ולא יוכלו ללמד מלאכה בלי ידיעת קרא וכתב בגרמנית, הרי לא גדל מספר התלמידים וביה"ס הלך והתנוון. העמדה העוינת של הצבור היהודי פקחה את עיני הומברג ועיני השלטונות; הומברג ברח מגליציה בחרפה בשנת 1801, ובשנת 1806 בטלו השלטונות בווינה את כל התכנית של בתיה"ס ליהודי גליציה. בשנת 1821 סכם הומברג את מפעלו במאמר אנונימי בכתב העת „בכורי העתים" וקבע, כי מפעלו החנוכי „הבשיל כמה פירות יפים ואין להכחיש, כי גליציה יכולה להודות לבתי"ס אלה על כמה וכמה אישים מושכלים ויעילים" [10]. העובדה שבפולמוס על יסוד בי"ס חדש בבוליחוב בשנות הארבעים לא נזכר ענין ביה"ס מימי הומברג לא מצד היוזמים ולא מצד המתנגדים, יש בה כנראה להוכיח, שביה"ס הזה לא השאיר כל רושם. עם זאת מן הראוי לציין, שבוליחוב היא בין הערים המועטות, בהן הכה המורה שרשים במקום; בלומנטל דנן נשא אשה והתישב בבוליחוב [11], וקרוב מאד לודאי שמשפחת בלומנטל, בה נתקל בדיון על ביה"ס החדש הוא ממוצאו של המורה שהובא הנה ע"י הירץ הומברג בשנת 1790 בערך.

לסיום ההקדמה הזאת שתשמש לנו רקע להכרת היחסים והתנאים בבוליחוב נציין עוד, שאחר חסול המפעל של הומברג החלו בגליציה לצמח בתי"ס חדשים, אשר התאמצו למזג יסודות התורה עם דרך ארץ ושאפו להקנות לחניכיהם יסודות של חנוך עברי ושל השכלה כללית כאחד. טפוסיים מבחינה זו הם ביה"ס מיסודו של יוסף פרל שנוסד

---

* הבה נחזיק טובה לבן עירנו, מר דוד זמן, שמצא את המיסמך הזה בעלית הגג שבביתו בבוליחוב, שמר עליו, והעמיד אותו לרשותי. את גוף המיסמך ר' בצילום בעמוד 30.

בטרנופול בשנת 1813, וכן ביה״ס השני שנוסד בשנת 1818 בבראדי. בשני בתיה״ס הנ״ל ניתנו המקצועות הכלליים — בגרמנית — כבכל בי״ס; נלמדו שפות זרות (בטרנופול צרפתית, בבראדי — צרפתית ואיטלקית), בבראדי הוכנסו גם מקצועות מעשיים, כגון הנהלת חשבונות וידיעת הסחורות. בטרנופול הוקדשה תשומת לב רבה ללמודים העבריים: למוד התנ״ך עם תרגומו של מנדלסון, תלמוד, טקסטים מהפילוסופיה היהודית וכן כתיבה בעברית וביידיש. יש לציין, שבשנות העשרים בקרו בכל בתיה״ס שבגליציה רק 300 ילדים יהודים, מהם 120 בביה״ס של פרל בטרנופול. רק עם שנות הארבעים החלה תנועה מחודשת ליסוד בתי״ס בגליציה: במקום הראשון צעדה לבוב, ביסדה מוסד חנוכי בן 4 שנות למוד בשנת 1844, ואחרי לבוב בא התור של בוליחוב. יסוד וקיום מוסדות חנוך אלה קבעו קטע מחזית הפולמוס והמאבק הקשה בין המשכילים והחסידים, שהמלחמה ביניהם היתה חריפה ביותר; שני הצדדים לא נמנעו ממסירות והלשנות בפני השלטונות, והגיעו הדברים עד כדי כך, שסולק ע״י הרעלה נציג המשכילים בלבוב, המטיף אברהם כהן, שהיה גם האיש המרכזי בענין ביה״ס היהודי במקום.

ב. נציגי שלשת דורות המשכילים בבוליחוב

1. הקדמה. בדברנו על מרכזי התסיסה הצבורית והתרבותית בגליציה הזכרנו שלש ערים: בראדי, טרנופול ולבוב. לעומת שלשת המרכזים האלה בוליחוב אינה אלא עיירה קטנה, אבל שחק לה גורלה והיא נכנסה לזירת מלחמת הדעות יחד עם הערים הגדולות, ולא עוד אלא היא גידלה גם כמה טפוסי משכילים מענינים מאד, שרישומם ניכר בשדה התפתחות ההשכלה בגליציה בכלל [12]. ראינו שעם ר׳ בער בירקנטל הופיעו בבוליחוב בסוף המאה השמונה עשרה ראשוני נצני ההשכלה; ההתפתחות במאה התשע עשרה היא המשך טבעי ליסוד שהונח בודאי שלא במתכוון ע״י ר׳ דוב, וגם כאן התרכז הפולמוס בין המשכילים ובין החסידים בעיקר מסביב לענין של בית ספר. והרי כמה עובדות אפיניות המסיחות לפי תומן ונותנות לנו מושג מה על טיבה של העיר כמרכז של משכילים במאה התשע עשרה. בשנת 1812 הוציא המשכיל הידוע שמשון בלוך את הכרך הראשון מספר הגיאוגרפיה שלו בשם „שבילי עולם״, ובין 340 הגליציאים שהזמינו את הספר אנו מוצאים 6 מבוליחוב (171 מבראדי׳ 78 מלבוב, 41 מטרנופול׳ 13 מז׳ולקווא, 13 מירוסלב; פחות ממספר החותמים מבוליחוב היו: ברישא — 5, במושצ׳יסק — 5, בטיסמניץ — 5, בטרנוב — 3 [13]). כשנפתח בית הספר בלבוב בשנת 1844 היתה בוליחוב העיר הראשונה שזיכתה את לבוב בברכה [14], וכשניגשה בשנת 1849 סטאניסלאב אף היא לפתח בי״ס, הוזמן המשכיל מבוליחוב זעליג הירש מאנדשיין לנאם את נאום הפתיחה [15]. כנראה שיצאו לבוליחוב מוניטין כעיר פעילה, וראיה לכך שבשנות החמשים פנו לבוליחוב בבקשת עצה והדרכה בעניני יסוד בית ספר קהלות גדולות ממנה — פשמישלני, זלוצ׳וב ורישא [16]. ודברי ההערכה שהופיעו בשנת 1858 בירחון „בן חנניה״ [17] — אמנם מפרי עטו של איש בוליחוב — הקובעים „שאל הקהלות בראדי, טרנופול ולבוב, בהן הכו שרשים הקידמה והתרבות מזמן׳ נצטרפה בזמן האחרון הקהלה הקטנה שבעיירה בוליחוב״ — בודאי ובודאי שהוסיפו על שמה הטוב של העיר ועל הכרתם העצמית ועידודם של משכילי העיר.

לפני שנבוא לתאר את פרטי פעולת המשכילים, עד כמה שהדיהם עולים ובוקעים מתוך כמה כתבי־עת של התקופה, ננסה תחלה לעמד על כמה טפוסים של משכילי בוליחוב. העיון בחומר העומד לרשותנו מגלה שלפנינו שלשה דורות, שנציגיהם מהווים בודאי אבטיפוס לחבריהם לגילם — לדעה ולהשקפה ולאופי; לצערנו אין אנו יודעים את כוחם המספרי לעומת המוני החסידים והכוחות השמרניים בכלל, אבל מעט ההישגים שלהם — כפי שנראה להלן — מראים שכוח זה לא היה כמות מבוטלת, אם כי הוא היה חלש לעומת תקפם של החסידים.

2. הדור הראשון למשכילי בוליחוב. כנציגו של הדור הראשון נביא כאן את ר׳ הירש גאלדנברג. לא ידוע לנו עליו הרבה, אבל יש להניח, שהיה סוחר, בעל עסקים גדולים; כנראה שבקר לרגל עסקיו גם ביון. על טיבו של האדם מעידים שני עדים מהימנים, שני מאורי ההשכלה באוסטריה, שאתם בא בכתובים בעניני חכמה ומדע. האחד הוא שלמה יהודה רפפורט, הוא שי״ר שנזכר לעיל, והשני הוא שמואל דוד לוצאטו (שד״ל), שישב בפאדובה כפרופסור בבית מדרש לרבנים ומכאן פרש את מצודת השפעתו על חוגי המשכילים באירופה. בשנת 1831 הביע ר׳ הירש דנן דברי הערכה והערצה בפני שי״ר על הביוגרפיות ההיסטוריות שלו ודרך אגב העיר ששי״ר טעה בהבנת מלה יונית „כפי ידיעתי בלשון יוני וכפי אשר שמעתי במדינתם״, ואם כי ר׳ הירש מצטדק „כי עודני עומד הרחק מסף התבונה ומהמדע ומה יערץ הזבוב להשמיע קולו בין כפירי אריות״ [18], הריהו מגלה ידיעה עמוקה ויסודית בתולדות תרבות ישראל, עד כי שי״ר מזכירו בתשובתו כ„גבר מבין, אשר לא רבים חכמו כמוהו לחקר לכל תכלית הדברים ולבוא עד תכונתם״, והוא מביע את השתוממותו: „האמת אגיד ראות איש כזה בעיר מצער בוליחוב לא פללתי״ [19]. ולא היו אלה רק דברי נמוסין; שי״ר התרשם כנראה מאד מעומק ידיעותיו והבנתו של החכם מבוליחוב, והוא נתן בטוי לכך באחד ממכתביו אל ר׳ יצחק שמואל רג׳יו [20], באמרו על ר׳ הירש, כי הוא „משכיל ומבין הרבה בספרי ישראל, וכתב לי בעניני מחברותי דברים מושכלים ויקרים״ [21].

העדות השניה היא כאמור מפי שד״ל: ביום 15 בדצמבר 1835 כתב שד״ל אל ר׳ הירש תשובה על מכתבו, בו שפך ר׳ הירש את לבו על מצב פני הדברים בצבור היהודי, בו נזנחה הדרך הממוצעת, והכל נוטה לקיצוניות — אלה לשמרנות ללא פשרה ואלה להתקדמות ללא רתיעה; שד״ל מסכים להערכה זו, וגם הוא מוצא, כי הדרך הנכונה היא זו של הבנה הדדית מתוך פשרה וותורים, „אבל רק מעט מזער יחידי סגולה ואנשי מופת יפלסו מעגליהם לכת בה, ואתה אדוני אחד מהם״ [22]. לכרקטריסטיקה של ר׳ הירש תשמש גם פסקא אחת ממכתב בנו, שעליו ידובר להלן, בו הוא אומר: „ראיתי מאגרתך התלהבות תשוקתך למען יתחברו חכמי ונבוני אמונתנו לעסק במלאכת העתקת חכמות וידיעות מועילות מלשונות נכריות אל שפתנו הקדושה ולעשותה גברת הלשונות כמאז וכמקדם, להגדילה ולהאדירה״ [23].

הנה כי כן עומד לנגד עינינו ר׳ הירש כמשכיל החרד על קיום היהדות, לבל יבולע לה בגלל ההסתערות הפתאומית של ערכי התרבות הכללית; אבל אין הוא עם אלה העוצמים את עיניהם מראות את מעינות החכמה העשויים להעשיר את חיינו, להחזיר עטרת קדמותנו הלאומית והתרבותית לישנה ולהצעידנו לקראת הקידמה.

מתאורנו הבא נראה שבאותן שנות השלשים גדל בבוליחוב דור חדש של שלומי אמוני תרבות ישראל והתחדשותה, שלא הסתפקו עוד במאויים בלבד, אלא התכוננו גם לפעולות נועזות.

3. נציגי הדור השני להשכלה בבוליחוב. כנציגי הדור השני מופיעים לפנינו שני בניו של ר׳ הירש, שמואל ליב ויעקב וכן זעליג צבי מאנדשיין ובני חוגו, שכל אחד קובע ברכה בפני עצמו; כאן לא נתעכב אלא על ר׳ שמואל ליב גאלדנברג ועל מאנדשיין. שמואל ליב גאלדנברג נולד בבוליחוב בשנת 1807, נשא אישה בגיל 16, וכנראה שבסוף שנות העשרים עקר את דירתו מבוליחוב והתישב בטרנופול, בה נפטר בשנת 1846, בהשאירו 5 ילדים, מהם שנים שלמדו באותו זמן בחוץ לארץ; אחד למד פילוסופיה ואחד התכונן למשרת מורה. שמואל ליב למד הרבה ועמד מגיל צעיר במגע עם כל גדולי הדור בעניני חכמה והשכלה, עד שבראשית שנות השלשים הגה רעיון של הוצאת כתב עת למדעים בכלל ולחכמת היהדות בפרט בצורת חליפת מכתבים בין החכמים, בהם גם המכתבים אליו. כך נוצר בהמשך לכתב העת „בכורי העתים״ וברמה משופרת יותר כתב העת, „כרם חמד״, שגאלדנברג הוציאו בשנות 1833—1843, תחלה בווינה ואח״כ בפראג, בעריכתו בפועל של שי״ר; מחליפת המכתבים עם שד״ל אפשר להסיק, שהיה בתכניתו לנסות את מזלו ומזל כתב העת שלו גם ע״י הוצאתו באיטליה. בהוצאת כתב העת המדובר קנה לו גאלדנברג זכויות לא מעט בתולדות ספרותנו החדשה כעורך, כמו״ל וכמצנט; לא בכדי כותב עליו הסופר המשכיל שניאור זק״ש, שחידש בשנת 1854 את הוצאת ה„כרם חמד״: „הוא החל להיות גבור בארץ וירד עם גבורי חיל העומדים בפרץ עמנו... ויזרע לצדקה שדה החכמה בישראל... שכרו אתו ופעולתו לפניו עומדת לעד, כי דבר גדול עשה בישראל״[24]. את הוקרת החכמים ואת הנכונות לשרתם ולעזור להם גלה גאלדנברג בהזדמנויות שונות: הוא היה בין המתווכים בפני החכם צונץ בדבר הוצאת ספרו הגדול של רנ״ק, „מורה נבוכי הזמן״[25]; הוא עשה יחד עם אחרים בכל מאמציו להזמנתו של שי״ר כרב בפראג[26], וכשמאמציהם נשאו פרי הוא פרסם מכתב ארוך לאביו, בו תאר את פרטי השתלשלות הענין, צרף כמה שירים מפרי עטם של נושאי דגל ההשכלה לכבוד המאורע, וסיים בהבעת ברכה „ומי יתן ויהיה זה בכל תפוצות ישראל להעמיד רועים נאמנים... לנהלם במוסר השכל וידוע, כי אז יבקע כשחר אור ישראל״[27]; היה בכונתו לעשות חסד של אמת עם ירושתו הספרותית של המשכיל הברודאי יעקב שמואל ביק, אלא שכתביו נפלו קרבן בשריפה גדולה שפשטה בעיר בשנת 1835[28]; הוא עשה השתדלות שנכדו של יוסף פרל יתקבל בסמינר לרבנים בפאדובה[29] וכן פנה לקהל הסופרים מעל דפי השבועון הגרמני „אוריענט״ שיתרמו את ספריהם לספרית פרל המנוח[30].

מגעו עם גדולי הדור העמידהו במרכז חיי התרבות העברית שבימיו, ואנחנו מוצאים את רישומי המגע הזה בכמה וכמה גלויים אישיים. שד״ל עומד אתו בחליפת מכתבים מתמדת ובשנת 1833 הוא כותב אליו: „הלא אשמח בהקרות ד׳ אלהים לפני... אוהב טהור לב ורע נאמן״[31]; שי״ר כותב אליו בשנת 1830: „עזה אהבתי אליך וכל עוד יתגלו אלי יותר מצפוני לבבך הטהור ומצאתיך כשר ומשכיל, מואס בחונף וצולח ורוכב על דבר אמת, כפלים דבקה נפשי אחריך״[32]; שי״ר מחווה עליו את דעתו בפני ההיסטוריון יאסט: „האיש גאלדנברג מלא דעת הוא ושמח לשרת אוהבי חכמה ומדע״.

ויאסט מוסיף, כי גם בעיניו „זך הוא וישר פעלו" [33]. הכל גומרים עליו את ההלל כבן אדם יקר, שי"ר מעלה על נס גם את חכמתו ואת תכניותיו הספרותיות, ובכתבו: „רבו כמו רבו במדינתך אנשי מדע ושוחרי תושיה... וגם אתה ידידי כאחד מהם", הוא סומך את ידו על תכניותיו לפרסם בדפוס את ספרי הקראים שבגליציה [34]. שמואל ליב גאלדנברג היה איש עסקים, אבל ל„כרם חמד" שלו התיחס לא כאל עסק, אלא כאל דבר שבלב, הדורש התמסרות וקרבנות; כי על כן הוא מדגיש שלא יצפה לרוחים ויעמד איתן על משמרתו בלי לשים לב למכשולים, כי אחת דרכו שבחר, והיא „להפיץ אור" [35]. מענין לציין, כי שי"ר מעיד עליו, שהוא יהודי שומר מצוות „כי לא עבר על אחת מהחמורות, כמו חלול שבת, אכילת האיסור וכד'... ואף על הקלות על כל פנים לא נתפרסם, על כי עבר עליהם". ועם זאת ניכר מדברי שי"ר, שגאלדנברג לא נשאר באדיקות המסורתית: „והוא אמנם איננו מיושבי אוהל, רק איש מסוחרי ארץ, אשר לא יוכלו להזהר בכל הסייגים והשמירות, כמו תלמידי חכמים, אשר תורתם אומנותם" [36].

אמת, נכון הדבר, שאת עסקנותו ופעילותו הספרותית פיתח ש. ל. גאלדנברג כתושב טרנופול, אבל מאידך, אין ספק ששרשיו נעוצים בבוליחוב. מבית אבא כאן, מאוירת העיר ובודאי גם מחוג ידידים ומכרים כאן שאב את כוחותיו הנפשיים. בדומה לאחיו הצעיר יעקב, ששמואל ליב כותב עליו: „ידעתיך מאז לאוהב חכמה ודעת, שוקד על ספרי החכמה חדשים גם ישנים" [37], כן גם שמואל ליב עצמו מצוין בצמאון לחכמה ודעת, ומאחר שיש בו גם מהמעשיות של האב תלמיד החכם ואיש העסקים, הריהו נותן פורקן לכל אלה כמזכה את הרבים בשרתו בהיכל החכמה והספרות.

עם הדור של שמואל ליב ויעקב גאלדנברג נמנה גם זעליג הירש מאנדשיין; עליו ידוע לנו יותר ועל כן נייחד עליו את הדבור ביתר אריכות. הוא היה צעיר משמואל ליב גאלדנברג בחמש שנים והגיע לגיל זקנה; נולד בבוליחוב בשנת 1812 ונפטר בירוסלב בשנת 1872. גם הוא יצא מהתחום הצר של עירו; כך למשל שהה בשנות השלשים כמה זמן בסטאניסלאב, בשנותיו האחרונות ישב כמה זמן בדראהאביטש ושמש מורה בירוסלב, אבל את רוב ימי חייו בלה בבוליחוב והוא נקשר בה גם קשרי פעילות אחראית, שכן שמש בה כמה שנים ראש הקהלה והרבה שנים שמש מורה בבית הספר, שהיה אחד ממיסדיו. נוסף על פעולתו בבוליחוב שיקע את כוחותיו גם להדרכת חוגי המשכילים הצעירים בסטאניסלאב; המשורר הסטאניסלאבי יעקב ביברינג (1818—1882) ששמש בעירו שנים רבות מזכיר הקהלה, מתרפק על מאנדשיין כעל מיטיבו ומאשר צעדיו [38], וההיסטוריון ד"ר גלבר, הקובע, כי משכילי סטאניסלאב הושפעו ממשכילי בוליחוב, מציין, ש„השפעתו של זעליג הירש מאנדשיין היא שעוררה את הנוער בסטאניסלאב לקרא את הספרות העברית החדשה, הוא ששלח להם את העתונים העבריים" [39]. מאנדשיין כתב כמה וכמה ספרים — דברי עיון בעניני חכמה, תרבות וחנוך, וכשהתחיל פרץ סמולנסקין [40] להוציא את כתב העת שלו „השחר", המוקדש לתחית העם ולשונו, הוא מצא לנכון להציג את הסופר מאנדשיין במלים אלה: „שם המחבר נודע ע"י ספריו הרבים והנכבדים וע"י מאמריו המפוזרים במכתבי העתים; הוא יכתב בשפה נשגבה, וספריו המה כולם כשדה מלחמה על החסידות אשר סביב שתה עליו; בהם נראה מה רבה אהבתו לעמו ומה גדלה שנאתו למשפילי כבוד בני יעקב, מדבריו נראה למדי את רוח העם אשר בקרבו ישב. ספרים כמו אלה יביאו רב תועלת לכל, אשר

לא ראו מאורות הדעת מימיהם, כי המה כולם בנויים על עמודים חזקים, על דברי חז״ל וחכמים הראשונים והאחרונים אשר מהם מלא כרסו. מי יתן ויצלח בדרכו אשר אחז בה זה שנים רבות להשכיל, להיטיב לאחיו, אשר יחזיקו באולת וימאנו סור ממנה״ [41]. היום אין לספריו, למאמריו ולשיריו הבודדים ערך ספרותי, פרט כעדות ללמדנותו הגדולה של האדם, אבל אין ספק שבימיו היתה להם משום תרומה חשובה לספרות ההשכלה כמכשיר פובליציסטי למאבק הקידמה, למען אור ההשכלה, למען החן והיופי, למען התמורה והמודרניזציה בחיי בית ישראל בעירו, בגליציה ומחוצה לה. בספר המסכם את פעלה של הפובליציסטיקה העברית באוסטריה אנו קוראים: „מבין המשכילים בגליציה שנלחמו בשורה הראשונה של החזית מתלבטים במיוחד זעליג הירש מאנדשיין בבוליחוב ויחיאל מלר בסטאניסלאב״ [42].

מאנדשיין עצמו, עם שהוא מצטייר לפנינו לפי העדויות דלעיל כסופר חשוב וכאישיות לוחמת, הריהו גם ענותן ויודע את גבולות כשרונותיו ויכלתו. במכתב אל ידידו־תלמידו יעקב ביברינג בסטאניסלאב הוא כותב על עצמו, שאינו אלא „כעוף גדול קטן־האבר אשר לשוא ייגע לפרש כנפיו תחת השמים״ [43]. ואכן כנראה שזו האמת: רצון עז ותכונה למעוף גדול, אבל היכולת לא גדולה ביותר. ואולי לפנינו התגלמות הטרגדיה של איש, בעל שעור קומה ושאר רוח, שאוירת העיירה הקטנה לא זו בלבד שלא נתנה לו מרחב לצמיחה ולגידול, אלא גם דכאה אותו והשחה את קומתו. ואכן קובל מאנדשיין לא אחת על תנאי העיירה הקטנה, והוא רוצה לצאת ממנה, אבל בין אם שהוא קשור בנימי נפשו לעירו ולפעולתו בה ובין אם לא מצא כל מקום אחר מתאים לו, עובדה היא, שהוא נשאר כמעט כל ימי חייו בבוליחוב, ובכך ראה את טרגיותו, ובדלית ברירה — גם את גדלותו. במכתב לידידו ביברינג, שנזכר לעיל, הוא משתפך בתשבחות העיר הגדולה לעומת העיירה הקטנה; שם — מוסדות חנוך לתפארת, גנים יפים, קלובים, ספריות, בתי קפה כבתי ועד לחכמים לחליפת דעות ושיחות רעים, וכאן בעיר הקטנה — הכל „שחוק ומאוס לרואיהם, בל יחזו מלאכות ותחבולות הרבה אשר מצאה החכמה... סדר הלמוד נשחת... רבניהם וחזניהם לא ידעו ולא יבינו להצית בקרבם רגשות נשגבות״ [44]. שש עשרה שנים לאחר מכן, לאחר שנתנסה קשות בחיים, לאחר שפעולתו הספרותית לא הרקיעה שחקים, כפי שאולי קוה, לאחר שפעולתו הצבורית לא הבשילה פרי השוה למאמצים, ואולי גם לאחר שלא קצר הרבה נחת בחייו האי־שיים, הוא כותב אל חברו לעבודת ההוראה, לשלמה רובין, הפילוסוף וההוגה דעות לעתיד, שזכה אז לצאת לעיר גדולה „כי יתר שאת ויתר עוז להחיים בעיר גדולה מלאה חכמים, בה תושיה ומדע קן להם״; כן, הוא, רובין מאושר, ואילו מאנדשיין הכותב: „אלי אמר ד׳ לשכן בערפל בעיר מצער״ [45]. ועל כן גדולה עצבותו. אבל — כאמור — השלים מאנדשיין עם גורלו כאיש העיירה הקטנה והיה מוכן אף לראות בכך את גדולתו. במכתב הנ״ל אל ביברינג משנת 1846 הוא כותב, ספק מתוך יאוש וספק מתוך החזקת טובה לעצמו ומתוך גאוה: „הנני אומר לא על כל איש התעודה להיות אור מאיר לכל יושבי תבל; רב לי, אם אעזור עיר אחת אל הטוב והמועיל ואצילם לבל יטבעו ביון מצולת הפתיות״ [46]. את ספוקו מוצא הוא בפעולתו, בספריו ובעיוניו בעניני חכמה; אפיניים הם דברי הסיום שלו לספרו „לשון חכמים״ (1866), בהם הוא פונה אל ד׳ ואומר: „ממך לא נעלם, כי האמת אהבתי מנוער, לא שאלתי ממך עושר ומחמדי תבל, רק החכמה דרשתי ונעתרת לי״ [47].

ביתר בהירות נתן הסטואיקן שלנו בטוי לאידיאל שלו בספרו, „עמודי העולם" (1861) „לכן אדם! אם תרצה לחיות חיים מאושרים, לך בוא בחדריך, ואל תבקש מותרות" [48].

שנים הם הצירים שעליהם סובבים חייו: יצירה ספרותית ופעולה צבורית־חנוכית, ושני הענינים יונקים משורש אחד, והוא אהבת העם והדאגה לתקנתו; מכאן מלחמתו עם החסידים ועם כל מורדי אור, מכאן גם הנימה החברתית, לה הוא נותן בטוי בהזדמנויות שונות: הוא טוען כנגד החמדנות של האנשים אשר „זהב אלהיהם וכסף עשו לבעל אליו יסגדו ויפללו" [49]; הוא קורא לקהל בני עדתו להתנדב לטובת מוסדות צבוריים: „חושו לעזרת חלכאים... הבו לד' כבוד בהפרישכם מעשר מכל הטוב אשר חננכם אלהים" [50]; הוא קורא לרבנים לדאג לארגון עזרה סוציאלית „לגמל חסד, לפרנס ולזון ענייהם ואביוניהם" [51]; ובמכתב לפרץ סמולנסקין לרגל הופעת „השחר" הוא מציין, כי למעשה כל קהלה מלאה „חמס וריב וגזל משפט" והוא מתעלה לתמונה ציורית סמלית נאה, בקבעו עד מה שלמה היא התמונה הרומנטית השגרתית, המתארת את האידיליות ואת האושר של חיי הרועה, בשעה שלמעשה סובל הרועה חרפת רעב והוא לבוש לא אחת בבלויי סחבות [52].

הבה נלווה את הגבור דנן בשני שטחי חייו הפעילים ונלמד בדרך זו גם משהו על האוירה שבחיי העיירה בכלל. לעבודה ספרותית, לשירה ולטפול בספרי מדע החל מאנדשיין להתמסר עוד מהיותו בן שש עשרה, וכך הוא מתודה באחד ממכתביו: „עוד בהיותי בן 16 (כלומר בשנת 1828) החלה רוח השיר לפעמני... וכמעט לא עבר עלי יום אשר לא חברתי בו איזה שירה חדשה" [53]; ובמכתב אחר: „מיום עמדתי על דעתי עם המדעות השתעשעתי, המה נחמתי בעניי" [54]. לטפוח השירה והחויה האמנותית שמשו לו יחסי החברות עם חוג הצעירים בני גילו, וכך אנו מוצאים בבוליחוב בסוף שנות העשרים של המאה הקודמת חברה סוערת של בחורים החולמים על תמורות בחיי העם, למען ידמה וישתווה בהשגותיו ובתרבותו הכללית לכל העמים. אנו מוצאים אפוא במכתביו של מאנדשיין מעין ראי, בו משתקפים חייה של העיירה, אם לא של כל העיירה, הרי של החלק הפעיל ממנה, אשר הניח בעקיפין ובמדה מסוימת גם במישרין יסוד להתפתחותה ולאפיה של העיר בעשרות השנים הבאות. מאנדשיין כותב בשנת 1846 בסִפרו על נטיתו לכתיבה בגיל צעיר: „וממני ראו בני גילי, חברי אשר ארחו לחברה עמי, למופת הייתי להם, המה הלכו לאורי, ממני ראו ועשו כמוני... הצפירה עלתה בעירנו" [55]; ובמכתב משנת 1847 הוא נזכר: „מקום היה לנו (כלומר לבני החבורה הצעירה) מקיר העיר והחוצה, ביום קיץ, ביום צח הלכנו השדה, באחד ממגרשי עיר מולדתי גבעה קטנה נתללה, עליה עצי תפוח עומדים... שמה אוינו למושב לנו... ובספר הגינו, תחת התפוח עוררנו אהבתנו ללמודים, שמה חבלה רוחנו מחשבות רמות ונשגבות" [56]. כך גדל הסופר, וגם בשנות עסקנותו התרבותית הנמרצת תמיד מצא לו זמן לכתב מאמר או להכין ספר לדפוס; הופעת ספרו היתה למאורע חשוב לא רק לו, אלא גם לצבור; הנה למשל מודיעים מבוליחוב בירחון „בן חנניה" בשנת 1864, כי מאנדשיין פרסם ספר „גורל הצדקה", ובקרוב יפרסם את ספרו „לשון חכמים" [57]. ואלה הפרקים שבספר „לשון חכמים": קורא הדורות, העולם והאדם, התורה, התורה והמצוה, התורה והחכמה, סתרי תורה, אגדות ומדרשות, דרך אמונה. מענין ביותר הוא ספרו

„עמודי העולם", בו הוא מיחד את הדבור על הנהגת החיים המתוקנת מנקודת ראות התורה, העבודה וגמילות חסדים. והרי ההקדשה לספר:

ספרי! שוט בארץ, היה להעם מורה!
שָׁרש מלב עקוב שורש רע פורה;
אל תירא פתאים, משימי בך מגרעת...
ישימו דופי אוילים! יקללו נבערים!
חכמים יהללוך על דבר אמת בשערים;
צעירי ימים דורשי תושיה כי ימצאוך —
כעל כל הון ישישו וכנגיד יקרבוך...
כי כדבורה על ראשי בשמים מעופפת,
מכל חלקה טובה נופת צופה אוספת,
כן כנפי רוחי על שדי תבונה רחָפו,
על תהומות חקרי לב רעיוני עפו,
פנינים דליתי מבאר חפָרוה שרי תורה,
ובאשר קדמונינו שִׁעֲרו, אפיצה אורה.

(עמודי העולם, אל ספרי)

כאן המקום להטעים, כי מאנדשיין מגלה בספריו ידיעה עמוקה ורחבת מדות בכל מקורותינו, הישנים והחדשים. הוא מצוי גם אצל הספרות הלועזית. בספרו „עמודי העולם", למשל, הוא מצטט במקום אחד מספריו של הסופר־המדינאי הצרפתי למרטין על בקורו בארץ ישראל [58].

על עסקנותו הצבורית והחברותית כראש ועד הקהלה וכמורה בית הספר נרחיב את הדבור בפרק הבא, בדיוננו על תולדות בית הספר. כאן נציין רק כמה קוים: בכל גישתו ופעילותו הצבורית הוא רואה לנגד עיניו את המטרה „להרים קרן העדה בעטרת המדע ויושר המדות ונמוסות המדינה, למען לא נהיה לשמצה בעיני העמים" [59]; הוא נלחם בחסידים, אבל כמו גאלדנברג הזקן, מחפש גם הוא את הדרך הממוצעת בין ערכי המורשה של המסורת הדתית והתרבותית ובין ערכי תרבות הגויים, כי על כן אין לבו לא ל„מתחכמים" ולא ל„מתחסדים" (בטויים במכתבו אל פרץ סמולנסקין הנ"ל); האידיאל שלו הם אנשים שהחכמה והחסד, החיים לפי קו התבונה והחסידות האמתית הם להם יסוד מוסד ושורש הויתם. לציון מיוחד ראוי יחסו הער והנלבב ללשון העברית, שתחיתה היא בשבילו כמעט ענין שבקדושה; והוא נותן בטוי לכך בהזדמנויות שונות מאז 1846, בה שלח בפעם הראשונה שיר לעורך כתב העת „כוכבי יצחק" מתוך קורת רוח, כי „ללשוננו אגביר". כן בולטת בפעולתו המסירות הרבה לעניני חנוך הנובעת בחלקה בודאי גם מתוך אהבה לילד והדאגה לתקנתו.

נתעכב עוד בכמה משפטים על מצבו החמרי והמשפחתי ועל שנותיו האחרונות: יש לנו הוכחות ברורות שמצבו הכלכלי היה קשה למדי; הוא עצמו רומז על כך לא פעם בכתביו, וידידו שהספיד אותו ב„המגיד" אומר בפרוש, כי מאנדשיין לא מצא „חיות ידו ברוח ונחת... בכלל היו ימיו בעט ורעים"; וכן קובע ידיד אחר „ידעתי גם ידעתי, כי העוני והמחסור נתקו את פתיל חיותך". שנותיו האחרונות היו קשות במיוחד;

עמודי העולם

התורה והעבודה וגמילות חסדים , על
אדני הדת והשכל מוסדים , מבעלי
אסופות מעלפת ספירים לסקל נתיבות
לישר הדורים , לשם אלהים אדיר
באדירים , ישמעו רודפי צדק , לחזק
באמונה כל בדק , ותחת שושן אל יעלה חדק.

על שלשה דברים העולם עומד
על התורה , ועל העבודה , ועל
גמילות חסדים . אבות פ״א.

כוננו מאת

זעליג צבי מאנדשיין

Amude Haolam.

Lemberg.

Druck des S. L. Kugel, Lewin: et Comp.

1861.

השער של אחד הספרים שפרסם זעליג צבי מאנדשיין, ראש הקהילה
ומורה בית־הספר היהודי בבוליחוב, שהוא אחד ממיסדיו.

אחד מידידיו השאיר לנו בהספד עליו תמונה קודרת מאד: „שרידי אונו כלו באפס תקוה... התקיפוהו כעס ומכאובים, העוני והמחסור בתמם באו לו"; ונוסף על כך גדלו צרותיו המשפחתיות: מת בנו והשאיר את ילדיו לדאגת הסב, מתה עליו אשתו וכנראה שנשאר בודד וגלמוד. לא ידוע מדוע עזב את בוליחוב, אבל ידוע גם ידוע שלא מיד מצא משרה אחרת; שנה וחצי התגורר בדראהאביטש כנראה ללא עבודה, וכשמצא סו"ס בעזרת ידידיו המשכילים משרת מורה לדת בבתי הספר בירוסלב, והוטב מצבו הכלכלי „רששו עמודי גויתו", וטרם הספיק להשלים שנת הוראה אחת, נפל למשכב ולא קם עוד מחליו. נערכה לו קבורת כבוד בלוית אדם רב מאנשי העדה ובלוית המון תלמידיו אשר שמעו מפיו תורה בעניני „דת ואמונה". שני עתונים עבריים הספידוהו: בשבועון „עברי אנכי" שהופיע בבראדי הודפסו רשימות הספד והערכה — אחת מפרי עטו של איש דראהאביטש, אחת בצורת שיר מפרי עטו של איש לבוב, ושתים בחתימת איש בוריסלאב; בשבועון „המגיד" שהופיע בליק שבפרוסיה הודפסו שתי רשימות הערכה — אחת מידי איש ירוסלב, ואחת מידי איש טרנוב. מעלים על נס את חין ערכה של אישיות ואת זכויותיו במלחמת הקידמה, בה עמד איתן ללא רתיעה; אחד מידידיו פרסם שיר קינה על מות ידידו „אור ירח" (מאנדשיין), ממנה נעתיק כאן את החרוזים, שראשי המלות הפותחות אותם מצטרפים לשם המשפחה מאנדשיין.

מוסדי עמודי העבודה חִזק בתושיה,
את צבועים לָחם עִמם הוֹכֵח,
נפשו בכפו שם בעבור העבריה,
דוַי ללב, כי כבה אור ירח.
שחר ונשף הועיל לעמו מגמתו,
יסד בית ספר כשמש זורח,
יופיע באמרי ישרו יפעת חכמתו,
נתאונן לכן, כי כבה אור ירח[60].

לפני שנעבר כאן לנציג הדור השלישי שבמשכילי בוליחוב נמסר עוד את רשות הדבור לידידו ולחברו לעבודת ההוראה של מאנדשיין, להוגה הדעות שלמה רובין, שבפתיחה לספר, „עמודי העולם" נתן לנו כרקטריסטיקה זו של מאנדשיין:

„רבות פעלת בקרב אחיך — דברת, כתבת, אף דרשת;
והמה — הה! מרו, עצבו רוחך — בפח לשון רמיה, בדבתם נוקשת.
ואתה, טהר ידים, עוז תוסיפה — יקללו הם; בפרי תבונות תברכימו".

4. טפוס מהדור השלישי במשכילי בוליחוב. הכרנו עד כה נציגי שני דורות, ועתה נפנה לדור השלישי. כנציגו עומד לפנינו נחמיה לנדס, שנולד בשנת 1835, כלומר 11 שנים לפני מותו של שמואל ליב גאלדנברג, והלך לעולמו בשנת 1899, כלומר 27 שנים אחר פטירתו של מאנדשיין. אם קו ההמשך של גאלדנברג היא טרנופול ומכאן ווינה ופראג, וקו ההמשך של מאנדשיין — הערים סטאניסלאב וירוסלב, הרי בפעולתו של לנדס נתמשך קו של המשך ללבוב, בה נעשה תושב קבוע משנת 1879. לנדס היה ער מאד לנעשה במערכות ההתחדשות והמודרניזציה של החיים היהודיים בגליציה כולה. באופן מיוחד התענין בנעשה בשדה החנוך ונתן בטוי לכך לא אחת בקורספונדנציות

שלו בכתב העת „בן חנניה", בו הוא רשום כמשתתף קבוע. ברשימותיו אלה נותן הוא פורקן ליחס האיבה ולטענותיו — קובלנותיו כלפי מחנה החסידים, שהוא לדעתו בעוכרי יהודי גליציה והתפתחותם התקינה. לנדס מצטיין בהשכלה רחבה — הוא למד בגמנסיה בלבוב ובעיקר השתלם מתוך עבודה עצמית — כתבותיו ערוכות בסגנון גרמני מעולה, המתובל פה ושם במימרא לטינית או צרפתית. השכלתו העברית לא היתה כנראה עמוקה — והרי זה מסימני הזמן: השכלה בעיקר דרך צנור הלשון והתרבות של העם בתוכו אנו יושבים ומתוך הזנחת הערכים הקובעים את ייחודנו; אם כי נראה עוד להלן שלנדס שמר גם אמונים לשפה העברית. ועוד קו חדש נוסף בולט באישיותו: הוא שולט שליטה מצוינת בשפה הפולנית, שנעשתה במחצית השניה של המאה הי"ט אחד הגורמים החשובים להתחדשותה הלאומית של גליציה, ונתנה גם כוון חדש להשכלה היהודית. עדות מובהקת לידיעתו הפולנית של לנדס נשמרה לנו מפי המנהיג הפולני סמולקה, שלנדס בקר אצלו בשנת 1861 בראש משלחת מבוליחוב, כדי להודות לו על עמדתו לצד היהודים בררייכסראט־הווינאי; סמולקה ראה צורך להעלות על נס בדברי תשובתו — באו אליו אז גם משלחות מקהלות אחרות — את נאומו הפולני היפה של לנדס [61]. והרי מעין הבלטה סמלית של התמורה ביחס ללשון הארץ: בשנת 1866 נערכה בבוליחוב בבנין ביה"ס מסבה צבורית לרגל מנויו של גרף גולוחובסקי לנציב גליציה; במסיבה זו נאם המשכיל מהטפוס הישן מאנדשיין בגרמנית, ואילו לנדס — נציג הכוון החדש של ההשכלה נשא את דברו בפולנית [62]. באספה זו מתגלה לפנינו לנדס גם כעסקן צבורי הלוחם לזכויות עמו: בנאומו הוא מביע תקוה, כי הנציב החדש יפעל לבטול ההגבלות החוקיות החלות על היהודים בגליציה.

והרי עוד כמה קוים לגישתו ולעמדתו הצבורית של לנדס: בשנת 1861 הוא כותב בקורת על ספר נאומי שבת ומועד של מנהלת מוסד חנוכי יהודי בלונדון (הוא קרא את הספר בתרגום גרמני), ומעיר, כי מן הראוי לתרגם ספר זה לעברית לתועלת חנוך הבנות בגליציה. באותה שנה הוא מפרסם בגרמנית מאמר שהופיע בלוח פולני בשבחו של חקלאי יהודי; בשולי התרגום הוא מביע את דעתו, כי יש לעודד את התפתחות החקלאות היהודית, וכי היהודים ברצון יאחזו בה, אם רק תוסרנה ההגבלות החוקיות הקימות באוסטריה כלפי היהודים. בעמדנו בפרשת הפעילות הצבורית של לנדס מן הראוי לציין, כי שמש 10 שנים ראש ועד הקהלה „ותקן הרבה תקנות להטבת סדרי הקהלה", כן שמש חבר במועצת העיר והגליל. והיה בכך משום הכרה באישיותו ובפעלו, כשועידת שליחי הקהלות הגליצאיות שנקראה בשנת 1878 ביזמת המשכילים בהרה בין נציגי כמה קהלות גדולות גם את לנדס לועדה המוציאה לפועל [63]. מעשה רב עשה לנדס בשנת 1876 בתרגמו מגרמנית לפולנית את החוברת האפולוגטית של יעקב מנחם פרנקל נגד התקפותיו של צורר ישראל הפרופ. רוהלינג על התלמוד [64]. הוא גלה גם התענינות ספרותית מיוחדת לגבי יצירות, שיש בהן כדי לרומם ולהעלות את קרנם של היהודים ותרגם מפולנית לגרמנית את הספור Zyd של קראשווסקי, וכן מעברית לגרמנית את הספר „אברהם עזאפאוויטש" שנכתב במקורו ע"י הסופר היהודי הרוסי לֶוַונדה ברוסית ותורגם ע"י ציטרון לעברית; והרי זה סימן בולט לתלת־הלשוניות של לנדס: גרמנית־עברית־פולנית.

מן הראוי לציין, שהגבור שלנו נסה את כוחו גם במחקרים היסטוריים, וידועות

לנו מפרי עטו סקירות היסטוריות על תולדות היהודים בסטאניסלאב, בז׳ולקווה, בסטרי, בלבוב, וכמובן בבוליחוב [65]. אחת מפעולותיו החשובות היא עריכת עתונם של משכילי גליציה בלבוב. בגליציה היתה נטושה בשלש עשרות השנים האחרונות של המאה ה־19 מלחמה בין החסידים והמשכילים בשל השפעה בקהלות; החסידים התבצרו בחברתם בשם „מחזיקי הדת" ולעומתם התארגנו המשכילים בחברת „שומר ישראל". ברם — אנשי „שומר ישראל" היו מפולגים לפי הקו הלשוני, מהם שדגלו בהשכלה גרמנית, מהם — בהשכלה בצנור השפה והתרבות הפולנית. העתון **Der Israelit** הופיע בגרמנית, ועם התגברות הפלג הפולני בקרב המשכילים בגליציה נכנס לנדס למערכת, על מנת להפך את העתון לפולני; עבודתו כאן נמשכה 4 שנים, אבל אחר שלנדס עזב את המערכת, חזר העתון להופיע בגרמנית [66].

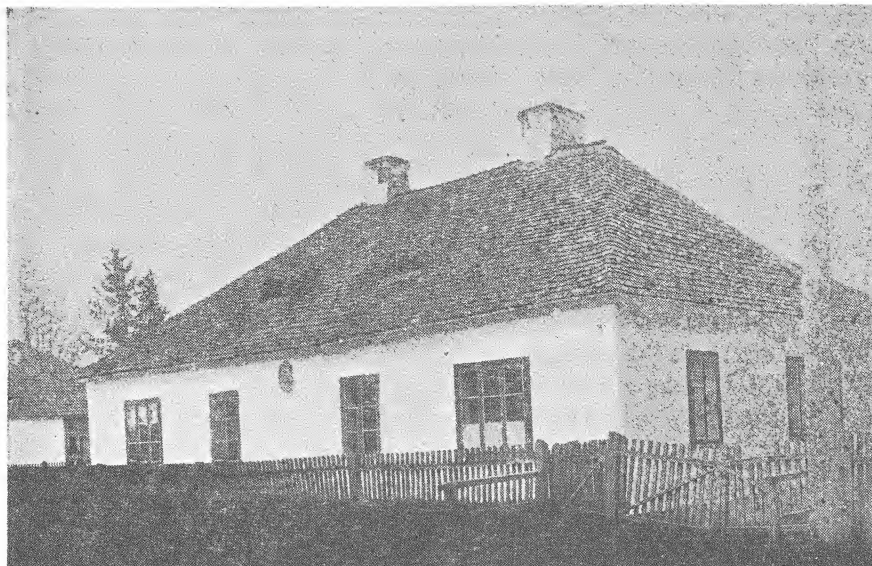
לפי מקצועו היה לנדס פדגוג, תחלה בבוליחוב, כמורה וכמנהל, אח"כ עבר ללבוב לנהל שם את ביה"ס העירוני לילדי ישראל ע"ש טשאצקי [67], וסופו שזכה למשרה הגבוהה של מפקח על כל בתי הספר לילדי ישראל בגליציה, מיסודה של קרן ברון הירש. כמורה ומחנך פיתח לנדס פעילות רחבה. הוא הוציא ספרי למוד להוראת הדת, שמש יועץ לחברת כי"ח בעניני חנוך, ובקורספונדנציות שלו בעתונים שונים, חזר מפעם לפעם לעניני חנוך. והרי כמה דוגמאות: בשנת 1859 הוא שואל מדוע אינו מתקדם ענין ביה"ס היהודי בירוסלב ובקולומיאה; בשנת 1860 הוא מעלה על נס את האמצעים הנעשים בברז׳ז׳ני, בפודהייצה ובדרוהוביץ׳. כדי לקיים בי"ס יהודי, הוא מביא ידיעות על החנוך היהודי בטשרנוביץ, ביסי ובגאלאץ וממריץ את יהודי טשרנוביץ להקמת בית כנסת מודרני דוגמת יהודי קראקא, הוא דורש מהממשלה, שתדאג יותר לבסוס תקציבו של החנוך היהודי, לבל יהיה תלוי בחסדם של ראשי הקהלות האדוקים המעונינים בחסולו [68]; בשנת 1861 הוא מביע חרדה על הסכסוכים, שנפלו בין אנשי הקידמה בלבוב והוא מוכיחם על כך, שכן צריך שבמלחמה הקשה, בה עומד ענין המודרניזציה של החיים היהודיים בגליציה, יהיה מחנה הלוחמים מלוכד [69]. מימי כהונתו כמפקח על בתי הספר ע"ש ברון הירש נשמרה לנו ידיעה חשובה מתחום יחסו של לנדס לשפה העברית. בשנת 1894 התקימה בסטניסלאב ועידת מורי בתי הספר מיסודה של קרן ברון הירש, והובעה כאן משאלה להעלאת רמת למוד הלשון העברית בבתי ספר אלה. בועידה נוכח גם המפקח לנדס והוא הצהיר: „כי נער יהודי בעזבו את ביה"ס מיסודו של הברון הירש, צריך לדעת עברית באותה מדה שהוא נדרש לדעת את השפה הפולנית" [70]. הצהרה זו יש בה כדי להפתיע, שכן היה לנדס ממתנגדי התנועה הלאומית; הוא יצא בבקרת חריפה נגד נתן בירנבאום, שבא ללבוב בשנת 1892 להטיף לחבת ציון, וכן נלחם נגד העתון הלאומי **Przyszlosc**, שהתחיל להופיע בלבוב בשנת 1893. ההתנגדות לתנועה הלאומית והיחס החיובי לשפה העברית מראים בעליל: לנדס נשאר משכיל בעל השגות של מחצית המאה ה־19; הוא חלם על אור וקידמה, אבל לא יצא מעבר לזה. התנועה הלאומית שחרתה על דגלה אוטואמנציפציה מלאה של עם ישראל, תחיתו לא רק מבחינה תרבותית, אלא גם מבחינה מדינית — לא דברה אל לבו, והוא נשאר בתחום הסינתיזה התרבותית המשולשת של פולנית, גרמנית, ועברית.

אבל ההתפתחות הטבעית בעולם היהודי בגליציה ובבוליחוב בכלל, הלכה בדרכים משלה. בשנת 1899, בה מת לנדס בלבוב, התקימו כבר בבוליחוב שעורים ללמוד השפה

העברית, לא רק ככלי להשכלה ערטילאית, אלא כמכשיר לתחיה מלאה של העם, ובשפה זו הושמעו גם נאומים פומביים באספות ציוניות. יצוין ששנה אחת לפני מותו נשלחה מבוליחוב טלגרמה משולשת לרגל פתיחת הקונגרס הציוני השני, שהחותמים עליה הם: א) ד״ר יעקב בלומנטל — יו״ר אגודת „תקות ישראל"; ב) „אזרחים יהודים (יידישע בירגער)"; ג) הנוער (די יוגנד)[71].

ג. תולדות בית הספר היהודי

על בית הספר היהודי בבוליחוב שהוא אחד „הגורמים הפועלים" במערכה, שתארנו אותה עד כה מנקודת ראות ביוגרפית של האישים המעורבים בפרשה, אין בידינו חומר רב, ויש ובספרות תמצא פה ושם גם דעות סותרות או מטעות. לגבי כהונתו של שלמה רובין בבית הספר בבוליחוב מקובל לציין, שהוא שמש כאן בשנות 1856—1861[72]. פרופ. קלוזנר בהקדמתו לספר השני מכל כתבי רובין, גורס אחרת. לפי גירסה זו היה רובין בבוליחוב פעמיים: בפעם הראשונה (בשנת 1851) הוא בא לבוליחוב „ומיסד שם בי״ס פרטי להורות בו עברית ואשכנזית"; עבודתו זו נפסקה באמצע, לאחר שנלקח פתאום לצבא לשנתיים. אחרי כמה שנות נדודים — בז׳ורבנו ובגאלאץ שברומניה, „שב בשנת תרי״ח עוד הפעם לעיר בוליחוב ושם נתמנה למנהל ביה״ס ליהודים מטעם הממשלה. על משמרתו זו עמד כ־5 שנים רצופות", כלומר בשנות 1859—1864. ואילו נחום סוקולוב שהוציא בשנת 1889 קובץ ביוגרפיות ואוטוביוגרפיות של סופרים החיים בזמנו, כותב על רובין, כי בראשית שנות ה־50 „היה מורה לשעות בערים קטנות בגליציה" — מבלי להזכיר את בוליחוב, וכי בא לבוליחוב בשנת 1857 ושמש בה מנהל ביה״ס 5 שנים[73]. ואשר לדעות המטעות, הרי כדאי לציינן כאן — לשם תקון. ב־Judisches Lexicon I, עמ׳ 1111 נמסר, כי פעל כאן בבוליחוב יעקב גאלדנברג „מי ששמש אח״כ עורך של כרם חמד"; קשה להבין למה הכוונה במלים „אח״כ", ומכל מקום ידוע שלא יעקב גאלדנברג היה עורך ה„כרם חמד", אלא אחיו שמואל ליב. המערכת מבטיחה לשוב באות ג׳ ליעקב גאלדנברג זה, אבל לא קימה את הבטחתה. באנציקלופדיה הרוסית (יעוו. אנציקל.) IV, 782 נמסר, כי בשנות ה־40 חי בבוליחוב ש. גאלדנברג, עורך „כרם חמד"; כן חוזרת על אותה הדעה האנציקלופדיה יודאיקה Encycl. Judaica, IV, 921. האמת היא ששמואל גאלדנברג עזב את בוליחוב בסוף שנות ה־20, שהוא ערך את „כרם חמד" רק עד 1843, ומת בשנת 1846; קשה אפוא לדבר באפן כללי על שנות ה־40. במקומות שונים מודגש, שהשתדלנים להשגת רשיון פתיחת ביה״ס היו האחים מאנדשיין (לייב דוד וזעליג הירש), חוזרת על כך גם האנציקלופדיה העברית, כרך ז׳, עמ׳ 808, אבל אין בידי כל ידיעה על לייב דוד מאנדשיין, שכן לא נתקלתי ברישומי פעולתו בשום מקום מתקופת יסוד ביה״ס. בספר (תולדות החנוך בישראל) של צבי שרפשטיין מסופר על כך[74], שמיסדי ביה״ס היו שלמה ליב גאלדנברג והירש זעליג מאנדשיין, שהרשיון הושג בשנת 1847 וכי בעקבות הפעולה למען ביה״ס נאלץ גאלדנברג לברוח מבוליחוב ובא לטרנופול והיה אח״כ למוציא לאור של „כרם חמד". לא מצאתי בשום מקום שההשתדלות לפתיחת ביה״ס החלה כאילו בסוף שנות ה־20, הזמן בו שמואל לייב (ולא שלמה!) גאלדנברג עזב את בוליחוב; מהמקורות נובע, שבוליחוב הלכה בעקבות לבוב, ז.א. שהפעולה למען רשיון לפתיחת ביה״ס נעשתה בראשית שנות ה־40, כלומר בתקופה,

בית־הספר היהודי בבוליחוב

בה ישב שמואל לייב גאלדנברג מזמן בטרנופול ועמד בסוף שנות עריכתו את „כרם חמד". אגב — בסוף שנות ה־20 לא היה מאנדשיין, אלא כבן 16 ולא יותר. שרפשטיין מתקן את בלבן המייחס את הפעולה למען ביה"ס ליעקב גאלדנברג[75]. הנכון הוא, כי בלבן צדק, שכן יעקב גאלדנברג, אחיו הצעיר של שמואל לייב היה מעסקני ביה"ס ולא שמואל לייב, שמת שנה לפני קבלת רשיון הפתיחה. בסיום הערות אלה על מצב הידיעות בענין הנדון מן הראוי לציין שפרופ. בלבן השתמש בארכיון של ביה"ס — הוא קורא לו ארכיון ביה"ס על שם מאנדשיין — אבל ארכיון זה אינו עומד עתה לרשותנו, ומי יודע אם נשאר עוד ממנו משהו.

נפנה עתה למקורות העומדים לרשותנו כיום ונשמע מה בפיהם. כבר ראינו לעיל, כי בשנות ה־20 עברה על בוליחוב תסיסת נעורים להתנערות ולהתחדשות. תסיסה זו הבשילה בראשית שנות ה־40 פרי, בצורת חוג של צעירים פעילים הרוצים לכבוש את השלטון בקהלה למען תכנית רחבה של תקונים. השעה שחקה להם, שכן בא אז מפנה לטובת ההשכלה גם בשתי הקהלות הגדולות, בבראדי ובלבוב[76]; ובשנת 1843 נפל הדבר הגדול בבוליחוב ואושר ע"י השלטונות ועד קהלה המורכב משלשה משכילים, האחד מהם הוא מיודענו מאנדשיין, ושנים האחרים יעקב גאלדנברג וצבי בירקנטל[77]. התכניות של הצעירים האלה היו כנראה רבות, אבל גם ההתנגדות של מחנה החסידים היתה חזקה. נאמנים עלינו דברי מאנדשיין על תכנית הועד החדש: „מיום נבחרתי למנהיג עדתנו הנני עובד להדביר כל שורש פורה רוש ולענה אשר נשרש בקהל למורת רוח כל משכיל, אנכי ושני רעי משכילים עמלים בזה... לא נשקט ולא ננוח, עד אשר יהיה אור במושבנו, ואף אם רבים המה הקמים עלינו ואשר יריבו על מעשינו... והיה העם בריאים בגוף ונפש"[78]. אחד החדושים שהנהיג ועד הקהלה החדש היה התקון בסדרי הקבורה ע"י הנהגת מטה עם פרוכת במקום סולם שממנו נגררת הגויה בחבלים. החדוש השני היה יסוד בית חולים. בענין זה גלה הועד פעילות מבורכת: הוא השיג תמיכה מרוטשילד הוינאי וכן מכמה קהלות בגליציה, כן קבל משלטון העיר תרומה חד פעמית של 500 פלורין ועוד נהל מו"מ בדבר קביעת הקצבה קבועה בסד 100 פלורין לשנה[79]. אחת הפעולות החשובות של מאנדשיין וועד הקהלה בכלל היה הנהגת תקנות לבית הכנסת, המכוונים לשמירה על הצד האסתטי ועל הדאגה לרוממות ההרגשה שבבית אלהים. מאנדשיין מעתיק את התקנות האלה בספרו „עמודי העולם", ובהקדמה לכך הוא מעיר: „הנני נותן לפני עמי הסדר בית תפלה שעשיתי לעדתי אשר כתבתי על לוח ונתתי על קיר בית התפלה בעירנו למען יראו כל עדת בית ישראל בכל מקומות מושבותם וישמרו לעשות כמצווה עלינו ע"י חכמינו. ומה מאד תשמח נפשי ויגל לבבי בעת אראה דברי אלה נדפסים על גליון גדול מיוחד, לחלקם ביעקב, להיות לזכרון על קיר מערבי פתח בית תפלה וכן יעשו לכבד מקום מקדש מעט בהדרת קדש"[80]. אין פלא שבקורספונדנציה מלבוב נשמעים זמן קצר אחר הבחר הועד עם מאנדשיין בראש, דברי שבח לבוליחוב הקטנה בת 3000 נפש „שיש בה יהדות משכלת וערה המנוהלת ע"י ועד יעיל, והלה מתכנן הקמת בי"ס, והספיק כבר לאסף למטרה זו 700 פלורין"[81]. ואכן הדבר החשוב ביותר שלתכנונו ולבצועו נגש הועד במשנה מרץ הוא ענין יסוד ביה"ס. בענין זה שגו אנשי הועד בחלומות; יש ומאנדשיין מדבר על מוסד צנוע „ללמוד השפה העברית על דקדוקה וגם לשון עם הארץ", אבל בו במכתב הוא מודיע על המוסד העומד לקום כעל „בי"ס למדעות"[82].

אנשי הקהלה התיחסו לענין ביה״ס בחשדנות גדולה והביעו חששות, שמא ינהיגו בו למוד התנ״ך עם הבאור והתרגום של מנדלסון, דבר שנחשב לאפיקורסות, ויביאו ע״י כך חס ושלום את הנוער לידי שמד. מאנדשיין לא שקט ופנה לכל עבר, כדי לעורר התענינות ואהדה לתכנית הקמת ביה״ס. בכרוזים לבני עדתו הוא מתאר את המצב הירוד של החנוך בחדרים, מהם יוצאים הילדים „ושפתנו הקדושה אין אתם... ושפת אשכנז לזרא בעיניהם", בשעה שהבנות מנוערות מכל חנוך ; הוא קורא אליהם : „חוסו על בניכם, שימו על לבכם דברי, כי פתחתי פי לאלמים, עוללים קטנים, אשר עוד לא ידעו לבקש מכם למוד הצלחתם".

אף כי הוא עומד בראשית התכנון, הוא רואה כבר את ביה״ס כאלו הוא עומד על תלו והוא מתחנן לפני בני קהלתו : „שלחו נא את ילדיכם אל בית החנוך החדש, אז בניכם כנטיעים מגודלים בנעוריהם בחכמת ויראת ה׳ " [83]. הוא מבקש גם עזרה כספית להנעת המפעל החדש והוא מטיף מוסר לאנשי קהלתו : „לא אבני שיש המה אשר במו נחצב זכרוננו לעולם... רק מעשים טובים, מעשי צדקה וחסד המה לעד יעמודו, לא ימוש זכרם לנצח, ויעשו לנו פה בתבל שם לתהלה ולתפארת" [84]. ובינתיים הולכות ועוברות שלש שנים של תוקף הבחירות, ומי יודע, אם בשנת 1846 יבחרו שוב המתקנים והמחדשים הנועזים ; ואכן מובע בכתבה מגליציה חשש שמלחמת הבחירות תהיה קשה, שכן ירצו הכחות החשוכים לסלק את הועד הנאור [85]. הועד ראה אפוא צורך להחיש את הגשת הבקשה לשלטונות בדבר רשיון פתיחת ביה״ס, וכדי להתגבר על התנגדות הכחות העוינים, אספו אנשי הועד חתימות על פטיציה כאלו לפתיחת בית כנסת, „והשתמשו בחתימות הללו להגיש בקשה על פתיחת בי״ס" [86]. ובינתיים התקימו הבחירות החדשות ומאנדשיין שוב זכה להבחר ל־3 שנים נוספות לראש ועד הקהלה. בשנת 1847 ראה מאנדשיין כאלו חלומו הולך ומתגשם, שכן השיג את רשיון הממשלה לפתיחת ביה״ס ; אבל הגורל רצה אחרת. התנגדות קהל החסידים היתה כה חזקה, עד שאי־אפשר היה לחשוב על בצוע המשימה, והדבר נדחה עד שנת 1856. בשנת 1847 עוד שעשע את עצמו מאנדשיין בחלומות שוא לאור ההצלחה שהאירה לו פנים ; הוא מספר על חלום שחלם ובו ראה את ילדי בוליחוב הבאים להודות לו על „כי הרבית חסדך להיטיב אתנו... בעצתך ובעטך חננתנו והנחתנו בדרך הישר והנכון לנו". החלום נתפתח עד כדי מערכת מלחמה בין הרבנים והמלמדים מזה ובין הילדים מזה, וגם האמת והצדק והחכמה שותפו במערכה זו שבחלום ; האמת דורשת בין השאר, כי מנהיגי העדה ידאגו להכשרה מקצועית ולפתוח עבודה חקלאית [87]. אולי נרמז בחלום זה המשך תכניותיו של מאנדשיין, אבל כאמור הוא נאלץ להניח את נשקו לכמה שנים ; ובתקופת הריאקציה שהתחילה עם כשלון המהפכה בשנת 1848, לא היו עוד סכויים לבחירת ועד קהלה מתקדם. ובכל זאת עוד היה כח המתקדמים אתם להביא בשנת 1856 את המוסד לידי פתיחתו, והיתה העיר בוליחוב הרביעית כבעלת בי״ס מסוג זה בגליציה [88]. אין בידינו התקנון הארגוני והפדגוגי של ביה״ס, אבל מהמשך הענינים אפשר להסיק, כי תקציב ביה״ס היה בנוי בעיקר על הכנסות ממס השחיטה ומהמקוה, ורק בקושי השיגו עסקני בוליחוב שגם השלטון הגליצאי ישתתף בתקציב מקרנות החנוך. אשר לצד הפדגוגי, הרי הועמד הקורס על 2—3 שנים, ומגמתו היתה לתת לחניכים יסודות אלמנטריים בהשכלה כללית ועברית. עסקני ביה״ס הצליחו גם לשריין במקצת את ענין הבקור בביה״ס, בקבעם בתקנות,

כי ביה"ס הוא לבנים ולבנות, וכי אב השולח בת לביה"ס — ולכך היו האבות מוכנים יותר מאשר „להפקרת" בניהם — חייב לשלוח גם את בנו.

ביה"ס נפתח בסימן טוב של הזמנת שני כוחות פדגוגיים חשובים: האחד הוא מנהל ביה"ס, שלמה רובין, שנרדף בדולינה ובז'ורבנה על נטיתו להשכלה, והוא יצא

הסופר, הוגה הדעות, ד"ר שלמה רובין (1823—1910), המנהל הראשון של בית הספר היהודי בבוליחוב.

אח"כ לעולם הרחב כאחד מראשי המדברים בשדה המחשבה הישראלית [89]; והשני הוא המורה מאנדשיין, מיודענו. כעבור שנה נתוסף כח חדש, הלא הוא נחמיה לנדס, שהכרנו אותו בפרק הקודם. לכחות הצבוריים הדואגים לביה"ס נוסף איש חדש, איש בעל מרץ ומסור לענין החנוך, הכוונה לבעריש בלומנטל, כנראה ממשפחת בלומנטל, ששמש מורה

בבוליחוב בימי הירץ הומברג; כניסתו בעבי הקורה היתה לגורם חשוב, מאחר שעזב את בוליחוב יעקב גאלדנברג שהיה קודם הרוח החיה בועד הממונה על ביה״ס [90]. כנראה שגם הצד החיצוני של ביה״ס היה בו כדי להניח את הדעת. בספרו „עמודי העולם״ מתאר מאנדשיין את שפל המדרגה מבחינת הסדורים החיצוניים של החדרים, ולעומתם הוא מעלה על נס את הסדורים בבתי הספר החדשים „כאשר הוא כעת בגליציה, בלבוב, בראדי, טרנופול ובעיר מגורי בוליחוב... בו יבוא הילד לבית עליות מרווחים, חלונות שקופים לו לגן, ישמח לבֿ בירקרק דשאיו, הבית מלא אורה, שמה הילדים יושבים לכסאות איש איש לפי שניו, גדלו ושכלו, כתות כתות במחיצות מיוחדות, ישמעו לקח טוב מפי מורה משכיל מוכתר במעלת נכבדות וידיעות רמות״ [91]. אם אמנם היו בביה״ס בבוליחוב כל התנאים האלה קשה לדעת, אך אין ספק, שהוא נבדל לטובה בהרבה מובנים לעומת החדרים וסדריהם. דבר אחד ברור שמאנדשיין כמורה היה רגיש מאד לעניני סדר ונקיון והוא עומד על כך במיוחד לגבי הטפול בחולים [92]. כנראה שהחלו בחוגי ביה״ס גם לשקול, אם לא כדאי להנהיג ישיבה בביה״ס בגלוי ראש [93]. למרות כל אלה — מורים טובים, עסקנים חשובים, למרות שהמשכילים ראו בו „פרח עדין של התרבות״ [94], היה בסיסו של ביה״ס רעוע. מצב המורים היה קשה, כי משכורתם היתה דלה, הבנין דרש השקעות, והצבור היה אדיש. המוני התושבים התיחסו לביה״ס באיבה, בהיותם מוסתים ע״י הרב ומנהיגי החסידים, וועד הקהלה עשה הכל, כדי להצר את צעדי ביה״ס ועושי דברו.

לימים הגיעו הדברים עד כדי כך, שלתביעה להשקעה מסוימת למען העלאת המשכורת ולמען שפורים בבנין, השיבו ראשי הקהלה, כי מוטב אולי להקדיש כספים אלה לטובת ביה״ס הכללי בעיר, למען יתבסס יותר; היה בכך רמז כלפי החלונות הגבוהים שהנה מגלה ועד הקהלה יחס אוהד לענין ההתקרבות של היהודים לנוצרים, במקום שיתבדלו במוסדות חנוך נפרדים, והיה בכך גם סימן, שאחת החלטתו של ועד הקהלה — להלחם בביה״ס עד חרמה, עד שימות מיתה טבעית [95]. מורדי האור יכלו להשתמש עוד באמצעי נוסף להחנקת המוסד והוא ערעור התקציב הנורמלי; בקשר לכך יש ואנו שומעים על עכוב השחיטה, כלומר השבתת השוחטים ועל פתיחת מקוה פרטית ליד אחד הקלאוזים — והרי מניעת הכנסה מהשחיטה ומהמקוה כמוה כפס״ד מות לביה״ס. והיה עוד בידיהם האמצעי החשוב ביותר, והוא המנעות מלשלוח הילדים לביה״ס, למרות שהיה זה נגד החוק, שהטיל את הבקור בביה״ס כחובה. עובדה היא, כי בשנת 1858 היו בעיר 445 חייבי חנוך (250 בנים, 195 בנות) ולמעשה בקרו בביה״ס רק 73 חניכים — 51 בנים, 22 בנות; בשנת 1860 חל שנוי לטובה לגבי הבנות ושנוי לרעה לגבי הבנים — בקרו באותה שנה 45 בנים לעומת 46 בנות. הירידה וסימנה המיוחד התבלטו בשנת 1864: באותה שנה היו בבוליחוב כ־500 ילדים חייבי חנוך, ומהם בקרו בביה״ס רק 70. ומי הם התלמידים? בעיקר בנות, מהבנים רק משכבת העניים, וגם מאלה יש שאחר קבלת בגדים וספרים מועד ביה״ס הם עוזבים אותו תחת לחץ המלמדים ומנהיגי החסידים. אמנם קיימת התקנה שהמלמדים אסור להם לקבל ילדים ללמוד תלמוד בלי תעודה שבקרו בביה״ס, אבל שום תקנה ושום איום לא הועילו; תמיד נמצאה דרך לעקוף את החוק ואת התקנה [96]. כך התנהלה מלחמה מתמדת בעיר; פרופ. קלוזנר קובע, כי הקנאים „התחילו להלחם בביה״ס בחמה שפוכה. מלחמה זו הכעיסה את רובין עד מאד

ומררה את חייו, עד שהיתה לו ההוראה בביה״ס לזרא והתפטר ממשרתו״ [97]. עם התפטרותו של רובין קבל את ההנהלה נחמיה לנדס, שהאדוקים שנאוהו שנאה עזה בגלל השקפותיו המתקדמות, והמלחמה גברה עד לידי נקודת רתחה. מצד אחד „נעשה ביה״ס למרכז הקדמה לכמה מחוזות שבסביבה״ [98], ומצד שני זממו הכחות העויינים לכלותו, עד שבשנת 1864 הגיעו הדברים לידי משבר חמור. באספת עם שהתקימה בקלויז הגדול בהשתתפות שני חברים מועד הקהלה, נתקבלו החלטות מרחיקות לכת בנוגע לביה״ס ואלה הן:

א. יושבתו השוחטים ויסגר בית המטבחיים, וכן תסגר המקוה עד אשר יתבטל ביה״ס;

ב. המורים מוכרזים כהפקר, ואף הועלה רעיון לשכור אנשים פוחזים, כדי לפגוע בהם;

ג. על החנות של בלומנטל, אבי העסקן בעריש בלומנטל, יוכרז חרם, אם לא ישפיע על בנו שיסלק את ידיו מהטפול בעניני ביה״ס [99]. דברים כדרבנות! מלחמה לחיים ולמות! אבל גם חוגי ביה״ס לא טמנו ידם בצלחת; בלית ברירה הם פנו בבקשת עזרה לשלטונות, הללו התערבו ותחת לחצם נסוגו אנשי ועד הקהלה והשוחטים, והמצב חזר לתקונו [100]. כנראה שמאז הלכו הענינים והסתדרו, והמוני הקנאים השלימו באין ברירה עם קיום ביה״ס. אבל ברור שלא נועדו לביה״ס ולעסקניו חיים קלים לעתיד. מכל מקום נראה שביה״ס הכה יותר ויותר שרשים; בשנת 1869 אנו מוצאים בו כבר 4 מורים ו־160 ילדים [101]. בשנת 1879 הודפסה בעתון גרמני סקירה היסטורית על בוליחוב, והמערכת לוותה את הסקירה בהערה „כי המדובר הוא בקהלה המאוכלסת יפה ובעלת מוסדות טובים [102]. קרוב לודאי שבין מוסדות אלה רואה עורך העתון גם את ביה״ס דנן. במרוצת הזמן הפך המוסד לבי״ס לבנים בלבד, נפתחה עוד כתה רביעית ותכנית הלמודים הלכה והשתכללה; יצוין שלמוד הלשון העברית היה חלק אורגני במערכת השעות, בה נכללו למודי שלש שפות — פולנית, גרמנית ואוקראינית.

ד. לראשית ההסתדרות הציונית בבוליחוב

עקבנו בדברינו עד כה אחר גלויי ההשכלה בעירנו והתעכבנו במיוחד על ביה״ס שמסביבו התרכזו מיטב המאויים של הכחות הצבוריים המתקדמים. הכרנו במיוחד שני נציגים של הכחות האלה, את מאנדשיין ואת לנדס; מאנדשיין הלך לעולמו לפני ראשית התרקמות התאים הראשונים של התנועה הלאומית, אבל אין ספק, שאילו האריך עוד ימים, היה בודאי מצטרף למחנה הלאומי שמצא את בטויו בתנועת חבת ציון. לנדס, כפי שראינו הוגה הוקרה והכרה לשפה העברית, אבל לתנועה הלאומית הוא מתנגד.

השאלה המענינת אותנו היא, איזה טפוס קבע יותר לגבי עיצוב דמותו של הנוער בבוליחוב, זה של מאנדשיין או זה של לנדס, ושנית, מה תרם לדמות שלטת זו הבקור בביה״ס. קשה לענות על שאלה זו, באין בידינו חמר עובדתי מספיק, בפרט שבראשית שנות ה־90 כשבערי גליציה האחרות קיימים ונוסדים ראשוני האגודים הציוניים ואת הדי פעולתם אנו שומעים מעל דפי השבועון הציוני PRZYSZLOSC, אין אנו שומעים שום הד מבוליחוב: לא אגוד ציוני, לא כתבה בירחון הנ״ל, ולא שמות האנשים החתומים עליו. אבל מהידיעות המתחילות לזרום אלינו מעל דפי האורגן הציוני Die Welt, מאז הוסדו בשנת 1897, רשאים אנו להסיק גם על השנים שקדמו לכך. וידיעות אלה מספרות לנו על חיים לאומיים אינטנסיביים למדי, ואחד מנושאיהם הוא המורה בביה״ס, ב. ביקל. מידיעות אלו למדים אנו, שכבר בשנת 1895

נוסד בעיר האגוד הלאומי הראשון בשם „תקות ישראל". התשובה לשאלה שהוצגה לעיל היא אפוא ברורה וחד־משמעית, והיא שהנוער עבר את הגשר מההשכלה הערטילאית ודרך על הקרקע המוצקת של הלאומיות. אין בכוונתנו לתאר כאן את התפתחות התנועה הלאומית בבוליחוב; נסתפק רק — לשם אִמות ההנחה דלעיל — בסקירה כרוניקלית קצרה של הפעילות הלאומית בשנים האחרונות של המאה ה־19.

1897. א. נערך נשף לציון ערכו הלאומי של ר' יהודה הלוי. במסיבה שאחר הנשף נתגלע וכוח על הבעיה הלאומית והופיע בין הנואמים אחד הנוכחים אשר שלל את הציונות ורצה להראות שפתרון הבעיה היהודית הוא בסוציאליסם, אבל „לא היה קשה לסתור את דעותיו". מנסוח הכתבה מתקבל הרושם שנושא התנועה הלאומית בבוליחוב הם הנוער הלומד בבתי הספר התיכוניים והגבוהים.

ב. נערכה אספת עם רבתי בבית הכנסת שמשכה קהל של „למעלה מ־2000 איש" (!?). הנושא היה הצטרפות לתנועת „אהבת ציון" מטרנוב, שתכננה יסוד מושבת יהודי גליציה בא"י, נוסף על הפעולה הציונית הרגילה מיסודה של התנועה שקבלה את דפוסיה הארגוניים הראשונים בקונגרס הציוני הראשון של אותה שנה. באספה ישב ראש נחמיה לותרינגר, ובסכומה נבחר ועד פעולה להפצת המניות להתישבות וכן למכירת השקל הציוני. לרגל זכות הראשונות ראויים כל האישים הפעילים האלה להיות נזכרים אחד לאחד; נזכיר אותם — עם השם הפרטי או בלי שמם הפרטי או רק באות הראשונה של השם הפרטי, בצורה כפי שהשם מופיע בעתונות. והרי הם לפנינו: א. גולדשלג, ה. רוזנברג, ש. אלנדמן, מ. שוסטר, י. פיפס, נ. לותרינגר, ו. אסקרייס, א. שפיגל. הקורס־פונדנט הנלהב מסיים את הכתבה המעניינת במלים אלה: „אין כיום בעירנו יהודי שאינו ציוני, וראיה לכך שמיד למחרת האספה התועדו הסוחרים, בעלי המלאכות והנוער, כדי למנות ועדים לעבוד תקנות בשביל אגודים ציוניים שונים. כן התאספו הנשים לשם יסוד אגוד „בנות ציון" [103]

1898. א. בעיר נחוגה זו הפעם השלישית חגיגת המכבים. החגיגה היתה רבת רושם ונאמו בה: ד"ר בלומנטל, לותרינגר, לבנר, ביקל; זה האחרון דבר בעברית.

ב. ידיעה מעניינת מאד המספרת ש„אגוד הגננים" הקיים בעיר מזה זמן רב על בסיס סוציאליסטי, הצטרף למחנה ציוני וחבריו קנו זו הפעם הראשונה את השקל הציוני [104].

1899. א. במקום אגודת „תקות ישראל" נוסד אגוד ציוני בשם „חובבי ציון". מיד נצטרפו לאגוד 45 חברים, ונראו סכויים שבקרוב יוכפל המספר. ואלה הם החברים שנבחרו לועד: ה. רוזנברג (יו"ר), לנדאו, גרטנברג, שפיגל, ניימרק, אונגר, פרידלנדר, קורנבליט, ארסטר.

ב. ב„אולם הגדול" של ביה"ס נערכה אספת אזכרה לרבה של „עדת ישראל" בברלין, ד"ר עזריאל הילדסהימר, מהפעילים בשדה המעשה הציוני, אשר נפטר באותה שנה. נאמו באספה: ה. רוזנברג, לותרינגר וניימרק; זה האחרון נאם בעברית.

ג. קוימה אספה כללית, בה מסרו החברים ח. ה. פרידלנדר וה. רוזנברג דו"ח מהועידה הציונית הארצית בלבוב, שאליה נשלחו כנציגי הציונים בבוליחוב. באספה השתתפו גם רבים שאינם מחברי האגודה. בהמשך האספה נאם לותרינגר לכבוד יום הולדתו של נורדאו.

ד. לשם מסירת דו״ח מהקונגרס הציוני האחרון נתכנסה בבית המדרש בדולינה אספה של ציוני דולינה, בוליחוב, ויגודה ורוז׳ניטוב. נאם ציר ציוני הערים האלה לקונגרס הציוני, ד״ר ק. ליפא, המנהיג הציוני הידוע מרומניה (1830—1915). במסיבה שלאחר האספה נישאו גם נאומים עבריים.

ה. נתקימה האספה השנתית הרגילה והוחלף הועד. ואלה האנשים שנבחרו, חבר חבר ותפקידו: יו״ר — נ. לותרינגר; סגן יו״ר — ד. אונגר; גזבר — י. לנדס; מזכירם — ש. ניימרק וי. שפיגל; ספרן — מ. בנדלר; חברי הועד ללא תפקידים מיוחדים — א. לנדאו, ח. ה. פרידלנדר, ש. וילגוט. אייזיק שור נתמנה פה אחד חבר כבוד.

ו. בביתו של ב. ביקל נערכה חגיגת חנוכה. נאמו: לותרינגר, ביקל ושור. בתכנית נכללו גם דקלומים של ניימרק בעברית ושל פרידלנדר בגרמנית[105].

1900. מאותה שנה יש לנו 6 כתבות קצרות מבוליחוב. הן מספרות על פעולות מהסוג שנזכרו עד כה. באותה שנה נזכרים שני עסקנים חדשים: א. הלפרין וד. קייזר. לגבי אספת העם לרגל התכנסות הקונגרס הציוני הרביעי נאמר בכתבה שהשתתפה בה „כמעט כל האוכלוסיה היהודית״[106]. כל הידיעות הנ״ל, עם היותן יבשות וללא לחלוחית של חוויות אישיות, מדברות בעד עצמן; הן מוכיחות כלן שבוליחוב הפכה, הודות לנוער הפעיל שלה, לעיר ציונית. הפעולה הציונית פרושה היה באותם הימים לכוד ארגוני, תעמולה והסברה ופעולה תרבותית ללמוד השפה העברית וטפוח ידיעת ספרותה. ברבות הימים יגיע גם תור ההגשמה ע״י עליה.

ה. סיום

על שנות העשרים של המאה הי״ט אומר מאנדשיין: „הצפירה עלתה בעירנו״. בסוף שנות ה־60 כותב פרץ סמולנסקין על מאנדשיין: „מדבריו נראה למדי את רוח העם אשר בקרבו ישב״.

אם הצלחתי במשהו להבהיר את הרוח החדשה הזאת שפעמה את הדור הצעיר בבוליחוב ואשר הצעידה את העיר ויושביה לקראת התחיה הלאומית, תהיה זאת תרומתי הצנועה להקמת יד לעיירתנו ולקהלתנו הקדושה, שעל ברכיה גדלוני אבא ואמא ז״ל לתורה ולתעודה.

הערות

1) על ר׳ ישראל זמושץ׳, ר׳ ר. מאהלר, דברי ימי ישראל, דורות אחרונים, ספר רביעי, תשט״ז, עמודים 26—30; נ. מ. גלבר, תולדות יהודי ברודי, תשט״ו, עמ׳ 173.

2) על ר׳ שלמה חעלמא, ר׳ ספרו של מאהלר, שם, עמ׳ 25—26.

3) על ר׳ שלמה דובנא, ר׳ מאהלר, שם, עמ׳31—33.

4) על ר׳ זאב וואלף בוכנר, ר׳ בספרו הנ״ל של גלבר, עמ׳ 177—179.

5) על ר׳ פנחס אליהו הורביץ, ר׳ מאהלר, שם, עמ׳ 46. וראה עליו בספרו של ההיסטוריון פרופ׳ ב״צ די־נור „במפנה הדורות״ עמוד 265—268. שאלת הגאולה ודרכיה בימי ראשית ההשכלה ופולמוס האמנציפציה הראשונה.

6) על ר׳ מנדיל לפין סאטאנובר, ר׳ מאהלר, שם, עמ׳ 71—88; גלבר, שם, עמ׳ 179—180; י. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ראשון, עמ׳ 199—225; „טרנופול״ בסדרת אנציקלופדיה של גלויות, תשט״ו, עמ׳ 88—90.

7) י. קלוזנר, שם, עמ׳ 202—204.

8) ר. מאהלר, שם, עמ׳ 74.

9) על הירץ הומברג, ר׳ M. Balaban, Z historji Zydow w Polsce,

10) בכורי העתים, תקפ״א (1821), יידישע שולאנשטאלטען אין גאליציען, עמ׳ 141—147.
11) M. Bałaban, Dzieje Zydow w Galicji, 1914, עמ׳ 72.
12) אין לנו ידיעות ברורות על תהליך התפתחות ההשכלה והמלחמה בינה ובין החסידות בבוליחוב; החומר שקוע בארכיונים ולא נוצל עד כה בעבודות היסטוריות מסכמות אלא במדה זעומה.
13) בספרו הנ״ל של גלבר, עמ׳ 195, הערה 119.
14) Allgemeine Zeitung des Judentums, 1844, עמ׳ 545—546, להלן יצוטט: אלגעמיינע. שבועון זה החל להופיע בברלין בשנת 1837.
15) Der Orient, 1849, מס׳ 49 (להלן: אורינט) — „דער וואהלבעקאנטע פארשטעהער אויס בוליחוב״. השבועון הזה הופיע בלייפציג בשנות 1840—1857. — ביה״ס הזה לא האריך ימים.
16) Ben Chananja, 1859, עמ׳ 469—472; 1860, עמ׳ 458—460. בן חנניה הופיע בגרמנית כירחון מדעי־רפורמטורי בשגדין שבהונגריה בשנות 1858—1867.
17) בן חנניה, 1858, עמ׳ 475.
18) כרם חמד, א׳, עמ׳ 48—50.
19) שם, עמ׳ 50—53.
20) ר׳ יצחק שמואל רג׳יו (יש״ר), 1784—1855, רב בגוריציה, מראשי החכמים והסופרים בתנועת ההשכלה.
21) ספר היובל להרכבי, עמ׳ 487.
22) אגרות שד״ל בהוצאת ש. א. גראבר, תרמ״ב—תרנ״ד, כרך ראשון, עמ׳ 322—324.
23) כרם חמד, א׳, עמ׳ 60—68.
24) כרם חמד, ח׳, 1854, במקום הקדמה. — על הסופר המשכיל שניאור זקש ר׳ בהיסטוריה של הספרות העברית החדשה של י. קלוזנר, כרך שני, עמ׳ 122—142.
25) י. קלוזנר, שם, עמ׳ 165. — צונץ — מיסד חכמת ישראל, 1794—1886.
26) שם, עמ׳ 238.
27) כרם חמד, ד׳, 1839, עמ׳ 241—259.
28) ר׳ בספרו של גלבר על ברודי, עמ׳ 194.
29) ר׳ מכתבו של יש״ר אל ש. ל. גאלדנברג משנת 1830, אוצר הספרות, שנה רביעית, תרנ״ב, עמ׳ 270.
30) אורינט, 1840, עמ׳ 261—262.
31) כרם חמד, א׳, עמ׳ 106.
32) באוצר הספרות ד׳ כנ״ל, עמ׳ 268.
33) בספר היובל להרכבי, עמ׳ 491. — ההיסטוריון יצחק מרדכי יאסט, 1793—1800. ר׳ עליו אצל ש. דובנוב, דברי ימי ישראל בדורות האחרונים, כרך ב׳, עמ׳ 65—66.
34) באוצר הספרות ד׳ כנ״ל, עמ׳ 271—273.
35) ממכתבו אל אחיו יעקב, כרם חמד, ג׳, עמ׳ 189—195.
36) בספר היובל להרכבי, עמ׳ 485.
37) כרם חמד, ג׳, כנ״ל. היה לשמואל ליב עוד אח אחד בשם מ. (משה ?). הוא נזכר בכתבה מגליציה משנת 1845 כראש קהלת ז׳אלקווא, כאיש יעיל ומתקדם — אלגעמיינע, 1845, עמ׳ 224. לא מצאתי עליו כל ידיעה נוספת.
38) ר׳ עליו בספרו של ג. באדר, מדינה וחכמיה, עמ׳ 35. הוא מגדירו כ„מליץ בחרוזים מן המשובחים ביותר״. ור׳ עוד בספר סטאניסלאב שבסדרת ערים ואמהות בישראל, תשי״ב, עמ׳ 33. והשוה במכתבו של ביברינג אל מאנדשיין, בספר שיריו „אגודת שושנים״, 1876, עמ׳ 56.
39) ספר סטאניסלאב כנ״ל, עמ׳ 32.
40) פרץ סמולנסקין, 1842—1885, סופר ופובליציסט, ממבשרי התנועה הלאומית.
41) השחר, כרך ראשון, תרכ״ט, עמ׳ 15. ואלה כתבי מאנדשיין שפורסמו בשנות 1861—1866: „עמודי העולם״, „אמרי יושר״, „גורל הצדקה״, „לשון חכמים״. בשנת פטירתו הספיק עוד להדפיס גליון

אחד מספרו „אמרי נועם", והשאר נשאר בכתב־יד. כן השאיר כנראה כתב־יד של ספר בשם „פלגי מים".

42) B. Wachstein—J. Taglicht—A. Kristianpoler, Die Hebr. Publizistik in Wien. 1930, עמ' XLII. — על נתן מלר, 1822—1893, ר' בספר סטאניסלאב כנ"ל, עמ' 33—34.

43) כוכבי יצחק, חוברת ד', 1846, עמ' 27—36. כתב עת ספרותי זה הופיע בווינה בשנות 1845—1873.

44) שם.

45) כוכבי יצחק, חוברת כ"ה, 1860, עמ' 107—112. — הסופר הוגה הדעות שלמה רובין, יליד דולינה, 1823—1910, ר' עליו בהקדמה לכל כתביו, ספר שני, מפרי עטו של י. קלוזנר, עמ' V—XX.

46) כנ"ל בהערה 43.

47) לשון חכמים, עמ' פ"ח.

48) עמודי העולם, עמ' צב—צג. ויפה הגדיר את טיבו של מאנדשיין תלמידו וידידו יעקב ביברינג במכתבו שבספר שיריו „אגודת שושנים", בקבעו „מנת חלקך חכמה ומוסר", עמ' 60.

49) כנ"ל בהערה 43.

50) כוכבי יצחק, חוברת ה', עמ' 20—27.

51) כוכבי יצחק, חוברת ו', עמ' 21—32.

52) השחר, כרך ראשון, תרכ"ט, עמ' 11—14.

53) כנ"ל בהערה 43.

54) כוכבי יצחק, חוברת י"א, עמ' 30—38.

55) כנ"ל בהערה 43.

56) כנ"ל בהערה 54.

57) בן חנניה, 12 באוקטובר 1864, עמ' 843—846.

58) עמודי העולם, עמ' מג, הערה כא. — למרטין — סופר ומדינאי, חי בשנות 1790—1869, בקר במזרח בראשית שנות השלושים.

59) ר' בהערה 43.

60) „עברי אנכי", תרל"ג, עמ' ל"ה, מ"ה, נ"ח; „המגיד", תרל"ג, עמ' 470—471, 498.

61) ראה ספרו הפולני של בלבן, תולדות היהודים בגליציה, עמ' 187.

62) בן חנניה, 1866, עמ' 822—823.

63) בן חנניה, 1861, 58—59, 79—80. מענין שבכתבו על מושבת נייבאבילאן ליד בוליחוב הוא מציין שלא עצלות היהודים גרמה לחיסול המושבה אלא המדיניות הריאקציונית שהשתררה באוסטריה אחר מות הקיסר יוסף השני (בן חנניה, 1863, עמ' 61); ספר זכרון לסופרי ישראל, ורשה, תרמ"ט, עמ' 56—57. בועד זה השתתפו נוסף על נציגי קהלת לבוב, ב"כ המשכילים מהקהלות הבאות: קולומיאה, זלוצ'וב, דרוהוביטש, ירוסלב, רישא, טרנוב, וכן כנ"ל — בוליחוב (אלגעמיינע, 1878, עמ' 457—458).

64) על פרשת רוהלינג ר' ש. דובנוב, דברי ימי ישראל בדורות האחרונים, כרך שלישי, עמ' 43. ואילך.

65) בן חנניה, 1861, עמ' 115—117; 1862, עמ' 163—166; 1883, עמ' 61—62; אלגעמיינע, 1879, עמ' 283—285.

66) ג. באדר, מדינה וחכמיה, עמ' 127.

67) סופר ועסקן פולני ידוע (1765—1813), שצדד בזכות היהודים.

68) בן חנניה, 1859, עמ' 469—472; 1860, עמ' 458—460.

69) אלגעמיינע, 1861, עמ' 521—523.

70) Przyszlosc, 1894, עמ' 242, 246. בכתבה זו מדובר על לנדס בכבוד ובהכרה, בשעה שבדרך כלל נוקט העתון כלפיו נימה של פולמוס וזלזול. ר' למשל שם, עמ' 34—35 „המפקח בחסדם של הבנקירים הווינאים", עמ' 116 „המפקח המתבולל האדון לנדס"; בשנת 1893 מובעת בקורת עליו שהוריד ממשכורת המורה לעברית בסטרי מתוך יחס לא נכון להוראת שפה זו (שם, 1893, עמ' 224).

71) ר' בדו"ח על הקונגרס הציוני השני, 1898, עמ' 254. בקונגרס השלישי (1899) נתקבלה מבוליחוב טלגרמה מאת אגודת „חובבי ציון" (דו"ח הקונגרס, עמ' 260); בהודעה על הברכה מבוליחוב

לקונגרס החמשי (1901) צוין שבאו על הטלגרמה 100 חתימות (דו״ח מהקונגרס, עמ׳ 463). לקונגרס הששי והשביעי (1903, 1905) באה מבוליחוב טלגרמה גם מועד הקהלה — קולטוס געמיינדע (עמ׳ 360, 340).

72) F. Friedmann, Die Galizischen Juden im Kampfe um Gleichberechtigung (1848—1868), 1929, עמ׳ 71 ; וכן בספרו הפולני של בלבן על תולדות היהודים בגליציה, עמ׳ 136, 186—187.

73) כל כתבי ד״ר שלמה רובין, ספר שני, ורשה 1910, עמ׳ IX—XIII. ההגדרה ׳מטעם הממשלה׳ מתכוונת לכך שביה״ס עמד תחת פקוח הממשלה. בשנים הראשונות לא קבעו השלטונות לביה״ס כל עזרה תקציבית ; ספר זכרון לסופרי ישראל, ורשה, תרמ״ט, עמ׳ 102—103.

74) כרך א׳, עמ׳ 158.

75) שם, בהערה 46. ור׳ בספרו הפולני של בלבן „תולדות היהודים בגליציה״, עמ׳ 136, בו נזכר בין מנהיגי הקהלה גם לייב דוד מאנדשיין.

76) ר׳ בספרו הנ״ל של פרידמן, עמ׳ 146 ; גלבר בספרו על ברודי כנ״ל, עמ׳ 263 ; בלבן בספרו הפולני על תולדות יהודי גליציה, עמ׳ 130 ואילך.

77) יעקב גאלדנברג הוא אחיו של שמואל ליב וכבר היתה לנו ההזדמנות להזכירו ולהכירו במקצת ; צבי בירקנטל הוא קרוב לודאי ממשפחת בער בוליחובר, בשנת 1863 אנו מוצאים אותו בכהונת רב בקהלת פיסק בטשכיה. שניהם נזכרים כחברי ועד הקהלה במכתבו של יעקב ביברינג אל מאנדשיין. כוכבי יצחק, חוברת י׳, עמ׳ 39—42 וכן בהקדשת ספרו של מאנדשיין „לשון חכמים״ למטיף בלבוב, ר׳ יששכר בער לעווינשטיין, „כי בעת הזאת אנכי ורעי היקר החכם הגבר הנעלה מ״ו יעקב גאלדנברג נ״י ורענו ה׳ בירקנטל נ״י ראשי העדה״ (עמ׳ 5).

78) כנ״ל בהערה 43.

79) אלגעמיינע, 1846, עמ׳ 475—477.

80) עמודי העולם, עמ׳ סא—סב ; נט—ס.

81) אלגעמיינע, 1844, עמ׳ 545—546.

82) כנ״ל בהערה 43.

83) כוכבי יצחק, חוברת ז׳, 1846, עמ׳ 18—36.

84) כוכבי יצחק, חוברת ה׳, 1846, עמ׳ 20—27.

85) כנ״ל בהערה 79.

86) צבי שרפשטיין, תולדות החנוך בישראל, כרך א׳, עמ׳ 158.

87) כוכבי יצחק, חוברת י׳, עמ׳ 21—32.

88) אם להביא בחשבון את ביה״ס שנוסד 1830 בקראקא, בזמן קיומה כמדינה בפני עצמה, הרי היתה בוליחוב המקום החמישי (טרנופול, בראדי, קראקא, לבוב, בוליחוב). על האופי של ביה״ס בטרנופול, הוא החשוב במוסדות אלה, ר׳ בספר טרנופול שבסדרת אנציקלופדיה של גלויות, עמ׳ 47—51, 55—60.

89) לי נראית דעתו של בלבן המסתמך על חומר ארכיוני וקובע כנ״ל, כי רובין בא לבוליחוב בשנת 1856. יש לדעת, כי רובין בא הנה כשהוא כבר ידוע בעולם הספרות והמחשבה העברית ; בין השאר היו כבר ברכושו הספרותי תרגום הטרגדיה המפורסמת של קארל גוצקוב „אוריאל אקוסטא״ וכן פולמוס ספרותי ואידיאולוגי עם שד״ל על הפילוסופיה של שפינוזה.

90) יעקב גאלדנברג התישב בטשרנוביץ ומת כאן כבעל אחוזות.

91) עמודי העולם, עמ׳ מו.

92) שם, עמ׳ פז.

93) שם, עמ׳ נב, הערה כז.

94) בן חנניה, 1864, עמ׳ 843—846.

95) בן חנניה, 1865, עמ׳ 836—837.

96) בן חנניה כנ״ל בהערה 94 ; באנציקלופדיה הרוסית, IV, עמ׳ 782—783.

97) כנ״ל, הערה 73, עמ׳ XIII.

98) בספרו הפולני של בלבן על תולדות היהודים בגליציה, עמ׳ 187.

99) בלבן, כנ״ל, עמ׳ 187—188.

100) בן חנניה, כנ״ל בהערה 94.

101) בספרו הגרמני הנ״ל של פרידמן, עמ׳ 150—151, הערה 6.

102) אלגעמיינע, 1879, עמ׳ 283.

103) Die Welt, 1897, חוב׳ 18, עמ׳ 11; חוב׳ 21, עמ׳ 9. — תנועת „אהבת ציון" יסדה בארץ בשנת 1897 את המושבה מחנים בגליל. עם בוניה הראשונים נמנה יליד בוליחוב, ר׳ יצחק אייזיק האבר, שעוד בילדותו עבר עם משפחתו לז׳ידאטשוב. ר׳ עליו: אשר כורך, מחלוצי מחנים — נפש לר׳ אייזיק האבר, רשומות, סדרה חדשה, כרך ג׳, תש״ז, עמ׳ 172—176.

104) Die Welt, 1898, חוב׳ 2, עמ׳ 5, 8. — איגוד הגננים — הכונה כנראה לבעלי בוסתנים וחוכרים מאת אכרי הסביבה הקרובה.

105) Die Welt, 1899, חוב׳ 23, עמ׳ 13; חוב׳ 27, עמ׳ 13; חוב׳ 36, עמ׳ 12; חוב׳ 37, עמ׳ 11; חוב׳ 40, עמ׳ 16; חוב׳ 50, עמ׳ 16; חוב׳ 51, עמ׳ 12.

106) Die Welt, 1900, חוב׳ 10, עמ׳ 11; חוב׳ 17, עמ׳ 10; חוב׳ 24, עמ׳ 12, חוב׳ 35, עמ׳ 15; חוב׳ 39, עמ׳ 6; חוב׳ 47, עמ׳ 14.

מ ח י י י ו ם י ו ם

יונה אשל־עלנדמן

דברים שנאמרו באזכרה שנתית מטעם ארגון יוצאי בוליחוב בשנת תש״י בתל־אביב

יד לאהובי, שלושה דורות, שנספו בימי השואה.

„איך עמכם קבצכם מפינות הגולה
נאקתו המרה את כלכם הקימה
והנה נהיתה המראה הגדולה
ותפרץ ממקורה הנאמן הדמעה
הגדולה, הנעימה, הבהירה, החמה
אליה נתפלל זה כמה.״
ביאליק

ע י י ר ת י

עשר כפול שלש ועוד שתי שנים נגוזו, מאז שעזבתי את בית אבי והורתי ז״ל, בעיירתי בוליחוב.

פרק זמן ממושך זה טשטש אמנם לא מעט את זכרון הוי העיירה, מסכת־חיים רבת תוכן, עשירת חוויות. אפס למרות זאת אנסה להציב דמות לעולם יהודיה ואשר תסס בו, עולם, אשר שקע, נדם לעולמי עד.

בוליחוב, פינה נדחת בתפוצות, בהרי קארפאטים התומכים שחקים, בקרבת בּוּבְּנִישץ׳, משכנו של השודד הידוע דוֹבוּש, שהפיל חיתתו בסביבה. בוליחוב, עטורה יערות, נהרות, הרים ואפרים. סביבך כפרים מאוכלוסי אוקראַינים, במרכזך יהודים שכנו. עיסוקם: מסחר, מלאכה וחרושת כגון: בורסקאות, בית־מבשל למלח, כסאות, נרות, סבון, מסרקות, דבק, חומץ, מנסרות, טחנות מים, שֶׁשָּׁוו לך לוית־חן.

ככל עיירות התפוצה נתברכו תושביך בכנויים, שמות לווי. הם ציינו את משלח־היד, מבנה הגוף, המוצא, סגולות־הנפש. והנה לדוגמא: דאס דאַרע מֵיילעכל, דאַדעק, האמגאַרגעל, בנפשי, פֵּידגאַני, סטאַצ׳יק, קאַלומבּוּסקי, סֶעלצ׳יס, חלאַפּצ׳יס, סויקֶע, וֶועליקֶי, פוצאַצ׳קי, פראנצויז, אֶלי באַך, וכו׳ וכו׳.

הכנויים הללו דבקו בבעליהם וזווגם עלה יפה יפה.

אגודת „מכבי"

„צעירי ציון" — קבוצת „העתיד"

נוסף לשמות לווי אישיים, היה לך כנוי כללי, קבוצי: „בוליחובער קריכער״. שמא מחמת אטיותך, זחלנותך? לא, ולא! לא בצעדי צב זחלו בניך ובנותיך, אדרבה, לכל קצווי תבל הגיעו, באשר אנשיך תוססים היו, לקראת תמורות חתרו, לקידמה ולהשכלה שאפו.

בוליחוב, ערה היית, מהפכנית. המציאות שבך לא סיפקה את ילדיך, לקנות דעת יצאו. וינה המעטירה, מחוז חפצם היה.

פרוריך, חן מיוחד להם, ומשום שהשתלבו במסכת חיינו, העניקו לנו חדוה, ושעות של התרוממות הנפש. אַיחד את הדבור עליהם.

א) די דייטשע קאלאניע — המושבה הגרמנית

ב) דער שפאצירגאַרטען — הגן הצבורי

ג) דאַס בעֶרגל — הגבעה = גבעת שלמה או סַאלאָממאָנאָבה גורקה.

המושבה הגרמנית. בתיך זעירים, נקיים, חבויים בירק, חצרותיך מכובדות, בהן רפת, לול, מלונה. על גדרותיך כלי החלב ממורטים למשעי, חשוקי הדליים מבהיקים בעין הבדולח. על אדני חלונות בתיך ערוכים היו תפוחונים אדמדמים... עגבניות, מאכל תאוה ל„פריצים״, טרם ידוע לחיך היהודי.

המושבה, איזו קנאה עוררת בלבנו. את שמשת לנו כעין דוגמה וסמל לחיי עבודה, לפריון. לשנוי שוענו, לשדוד מערכות, לתנאים אחרים, מחוץ לככר השוק, וע״כ לא יפלא, כי בעברנו על פניך, המושבה הגרמנית, זע משהו בקרבנו.

הגן־הצבורי. אתה היית אבר חי בגופנו, משוש נפשנו. לא יתכן לגולל פרשת בוליחוב, מבלי להזכיר אותך. אפשרת לנו לערות בחללך ממיטב רגשותינו, הנפש החיה של הנוער אצרת בקרבך, את הנכס המעולה. רנן ושמחה. בך נפגשנו, שוחחנו התווכחנו, שפכנו את לבנו התמים העובר על גדותיו החובק זרועות עולם, בשיח, בשיר. בקיץ היו נערכות בך חגיגות מפוארות רבות תוכן לטובת הקק״ל וקופסתנו הכחולה גם היא נחלה נצחון. בתוכך היו ברזי־מים, שתי אנדרטות של א. מיצקביץ גם י. סאָביעסקי. במרכזך אַפדן (פאווילאָן). ע״י כניסתך היתה סוכתו של לנדוי ז״ל, ובה משקאות קרים, דברי מתיקה וסוכארט (שוקולד) — בתו של הנ״ל, הגב׳ סופרמן, אשתו של המורה הותיק והסופר רפאל סופרמן, היא אחת העולות הראשונות ארצה.

הגן, נכס הכלל היית ומרכזו. כל דכפין ייתי. אולם „השקצים״ ו„השקצות״ לא בקרו אצלך. להם היו שדות, גינות, אך לא בעיות. ולנו ההפך. באויר חללך הדהדו השירים: „הלאה ירדן״ „במחרשתי״ „שאו נס ציונה״ „על אם הדרך״ „שם במקום־ארזים״ בשאו הצלילים למרחקים. אתה תגמול היית ל„רינשטאָק״ המעובש, אשר אצר בקרבו כל שבר כלי, כל נבלה, ומימיו „ריח ניחוח״ הפיצו. — הגן! אתה העשרתנו בפינת חמדה במשב רוח, ברֶנן.

דאָס בערגל. מאין נבעה חיבתנו ונהייתנו היתרה אליך? מומנטים אחדים גרמו לכך: א) חברותי, ב) אסתטי, ג) מתן פורקן לטעון פתרון, לחיים השכיחים.

התזכרו? הדרך אליך, מה נאה, קסומה היתה! שבילים זרועים פרחי־בר, אפרים, מרבדים ססגוניים רבודי משבצות משבצות, ומעל, שמי תכלת, המספרים כבוד אל.

קבוצות קבוצות נהרנו אליך. בשבת ובמועד, ה„עליה" למסורת הפכה. בהגיענו אליך בצל אילן על הדשא המרענן ישבנו בגנו של אחד האיכרים, ובאותו מעמד היה קוטף דובדבנים ריחניים, בשרניים, כשריחו של האילן בתוכם.

באויר מבושם בצותא ישבנו, מתוכחים ונהנים מזיוו של העולם. בעין יפה היו האיכרים מקבלים את האורחים, באשר ל„לקוחות" נחשבנו. גם משקה מקציף, לבן לא חסר. ההנאה הזו לא היתה העיקר. הרי דובדבנים וחלב היו מצויים גם בבית־הורים. המטרה היתה לבלות שעה נאה בחברה, לתת פורקן לחיי־חול, ועל הכל לתבל את המציאות בלחלוחית של פיוט, יופי. בעיות רבות ניסרו אז בעולמנו הנפשי. העיקו, שיועו לפתרון, הלבטים חפשו מוצא ונדמה היה, כי באופק רחב נמצאם. את הגבעה לאפיקנו היית.

הרכב האוכלוסיה בבוליחוב, בת שלושה לאומים, גרמה לרבוי למוד השפות בבתי־הספר. עלינו היה איפוא ללמוד 3 שפות: פולנית, אוקראינית וגרמנית. קשה כקריעת ים־סוף היה למוד השפה האוקראינית לילד היהודי המסכן. ביחוד הקריאה בפרקי ספרותה, כהליכה על גבי כלונסאות היתה, את שֶבצֶ'נקו ספק, אם הבין, אך מחובתו לדעתו, לצטטו.

בסבך שפות נקלע הילד, מבלי למצא את ידיו ואת רגליו. נוסף לכך, למד הנוער השוקק לדעת שפה זרה (אנגלית). בבית־אבא דבר אידיש (רק בבתי מתבוללים דובר פולנית). ההכרה הלאומית, שחדרה לעיירתנו, בטרם שקרעה אשנב ביתר ערי התפוצה, חייבה את הנוער ללמוד עברית. למוד שפתנו נעשה במרוצת הזמן למלאכת הקודש, ולו התמסר בכל להטו. זוהי פרשה נהדרת ועליה אייחד את הדבור. את השפה הגרמנית למדו בביה"ס טפין, טפין. אולם, כשגליציה היתה תחת שלטון אוסטרי לאינטליגנציה היהודית חיבה יתרה היתה נודעת לספרות גרמנית, להוגיה ומשורריה. בני הדור שקדם לי, ידעו בעל פה את מיטב שירי הטבטונים, לא שיערו ואף לא בחלום זוועה, לא חזו, מה שיצמח מהם, ומה שיעוללו להם.

מימרא היתה מתהלכת בקרב העם:

בשלוש ערים שבגליציה איותה ההשכלה משכן לה: ברוֹד, בוּצ'אץ', בּוֹליחוב. הגדרה יפה. אשר לבוליחוב, מתחת לגמרא של חובשי בית־המדרש יכלת למצא ספרי הגות, מחקר ושירה.

במרכזה של בוליחוב, בבית שינדלר, היתה חבורת „מכבי" — ציון פעריין — ועל ידה ספריה. בשבתות ובמועדים היו גם מתפללים בה. שמנה וסלתה של החברה היתה מזדמנת בכפיפה אחת. האחים גולדשלאג, האחים שור, האחים ביקעל, נחמיה לוטרינגר, הרמן בלומנטל, למל מאיר (זה ה„משוגע לדבר אחד" הקנאי לציונות, הלוחם החולם, „הזקן הצעיר" דמות יחידה ומיוחדת במינה) שמעון עלענדמאן, ועוד רבים. האולם היה שוקק, הומה מרוב באיו. „חבת ציון" הכתה שרשים בו וממנו התפזרו והאירו הקרנים לצעירים מהם. החבורה הזו היתה בבחינת אֲבנים, סמל, דוגמה. הישוב בארץ היה דל בימים ההם, אולם כל המתרחש בו היה ידוע, מתוך קריאה בעתונות.

הישוב היה קרוב ללב, מחממו, נותן טעם ועצמה לחיי הגולה. קשר הדוק היה קים בינו ובין טובי בנינו ובנותינו.

חובבי שירה

גם אלו לא חסרו. מאז ומתמיד טיפחנו בשירה. מקהלה קבועה היתה לנו. הפסנתרן העוור ברוקנשטין ואברהם פריי היו שני עמודי תוך שלה. לחגיגות בהזדמנויות שונות היינו לומדים מ„זמרת הארץ". צעירים תוססים היינו ולבנו התרונן. בכל שטח ושטח נחוצים „משוגעים". הם עמדו לנו בכל עת, הם, הם אשר נשאו בעול, ודאגתם: חזוק וחשול השלשלת. הטפוח בשירה העמיק את החריש.

כמתוך ערפל אנסה לרפרף על הופעה צבורית פוליטית, אשר השאירה בלבנו רושם כביר ועז בל ימחה. הופעה, אשר עיצבה את דמותנו הלאומית וחישלה את רצוננו, הלא הן הבחירות לפרלמנט.

היה זה לפני 50 שנה בערך. גרשון ציפר היה מועמד הציונים. וד"ר נתן לבנשטין, ציר המתבוללים.

לשני המועמדים היו גרורים וגרורי גרורים. המלחמה נטושה היתה לחיים ולמות. זה היה מאורע אשר חיינו אותו, סבלנו בגללו וקשות לחמנו למענו. כל צד משוכנע היה בצדקת עניניו ובעמדתו. כל „קול" לעולם מלא נחשב. איבת הציונים ל„מה־יפיתניקים" עצומה היתה, היא גרמה לפרוד הלבבות, לחכוכים ולסכסוכים בין אבות לבנים. התעמולה הציונית עלולה היתה לערער את יסודות הכלכלה וזה היה נשקם של המתבוללים. הם אכלו קורצה של ה„פריצים" והודות להתרפסותם, וקומתם הכפופה הגלותית, היתה להם דריסת־רגל אצל השלטונות, שרי המחוז, הנפה וכו'. אולם מי שם לב לזוטות הללו? אדרבה, האיומים הוסיפו טעם, שמן למדורה, האיומים חישלו את רוחנו. החלטתנו נחושה היתה לא לותר כמלא הנימא ללחום על זכויותינו, כבודנו. אמיתנו אחת ויחידה היתה: שיחרור, הסרת המגף.

חיפה, חג האורים, תש"י

הלשון העברית

עוד לפני כיובל שנים הנצו הניצנים הראשונים. הלא תזכרו את המורה שלמה ניימארק ואת המורה ישראל יואל שפיגל (שפיגאלי). שניהם ייסדו בבוליחוב את ביה"ס העברי בשם „תושיה". ספרי למוד מעולים מעשיים לא היו ברשותם. אפס במקומם עמדה להם מסירותם ללא גבול, אהבתם ללשון וקנאתם הגדולה להפצתה. חפצם הכביר לדובב את האלמים חוללה פלאות.

לפני חמש עשרות שנים, חסרו בטויים שמושיים מעשיים ודוקא שיחת חולין היתה קשה כקריעת ים־סוף. להביע משאלה, לבטא רעיון ויהא הפשוט ביותר, היה קשה מאד. האקדמיה ללשון, על חבר „בטלניה" לא ישבה עדיין על האבנים, לא חדשה ניבים, מלות חדשות לבקרים, ספרי למוד בכל שטחי המדע, הטכניקה, האמנות,

השירה, הדיבור, וכו׳ וכו׳ (מי יוכל למנותם). מלונים לעשרות, החל מכלי מטבח, וגמור במונחי הנוקדים לא היו. על כן מלאכתם „מלאכת קודש״ „מעשה־בראשית״ היתה.

מתוך הנוער המעולה שלנו נתלקטה קבוצת בנות, אשר „התעקשה״ לדבר דוקא עברית ועל הטִילת (לאורך הרינגפלאץ) יכלת כבר אז לשמוע ניב עברי, שיחה עברית קלה, אף פתגם, או פסוק מספורי המקרא. אכן, הישג כביר נוכל לציין לזכותם של שני המורים הקטנים בגופם — הנועזים ברוחם, המעפילים עד לפסגה.

יום העברים

ב־1911 הכריזו שלשה ארגונים עבריים והם: ההסתדרות לתרבות העברית (ד״ר יהושע טהון) אגודת המורים העבריים (רפאל סופרמן) והסתדרות בתי הספר העבריים (ד״ר קורנגרין) על יום העברים הראשון בגליציה ובעולם בכלל, שהתקיים בלבוב. הודות לכינוס הזה נוסדו 35 בתי ספר עממיים עבריים בערי השדה וסמינריון למורים עבריים בלבוב.

בין הפעילים והיוזמים היה נפתלי זיגל. יום העברים היה מפגן לדוברי עברית, בעיר בירתה של גליציה, באותו יום יצאו דוברי עברית לרחובותיה, משותחים א ך ו ר ק עברית (זה מזכיר לנו את מפעלו המבורך של אליעזר בן יהודה) בדואר קנו בול בעברית, במסעדה הזמינו בורשט בעברית, בתחנת הרכבת בקשו לקנות כרטיס בעברית, התקוטטו, סִפרו, וחלמו עברית. מבוליחוב נסעו ל„יום העברים״ תלמידותיהם של ניימארק ושפיגלי: לייקהריינר, חיצ׳י שוסטר, רייז׳י לנדס, רבצי עלענדמאן, צפורה שנור ושיינדלי טפר. בשובן מלבוב, מלאות התפעלות והתרגשות רשמים וחויות, לא נלאו מלספר ולספר על המאורע רב הרושם הזה. (האזנתי לשיחות מתוך קנאה רבה, ובלבי התפללתי: לכשאגדל יהא חלקי עמכן).

בתקופה מאוחרת יותר פעלה בשדה למוד השפה והפצתה בבוליחוב, יפה (שיינדאלי) טעפער, כעת לבנוני־ויסל. מבוליחוב עברה לסמבור ולדרוהוביץ ובשתי הערים הנ״ל, המשיכה במפעלה מתוך מסירות והתמדה. יפה ויסל היתה הבת הראשונה, אשר עלתה ארצה, הורתה בביה״ס בגליל ובביה״ס הריאלי בחיפה. באותו זמן שימשה בבוליחוב בתור מורה צפורה שנור, חניכתו של ביה״ס „תושיה״. עלתה ארצה בתקופה מאוחרת יותר ירושלימה, בה הורתה בגמנסיה העברית ברחביה מיסודו של שלמה שילר.

המגשים הראשון

זיידאלי מהרינג השען, הצנוע בהליכותיו, טהור־הלב. אחד מל״ו הצדיקים, שימש לכולנו סמל ההגשמה ומימוש חלום חלומותינו. כראשון החלוצים עלה לפני מלחמת העולם הראשונה ארצה. הוא ותבדל לחיים ארוכים יפה־ויסל־טפר הוו את הקשר הראשון בינינו לבין הארץ. לט״ו בשבט היו שולחים לנו מפרי הארץ. באיזו חרדת קודש היינו נוגעים בפרי, מריחים אותו, מסתכלים בו באהבה וערגה. ריח האילן,

המדריך ליפה בריל,
הודיה רוזנבאום ורחציה שור

קבוצת־חלוצים הראשונה — 1920

השדה אדמת המכורה הכסופה היו עולים באפנו ובדמנו. אגרת כי הגיעה מהם, היתה עוברת מיד ליד. מהרהרת הייתי: אותו הניר הפשוט היה בארץ, אלו את, מתי?

תנועות נוער

בשנת 1916, במלחמת העולם הראשונה, נקלע לעיירתנו חיל יהודי מסטניסלב ושמו ליפה בריל, איש בעל יזמה, התלהבות ומסירות ללא גבול. כשהכיר את הנוער שלנו, הבחין מיד, כי בו חומר הניתן לעיצוב.

ראשית מלאכתו היתה לייסד חוגים ללימוד תורת הציונות וידיעת־הארץ. החוגים הללו נקראו „צעירי־ציון". סביבו נאסף הנוער השוקק לפעולה, להתעוררות.

מספר המשתתפים בשיחות, ווכוחים, חגיגות וטיולים הלך ורב. השפעת החוגים הקיפה לאט לאט את בני הנוער.

מתוך השורות של החוגים הללו שספגו את תורתו ומשנתו המשכנעת של ליפה בריל, המחנך המבורך, התגבש הגרעין של „השומר־הצעיר" ביזמתם של מישלי הנדל, זיידע מהרינג ושלמה קויפמן.

כתוצאה מן החנוך להכשרה ולהגשמה עלו בשנת 1920 ראשוני החלוצים מעיירתנו, אשר הניחו את היסוד למשקים: חפצי־בה ובית־אלפא. ואלה הם: יוזפסברג ברצי, פרוכטר עקיבא, קלינברד משה, רוזנבוים הודיה, ריס משה, שור רחציה, שינדלר רוחציה, שליפקה יחזקאל.

קודם סיימי את רשימתי, אגע עוד בטפוסים ובמאורעות, אשר נחרתו בלבנו:

מי מכם אינו זוכר את ה„צעטל־ייד", יעקעל? קשה היה בבוליחוב בימים ההם, להשיג כל מיני מצרכים, מאויי האיש ודרישותיו גדלו, לא בהתאם ליכולת העיירה. ומה יעשה יהודי, מי עשיר בהמצאות כעני? אכן ה„צעטל ייד" היה מקבל הזמנות מתושבי העיירה, כל אחד ופתק שלו וכן נדבקו הפתקים לאפיו של ה„ייד" בחזרו אלינו, עמוס חבילות, היה בא על שכרו, „ישראל מתפרנסים זה מזה".

בסוף זכרונותי ארפרף בקצרה על טיפוסים נוספים בבוליחוב: הנה הבעל בעמיו, הנה ה„תקיף" השחצן, אנין הדעת, ואף הגנדרן ביניהם. וראה! הנה המשכיל, הצנוע, תלמיד־חכם הנתבא אל הכלים, המאמין, ירא שמים, היודע ספר, המבין באותיות מרובעות, המעיין ב„עין־יעקב" ב„צפירה" גם יחד. בשלום עליכם, פרישמן, פרץ, שניצלר, צווייג, קלרמן והיינה. ואיה הבעל צדקה? ואיה הנותן־בסתר? הגומל חסדים, על כל צעד ושעל נפגשת בהם. וכי אפשר היה שלא להתקל בהם? הבטלנים הללו, אף בלכסיקון למלים זרות לא תמצא הגדרה מדויקת ממצה למושגים הללו.

בוליחוב! מה עבר עליך מאז צאתי? בתור אורחת פורחת הייתי בשנים האחרונות בחופשה על רגל אחת.

גורלך לא שפר עליך. יהודיך היקרים המסולאים בפז שתו את הקובעת עד

תוּמה, איכם,זקניך וטפיך? יד הרוצח האכזרית השיגה אתכם בבתי נכרים, על פרשת־דרכים ביערות, בחורשות ובבונקרים!!

הזכים, הטהורים, השואפים לטוב, החפים מפשע, את מספרכם מי ימנה? עולם עשיר הרוח, רב העלילה שקע תהומה, חלומות ושירים נפסקו באמצע. מי יתנה את סבלכם, את פרפוריכם האחרונים בדרככם האחרונה?

יוצאי בוליחוב היקרים, הפזורים בכל קצוי התבל ובישראל! חבר הקבוץ, הקבוצה, פועל במושבה, חקלאי, מדריך, מורה, רופא, מהנדס, עקרת־בית! התזכרו את ילדותכם בבוליחוב, את תחום ילדותכם? ההווי, אשר הזכרתי לכם, כחלום חלף, ועמו נמחו יקירינו הזכים!

במותם הטרגי, המחריד מכל חרדה, צוו לנו חיי מאבק וזיקוף קומה.

מימים עברו

מוקדש לאמי הורתי, מלכה ז״ל

אמא ספרה לי:

אחיה, ישראל יואל שפיגאלי (אחד ממיסדי ביה״ס העברי „תושיה״ בבוליחוב, אהוב המשפחה והמכונה „דאס פעטערל״) נתארס והגיע זמן קביעת החתונה.

במוצש״ק יושב אביה (סבי) יושי על ספסל ארוך ליד תנור מלוהט ומעיין בגמרא. נפתחת הדלת ומופיע המחותן, כדי לקבוע זמן החתונה.

— שבוע טוב!

— שבוע טוב ומבורך!

הואיל והמחותנים לא אהבו להרבות בשיחה, קיימו „מלה בסלע״. ישב המחותן בקצהו השני של הספסל. ישבו, ישבו, החשו, החרישו והריחו טבק ריחה להנאתם, עד שקם המחותן ממקומו ואפאף:

— אי״ה נערוך את החתונה בשבוע של שבת שירה.

— בשטו״מ. שבוע טוב!

בזאת נסתיימה שליחותו של המחותן. ובמועד הנקבע כנ״ל אמר דודי לכלתו „הרי את״.

תלמיד חכם מובהק היה, עוקר הרים, גם עשיר מופלג, עתיר־הנכסים, בעל באנק ועסקים שונים. את שפת המדינה — לא עלינו — לא שמע והכתב הלטיני, כתב חרטומים לגבי דידו. כאיש עסקים מסועפים, היה מעורב עם הבריות ובא במגע עם מוסדות. מסתבר, כי עליו היה לחתום על שטרות, צ׳קים, חוזים, אגרות, מסמכים ודברי דפוס שונים, בכתב המדינה.

התחבט המסכן, הא כיצד?

מישהו היה כותב את שמו Jacob והוא מעתיק בדיוק נמרץ. הטיול באותיות האלה לא קל היה. כבעל גבי כלונסאות היה מהלך.

משהגיע ל־Jac, מחא כף אל כף, מריע מרוב שמחה וקורא: כ׳האלט שוין ביי „יץ״ (הגעתי ל„יץ״).

הערה: רבים מאד מקודמינו, הסתגרו כמוהו בדלת אמותיה של התורה, הפכו והפכו בה, ונפתחו להם אפקים ועולמות זוהרים, מבלי לבא חו״ח לידי ביטול אישיותם והנמכת שיעור קומתם.

דליקה („א שריפה״) בבוליחוב

אישון לילה. העיירה על מבואיה, סמטותיה נמה את שנתת הערבה. הכל עוטה אפלה. בתיה הזערורים הצנועים סמוכים ונשענים זה על גבי זה. מכורבלים בחתולים קודרים אפלים. כלתה רגל מהרחוב, סמן חיים אין. אין רחש, אף כלב בל יחרץ לשונו. שנת ישרים אפפה זקן ונער. רק אי שם מאחד האשנבים אור עששית־נפט קלוש בוקע לתוך חשכת הליל. המתמיד על משנתו מסתמא עדיין בעיונו שקוע ונאבק עם הסוגיא, המחכה לפתרון.

בוליחוב לא הצטינה בבתי מדות, אדרבה, בתיה לקוביות משחק דמו, סמוכים זה על כתפו של זה, עוזר בקשו כביכול איש מרעהו. רבם בתי עץ ומחוצה לה בתי חמר חומר דליק וקל להתלקח. בפרוץ תבערה סכנת כליה צפויה היתה לכל בתיה, ולמאכלת־אש נדונו.

„הבדלה״, „בורא מאורי האש״ היו קוראים אצלנו לשרפה. כל כך למה? „אגודת־שמעתי״ אומרת היתה: יש ומישהו מעונין בשרפה, מטעמים כלכליים, שכן נתנה לו למישהו הנ״ל שעת הכושר להחליף את ביתו הדל המט ליפול, הקבור באדמה ע״י קבלת דמי־בטוח, בבית חדש מרווח, נאה. יתכן וחשדו בכשרים. מופלא הדבר ומי יחקרנו. לאלוהים פתרונים.

הואיל ותדיר היתה מתלקחת שרפה במוצש״ק, הוה אומר, כי ההגדרה „הבדלה״ מנומקת, מבוססת ונאה לה.

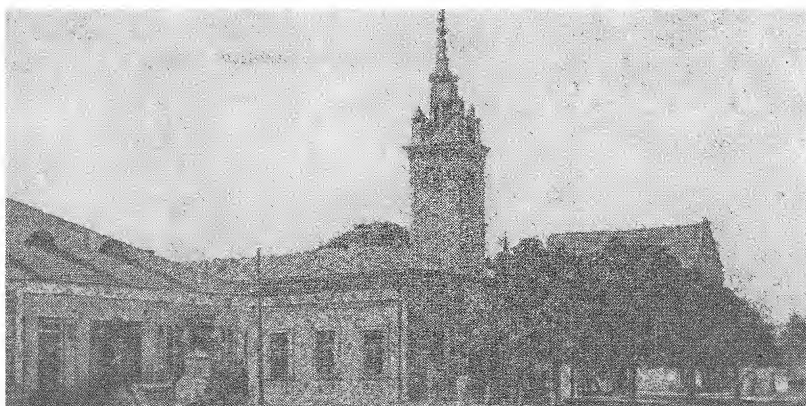
לאחר „שלש סעודות״ „הבדלה״ אמירת אלוהי אברהם יצחק ויעקב, שיחה עם שכן, עמית, או עיון בספר מנוחת־ליל. שבת המלכה עדיין מרחפת באוירה של בוליחוב. בחלומות ישניה חזיונות קדש, אשר טרם פינו מקומם לחול, המאבק בין קדש לחול בעצומו. והקדש ידו על העליונה.

בן המלך השקוע בשנתו, שרוי בעולם שכלו טוב ונעלה. בן המלך הנם, חיי הכלב ממנו והלאה. עומס הדאגה, העול, הבזיון שספג תוך ששת ימות המעשה הכל נשכח, נמחק. ומה ערבה השנה אותו לילה! ופתאום, שוד ושבר! כרעם השמים בוקע פתאום קול זועה מחריד פולח אויר וכליות. געוואלד! געוואלד ס׳ברענט! מאחד הבתים לשונות אש עולות עשן כבד מתאבך ומתמר מעלה מעלה. בן רגע קמה מהומה, מבוכה, תהו ובהו, יוסיל, אידיל, פייביל, מנדיל, ינטה, סושיה, דבושה, נשאות צעקות מכל עבר.

אנשים, נשים, קשישים וטף מבוהלים, מיואשים ורדומים גחים מכל סמטה, מכל בית ומתרוצצים אנה ואנה. הנה אשה וחזותה אימת־מות סתורת שער ויונק בזרועותיה.

הרינגפלץ (ככר השוק) לאחר דליקה

העיריה (Magistrat)

כאן ריבה תוהה מיללת, הנה ישיש נבוך כושל רץ הלוך ושוב סופק כפים, אוי שלכך זכיתי! הבהלה גוברת והולכת, הערבוביה מערפלת ומביכה את צלילות המחשבה והמעשה. בית אחר בית נאחז בזרועות הלהבות, זה זורק שק רטוב על הגג, זה סוחב דלי, ובאותו מעמד טרגי מופיע „מנצח" על הדלקות השוטר יוז'י בילינסקי, זה הגוי היהודי הדובר אידיש עסיסית, המכיר את הוי העיירה, ויהודיה, ומראה את כחו בכבוי האש.

צרורות צרורות מוצאים המטלטלין ומועברים בעגלה הרחק מהאש המתפשטת.

חיות הבית והבהמות מתעוררות משנתן. הנה פרה בהולה נחפזת מאחת הרפתות, גועה מרה, עגל חפוז חש מפלט, הכלבים בנביכתם, החתולים ביללתם, התרנגולות בקרקורן נלווים לסימפוניה הרת־אסון האיומה. הכל קורא לעזר. וזעקה אחת מרה מקיפה, בוקעת השמימה. אף בעלי־כנף מריחים את ריח השרפה ומעופפם מבוהל נחרד, עגים חגים ומתרחקים חיש מתחום הסכנה.

דמויות אימתניות מתרוצצות סביב, דוחפות ומטלטלות. קולות קטועים נשמעים עולים גורפים וקורות בתים נתבקעות בגניחות־כאב נופלות כורעות. האש נצחתם, האש הנושאת חורבן, מתפשטת ומתפשטת.

וראה גלמי הארובות בלבד, נשאים מעל, ולאחר שעה קלה נותרים שלדים מפויחים אכולי אש. בתי בוליחוב הופכים לתלי אפר — לאין! ומעליהם נתלים שמים מעובים קודרים.

שרפה בעיירה מהי? הופעה מזעזעת עד היסוד. חוליה כאובה בשלשלת הסבל, חוית פלצות בשחר ילדותנו, אשר השאירה רושם בל ימחה.

שריפת ביתך מהי? הוה אומר עקירה מבית הורתך, לידתך, מהבית בו גדלת, שמחת, כאבת אתה קודמיך וקודמי קודמיך. בית ירושה! שרפה הוה אומר עקירת אילן ממקום יניקתו, גדולו, שגשוגו, אקלימו ובשנות אדם מקום מגוריו למה ולמי הוא דומה? לממיר את חייו, לתלוש מיסודו, לעקור משרשי שרשיו.

ובני הנשרפים למי היו דומים? לאותם הגוזלים שנטל מהם החום. שנגזלה מהם שלות חייהם ומשושם.

לאחר השרפה קבצנים דלפונים מרוששים נוספו לקהלתנו. זה אצל ידיד ישוכן, זה אצל מיודע, קרוב. סדור עראי גרידא.

ימים ספורים אחרי השריפה, נתקלת בחוצותיה של בוליחוב בזוג מנכבדי הקהלה, חוזר על הפתחים, או בזוג צדקניות לבושות חג ומטפחת ביד „לנצרכים" „ס'זאל נישט אויסגערעדט זיין" ו„הצנעת לכת עם נצרכיך" צו פנימי, קול נפשי.

וכל המרבה הרי זה משובח.

הרביצין שלי

ארבעה מי יודע? ארבעה אני יודע. ארבע אמהות: שרה, רבקה, רחל, לאה. רבותי, הסירו את שני השמות האחרונים ושמה של הרביצין שלי לפניכם.

אכן, שרה רבקה קראו לה בגולת בוליחוב. שם נאה רב משמעות, הלא?

אשה לא קטנה ולא גבהת קומה היתה. לא מסורבלת־בשר אף לא מצומקת. פניה, חרושים קמטים לרב. אפה המבורך כמעין המתגבר היה שופע מיץ בכל עת. זוג רואות היתה מרכיבה בשעת ההוראה. צבע שערותיה? אל תשאלו, בל אדע, שכן ותמיד ראשה היה מכוסה ומעוטף מטפחת, הדוק היטב היטב, לבל תראה אחת משערותיה חלילה וחס. ממחטה גסה, לא צחורה, בה מוחטת היתה את חטמה, בשמוש תמידי היתה. האמינו לי, כי אותה הממחטה זכורה לי עד היום. תלבשתה ללא הדר ופאר היה כדי לכסות את מערומיה בלבד.

הרביצין שלי, לא שנאתיך, אדרבה, הרי הקנית לי, לדרדק את ראשית הקריאה ב„עברי״, באותן האותיות המרובעות, הזעירות. לא אהבתיך ביותר, משום מה? מפני שעלי היה לשבת בקרבתך, בו בזמן החמצתי אלף ואחת אפשרויות, לשחק בערמונים (קאסטעניס), לנהל מו״מ, ללוש עוגות, עוגיות, חלות וכל מיני מאפה מבוץ — בוליחוב מבורכת היתה בבוץ בהפשרת השלגים, שמונה קבין נטלה בוליחוב, ואחד כל העולם כלו, — ומי ימנה את מספר המשחקים, אשר חכו לי אותה שעה? על אף הכל מהלמוד ה„מענין״ הזה לא התחמקתי, מפני שכבל אותי המצפון, כבלה אותי האחריות למעשי וגם מורא קודמי היה עלי, ומנעוני מעשות נבלה ולהשתמט ממלאכת הקודש ללמוד „עברי״. אכן, חיצוניותה של שרה רבקה לא משכה את לבי ביותר. את עיני לא הרהיבו, אדרבה היתה בהופעתה משום פגיעה ברגש האסתטי של הדרדק.

בטייטל הייתה מרחפת ומשוטטת על פני הסדור, הבלה, המשומן, המטושטש והמרופט, עב הכרס, העיף מרוב שמוש, ומבקש מנוחה, לבל יטושטשו הגבולין.

אליבא דאמת, ברצון רב ובערגה עזה פללתי, כי הרביצין תתבלבל ותדלג על עמוד, על שורה, הוי על ברכה אחת. אך לא ולא. את אצבעה היתה מרטיבה ברוק שבפיה אשר תמיד עמד לרשותה, בשפע רב, כדי לדפדף ולעלעל בסדור המסכן העלוב. וכה נהגה מימים ימימה.

פרק בפסטלוצ׳י, בקורצ׳ק, או בפרויד לא ידעה שרה רבקה, ברם, זה לא „הפריע״ לה. את פירוש המלות הבינה, אם לא בשלמות, הרי למחצה. בעברי טייטש הייתי מגניבה באור, וכה שתינו באנו על ספוקנו. היתה לה, לרביצין שלי, שיטת למוד משלה. מנין רכשה אותה? אנא אל תחקרו. הזאטוטים לא דרשו הרבה, העיקר היה להשתחרר מהר מהבטלה הזו, מהקריאה המטמטמת מתוך הסדור הידוע לנו, אשר לא עוררה ענין בלב הפעוטות. מילא וכי הכל צריך לענין להבין? מוסיף דעת, מוסיף מכאוב, גרסו חכמנו. אולם על כמה מלות שלא יכולתי בשום אופן ובשום מחיר לחזור ולשנן עליהן, חרה לי, חרה מאד והן: „והיו לטוטפות בין עיניך.״ מה זה טוטפות, רביצין? איזה קשר בין טוטפות ובין העינים? שועתי, עני עני. וכי הכל עליך לדעת? ענתה, עודך צעירה, כשתגדלי תביני הכל. — אם כן, מה זה „צאצאי צאצאיהם״ המלות הללו נשאו חן רב בעיני, בשל הצדיקים הרבים ובשל ההברות המשונות, אך גם לשאלתי זו, לשועתי, לא מצאה שרה רבקה מענה. תיקו. אחרי כלות הכל רבותי, האמן האמינו לי, כי עד היום אינם נהירים לי המושגים „טוטפות״, ו„צאצאי צאצאיהם״ ומשמעותם. וכל זה, בשל הרביצין שלי. נשמתה עדן. אחזיק טובה לכם, אם תואילו להסביר לי הסבר היטב פרושם.

שרה רבקה התמימה, הטובה, הצנועה בנשים, ז״ל, גם כיום תמצאנה רביצינס מסוגך, אשר אינן מסוגלות להקנות לחניכיהן, הבנת מושגים שונים וידיעתם. למרות שלמדו פרק בפסיכולוגיה, פסיכואנליזה ופסיכוטכניקה ואף על פי כן, הנן מורות מעולות בישראל.

הצד השוה שבכלכן: כוונתכן הכנה, לבכן התמים ועל הכל — אהבת ישראל העזה המפעמת בקרבכן.

„תשליך"

ותשליך במצלות־ים כל חטאתם
(מיכה, ז׳, י״ט)

השלכת העוונות — זה המטען הבלתי נעים לאדם — במצולות הנהר בשעת „תשליך" היה קל בבוליחוב מבחינה „טכנית", הואיל ונהרות לא חסרו אצלנו. „תשליך" — היה זה מחזה מרהיב עין בלתי רגיל. לפני התחלת התהלוכה, היו הזריזין תרים להם מקום נוח לעמידה בקרבת שתי גדות־הנהר, על גדר, גג, ליד הסכר, על הגשר או על זיז אחד הבתים הסמוכים אצל מיודע, רע.

הטכס מתחיל. והנה הרב ר׳ שלמה פרלוב — בר־אורין, נבון, אשר לא כהה בבנותיו ללמדן עברית, ולא חשש, פן תקדחנה תבשילן ברבים — על קהל חסידיו, איש איש ונר חלב דלוק בידו. צועדים הם בשורה ערפית ארוכה, הלך וטפף, בחשיבות ובהגיעם לגדות הנהר, מנער כל אחד את חצנו ולוחש בדחילו ורחימו: „ותשליך בים כל־חטאתם".

חרדת קודש מסביב. קרני החמה האחרונות המשולהבות, מתערבבות עם נרות החלב הדולקים ובבואותיהם רועדות בגלי הנהר המפכים לאט לאט. והקונדסים — להם אין כנראה עוונות וחטאים להשליכם במצולות, על כן מצאו להם ב„תשליך" ענין אחר — מה היו עושים אותה שעה? היו עורמים ערמות קש — שהכינו בערב החג — מעגלים פקעות, תוחבים בכל פקעת נר חלב דלוק ומשיטים אותן על פני הנהר. תוך רגעים ספורים מתמלא ראי הנהר איים זערערים, יורקי אש, „דוהרים, דולקים וקורצים". מה נהדר המראה! אש ומים בכפיפה אחת! וראו! הפקעת העזה אינה שוקעת. אדרבה, היא צפה, שטה הלאה הלאה, אורה בעל יועם, כי גאה תגאה.

הטכס נסתיים. הרב ופמליתו שמים פעמיהם ביתה הרב. — הבית שוקק מרב אדם צוהל, באשר תעיף עין צהלה ושמחה. הקהל נהנה מזיוו של אביהם הרוחני. השירה בוקעת בלהט, הדבקות, ההתפעלות מגיעות להתפשטות הגשמיות, הנשיה מדאגות החול האפור אופפת את הכל. החמה יורדת מראשי האילנות. חושך יכסה את עין הארץ, ואילו הנהר — אש ומים. ומסביב עלז ורון שמחת נוער וידידים, ששון חג, הרגשת ארגעה ופורקן. הרי נקיים יצאנו מכל חטא. המים גרפו את העוונות והאש שרפתם...

התכונה לקראת חג הפסח בבוליחוב

מכל חגינו, אשר נתברכנו בהם, חג חרותנו נטל לעצמו תשעה קבים של הכנות. אהוב הוא על זקן ונער. שופע עדוד, ומשפיע על תהליך החיים, חדשים מספר קודם בואו.

מצימוקים היו „מפברקים" יין, ותוצרת בית זו שופרא דשופרא היתה. מגרגרי־יער: גודגדניות, דובדבנים, דובדבניות, פטלים, אשר בשפע רב גדלו בסביבה, הכינו אמהותינו כל מיני משקאות, אשר נשמרו למשמרת בצנצנות. וגם לעת מחלה חו"ח החיו בהם את הנפש השוקקה.

בעצומו של חורף, בתקופת חנוכה בערך, היו שוחטים אוזים מפוטמים, את הנוצה מורטים (המריטה בצותא, אצל חברות שכנות, פרשה מיוחדת ונעימה היתה, והעסיקה את הילדות, בערבי חורף הארוכים) — ולאחר מכן ממיסים את השומן, מפרידים את השויסקים (גריבן) הטעימים, השחומים, לתבל בהם מאכלי־פסח, פשטידות, תפיחיות. הפעולה הזאת נעשתה ברוב חשיבות. את השומן שימרו בסירי חרס. כה נהגו מימים ימימה.

הבורשט (החמיצה)

בידים רחוצות למשעי, חגורות סנרים בלתי מעומלנים (מחמת החמץ שבעמילן) נגשו אמהותנו למלאכה. את המים שאבו ישיר מהמשאבה, לתוך כלי חרסתני מיועד לכך, חותכות את הסלק פלחים ובגמר העבודה היו מכסות את פי הכלי במטלית לבנה, מבהיקה, מעמידות אותו בקרן זוית מרוחקת, חבויה, בל יקרב אליו איש. וה„אדום האדום" הזה תסס, וצפה לבוא תורו שיוכל להנות את הבריות. עד היום לא פג טעמו הערב מחכי.

אפית המצות

אפית המצות, מהי? מפעל שתופי.

את ה„לחמא עניא" לא קנינו, לא זכינו בו מן ההפקר. אדרבה! כל בעלת־בית היתה אופה בביתה את ה„מצה זו" לפי הטף. לפי שיטה וחלוקה מסוימת. וכה נקטו: פינו חדר שסיידוהו וכל כולו מבריק מנקיון, מעמידים שלחנות ארוכים, מהוקצעים, כשולחנות בתי־מדרשות. על יד החדר במטבח היה תנור מבוער, לוהט. צות העובדים מהיכן? שכיר? הס מלהזכיר! בני ידידים ושכנים. כשבתיה מלכה אפתה, עזרו לה בנות חוה־לאה, כשינטה סושיה אפתה, באו בנות חנצ'ה לעזרתה, וחוזר חלילה. כה גויסו, בלי צו־קריאה בני הנוער, לפעולה משותפת, מרצון כן.

מראה מרנין לב נגלה לעיניך בהכנסך לחדר בו נאפתה המצה. שני טורים של בנות, עולזות, חינניות ותמירות, עומדות ליד השולחנות, חגורות סנרים לבנים, לשות את הבצק. המערוך עובר ומעגל את העיסה, מעגל עד לעצוב צורת מצה. והיא נמסרת עד הגיעה לתנור. משאריות הבצק אפו בשביל הזאטוטים מציות־קטנות „מצה'לעך".

זו היתה פעולה משולבת שיח ורנן, צחוק וחדוד.

„מזמור שיר לפסח".

החדר בו הוכן לחם עוני, הפך לעשיר. בחדוה, וחיים שוקקים. כמויות המצות

שנאפו לפסח היו גדולות, לא רק לפי הטף, שכן לא קמצו באכילתה, אדרבה, תאכל גם לאחר החג.

את המצות האפויות שמו בסל נצרים עגול, רב מדות, מכסים אותו בסדין צחור היטב היטב, העמידוהו בפינה, בל יקרב אליו איש.

ברם „מים גנובים ימתקו". העמדתם במבחן?...

הלבוש החדש לחג

מי מאתנו לא חידש בגד לחג? נעלים? בעונת החורף וביחוד בעת הפשרת השלגים, נקרעו הנעלים מהר, כשהיו בלות מרופטות מתפוררות ומתמזמזות. תקנום, טלאי על גבי טלאי, ובלבד שלא לחדש לפני התקדש החג.

מי כמונו בני העיירות, עיירות ספוגות מסורת דורי־דורות אשר השתדלו לשפר ולפאר את ההוי־הגלותי האפור, התפל, על ידי החגים ולשוות להם, חן, יופי וצורה נאה — הרגיש את טעמו של הבגד החדש בפסח?

סיוד ונקיון

ועתה הגענו לשלב האחרון בהכנות. עיקר העיקרים היה: הסיוד, ונקוי יסודי של הדירה. ובעברך באחד מימי „לפני־פסח" ברחובותיה של בוליחוב נוף משונה נראה לעיניך. במצרים גאס, רוסקי בוליחוב, שוסטער־גאס תהו ובוהו, אנדרלמוסיה, מהפכת סדום ועמורה, מוחרם. — חפצי בית, מטות, מזרונים. באנק־בעטליך (מין מטה צרה, אשר ביום שמשה כעין ספסל) שלאבאנעס (יותר רחב מהקודם) טאפטשאנעס, ספסלי חלב, ספסלי בשר, כסתות, כרים, כלי מטבח, ערבות, תבניות־אפיה, וכו' וכו', הכל מוטל בחוץ.

האמהות על הבנות ידיהן מלאות עבודה, משפשפות, מדיחות, מקרצפות, הופכות בכל חפץ, לסלק כל זוהמה, שמץ של חמץ מכל סדק, מכל פרץ.

באותו פרק זמן הגעילו את הכלים, ברוב שקול דעת וחשיבות. בשעת הסיוד ו„נקוי־יסודי" היינו יושבים על גבי דלי הפוך, ארגז חבית וכו' באשר הכסאות היו בחוץ. מהיכא תיתי! כה נאה וכה יאה לפני התקדש החג.

משך השנה כשהיה כלי נשבר, היו משתמשים בכלי פסח, ובהגיע ר"ח ניסן היו קונים תמורתו חדש ולא קפחו את ציודו של חג־החגים.

את הכלי החדש טבלו לפני שמושו במי הנהר — מנהג כשר!

הסנדלר, החיט, הצבע, הסיד, הנגר, ולאחר מכן הספר, הבלן ידיהם מלאות עבודה. במלא הקיטור עבדו. התפוקה עלתה, היצור גבר, התנועה בחנויות מכולת גאתה, הפדיון הוכפל. פשוטי־העם באו על שכרם בעונה זאת.

בסוף סיורי בבוליחוב לפני פסח, הרשו לי להעיר הערה. הנוהג, אפיה משותפת של מצות, העזרה ההדדית, מה נאה היה: הוא הוסיף לחג האביב, הרווי ערגה וכסופים לחופש, אופי דמוקרטי.

המצה שלא היתה מיוצרת על ידי המכונה הדמומה, הקרה, היתה מתובלת בלהט נוער יהודי תוסס, הערינו בה מכל הסממנים.

וכל מעשה פרשת החג „הסדר" הקושיות וחד־גדיא וכו' וכו'. הלא הוא כתוב על ספר ה„הגדה של פסח".

„בנות ציון"

נר לנשמת אחותי גיטאלי הי"ד

עיירת מולדתי, בוליחוב, שבמזרח גליציה נמנית עם אותן העיירות המעטות, שבהן שקדו על למידת השפה העברית החדשה בהוראתה עם התחלת התנועה הציונית.

זה נתאפשר, משום שבעיירתנו לא העשיר, אלא המשכיל השואף לדעת, שירש את מקומו של התלמיד חכם, היה נערץ.

על כן נמצאו בעיירתנו משכילים רבים, שידעו את השפה העברית וספרותה על בוריה — ואחדים מהם, כגון שלמה נימרק, ישראל יואל שפיגל ואחרים עסקו בהוראת תנ"ך, לא רק לבנים שהגיעו לפרקם, אלא גם לבנות, כגון בנות העשירים: אברהמ'לי קורצר, דוד גרויברד וכו'.

הואיל ולא היה צורך להביא מורים מהחוץ, לא נתקל בקשיים הייסוד של בי"ס עברי, שהחל כובש את לב טובי הציונים שבגליציה המזרחית. לימוד השפה העברית נמשך בבוליחוב ברציפות עד יום השואה, ועל פי רוב על ידי בני העיירה.

ביה"ס העברי הראשון „תושיה" נוסד ע"י ניימרק ושפיגל. ביה"ס הנ"ל העמיד לא רק הרבה תלמידות, אלא גם מורות.

בעקבות „תושיה" נוסד כעבור זמן בי"ס בשם „שפה ברורה", שבו למדו לא רק בנות, כי אם גם בנים.

בשנות 1911—1913 נוסדו הקורסים „בנות ציון" ע"י מורי ורבי, חנא־חנן הנדל. היו בהם רק שני מחזורים, משום שמורי יצא למורביה.

ברשימה זו ברצוני לייחד את דבורי על החוג הראשון של „בנות־ציון" שכן הייתי בו אחת התלמידות. עבודתו של מורי ראויה לציון מיוחד ומפורט, הואיל ודרך הוראתו ויחסו אלינו חרג מן המקובל והשיגרה.

מורנו לא הסתפק בהוראת הלשון העברית וספרותה גרידא, אלא נתן את דעתו בעיקר על כך לרכוש נפשות לרעיון התחיה הלאומית. ז. א. להפוך אותנו ל„בנות ציון". הוא העמידנו על הערכים ביהדות והשתדל לטפח בלבנו אהבה לעמנו, לנכסי תרבותו, כן לעורר בנו את השאיפה להתמסר להגשמת הרעיון הציוני.

היות שמורנו היה מחסידיו המובהקים של אחד העם, התאמץ להחדיר בנו את תפישתו הציונית, וביחוד שם את הדגש במשנתו של אחד העם על תיקון „האדם באוהל" בסברו, שתחית עמנו ובנין ארצנו לא יושגו, אם לא נתקן תחילה את עצמנו ואם לא נשתחרר מן המדות והתכונות הרעות שבנו.

התפישה הציונית הזאת שתבעה מכל אדם בישראל לתקן את עצמו ולתרום את תרומתו לתיקונו של עמנו, כבשה את לבנו, לב צעירות שהאמונה הדתית התמימה נתרופפה בנו מצד אחד, ומצד שני הרגשנו צורך באידיאל אשר יוסיף טעם לחיינו. ע"כ נקלט הזרע שמורנו זרע בלבנו ועשה פרי הלולים.

רובן של „בנות־ציון" היו מסורות לתנועה הציונית ופעילות הן בשטח ההוראה והן בשטח העזרה הסוציאלית בשביל מיעוטי יכולת:

„בנות ציון"

קורס לעברית. המורה: רחל רייז

רחל רייז־הנדל ייסדה בימי מלחמת העולם הראשונה יחד עם אחי היקר אלי הי״ד, בית מחסה לילדי נצרכים וניהלה את המוסד הנ״ל בעזרת חברותיה „בנות־ציון". מלבד זאת עסקה בהוראה בבוליחוב עד צאתה למורביה לרגל נשואיה עם מורנו. גם שם המשיכה ללמד. ובעלותה ארצה נתקבלה כמורה בבי״ס יסודי.

רבקה קורץ־גסטהלטר, אחת מ„בנות־ציון" לימדה בלבוב, עת הוריה ז״ל עברו לגור שם.

גם אני עסקתי בהוראה בבוליחוב, דרוהוביץ׳, דולינה ודנציג. בארץ עבדתי בסיפוק רב בשעורי־ערב בעיקר למבוגרים ומשתלמים בשפה.

חדוה נימס הורתה בבי״ס יסודי בלבוב, במזריץ׳ ובסטניסלבוב, בה נקטפה בדמי ימיה.

כפי שאמרתי לעיל, היה מורנו מחסידיו של אחד־העם. לפיכך הרביץ בנו ממאמריו. כן קראנו שירי ביאליק, ספורי פייארברג, ועסקנו ביתר יחוד ב„לאן". לא פסחנו על שום סופר חשוב ובכלל זה גם על יריבו של אחד העם, ברדיצ׳בסקי.

עלי לציין, על אף העובדה, כי מורנו היה חפשי בדעות, נזהר מלערער בנו את האמונה הדתית, ולא זה בלבד, אלא השתדל לעורר בנו יחס חיובי למסורת, למורשת האבות, לקודשי האומה.

מן הראוי לציין גם את יחסו אלינו וגישתו החברית, באופן שבמשך למודינו ידידות כנה נרקמה בינינו, שלא פסקה עד היום.

מלבד תנ״ך וספרות למדנו בשקידה דברי ימי עמנו. מורנו ידע לחבב עלינו את קורות עמנו ע״י הרצאותיו שהיה מרצה בהתלהבות בנוח עליו הרוח. אולם השראה זאת היתה תלויה על פי רוב בנוכחותה של רבקה קורץ־גסטהלטר, שכן היא גילתה הבנה יתרה להיסטוריה וענין רב בה.

עד כמה המקצוע הזה היה חביב עלינו, יש ללמוד מן העובדה, כי ההבטחה מפי מורנו, להרצות פרק בהיסטוריה הצליחה להכניס אותנו תכף ומיד למסלול תקין ולרסן אותנו, כשיצאנו פעם מן הכלים, מחמת כוח עודף של נעורים, אשר השתוקק לפורקן ולבש לפרקים צורה של התפרעות עד כדי התפראות.

דבקותנו בלמודים בבית אולפנא שלנו, שהיה לנו מקום מקדש מעט ובמורנו, היו לשיחה בפי אנשי בוליחוב, מאחר שראו את „בנות־ציון" ברוב שעות היום ובערב בחברת המורה, שקועות בשיחה ובוויכוחים רציניים. הבריות השתאו לתופעה הבלתי שכיחה זו.

גם אני כותבת הרשימה הזאת, תוהה לפעמים על החזיון הבלתי רגיל זה. שהתהייה הזאת מבוססת יכולים גם אנשים פקחים ופכחים להווכח מתוך שני אירועים שנחרתו בין אחרים בזכרוני.

אזכורה יום חורף לבן, עת השלג בגובה רם כסה את עין העיירה, יצאתי לשעור. בקושי ובמאמץ רב כשרגלי שוקעות בשלג ומפלסות שביל, הגעתי כל עוד נפשי בי לסמטה מאחורי ה„קליינע קלויז" בו למדנו. הבית מט וקבור באדמה. החדר שקוע

בשכבת שלג עבה ובידי אין כל. לחזור? חבל! לא יתכן להפסיד שעור! ראוני שכנים, הבינו לעוניי ולעקת נפשי ושילגו את הדלת, כדי שאוכל לפתחה.

המקרה השני שנשמר בזכרוני. רגילים היינו להמשיך בלמודים עד יומיים לפני חג הפסח. וקרה שאחת התלמידות, רחל רייז, נשלחה ע״י אמה לקרוא לנכריה לנקות את הדירה לאחר הסיוד. כשעברה ליד הבית, מקום שם למדנו, לא יכלה לפסוח על אולפננו, מבלי לסור לרגע קט. בינתיים נגררה כ״כ אחרי הנושא שעסקנו בו אז, עד ששכחה את שליחותה ונשארה אצלנו.

אין תימה. הלימודים תפסו מקום מרכזי בחיינו בעיירה. בחדר הלמודים שררה תמיד התרוממות הרוח שהסיחה את דעתנו מכל הדאגות היומיומיות, אשר העיקו על כל אחת מאתנו.

הוכחה שאין כאן דעה משוחדת וקדומה של זכרונות נעורים, שהוד העבר וזוהרו מקרינים ומאצילים עליהם, תוכל לשמש חוות דעתו של אחד המבקרים, אדם בן־סמך, אשר נכח פעם בשעורנו.

היינו לומדים גם בשבתות. השעור היה בבחינת „עונג שבת״ שלנו.

באחת השבתות ביקר אצלנו הסופר יונה גלרנטר ז״ל מורה הפדגוגיון של הפרופ׳ חיות ז״ל. ישב שעה ארוכה והאזין בקשב רב ובדריכות. ובפרידתו הפליט: „אכן השכינה של היהדות שורה כאן״.

כשמעלה אני את זכרונות הימים האלה, עלי להודות, כי אכן צדק גלרנטר.

אמנם, קבענו זמנים לשעורים, אבל מורנו לא הסתכל אף פעם בשעון. לשם מה שעון? כשהלמוד מושך, האזנים קשובות והלב פתוח, ער ועורג? ויותר ממה שאנו חפצנו ללמוד, רצה מורנו להורות. הוא לא הסתפק בשעות הקבועות „אלא המשיך בהוראה גם מחוצה לה. כמעט מדי ערב היינו מתאספים ב„שפאציר גארטען״ בו שוחחנו, התווכחנו על אודות בעיות העומדות ברומו של עולמנו. כה קיימנו את המצוות „והגית בה יומם ולילה״.

מורנו ורבנו דאג גם להשתלמותנו העצמית. לשם כך ייסדנו בהדרכתו ספריה בשם „בנות־ציון״ ושמרנו עליה כעל בבת עינינו. בלענו את הספרים כבכורה בטרם קיץ. פעם פרצה דליקה ברחוב שבו היתה הספריה הנ״ל, כולנו אצנו שמה, כדי להצילה מלהבות האש.

בהמלצתו של שרולקי שפיגל (אחיה של גולדה, תלמידת הקורס), ציוני נלהב ועברי קנאי, הוזמן לצערנו המורה ע״י אגודת „ציון״ באולמיץ, לעשות שם נפשות לציונות ולתרבות עברית.

החבילה שלנו לא נתפרדה. אדרבה, המשכנו ללמוד בצוותא ומכתבי המורה מאולמיץ איחדו ואיגדו אותנו. כשהגיעה אגרת, היתה השמחה במעוננו. לא פעם יצאנו מן הכלים, רעשנו בחוצותיה של בוליחוב, ובמהירות הבזק פשטה השמועה, כי הגיע מכתב מן המורה. רצנו אל אחת החברות לקרא בו, הפכנו בו והפכנו בו בחפצנו לדעת מה שלומו ועל אודות פעילותו בנכר.

„בנות ציון״ איכן? לציון לא הגעתן. יד המרצחים הטמאים י״ש השיגה אתכן. עם כל יקירינו נטבחתן:

לנה גרוס, באלצ׳י ווכסלר, שרה נייבויאר, גיטאלי עלענדמאן, רבצ׳י פרוסט, פייגה קורץ, לייצ׳י קורל, גולדה שפיגל. יקום השם את נקמתכן ותהא נשמתכן הטהורה צרורה בצרור שאר קדושי ישראל. אנו שלש „בנות־ציון״: רחל רייז־הנדל, רבקה קורץ — גסטהלטר ויונה אשל, שנשארנו בחיים הגרות יחד עם מורנו בחיפה, ממשיכים ביחסי ידידות, נשמור את זכרונכן בלבנו לעד.

בן לאה ואביגדור

שני בוליחוביים, שני עולמות וטיפוסים שונים

לעיירתנו בוליחוב יצאו מוניטין לא רק בשטח הכלכלה, היות שאנשים, בעלי יוזמה ייסדו שם בתי חרושת שונים, בהם עבדו מאות פועלים ופועלות יהודיים ומצאו שם את פרנסתם, אלא גם בשטח התרבות. עיירתנו היתה בין הראשונות שבגליציה המזרחית, בה הוקם בי״ס יהודי חילוני שבו למדו בנים ובנות יחד מפי מורים יהודיים; כן נוסד שם בי״ס עברי ללימוד השפה העברית כשפת דיבור עם הולדת התנועה הציונית. ולמותר לציין, שגם אגודת ציון קמה עם שחר ימיה של התנועה הציונית. בקצור, יוזמה ושאיפה לעלות בכל שטחי החיים פיעמו בלב אנשי בוליחוב והרוח הזאת מילאה את כל שכבות העם ואת כל הגילים.

הצעירים בדורי, שלא נהרו עדיין לגימנסיה, ורצו לסגל להם השכלה, יצאו להורות בכפרים את ילדי היהודים שם, ובשעות שהיו פנויים מעבודת ההוראה, שקדו על השתלמותם בהשכלה עברית וכללית מתוך ספרים שקנו להם משכר הלימוד שקיבלו. טיבעם של אותם הצעירים הבוליחוביים נתפרסם מהר בין הכפריים, שבאו כרגיל בחוה״מ פסח ובחוה״מ סוכות, ביום שבו חל שוק הבהמות, לעיר סטרי הסמוכה לבוליחוב, כדי לשכור מורה בשביל ילדיהם ל„זמן״ אחד, שנמשך אם עד שבוע לפני רה״ש או עד שבוע לפני פסח. הכפריים חיזרו אחרי הצעירים הבוליחוביים והירבו בשכרם, ולא זה בלבד, אלא גם ויתרו לעמוד על טיב ידיעותיהם של הצעירים הללו, כפי שהיו נוהגים לגבי צעירים ממקומות אחרים, שנתקבלו רק אחרי עומדם בבחינה, שנבחנו ע״י אנשים מלומדים ומשכילים, כי שמם של הצעירים מבוליחוב הלך לפניהם. מהצעירים הללו, שהורו בכפרים, מקום שם נשארו רק „זמנים״ אחדים, יצאו בעלי השכלה גבוהה בתרבות ישראל ובתרבות אירופה, והם פעלו בשטח התרבות בעיירתנו בשובם מן הכפרים.

על שני צעירים, שהכרתים באופן אישי והתרשמתי מהם, רוצה אני לייחד את דיוני. הלה הצטיין במדה בלתי שכיחה באהבת התורה והחכמה והלה בהתמסרות לתנועה הציונית. הצעירים הללו הם: יצחק הירש, בן כפר זאדערעוואטש, סמוך לבוליחוב זלמל מאיר, שהיה בן בוליחוב.

יצחק הירש ז״ל היה כאמור בן כפר, שבו לא היה אף מנין של יהודים. גמר

שלש כיתות יסוד בכפר ואביו לימד אותו קצת חומש ורש״י, משום שמפאת מצבו הכלכלי לא יכול לשכור לבנו מורה, כשם שעשו זאת כפריים אחרים. הלה היה מתמיד ושקדן, ולכן סיגל לעצמו קצת ידיעות בשטח ההשכלה היהודית והאירופית, בשאלו לו ספרים ממורה צעיר, שלימד את ילדי חוכר בית המרזח היהודי בכפר מולדתו של הירש. — דרך אגב, מן הראוי לציין, שבכל כפר וכפר שבגליציה המזרחית היתה חכירת בתי המרזח בידי היהודים, והתקיימו בעיקר מן הפדיון שנפדה ביום ראשון, חגם של הנוצרים, שרוב האוכלוסיה הנוצרית בילו ביום חגם בבית המרזח. — כדי להשתלם יצא גם יצחק הירש, כמו הצעירים הבוליחוביים לסטרי, להתקבל כמורה לילדים היהודיים שבכפרים. מכיון שהיה חרוץ מאד, בעשותו את הלילות כימים להשתלמותו במקומות ההוראה שלו, רכש לעצמו אחר כמה שנים השכלה גבוהה בעברית ובלועזית. שמו יצא במהרה לתהלה בתור מלומד, והכפריים התחרו ביניהם, כדי לזכות בו, כמורה לילדיהם. ואף על פי שקיבל שכר לימוד גבוה, לא נשארו לו, אלא כמה זהובים עם גמר „הזמן״, משום שהוציא כמעט את כול שכרו על ספרים, באופן שלא יכול לדאוג אפילו לצרכיו הצנועים בתילבושתו. ואם נשארו לו לפעמים זהובים אחדים, נתן אותם להוריו העניים, בשובו אליהם עם גמר „הזמן״ לחופשה.

אהבתו לתורה ולהשכלה לא ידעה גבול. גם חיבתו לספר היתה במידה בלתי מצויה. מכיון שהערצתי אותו בשל היותו תלמיד חכם אמיתי, הן מבחינת ידיעותיו הרבות והעמוקות והן מבחינת צניעותו וענוותנותו והתיחסותו אלי, שהייתי קטן ממנו בשנים וגם בחכמה, נרקמו בינינו תחילה יחסי רב ותלמיד, ואחר כך קשרי ידידות. לפיכך בקי אני קצת בקורות חייו. הפעם רוצה אני לספר שני מקרים, העשויים לשמש אספקלריה מאירה לאישיותו.

במלחמת העולם הראשונה נשרף בית הוריו בכפר, ועם היותו חדור רגשי משפחה, לא הצטער באותה מדה על רכוש הוריו היחידי, שירד לטמיון, כשם שהצטער על איבוד ספריו בשריפה הנ״ל ולא יכול למצוא נחמה על האסון הזה שקרה לו.

והנה עוד מקרה המאפיין אותו. בבוקר לא עבות אחד מתה עליו אמו בדמי ימיה. עליו כבן הבכור הוטל התפקיד ללוות את ארונה לקבורה בבוליחוב. — אביו, אחיו ואחיותיו באו לפני כן, כדי לסדר את ענין הקבורה אצל חברא קדישא. בעברו ברחוב שבו גרו הורי, ציווה על העגלון לחנות קצת ע״י הורי ז״ל ונכנס אלי. כששאלתיו לשלומו, סיפר לי אמנם בצער על מות אמו ז״ל, אולם תוך כדי דיבור התחיל לשוחח בעניני תורה וביקש ממני ספר, כדי לעיין בו במקום באיזו סוגיא, שבנוגע אליה היו חילוקי דעות בינינו, כי בינתים נתבגרתי מבחינה רוחנית, ונעשיתי עצמאי בהשקפותי. רק לאחר שהפניתי את תשומת לבו על כך, שאין עכשו השעה כשרה לעסוק בדברי עיון בשעה שמטת המנוחה מונחת בעגלה בחוץ, וששהותו אצלי היא בזיון למת, גם אם לא נביא בחשבון, שנכרי הוא שומרה ובן לויה היחידי, וותר על הספר והמשיך בנסיעתו לבית העלמין.

מלבד השכלתו הגבוהה הצטיין במידות תרומיות, אולם הקוו האופיני שבאישיותו של יצחק הירש ז״ל היתה אהבת התורה והחכמה. הוא לא רק קיים את התורה מעוני, אלא המית את עצמו ממש באוהלה של התורה, במובן הרחב והשלם ביותר של המושג הזה. לעומת זאת היה נעדר חוש המציאות במידה מבהילה, ומטעם זה לא יכול להסתדר

בחיים. כל השתדלותי להכניס אותו לעבודת ההוראה בעיירתנו עלו בתוהו בשל בטלנותו המופרזת. הוא נשאר רווק ומת בדמי ימיו בהיותי בחו״ל. וי להאי שופרא דבלי בארעא. יהי זכרו ברוך!

גם למיל מאיר היה כמה „זמנים״ בכפרים ורכש לו השכלה מקפת, אולם הלה היה קרוץ מחומר אחר מאשר יצחק הירש. בעוד שיצחק הירש נתן את חילו לתורה, התמכר למיל מאיר לתנועה הציונית ועסקנות ציבורית. לאחר שובו מן הכפרים, נשא אחרי זמן מה אשה, בת בוליחובים, ועבר לגור לעיר סטרי הסמוכה כנ״ל לעיירתנו. שם פתחה אשתו, שהיתה בת חנוונים חרוצים והגונים, חנות. מצבם הכלכלי היה תחילה טוב למדי, משום שלמיל מאיר קיבל סוכנות להפצת העתונים, היוצאים לאור ביידיש ובלועזית. אולם מפאת התמסרותו לתנועה הציונית, שהיתה שנואה על הרשות, ששלטונה היה בידי הפולנים, שרצו בעזרת היהודים לשלוט על האוקראינים, והציונים התנגדו לכך, ניטל ממנו הרשיון. על ידי נטילת הרשיון הנ״ל מצד אחד, ועל ידי כך שלמיל היה אורח בחנותו, אך בן בית בחברת „ציון״ שבסטרי, נתערער מצבם הכלכלי עד כדי חיסול החנות. בינתיים מתה עליו אשתו ולמיל מאיר שב כאלמן עם ילדים אחדים לבוליחוב, מקום שם גרו הוריו והורי אשתו המנוחה. אחרי עבור כמה שנים נשא שנית בוליחובית אחת שנתאלמנה. גם כאן פתח לו הזוג, המטופל בילדים מצד בעלה של אשתו השניה ומצד אשתו הראשונה, חנות, אולם גם כאן המשיך למיל לעסוק בעבודה ציונית וצבורית והזניח את דאגתו לעצמו ולמשפחתו. זאת הוא עשה לא מתוך קלות דעת ולא מתוך חוסר אחריות לגבי ילדיו ואשתו, אלא מתוך נטיה לפעילות ולעסקנות ציבורית נוסף על התמסרותו לתנועה ציונית, כי העסקנות הציבורית, העבודה לטובת הכלל וביחוד לטובת תחית האומה הישראלית בארץ האבות היו נשמת אפו ורוחו. לא היתה שום פעולה ציונית או ציבורית, שלמיל מאיר לא נטל חלק בה וכול מה שעשה, עשה הלה ברמ״ח אבריו, משום שהיה בעל מזג חם ונוטה להתלהבות. מהשיחות ששוחחתי אתו פעמים רבות, נוכחתי לדעת שניסה להלחם בנטיתו לעסקנות, אולם לא יכול להתגבר על תאוותו זו, כי בלעדי פעילות לטובת התנועה הציונית ובלי עסקנות ציונית, חייו אינם חיים. בכול תקופות השנה היה שקוע בראשו רובו אם בפעולה ציונית ואם בעבודה ציבורית, כגון: העמדת „קערות״ בערב יוה״כ לטובת יישוב א״י, כדי שהבאים להתפלל מנחה ינדבו גם לטובת הקרן הנ״ל, חלוקת קופסאות של קק״ל לבתים, עריכת נשפי חנוכה, אזכרות ליום פטירתו של המנהיג הרצל ז״ל, קיום חגיגות קיץ בגן העירוני שנקרא שפאציר גארטען ומדי שנה בשנה נוספו פעולות חדשות כגון: דאגה לחלוצים להכשרתם ועליתם. גם בעבודה ציבורית נטל חלק ארי ולא משך את ידו משום פעולה, והפעולות האלה הן מרובות: ענין בחירות לקהלה, מנוי רב, דאגה לתלמוד תורה בשביל ילדי עניים ועוד ועוד.

מן הראוי לציין, שעם היותו ציוני ומשכיל לבש את התלבושת המסורתית מתוך נטיה לעממיות. מלבד זה היה נוסע מדי פעם לאדמו״ר שבדולינה, עיר סמוכה לבוליחוב, כי לא רק חרד ושומר מצוות היה, אלא גם חסיד נלהב. את רוב זמנו לפה״צ בילה בדרך כלל בבית התפילה, הנקרא „פוילישע קלויז״, מקום שם התפלל בצבור ואחר התפילה התווכח עם החרדים, שהתנגדו לציונות, ועשה תעמולה לתנועה

הציונית בין הדור הצעיר, באופן שבית התפילה הנ"ל הפך ברבות הימים למצודת הציונות.

למיל מאיר לא היה רק מסור בלב ונפש לתנועת התחיה וצורכי הצבור המקומי בכלל זה, אלא ניחן גם בתכונה אחת, נדירה מאד שהיא: אומץ לב אזרחי.

זה בא לידי גילוי בשנת 1907, כשנתקיימו הפעם הראשונה בחירות כלליות לבית המחוקקים שבעיר הבירה ווינה והציונים החליטו להעמיד מועמדים משלהם לפרלמנט האוסטרי. כפי שהזכרנו לעיל השלטון בגליציה המזרחית היה בידי הפולנים, והם התנגדו למועמדים ציוניים, משום שרצו, כי היהודים יבחרו בפולנים, כדי שיוכלו להמשיך בשלטונם בגליציה המזרחית, מקום שם האוכלוסיה האוקראינית הוותה הרוב. הציבור היהודי נחלק לשני מחנות. רוב העם נמשך אמנם אחרי מועמדים ציונים, אולם מתוך תלותם בחיי הכלכלה בחסדי הרשות, לא נועזו לצאת באופן גלוי נגד הקנדידטים, שהיו יהודים מתבוללים, שהועמדו מטעם השלטונות הפולנים. מלבד השכבות שחששו להרס קיומם הכלכלי של תמיכתם בקנדידטים הציוניים היו בכל ערי גליציה המזרחית גם יהודים „מלחכי פינכא" (טעלערלעקער), שכל מעייניהם למצא חן בעיני השלטונות, כדי שיזכו באמצעות השלטונות לאיזה מושב אם במועצת העיריה ואם בקהלה היהודית. אותם היהודים, שהיו עבדים נרצעים לפולנים מחוסר רגש כבוד עצמי נקראו בפינו, בפי הצעירים „מה יפית" יהודים. — אחד המזמורים, שמזמרים בסעודת שבת ושהיהודים היו מצווים לזמר בפני הפריץ על פי צוו שלו לשם בדוח אורחיו של הפריץ, ולא — לקו או הושלכו לכלא או נשללה מהם פרנסתם, בלומר מעשה שבו נעדר רגש הכבוד העצמי, גם אם המעשה נעשה מתוך אונס. מלבד זאת היו בכל עיר ועיר שבגליציה המזרחית יהודים, שהיו חדורים יצר השררה והשלטון ורצו למשול בכיפה. בעירנו היה הרופא ד"ר יעקב בלומנטל קורץ מחומר של שואפי שררה ושלטון והיה ניחן בתכונה של מנהיג ותקיף. אותו הרופא היה יליד בוליחוב, אדם חביב, אהוב על כל שדרות העם בשל פשטותו ועממיותו ובשל הושטת עזרה לנזקקים, אולם מצד שני היה אדם שאהב לעמוד על דעתו, נצחן ורצה להטיל את מרותו על כל הציבור היהודי שבעיירתנו. אוי ואבוי לאדם שלא רצה לסור למשמעתו. ברור שלא יכול לסבול, שהציונים „היינגלעך" לא ירקדו לפי חלילו, אלא ניסו לפרוק מעליהם את שלטונו ולתמוך בקנדידט הציוני, בעוד שמר ד"ר בלומנטל ניהל תעמולה בעד ד"ר לוינשטיין, יהודי מתבולל, נגד ד"ר גרשון ציפר, הציוני. היהודים לא העזו לצאת בגלוי נגד ד"ר בלומנטל, אם מתוך חיבה ויראת כבוד, ואם מפחד, שמא יזיק להם בפרנסתם, כי מר ד"ר בלומנטל היה שליט בקהלה, גם כשלא היה עדיין ראש הקהלה ובעל השפעה רבה אצל השלטונות הפולנים שבמקום ואצל שר המחוז בדולינה שהיה כל יכול.

רק איש אחד העז לצאת בגלוי נגד ד"ר בלומנטל והאיש הזה היה למיל מאיר; אף על פי שמבחינה כלכלית היה תלוי בחסדי השלטונות הפולנים. למיל ניהל תעמולה לטובת הקנדידט הציוני בכל־חומו ואישו. והדברים הגיעו לידי כך, שד"ר בלומנטל סטר ללמיל סטירה ברבים. אך הוא לא נרתע ולא נכנע, אלא המשיך לנהל את התעמולה לטובת ד"ר גרשון ציפר ז"ל, כי במקום שיש חלול כבוד האומה ובמקום שטובת התנועה הציונית עומדת על הפרק, מן הנמנע הוא לסגת אחור ולעזוב את המערכה ליריב.

עוד מקרה ידוע לי, המעיד על כך שלמיל מאיר לא הלך בתלם, אלא בשבילו המיוחד בלי שים לב לדעת הקהל.

והמעשה שהיה, כך היה: במרוצת הזמן נעשה חסיד של ז׳בוטינסקי והתקרב אל הרביזיוניסטים שבבוליחוב, שהיו על פי רוב ציונים, בלי שום עמדה בחיים, ובלי השפעה בחיים הציבוריים. וגם כמות מבוטלת לגבי שאר התנועות. למיל מאיר שהיה פעם יו״ר של התנועה הציונית המקומית בה היו עפ״ר בעלים בעמם, אנשים בעלי עמדה בחיים. אף על פי כן לא הסס למיל לעזוב את אגודת „ציון״ שהיתה מכובדת על כל שכבות העם והצטרף לתנועת הרביזיוניסטים. ואף על פי שבינתים גדל בשנים ונעשה קשיש וגם דאגות פרנסה ודאגות חנוך ילדיו הטרידו אותו, לא פגה התלהבותו והתמסרותו לתנועה ציונית, קרי הרביזיוניסטית, כי נפש של חסיד שכנה בו. מי שלא ראה אותו בהתלהבותו בעריכת „שלוש סעודות״ בקלויז, לא ראה התרוממות הנפש מימיו. התלהבותו עמדה בעינה גם כשהלך והזדקן.

ועד ראיה ספר לי מקרה אחד המאפיין את אישיותו של למיל ושבו משתקפת נשמת החסיד שבו. והמעשה שהיה, כך היה: על המנהיג ז׳בוטינסקי היה לבא בע״ש אחד דרך בוליחוב לסטניסלבוב. אעפ״י שבאותו יום ירדו גשמי זעף, עמד למיל שעות אחדות ברחוב וחכה לבואו של ז׳בוטינסקי. וכשזכה לראות אותו עובר על פני עירנו במהירות הבזק במכונית, הכריז למיל: „יחי המלך״.

בסיכום אפשר לומר, שנשמת התנאי הדגול ר׳ עקיבא, שהיה מעשרה הרוגי מלכות, נתגלגלה וקמה לתחיה בשני הבוליחובים הללו, ביתר דיוק הם חילקו ביניהם את מורשתו של ר׳ עקיבא:

יצחק הירש ז״ל נשרף באהבת התורה ובדבקותה בה ואילו לבו של למיל מאיר עלה באש התמסרותו לתנועה הציונית ולצורכי צבור.

יצחק הירש המית את עצמו באוהלה של תורה ולמיל מאיר הקריב על מזבח תחית עמנו את קיומו הכלכלי ועם זה את פרנסת אשתו וילדיו, אם היותו מסור לילדיו ונאמן להם ולעזר כנגדו ואם היותו אדם כשרוני, פיקח ופעיל. אני כשלעצמי רואה את גדולתו הנפשית של למיל מאיר ז״ל בכך שנשאר נאמן לאידיאל נעוריו גם בהגיעו לגיל עמידה וקשישות. ובזמן שנשאר כמעט יחידי מבני דורו במערכה לטובת האידיאל הציוני, כי בני גילו וחבריו לדעה לשעבר התפכחו בינתים משכרון הציונות, נעשו בעלים בעמם, בעלי בתים מבוססים בחיי הכלכלה שלהם ומכובדים בחברה. ולא זה בלבד, אלא התייחסו בביטול לכל עבודה שאין עמה שכר פרנסה בצדה. בקצור ראו בעבודתו המסורה של למיל לציונות ולצורכי ציבור, שלא על מנת לקבל פרס, אך מעשה נערות ואינפנטיליות.

האדם העובד בחיי ציבור זקוק לעדוד והכרה כאויר לנשימה. ורק יחידי סגולה מוכשרים להמשיך ולעבוד לטובת האידיאל שלהם באוירה של ביטול ובוז מצד החברה, שבה העסקן הציבורי חי ופועל.

ורעה מזה שבעתים, אם האידיאליסטן אינו מוצא הבנה לרוחו בביתו, כלומר אשתו אינה מחזקת את ידי בעלה ומעודדת אותו. למיל מאיר זכה אמנם גם שנית לבת

ישראל כשרה, אלמנה בת כמה ילדים, אולם היתה לפי מיטב ידיעותי והכרתי — את הראשונה לא הכרתי באופן אישי — אשה פשוטה ומעשית מאד ולכן נבצר ממנה להבין לשאיפות בעלה ולעסקנותו, ולא זה בלבד שלא עודדה אותו, אלא נלחמה בו, כפי ששמעתי מפי אנשים מהימנים ומתפיסת עולם שלה ומבחינת אם בישראל הדואגת קודם כל לטובת הילדים, צדקה וצדקה בהלחמה באורח חייו של בעלה, ובשל כך אין להטיל בה דופי.

כה חי ונלחם למיל מפנים ומאחור בבית ובחוץ, הסיפוק היחידי שזכה בו בחייו היה, שבתו הבכירה רבקה, כעת נשואה לבעל בן טובים, מר קופפרצין ואם לשני בנים, עלתה כחלוצה ארצה, לאחר ששהתה כמה זמן בחוה חקלאית לשם הכשרתה לקראת עליתה ארצה. לשם הכניס אותה אביה בעזרת בת בוליחוב רחל רייז, מה שהיה מעשה מהפכני בימים ההם. אחרי עלית בתו עלה גם בנו ישראל ובת חורגת צלה.

למיל ציפה בכל יום בכליון עינים לקראת עליתו ארצה. וללא ספק היה זוכה בכך. כי בתו הבכירה עסקה בהעלאתו. אך בינתים באה השואה על עמנו בעטיו המן החדש ימ״ש. למיל מאיר ניספה בבוליחוב עם שאר בני עמנו.

יהי זכרו בזכר אחינו ואחיותינו בכל המקומות שהם ובכלל זה גם בני עירנו — ברוך. והשם יקום את דמם!

אולם אם בן עירנו הדגול למיל לא זכה לעליה ארצה, זכתה נשמתו לקום לתחיה בשני נכדיו, יאיר וחיים, בני רבקה שהקדישו את חייהם להפרחת המקומות השוממים שבארצנו, מקום שם לא רק תנאי חיים קשים, אלא גם סכנה צפויה בכל יום ובכל שעה לחיים, משום שהמקומות הללו הם סמוכים לגבול אויבינו הערביים, המסתננים ארצה ורוצחים. ובשבועות האחרונים נרצח מן המארב הנכד הצעיר של למיל, חיים קופפרצין, רווק בן עשרים, שהובל בהשתתפות רבה לקבורה בחיפה, מקום מגורי הוריו.

תהי נשמתו צרורה בצרור אחינו ואחיותינו שמסרו את נפשם על קדוש עמנו, מולדתנו ומדינתנו ועל הפרחת שממות ארצנו.

אינג׳ ארתור בלומנטל

מתוך תולדות משפחת בלומנטל

כשהקיסר יוסף ה־II סיפח את גליציה למלוכה ההבסבורגית, שיגר מבירת בוהמיה, פראג, צוות מורים לגליציה, ובין יתר הערים גם לבוליחוב.

מגמתו בזאת היתה, כי מחנכי הדור ישפיעו מריחם האוסטרי על הנתינים היהודיים שנספחו למדינה, ולהטמיעם.

וויקטור בלומנטל, סבו של סבי, אשר כהן בתור מורה בפראג, נשלח בין חבר המורים הנ״ל לבוליחוב. וכה נקלע בה.

היה מתבולל לחלוטין וכדוגמת הלא־יהודים בתקופה ההיא, גידל מחלפה. על־כן כנוהו: „ויקטור בעל הצמה״. “Victor mit dem Zopf”.

חיצוניותו המוזרה והליכותיו חגרו ממסגרת חיי השגרה, ומובן שעוררו תשומת־לב רבה בעיירת מולדתי הדחויה.

במרוצת הזמן הוכח לויקטור, כי יהודי בוליחוב מחומר אחר קורצו, ולא יאותו בשום פנים להתבולל, באשר הכו שורש עמוק במסורת, ערכי העם ותרבותו.

ומה יעשה ויקטור הבודד „יוצא דופן״ זה?

לאט לאט התחיל להתבולל ביניהם עד כדי כך, שנשא לאשה את בתו של זיף — אזרח בוליחוב.

בקשר לחיתונו שמעתי מפי סבי ז״ל את הספור הבא: כשבא הבחור המאוהב אל זיף, אבי הנערה, לשאל את הסכמתו, לשאת את בתו לאשה, פנה כיהודי צ׳כי, דובר גרמנית, לזקן כהאי לשנא: “Ich freie um die Hand Ihrer Tochter”. freien — בגרמנית נמלצת פרושו: אני מבקש את יד בתך. לעומת זאת freuen פרושו: לשמוח. העתיד להיות חותנו של ויקטור, לא הבין כמובן את דברי האברך הרוטט, ופנה אל בתו ביידיש „וואס פרייט ער זיך אזוי עפיס?״ (לשמחה מה זה עושה?)

*

יחד עם כהונתו כמורה בביה״ס, נבחר ברבות הימים גם בתור ראש העיר.

אחרי פטירתו נוסד מחדש ביה״ס ע״י נכדו שמעון בשתוף פעולה עם נחמיה לנדס.

לויקטור היה בן יחיד ושמו יעקב, ולו ששה בנים, גם שתי בנות. מבניו רק שמעון ואהרון נותרו בבוליחוב. גורל יתרם אינו ידוע לי, כיון שהתפזרו ברחבי תבל.

נכדו ויקטור השני שהוא סבי, היה בנו של אהרן. נכדי שמעון היו הרמן ושמעון בלומנטל.

*

הערת המערכת: הרמן בלומנטל חי בימי נעוריו בבוליחוב, היה ציוני ער ופעיל, ולקח חבל בתנועה. לאחר מכן היה בווינה, ובה פיתח את כשרו הספרותי. זוהי רשימת הכתבים שפרסם:

Der Herr der Karpathen; Das Volk des Ghettos; Polnische Juden-Geschichten; Die Abtrünnige; Gilgul, der Roman einer Seelenwanderung; Ahasver in Wien; Jünglingsjahre; Der Weg der Jugend; Knabenalter; Der Weg zum Reichtum; Jüdische Sprichwörter; Galizien; Das Ghettobuch.

אבי כותב המאמר הוא ד״ר יעקב בלומנטל ז״ל. כסטודנט פעיל בתנועה הציונית, עם סיום חוק למודיו היה רופא־העיר, ייסד מוסדות צדקה שונים, בין אחרים את ביה״ח. ברבות הימים התבולל, ובתקופת הבחירות לפרלמנט שמש תעמלן נלהב לטובת רשימת המתבוללים (ד״ר לוונשטין). לאות תודה הוכתר ע״י השלטונות בתואר יועץ קיסרי ובמשך שנים רבות כהן בתור ראש הקהלה.

כיון שהצטין בסגולות תרומיות, ואדם עממי היה, הכירוהו והוקירוהו זקן וטף. היה מעורב עם הבריות. תמך בסתר בנצרכים. — בערוב ימיו אהד לתנועה הציונית ולארץ. שנים מספר לפני מלחמת העולם השניה בקר עם רעיתו בארץ, כאן נתקבל בלבביות רבה על ידי בני־עירו, אנשי קהלתו לשעבר. מכל המתרחש והמתהווה במולדת התלהב לאין שעור, ואלו נחן כרבי יהודה הלוי בכשרון לפיט, היה שר: „הלא את אבניך אחונן ואשקן, וטעם רגביך לפי מדבש יערב".

מניס ויסברד

דמויות ומקרים

אור זרוע לצדיק

כמנהגו מדי שנה בשנה, הגיע לאחת השבתות בשנות מלחמת העולם הראשונה הרבי מגליניאני (גלין) לקלויז הגדול. בערב שבת סמוך לשקיעת החמה התכוננו הרבי ופמליתו לקבל את פני שבת מלכותא. כבר גמרו תפילת מנחה והרבי התחיל בקולו הצלול: „לכו נרננה לד׳..." וסים את הפרק הראשון של קבלת שבת: „ארבעים שנה אקוט בדור ואמר עם תועי לבב הם..." וכו׳, סים גם את הפרק: „שירו לד׳ שיר חדש" ב„ישפוט תבל בצדק ועמים באמונתם".

הקהל התחיל בפרק הבא „ד׳ מלך תגל הארץ". וכאשר הרבי התקרב לסיומו של אותו פרק, הספיק עוד להשמיע: „אור זרוע לצדיק" צנח ארצה ונסתלק.

והאמינו כלם, הגדולים והקטנים שאכן — אור זרע לצדיק.

קאנפאס

וכך היה מונה דרדק בבוליחוב: אחת, שתים, שלש, ארבע, חמש... עד עשר. עשרים, שלשים, ארבעים, חמשים... עד מאה, מאתים, חמש מאות, אלף, מיליון וקאנפאס.

קאנפאס היה המספר הגדול ביותר לפי מושגינו. ומנין לנו המושג הזה? רגילים היינו לשמוע מפי הגדולים, שפלוני נתן נדוניה לבתו „קן" ריניש (300 כתר). הבינונו שהמדובר הוא בדלי מלא עם ריינישים. ואם קאן זה הרבה, הרי קאנפאס (דלי וחבית) הרבה ביותר. וכך יצרנו לעצמנו את הספרה המוזרה.

הערת המערכת: בהוגי „ידע עם" מפרשים: קן כנ"ל = בגימטריה 150 פז = זהב.

פרפראות

(מפי ר׳ אברהם׳צי שטרסמן ז"ל)

קבצן מת — כך היה אומר אברהמ׳צ׳י שטרסמן — כאשר פיו מלא פרפראות. ולמה ומדוע? כל עוד והוא בריא ומבקש אצל הגבירים שבעיירה, שיקבלוהו לעבודה,

הרי דוחים אותו בקש — בתוספת פזמון ידוע: „פועל יהודי״ (א יידישער ארבעטער) בלית ברירה הוא נאלץ לחזור על הפתחים ולפשוט יד לנדבה. עתה מטיפים לו מוסר: מה? חולה הנך לעבוד?

ברם כאשר הוא שוכב על ערש דוי, באות נשים צדקניות וכל אחת מביאה אתה קצת תרגימא ומתחננות שהוא יטעם, בהבטיחן שזה „מחיה נפשות״ — אז החולה כבר מתכונן לדרך כל בשר ואינו שם לב לשידוליהן. בלית ברירה פותחות הנשים בכח את פיו — ומכניסות לתוכו מלא פרפראות וכל מיני תרגימא שהביאו זה עתה — וכך הוא נופח את נשמתו.

עצה

(מפי אחי אברהם מאיר ז״ל)

כאשר דבורה הירש באה לביתו של אחי, על מנת להפרד לפני עליתה ארצה, ספר לה ספור על פגישתם של שני עגלונים אשר לא נתראו שנים רבות.

שאלו איש לשלום רעהו — ושניהם כאחד התאוננו על מר גורלם ועל העבודה המפרכת. לפני פרידתם נכנסו לפונדק ועל כוס „י״ש״ אחלו זה לזה, בריאות, אריכות ימים — והוסיפו: מי יתן ונפסיק כבר לעבוד. ולך — כך סיים אחי את ספורו — אאחל: עלי ארצה והתחילי לעבוד בה.

אבא'לה

שלש פעמים ביום, בבקר בצהרים ובערב היה יוצא מפתח ביתו בריצה קלה דרך הרינק בכוון למגיסטראט ומכריז: אינני רוצה להיות לא קיסר, ולא מלך, לא פרזידנט, ולא סגן פרזידנט, ולא וויבודה ולא סטרוסטה, לא ראש העיר ולא ראש הקהלה. ברצוני להיות רק אבא׳לה ותו לא.

גבאי'לה

את שמו לא אדע — ולמה קראו לו גבאי׳לה, לא הצלחתי לברר אף פעם. נמוך קומה היה, רזה, מגודל זקנקן מדולדל, נעול מגפים בקיץ ובחורף. נציגם היחידי בעיירה של סוכנויות: רויטרס, פאט, יטא וכו׳...

יום יום היה הולך לתחנת הרכבת בצעדים אטיים וקצרים, כאשר תרמיל עור תלוי לו מלפנים — כמו לאיגנרסקי נושא המכתבים — על מנת לקבל את העתונים ולהפיצם בין תושבי בוליחוב. חכינו לו כל יום בכליון עינים, כי סקרנים היינו לשמוע ולקרוא את החדשות — ובימים ההם רק למעטים היו מקלטי רדיו.

את לקוחותיו חלק לארבעה סוגים. סוג א׳ היו אלה אשר שלמו לו חדש למפרע בתוספת דמי הליכה. להם הביא את העתון הביתה. לסוג ב׳ השתייכו אותם הקונים, שבאו אליו לדירתו־חנותו אשר ע״י הגשר הקטן — קנו אצלו עתון יום־יום במזומנים ובשבת קבלו את העתון בהקפה. אנשי סוג ג׳ היו נאלצים לשלם לו אף בשבתות. ולאנשי סוג ד׳ (קונים בלתי קבועים) לא רצה למכור עתון כלל, בטענה שעליהם להזמין את מבוקשם ישר מהמערכת.

נכנס אליו פעם גרמני זקן מהמושבה הגרמנית ובקש עתון גרמני. הוא מצא בשבילו עתון ישן אשר תאר אחת ההתקפות של הגרמנים על אדמת צרפת בשנת 1915.

הגרמני בקראו את הכתוב התחיל לגדף בכעס: דאנערוועטער — די פאנגען שאן ווידער מאל אן.

ויתור
(מפי אמי רבקה לאה ע"ה)

אמי הייתה אומרת: על שלשה דברים טובים היא מוכנה לותר ללא היסוס — ואלה הם:
אחרי שרפה להתעשר;
אחרי מחלה קשה להבריא;
ולעשות שדוך מוצלח בפעם השניה.

אשת איש

אצל ר׳ אלי בעריל באשעס התחלנו ללמוד גמרא. המור הפנים הדן ליצנות ברותחין. בנוכחותו לא התלוצצנו אף אנחנו, הבעת פניו העידה, שיפה כאן הרצינות.

מושבו בקלויז היה על יד הדלת, ולא הרגיש את עצמו מקופח בשל כך, אדרבא — היה מבחינת אדם מכבד את מקומו. בשמחת תורה כבדו אותו בהקפת „עוזר דלים" — אם שבקש זאת בעצמו או שהתאימו לו את הפסוק לפי מעמדו. לעתים רחוקות השמיע, „מלתא דבדיחותא" אולם גם אז לא העלה חיוך על פניו.

כאשר הגענו בתפילה ל„ואמרת אליהם ועשו להם ציצית" — ונשקנו את ציציות טליתו לא מנע בעדנו מלעשות זאת, אבל בתום התפילה קרב אלינו ואמר: „המנשק טליתו של חברו כאילו שמנשק לאשת איש".

ועתה מותר כבר לגלות. השתדלנו לא להשתמש בציציותיו עד כדי ויתור על מצוה זו בכלל, ולא משום חשש התעסקות עם אשת איש, אלא לעשות זאת בפרהסיא ובמקום קדוש לא העזנו.

איסר אשל (אייכעל), כפר־אתא

זכרונות מימי ילדותי

דער דארער מיילעך

אם היה אי־פעם ואי־שם יהודי מצומק, צנום, דל־בשר, הרי היה זה מיילעכל.

מיילעכל הרזה חיטוט היה, וחיט אצל קרובי ישעיה לייב גרטנר. על באי ביתנו נמנה, ביחוד בימות־חורף הקרים פקד אותנו לחטוף שיחה עם אבי על דא ועל הא. בערבי חנוכה היה משתתף באכילת השביסקים (גריוועץ) שנשתירו משומן פסח.

בבית חם, אלו בחוץ סופת שלג מתחוללת. מסתמא „גוי" תלה את עצמו ביער.

משהגיעה שעתו של מיילעכל לילך הביתה, היה אבי, החומד לצון, פונה אליו בתום לב בזו הלשון: מיילעכל, אל נא תשכח לשים אבנים כבדות לתוך כיסיך, שכן סער משתולל בחוץ...

ויושבי הבית, אף מיילעכל עמהם, פורצים בצחוק רם ונלבב.

בחדרו של וואָלף דינגאָט

וואלף דינגאט כהן היה. רגזן, כעסן, נרגן. משאשתו שפרינצה היתה מציקה לו, מקניטו, מתאוננת ורוטנת, היה תוחב רבי וואלף את אגרופו בפה, מכרסמו, מסתמק וצועק:

„שפרינצע! זיי מיך נישט מרגז, ווייל רוגז איז עבודה־זרה!"

(אל תקניטני, שפרינצה, כי רוגז עבודה זרה היא).

„ווידע־זרה, ווידע־זרה, אבער בּייס נישט די האנד."

(ניחא, ווידע זרה, ווידע זרה, אבל אל תכרסם את אגרופך!)

ומשהחלה הקטטה נפסקו הלמודים, ואנו הדרדקים פרצנו בגיל החוצה, להשתובב, להפוך עולמות, ולשחק עד יעבור זעם.

גם זו לטובה!

החדר של יוסיל קאָהוט

וכה נהגו בחדרו של יוסיל קאָהוט, כשילד סרח, עשה מעשה קונדס או הרביץ לחברו, הטעינוהו „פּעקל".

ומה טיבו של „פּעקל"? היו הופכים את מעילו לצד שמאל, מצמיחים לו גבנת על גבו, בכובע ההפוך כשנוצה תקועה בו על ראשו ומטאטא ביד, פניו מפויחים בפיח מושיבים אותו על הריבֶּע (תנור) לשעה שעתים.

וכה ריצה הפרחח המסכן את עוונו החמור.

האח, התחלתי ללמוד חומש!

לזכרם של אבי ד נ י א ל
ואמי ר י י ז ־ ע ר ח ל ז״ל

למדתי אז ב„חדר" של „שלוימע האשאווער" ובהגיעי לגיל ארבע, החל הרבי להכין אותי לאותו היום המקווה, בו אתחיל ללמוד „חומש".

נוסף לפרשה הראשונה של הספר „ויקרא" שלמדתי ושיננתי על כל הפרושים, היה עלי להתכונן בעל פה ל„דרשה שפרוך" ולהגידה בשבת בבית הורי, לאחר שנת־הצהרים הערבה. כנוהג היהודים בימים ההם, „דרשה" הראויה לבחורצ׳יק בן ארבע המתחיל ללמוד „חומש".

על אודות ה„שפרוך" הזה ברצוני לספר לכם.

אחרי־הצהרים התאספו דרדקי ה„חדר" של שלוימע האשאוועך בביתו, לבושים מחלצות, כמו כן ה„בעלפער" (סגן הרבי). אלו אני, חתן המסיבה, הופעתי ענוד בשרשרת ושעון אבי. בסך צעדנו זוגות זוגות דרך ככר השוק (הרינק) לבית הורי. והבית סואן ושוקק מקרובים, שכנים, מיודעים, אשר באו להאזין ל„דרשה" מפי ולפרק הראשון של ספר „ויקרא".

ה„דרשה" נערכה בצורת שאלות ותשובות. הרב שואל ואני עונה מעל כסא רם.

„בוא אלי ילדי הקט!"

„אני לא ילד קט, אני כבר בחור נחמד!"

„ואם אתה כבר בחור נחמד, מה הספקת ללמוד?"

„חומש!"

„מה פרוש חומש?"

„חמש."

„מה? חמשה כעכים ב„גרייצער" (יחידת מטבע)?"

„לא! חמישה ספרים קדושים של תורתנו הקדושה."

„ואיך קוראים להם?"

„בראשית, שמות, ויקרא, במדבר, דייבורים" (בסובבי את הבוהן).

„ואיזה אתה לומד?"

„זה!" (הראיתי על הצרידה — אצבע אמצעית).

„מה? צרֵדה אתה לומד?"

„לא! אני לומד את הספר השלישי שבתורתנו הקדושה!"

„ואיך קוראים לו?"

„ויקרא!"

„מה פרוש ויקרא?"

„הוא קרא!"

„מי קרא? אמא קראה לאבא? ואולי קרא השמש לעדת היהודים לבית הכנסת?"

„לא! ויקרא הוא קרא. ד' — אלוהים. אל — אל, משה — אחד ששמו משה. לאמור — כך להגיד. דבר — הגד. אל — אל. בני — הבנים. ישראל — היהודים..."

וכה המשכתי לקרוא את כל הפרק הראשון, כשהמסובים מתמוגגים מרוב נחת. בגמר ה„דרשה" נצבו ה„בעלפער" ואחד מבני המשפחה ע"י פתח הבית, וכל זאטוט שיצא קבל „א בייטל" (שקית) מגדנות. בריצה ודיצה התפזרו הדרדקים בחוצות העיירה. רק אז הסבו המוזמנים עם הרבי להיטיב את לבם במאכל ובמשקה, וחגגו ברוב חשיבות ומתוך התרוממות הרוח את המאורע החשוב, שאיסר בן הארבע התחיל בשעה טובה ומוצלחת ללמוד „חומש" ונרתם בעולה של תורה.

יוכבד ויניצקי (אוה אלטמאן)

עיירתי בוליחוב

אם גדולים וכבירים הם כבלי האהבה והגעגועים לנוף מולדת אפוף הילת זוהר קורנת, קורצת מערפלי העבר, כאותו גן עדן שאבד לו לאדם הראשון — הרי שבעתים הומה הנפש ומתנגנים נימי הלב הטמירים ביותר ברטט עדנים מכאיב, לזכרה של

עיירת־מולדת שהלכה ואיננה; ושבעים ושבעה — לזכרה של בוליחוב היקרה שלנו, עיר ואם בישראל, אשר הלכה, על זקניה, נשיה ועולליה לכבשני האש, בנתיב הדמים הגדול, בו צעדו ששה מליון מאחינו ואחיותינו הי״ד.

עת אטול העט להעלות זכרונות, יהמה לבי ויסתערו רגשותי ואתאה ואשאל עצמי, לא על מה לכתוב, אלא על מה לא לכתוב. כי רבות ורבות יש לכתוב על עיר זו — ויקצר המצע מהשתרע.

האספר על יהודיה הנפלאים, יהודי בני תורה ובני דרך ארץ שהמשיכו לטוות מסורת אבות ביון הגלות?

האספר על הנוער המופלא שלה, ובעיקר על הנוער היקר שהיה קרוב ללבי — קן בית״ר בבוליחוב, על ביתריו ומפקדיו הנאמנים, שרקמו בלילות חורף סעורים וזועפים של גלות קשה וממארת, חלומות פז על מדינה יהודית, על עתיד גדול לעמנו — חלמו ולא זכו לראות בהגשמת חלומם, והלכו בדרכם הנצחית האחרונה כששירת „אני מאמין״ מתרוננת מתוך גרונותיהם כתפילת אשכבה עצמית, וזוהר האמונה והבטחון בנצחון עמם מרחף לנגד עיניהם?

הנה המה עוברים־חולפים לנגד עיני כבמחזה, תהלוכה ארוכה רבת גוונים. במי אפתח. על מי אפסחה?... רק ניצוצות מעטים אעלה מאותה להבה גדולה, מאירה ומחממת, שהיתה — וכבתה...

הרבי

זכתה עיירתנו ל„רבי״ משלה, הרב ר׳ שלמה פרלוב הי״ד, נצר מגזע קדושים. מתוך ערפלי ילדות עולה דמותו לעיני. גדול היה בתורה (כתב פירוש על התהילים), ממרחקים היו נוהרים אליו חסידיו, ליהנות מתורתו ומזיו חכמתו. בעיקר היו מתכנסים אליו בימים הנוראים. סוגרים היינו אז את בתנו בכפר פדברז׳, ונוסעים לבוליחוב כדי להתפלל עם הרבי בחגים. הרבי נוהג היה לעבור בעצמו לפני התיבה, וקולו הערב היה שובה לבבות. בדבריו לחסידיו מצליח היה לעודדם ולהפיח בלבם רוח אמונה ובטחון על אף החיים הקשים בהם היו נתונים בעיירות גליציה. לבו היה פתוח בכדי להאזין לדאגותיהם, ואף לייעץ להם בכל הבעיות בהן התלבטו. גם אבי ז״ל, ר׳ דוד וקסלר היה אחד מחסידיו הנלהבים ובן־בית בחצרו.

הוא לא נטש את צאן מרעיתו עד הסוף, ולוה אותם בדרכם האחרונה עלי אדמות — עד הסוף. מעונה עד למות ע״י הצוררים הנאצים השיב נפשו לאלוהיו.

השם ינקום דמו!

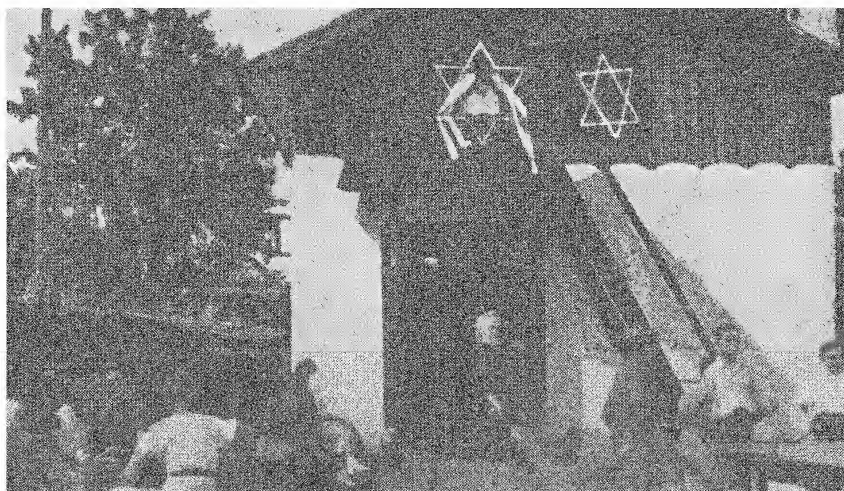
קן בית״ר

הנה צפות לנגד עיני דמויותיהם של חברות וחברים, שותפים לחלום הגדול של ציון המשוחררת שאיחד בנים ובנות מכל החוגים והשכבות — מבתי אמידים וממעונות דלים כדברי השיר: „אצלנו פועל, בורגני ואכר, התלכדו לחזית משותפת״.

קטן היה הקן ב„רחוב הסנדלרים״ וצנוע — אך בערבים היה הופך לארמון קסמים, שהיה בו הכל — חזון, מעוף, דמיון ולהט נעורים. שעורי העברית, היו מתמזגים עם ידיעת המולדת, פרקים בדברי ימי הציונות עם שעורי הדרכה בתרגילי סדר. ומעל הכל — חות הכשרה, אשר כפרוזדור הכרחי לטרקלין המולדת. לא רבים היו אלה, אשר זכו

בית"ר

בית"ר

לעבור את הפרוזדור ולהכנס לטרקלין... הם חילקו את הגורל המר עם היהדות הפולנית שעל הצלתה חלמו כל ימי חייהם, ואלה שזכו — מתו מות גבורים עם הנשק ביד, ביערות, ושהם הולמים באויב הנאצי, נוקמים בו את נקמת אחיהם, ומרבים חלליו...

בין זאבי אדם

את טעמה של משפחה יהודית יחידה ובודדה בכפר בין גויים אוקראינים, טעמה משפחתנו. חנות הכפר היחידה היתה ברשות אבא, ועליה פרנסתנו. לא אשכח אותו ליל זוועות, בחצות הלילה, קול מתדפק על הדלת.

— מי שם? — שואל אבי.

— פתח, דוד, אומר הקול, אנו שכנים...

וכשפותח אבא את הדלת — הוא מקבל מיד דקירת סכין בפניו הנשטפים מיד בדם, ו־12 בריונים במסכות פורצים לבית. חלקם ניצב לשמירה עלי, על אמא ועל העוזרת, כשאקדחיהם השלופים מול ראשינו. „אם תפצו פה — דמכם בראשכם" — הם אומרים, כשחבריהם מריקים את הבית מכסף, תכשיטים וכדומה. אני מנסה לקפוץ מהחלון להזעיק עזרה — אולם הם תופסים בי ומרביצים מהלומה על פני — „עוד נסיון כזה, ואנו הורגים אותך!" הם אומרים. ולאחר כלותם מלאכתם — הם מסתלקים כשהם מאיימים. „אם תעיזו לצעוד צעד אחד, דמכם בראשכם. אנו שומרים בחוץ..."

שבועיים חפשה המשטרה וחקרה, עד שמצאה ותפסה את ראש השודדים, שסרב לגלות את שמות חבריו לפשע.

„חכה, חכה," איים על אבא ז"ל, לאחר שקבל חמש שנות מאסר „רק אצא מבית הסוהר ואסיים אתך את החשבון".

את החשבון לא יכול היה לסיים. שנתיים לאחר מכן עליתי ארצה, ושלש שנים לאחר מכן העליתי את הורי למולדת.

אולם את „החשבון" עם יתר בני משפחתנו „סיימו" הגוים — אחותי וכל קרובי, ידידי ומכרי, עלו בלהבות אש השמימה.

תהי נשמתם צרורה בצרור הקדושים והגבורים, שבמותם ציוו לנו את החיים והבטחת חיי כבוד לדורות הבאים.

ד ב ו ר ה א י כ ל ־ א ד ל ר
קבוצת קרית־ענבים

חתונת בתו של הרב פרלוב

מאז שחגגו בבוליחוב את חתונת בתו של הרב ר' שלמה פרלוב, חלף למעלה מרבע מאה שנה.

ברור, כי שני זמן ארוך זה כירסמו בזכרונותי ואף על פי כן הנני מנסה לתאר

בקצרה את חויתי האישית, ואת הרושם הכללי שעשה הטכס הנ"ל על האוכלוסיה בעיירתנו.

„שבוע החתונה" התחיל ביום ה׳. חגיגיות והשראת שמחה השתררו בבוליחוב, ואפפה את הכל.

באותו יום הגיע החתן מוורשה. זקן ונער — גם לא יהודים ובתוכם השוטר יוז׳י בילינסקי זרמו לתחנת הרכבת להקביל את פניו.

הבאהן־גאס (רחוב המוליך לתחנת הרכבת) המה ושקק מרוב אדם.

מי ברכב, ומי ברגל, מי מחופש, הכל נוהרים בהמונים לתחנה. נוף הרחוב נשתנה. הכל חפצים לחזות במחותנים, שהגיעו מוורשה, מערים ומעיירות אחרות. וכן קהל חסידיו של רבנו, בקרון מיוחד להם. בין הבאים טיפוסים מטיפוסים שונים. רבנים, בני רבנים מדורי דורות, אלו בקולפקים ואלו ברז׳ולקיס, אלה בחלטין, הכל בבגדי שראין ותזות פניהם: אצילות. הכל אומר כבוד ויקר, מסביב מצב־רוח מרומם. פה ושם בלטו מצחיות הכובעים, המאפינים את יהודי פולין הקונגרסאית.

בריגוש רב ובחשיבות יתרה בלווית „כליזמר" הוליך קהל המחותנים את החתן לבית הרב.

האורחים הרבים אוכסנו בבתי חסידיו של הרב, מוקיריו, שכניו. בחצרו של בית הרב נבנה „שאלאס" רחב־ידים ולא יאמר איש צר לי המקום.

משך שבוע תמים התבוננו הצופים מתוך שמחה, בגינוני הנימוסים, ברקודים, בהגשת־המאכלים ע"י טבחים ומלצרים.

בככר העיר אור ליום ו׳ נתקיים טכס הנשואין, בלווי כליזמרים. באוירה של העיירה הידהדו קולות, רינה, דיצה, וגילה, „קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה".

בוליחוב, השיערת, כי על פי תהום הנך עומדת? הלכן ניצלת כל שעת כושר לעלוז ולשיש? כי בבא השואה השטנית, המחרידה רווית צער וסבל, הוספת טיפה לים הדמע והדם.

את בנותיך ובניך לחופה לא הולכת.

ס י מ ה פ ה ו ר י ל ס (ש י נ ד ל ר)

הכנסיה „די קאפליצ׳קה"

בדרך בואכה לסטרי, בחורשה מצד שמאל היה היתה כנסיה. וכה ספר לי סבא: הלך הלכה פעם בערב שבת אשה יהודית הביתה. בין כה וכה ותבא השמש, ותאחר שעת הדלקת הנרות. מה עשתה האשה? ותקח שני נרות ותדליקם ותמשיך את דרכה.

ויעמדו מרחוק איכר ובנו הקטן ויראו את הנרות הדלוקים. ויתרחקו חיש מהר מהמקום. ויספרו לאכרים, כי במו עיניהם ראו את „האם הקדושה", והראיה שני הנרות הדלוקים. ותעש לה השמועה כנפים ותתפשט. ויביאו את האיכר ואת בנו לסטרי ויחקרום. וישתקו היהודים...

ויהי המקום קדוש בעיני הגויים.

הערה: „עולי רגל" בדרכם למנזר בהושוב היו סרים לכנסיה זו לשאוב מים מהמעין המקודש הסמוך לה.

מאיר גוטסמן

דרכי לציונות

בשחר ילדותי, שהרעיון הציוני היה עדיין בראשית התפתחותו, לגבי האדוקים, הקנאים היה בבחינת „טריפה".

באותם הימים נחשב בעיניהם ציוני כ„פושע". לפי דעתם אסור היה לדחוק את הקץ ע"י עשיה ממש, עלינו לחכות לבואו של המשיח, ותו לא.

מנקודת מבט זו היה ד"ר הרצל ז"ל כקוץ בעיניהם. העקרון בו נקטו היה: אם ד' לא יבנה בית, שוא עמלו בוניו בו".

אבי ז"ל היה אוסר עלי כל מגע עם הציונים „הפושעים", השכם והערב הזהירני מבא בקהלם, שכן עלול אני חס וחלילה לצאת ל„תרבות־רעה".

אזכורה, בתקופת הבחירות לפרלמנט האוסטרי, באו תעמלנים ציוניים לאבי, לשדלו, כי יצביע בעד ד"ר ציפר, ברור, כי עמלם היה לשוא.

מול בית הורי היתה חברת־ציונים „מכבי". פעם בשחקי עם ילדים, נקלעתי עד לפתח „מכבי". פתאום ראני אבי ובחמתו, כי בערה בו, הכני מכות נמרצות, באימו עלי: „ארעיבך, אשליכך מביתי, אם שנית אתפש אותך בקלקלתך..."

זה היה המניע הראשי להצטרפותי לתנועה הציונית ומשכני כבקסם לשורת „האפיקורסים".

כשגדלתי, הייתי מתגנב „בסתר" ל„מכבי" ועם הכרזת בלפור נמניתי עם חברי „מכבי".

מאז תרמתי לטובת הקהק"ל, שקלתי שקל, השתתפתי במסיבות, חגיגות,שנערכו מטעם הציונים בעיירתי.

עדה מחבוב־ברגר

זכרונות מימי ילדותי (שנת תרפ"א)

כשמלאו לי 5 שנים, אחזתני אמי ואמרה: „בואי בתי, הגיע הזמן ללכת לבית־הספר". היא הוליכתני לביתה של פריידה ברנר ברח' קילינסקגא, סמוך לביתי. באותו

בית מחסה לילדים (Ochronka)

פגישה עם פישל וורבר

בית היתה פעם חנות מכולת. שמשותיו מנופצות היו, ובאחד מחלונותיו שמו כרית, לבל יחדור הקור האכזרי פנימה.

כשנכנסתי לחדר, נתקלתי במבט של רחמים ותמהון... היתה זו מורתי הראשונה לשעבר, רחל רייס, כעת הנדל.

אמי ז״ל התחננה לפניה לקבלני לא בתור תלמידה, אלא שתתן לי רשות לשהות בכתה. אולם היא סרבה באמרה: עודנה קטנה היא, ואין לי מקום בשביל ילדים בגילה. לרע מזלי לא היה אז גן ילדים.

אמי התיפחה מרה ויצאה, ואילו אני נשארתי בין כתלי החדר. ורצון עז נתעורר בלבי: להשאר ויהי מה. משך אותי ספר־התמונות שבידי המורה, אשר הרימה אותו, כדי להראות לילדים את התמונות. הייתי היחידה שהצבעתי לענות על השאלות. כשראתה זאת המורה, תיכף הסכימה לקבלני.

ברם שמחתי לא ארכה, כיון שהעבירו את בית המחסה, לרוסקי־בוליחוב אצל יענקלי מאָפס, רחוק מביתי. לא פעם התגלגלתי בכביש החלק המכוסה קרח. כשהגעתי למחסה, הסקתי אש בתנור — שמש בי״ס לא היה — הקרשים, שסיפק לנו „נגיד״ העיר, ישעיה גריפל, חממו את החדר.

ועד הורים לא היה. רק יוזם ומטפל במוסד, אלי אלנדמן, דאג לכל, כאבא לביתו. הוא חילק תפקידים בין בנות בוגרות; המחנכת: היתה רחל רייס, המורה להתעמלות: חיקה הלפרן, המורה לזמרה: הינדה דֶלמן. אלי דאג גם למזון ולהלבשה לילדים הנזקקים, אף לבלוי ושעשועים

פעם הצגנו באולם „סוקול״ „טופילי טוטוריטו״. ההצגה הוכתרה בהצלחה, וההכנסה נועדה לטובת מטבח־עממי. במטבח הנ״ל עבדו נשי בוליחוב בהתנדבות. בשלו, הגישו את האוכל וכו׳.

המטבח הראשון נפתח אצל רחל ויזלטיר ואחרי דברי־פתיחה ונאומים, ניתנה לילדים ארוחה ראשונה — אורז בחלב.

אריה ריכמן

„הנוער הציוני״ בבוליחוב

באמצע שנות השלושים נוסד בעירנו סניף של התנועה „הנוער הציוני״. הסניף הלך והתפתח ובמשך זמן קצר נמנו על חבריו רוב הצעירים והצעירות של העיר.

בדומה ליתר התנועות עסקנו בלמוד השפה, דברי הימים של העם היהודי וביחוד בהיסטוריה של הציונות.

דאגנו להרחבת האופק הכללי של האחים והאחיות על ידי קורסים להשתלמות, ערבי וויכוח, משפטים ספרותיים וכו׳.

הכשרת „אחוה"

„אחוה"

„הנוער הציוני" מיזג את האלמנט הלאומי עם אלמנט כלל אנושי וחלמנו בעקבות פרופ' בובר, שהעם היהודי המשוחרר והמשוקם בארצו יציל את כל האנושות מירידה מוסרית.

יחד עם יתר תנועות נוער ציוניות השתלטנו לאט על חייה של בוליחוב היהודית. בשבתות ערכנו טיולים לקול שירים עבריים ציוניים, בחגים לאומיים חגיגות רבות רושם. בפורים להקות מחופשות לפי נושאים לאומיים שעברו את רחובות העיר בשירה ורקודים.

היינו סגורים בעולמנו והתכוננו להמשך בארץ.

בספטמבר 1939 נכנסו לעיר הרוסים וימים ספורים אחרי הכיבוש נדרשנו למסור את מפתחות הקן ורכושו. אחרי ההלם הראשון התחילה לאט ובסתר עבודה ארגונית מחדש. התקיימו פגישות בבתים פרטיים לקבלת שבת, לציון החגים הלאומיים. היינו בטוחים בשנה ההיא שהמלחמה תחלף מהר ונוכל להגשים את שאיפותינו.

גויסתי לצבא האדום ובמכתבים הרבים שהמשכתי לקבל, היו רמזים על המשך העבודה החנוכית הציונית ועל האמונה החזקה שלא נשברה, למרות התנאים הקשים. ואחרי זה בא הכבוש הנאצי והשמדת העיר.

בתחילת המלחמה היינו בקן 120 בנים ובנות. נשארנו בחיים 3.

א י ס ר א ש ל (א י י כ ל)
כפר־אתא

קן „השומר הצעיר" משנת 1920—1930

בשנת 1920 עלו ראשוני השומרים ארצה. המונים לוום לתחנת הרכבת, מתוך שמחה וחגיגיות יתרה.

המכתבים הראשונים שהגיעו מהם לבוליחוב העידו על קשיי הסתגלות לאקלים ולתנאי־עבודה. יאוש תקף גם אלו, אשר טרם עלו. הקן החזיק מעמד כשנה, אחר כך התפזר.

הקן בתור גוף שלם לא התקיים, אולם יחידים וקבוצות מהחברים לשעבר נרתמו לפעולה ציונית וצבורית בעיר.

הספריה היפה הפכה לספריה צבורית, אחר טלטולים שוכנה במשרדו של ביה"ס, אשר מנהלו היה דוגילבסקי. היא היתה מקום מפגש לרבים מחברי הקן, הנהלתה היתה בידי חברי הקן, הם פיתחוה והעלוה לספריה בעלת משקל.

החברים פעלו בשטחים רבים:

בהנהלת ועד הקק"ל, אספו והריקו קופסאות, בקה"י והתרמת חוגים רבים, ב„עזרה", מפעל אשר סייע למעוטי אמצעים, בעליתם ארצה. בייסוד בי"ס ערב ללמוד עברית ונהולו. בעריכת נשפים, מסיבות והצגות ע"י להקת חובבים, והכנסותיהם מיועדות היו לקרנות.

השומר הצעיר

השומר הצעיר

השומר הצעיר — 1925

השומר הצעיר

במלחמת הבחירות לסיים הפולני. תעמולה ציונית לפני בחירות העיריה. במועדון הציוני. בעריכת חגיגות־גן (פעסטין) בגננו הצבורי. בייסוד ארגון בעלי־מלאכה „יד־חרוצים".

כדי לקיים קשר, היו מתאספים חברי הקן בביתן של אחיות שפס, או בגן העירוני. טיפחו בשירה, מקצתם של החברים השתלמו במכללות פולין או מחוצה לה. תלמידי הגימנסיה היו נוסעים בוקר בוקר לסטרי.

ראוי לציון הוא שיקה זיימן. בחור עליז, פקח, בעל כושר ארגוני וחבר הקן בסטרי. הוא אירגן אצלנו צעירים מספר בשם „החבורה".

בבית החרושת הישן לגפרורים, בואכה להושוב שכרנו חדר, קישטנוהו, שווינו לו צורה ראויה ללימוד, בילוי ומשחק, והפכנוהו לפינת חמדה.

בשבתות ובמועדים, היינו עורכים מדורה מחוץ לעיר וחיים את חיינו בצותא. תודות למרצו ויזמתו של שיקה זיימן שוקם הקן, הוא עבר למרכזה של העיר, קשר קשרים עם הקנים הסמוכים בסביבה, עם ההנהגה הראשית בלבוב, ההנהגה המחוזית. לקח חבל במושבות קיץ, בפגרת־קיץ במושבות מנהלים, הקצור בכל פעולות התנועה.

ושוב יכלת לראות בחוצותיה של עיירתנו שומרים, שומרות במדים, מריקים קופסות, עורכים מיפקדים, מיסדרים, טיולים. את החברות שגרו ב„סלינה" היינו מלוים הביתה בקול שירה.

הצבור של הקן היה של עמלים, היו זמנים ובקן התרכז מיטב הנוער. המבוגרים למדו מקצועות כגון: מסגרות, נגרות, שרברבנות, נפחות וכו'. הערבים היו קודש ללימוד תנ"ך, היסטוריה עברית, תנועת־פועלים יהודית וכללית.

נושאים לוויכוחים סוערים עד אחר חצות, היו בעיות שניסרו בעולם העמלים, שיפור תנאי־עבודה, צדק, בעיות הקיבוץ, הקבוצה, המושב, א.ד. גורדון ומשנתו, בורוכוב, תווינו וסבלנו את „יגון־העולם" (Weltschmerz).

ביחוד המה הקן במוצאי שבת, בחגים, כבכוורת קול שירה וקול מחוללים בקע מתוכו.

הבוגרים שבחברים הוכשרו הכשרה סדירה חקלאית.

חניכי סניף השוה"צ שעלו ארצה התרכזו בשני הקיבוצים הגליצאים: קיבוץ השוה"צ ומושבו בנס ציונה, ובקבוץ השוה"צ ג' בבת־גלים.

בעלותי ארצה בינואר 1930 עדיין פעל הקן וקיימתי אתו קשר זמן ממושך.

מיכאל שניויס

הבורסקאות בבוליחוב

מרחיקין את הנבלות
ואת הקברות ואת הבורסקי
מן העיר נ' אמה.
אין עושין בורסקי אלא
למזרח העיר.
בבא בתרא כ"ה עא.

אחד הענפים הראשיים בתעשית עירתנו היה עיבוד העורות. החלק הארי של הבורסקאות היה בידי בעלים יהודים.

הסביבה הכפרית החקלאית והעיסוק בגידול בקר איפשרו את האספקה של החומר הגולמי. עורות הבהמות, אילו יערות־העד העבותים של התרנים. האשוח, הברוש והאורן שהקיפו את הסביבה, סיפקו את הקליפה, העשירה באחוז ניכר של החומר הכימי הטבעי הדרוש לעיבוד עורות.

הנסיבות הנ"ל עזרו לא במעט להתפתחותו של הענף החשוב הזה. בקשר לתעשית הבורסקאות קמו בתי חרושת אחרים, כגון: לדבק, למסרקות וכו' כ"כ התפתח המסחר בשערות־העורות.

כבר בהתחלת המאה ה־19 היו בורסקאות בבוליחוב, אמנם בממדים מצערים, כעין תעשית בית גרידא.

מיסדו של בית החרושת הראשון הגדול לעיבוד עורות היה ישראל לייב הויפטמן. הוא נבחר גם כראש העיר היהודי, בין הראשונים, בבוליחוב.

החרשתן הזה היה אחד המיסדים של לשכת המסחר והתעשיה בלבוב.

ראויה לציון העובדה, כי הויפטמן כראש העיר קבל את פני הקיסר פרנץ יוסף ה־I בבואו לצוד ציד בסביבתנו העשירה ביערות. באותו פרק זמן נשתל האלון הידוע בשם „קייזער אייכע" בדרך בואכה לליסוביץ.

לאמיתו של הדבר היה קיים בית חרושת ראשון לעיבוד עורות בשנת 1814. ברם כבית חרושת נוצרי מדומה, שכן לפי החוקה של הזמן הזה אסור היה ליהודים לעסוק בתעשיה.

בשנת 1844 משבוטלה החוקה הנ"ל, נקראה מאז הפירמה בשם:

C.K. uprzywilejowana fabryka skór Izraela Hauptmanna i Ski.

לאחר מכן עברה הבעלות של ביהח"ר הנ"ל למשה'לי הויפטמן, לאריה גולדשלג וליורשיהם.

רק למפעל היחידי הזה בעיירה ניתנה הקפה ע"י הבנק האוסטרי־הונגרי בלבוב.

ברבות השנים נוספו בורסקאות אחרות של גרשון קורצר ויורשיו: אברה'מלי קורצר את אברהמצי כהן, רכטר, קורץ את איזנשטיין, ויסברד את פריי, קימל את רוזנבוים, אחים קויפמן, רייזלר ואחרים. וכן גם שתים לא יהודיות של הגרמני פייפר והשלחצ'יץ הפולני לובצ'בסקי.

בגמר מלחמת העולם הראשונה קמו בתי חרושת לעיבוד עורות כהנה וכהנה

ובעליהם: פדר, רוטפלד, אדלר, גוטסמן, רוט, קורחין וכו׳.

פרט לאלה נפתחו שני בתי חרושת משוכללים ומצוידים בציוד חדיש: חיים פריש ואחים לנדס. אלה יצרו בעיקר עור לסוליות ובוקס.

תוצרת העור וכל המקצועות הכרוכים בענף הזה העסיקו רבים מתושבי העיר והיה משען לחמם של פועלים, מתווכים במסחר העור, סוחרים בקרנים, קליפה, חֵלב, תעשית סבון וכו׳.

הבורסקאות בבוליחוב עיבדו בעיקר שני מינים של עורות: פנתא וגילדה (יוכט ובראנדזאהלען). הפנתא יעילה היתה כעור עליון בלתי חדיר בנעלים לימי דלף בימות הסתיו והחורף. לעומת זאת הגילדה נמכרה לאכרים לתעשית „חאָדאקיס״(chodaki)

במרוצת הזמן סיפקו המפעלים המוכנים הללו את תוצרתם לצבא האוסטרי והפולני.

ברוב מקומות העבודה האלה הועסקו בעיקר פועלים יהודיים, אם כי העבודה היתה מפרכת, שכן הייצור הפרימיטיבי נעשה בעזרת ידים ממש.

העובדה הזאת הנה הוכחה חותכת וברורה, שהשמצת הנכרים כלפינו „נרפים הם״ היא בדותא, שאין לה כל שחר.

מענין וראוי לציון הוא, כי העבדנים (הבורסקים) היו מתפללים במנין מיוחד להם שנקרא „גארבער־מנין״, בו קרא שיעור ב„עין יעקב״ מדי שבת בשבתו העבדן (צוריכטער) הישיש, תלמיד חכם, ר׳ יענקיל שנעע.

בשנת 1941, בימי השלטון הסובייטי, הולאמו כל המפעלים וכשעלה הכורת הנאצי על בוליחוב, ניספו ונטבחו המעבידים על עובדיהם וכה הושם קץ נוגה ועגום לענף היעיל ורב הערך הזה בעיירת מולדתי.

הערה:

ב„המגיד״ לשנת 1878, מס. 44 מיום 13.11 עמ׳ 379—380 יש קורספונדנציה של איש דראהאביטש על מסע בכמה ארצות. הוא בקר גם בתערוכה (מסחרית) בפריס, התענין במוצא יהודי גליציה וכותב: „וגם שמעתי אומרים מהולל וטובים המה במאד, ככה יפארו עורות מעובדים בצבעים שונים יקרים במראיהם וגדלם וטיבם מבתי מלאכה מתותני ומיודעי, הגבירים הנודעים, אחים נחמדים ויראי שמים מו״ה ישראל ליב ור׳ אלי נטע הויפטמן נ״י מעיר באליחוב, אשר בשם איזראעל הויפטמן עט קאמפאניע יקראו וכבר קבלו את הכבוד בשער המצבה (כלומר בתערוכה!) בווין ואח״כ בעיר קראקו.״

אברהם ובר

תעשית עץ וענפים אחרים בבוליחוב

כביתר ערי הפודקרפַציע, כן בבוליחוב, התפרנסו רבים מיהודיה על המסחר והתעשיה בענף העצים. גרמו לכך השטחים הנרחבים של היערות בסביבתה הקרובה והרחוקה. היערות הקיפו את העיר מ־3 עברים. מצפון — בכוון לסטרי — פחרסדורף —

רכבת השדה (Kolejka)

נוף בקרפטים

וטניבה, השתרעו ברובם יערות עצי האלון (דומב), אשר עציהם הכרותים נשלחו לבתי חרושת לרהיטים ברחבי פולין וגם ליצוא מחוץ לגבולותיה. האלונים ביערות האלה, אשר גילם הגיע למאות בשנים נתברכו גם בהיקפם. היו כאלה, שהגיעו לעובי של מטר וחצי. טיבם ויופים הכשיר אותם להשתתף בתערוכה השנתית ב„טרגי־ווסכודניע" (Targi wschodnie) בלבוב.

בצד המזרחי בצ׳ולהני וסביבתה גדלו גם כן עצי אלון, אבל בקוטר יותר דק, ושימשו ברובם לייצור עמודי בנין, אדנים לפסי הרכבת, עמודים לגדרות וכו׳. שונים לגמרי היו היערות מהצד המערבי־דרומי שהשתרעו לאורך הרי הקרפטים וגבול הצ׳כי עברו. ביערות האלה גדלו עצי אשוח הנקרא עץ לבן בארץ. (פיכטע — טאנע בלע"ז). ניכר היה גם מספרו של עץ האשור בוק בלע"ז.

העץ הלבן עובד במנסרות (טַרטַקים) בעיר וסביבתה, ללוחות ולקרשים, אשר רובם היו מיועדים ליצוא. עץ האשור, ככל אשר ראוי היה לעיבוד, נחתך ללוחות, אשר שימשו לייצור רהיטים בבתי החרושת המקומיים ובערים אחרות. השאר, נחתך לחלקים של מטר אחד האורך ושימשו בתור עצי הסקה, אשר אלפי קרונות רכבת נמכרו בעונת החורף לכל חלקי פולין.

ניצול היערות, עיבוד העצים ותעשית הלווי שלה התרכזה כולה כמעט בידים יהודיות. בעלי המנסרות הגדולות והקטנות חוץ מאחד, היו יהודים.

הגדולה שבהן של גריפל, העסיקה יחד עם העבודות ביערות כאלפיים פועלים ופקידים. הפועלים ברובם היו אוקראינים כפריים וחלק עירוניים. העירוניים שימשו כבעלי מקצוע, עפ"ר נדדו מעיר לעיר, התגוררו בצריפים בתוך המנסרה, ונקראו בשם ברבֶר. יהודים, בין הפועלים האלה, היו מעטים. לעומת זאת הפקידים ומנהלי העבודה היו על טהרת היהודים. בין מנהלי העבודה במנסרה הגדולה היו כאלה, אשר כל חייהם מצעירותם עסקו בעבודה זו, ועזרו בבנין המפעל מהתחלתו. שמם התפרסם בתור מומחים במקצוע העץ בכל הסביבה. אחדים מהם יש להזכיר, כגון: ר׳ משה בין, שזכה לעלות ארצה ונפטר כאן, זיינבל רפפורט, אהרון שור והאחים שטרסמן. ביניהם התבלט במומחיותו, בישרו ובתפקידו האחראי במפעל ר׳ לייבצ׳י שטרסמן. שני שרידים מהם חיים אתנו בארץ. אחד ר׳ מאיר שמואל שטרסמן בפתח תקוה והשני ר׳ מאיר פרידלנדר בחדרה.

שטח המנסרה השתרע על אלפי דונמים. העיבוד היה מיכני ובוצע באמצעות מכונות החדישות בתקופה ההיא. בולי העץ, אשר הובאו ברכבת השדה (קולייקה) מיערות הסביבה, נוצלו לעיבוד כמעט במאה אחוז. נחתכו מהם לוחות וקרשים, שמיועדים היו ליצוא בעיקר לבנין אניות. התוצרת נשלחה מכאן לדנציג, בה רוכזה במחסנים של בעלי המנסרות ומדנציג הובלו לכל קצות התבל. גם לגריפל היה מחסן כזה בדנציג ועבדו שם כמה אנשי בוליחוב. (זליג שטרסמן, לייב שטרסמן, משהלי אלטמן ואחרים).

כן קוימה במנסרה זו, מחלקה לתעשית כל מיני תיבות. לתעשיה זו נוצלו הלוחות הקצרים, אשר היו בלתי ראויים למטרה אחרת. ייצרו בעיקר תיבות לאריזת ביצים. גם פרדסני הארץ הזמינו תיבות לאריזת פרי הדר. החלקים הקטנים, שלא היו ראויים לתיבות, נועדו להסקה. עצי הסקה חולקו לכל העובדים והנסורת שימשה להסקת דודי

הקיטור שהניעו את המכונות. למנסרה הגדולה נכנסה גם שלוחת מסילת ברזל מתחנת הרכבת, אשר דרכה נכנסו ויצאו יום יום עשרות קרונות תוצרת מוגמרת לעולם הרחב.

כאמור הובאו ברכבת השדה בולי העץ מהיערות בסביבות פולניצה, בז׳זה, בסרבוב מצד אחד, ובמסילה שניה מסביבות צרקובנה, סלובודה, לוז׳קי וליפה.

היו 5 רכבות, כל אחת מהן נסעה פעמיים ביום הלוך וחזור. כל אחת מורכבת היתה — חוץ מהקטר — מ־15—20 קרונות משא. מחובר היה גם קרון לנוסעים, בו נסעו עובדי היער ובחדשי הקיץ גם מטיילים. טיולים מאורגנים ע״י תנועות הנוער נערכו ברכבת הזו באחדים מימי הראשון לשבוע בתשלום סמלי, אפילו לא עד כדי כיסוי ההוצאות.

המפעל הגדול הזה טופח ונוהל ע״י מומחינו היהודיים במשך 20 שנה והצלחתו היתה רבה. בשנת 1931 פג תוקפו של החוזה עם הממשלה על חכירת אדמת המפעל, שעמד על אדמה ממשלתית והממשלה הפולנית סירבה להאריך את החוזה. המנסרה עברה אז על כל בניניה ואביזריה להנהלה ישירה של מיניסטריון היערות. צעדם הראשון של ה„בעלי בתים״ החדשים היה: פיטורי כל העובדים היהודיים. נשארו רק אחדים מהם. גם אלה היו נאלצים להתחייב לעבוד בשבת. בתור פקידים ו„מומחים״ הוכנסו גומרי בית הספר ליערנות (Szkola lesniczych), אשר לא הבינו כלום בעבודה זו. „מומחיותם״ זו השתקפה אחרי זמן קצר בצמצום המפעל ובגרעונות ענקיים, שגרמו מדי פעם, לסגירתו. בעיקר הצליחו בדחיקת רגלי היהודים מהמפעל הזה. קומץ החלוצים שהצליח להתקבל לעבודה — הודות לקשרים של כותב הטורים האלה עם אחד ממנהלי העבודה — היה נאלץ לעזוב את המקום, מחמת הרדיפות מצד הגויים.

חוץ מהמנסרה הגדולה קוימו עוד כמה מפעלים יותר קטנים. המנסרה אשר ע״י בית הזיקוק לנפט, השתייכה בשנים האחרונות לבעלי בית הזיקוק, בקנרוט, אשר עיבדו בה עצים מכל המינים. העצים השתיכו למספר סוחרי עץ זעירים, ששילמו לבעלי המנסרה בעד עיבודו.

בשטח של המנסרה הזו נפתח בשנים המעטות שלפני השואה בית חרושת לחביות, שנוצרו מעץ אלון.

בשדרת תחנת הרכבת היו 2 מפעלים. אחד, בקרבת תחנת הרכבת בבעלות בוכמן, בשכנות חוילתו של הד״ר רייפאיזן, עסק כקודמו בעיבוד עצים של סוחרים שונים. השני אחריו, במחצית הדרך מתחנת הרכבת חברה שיתופית „ספולקה סטולרסקה״, בהנהלתו של השותפים העיקריים, בונום ושנור. במנסרה זו עיבדו עצים ליצוא כדוגמת המנסרה הגדולה. כאן קמה נגריה גדולה, אשר עסקה בנגרות בנין ובעיקר בייצור כסאות וכורסאות.

בהמשך הדרך מתחנת הרכבת בכוון למרכז העיר, נתקלנו בגשר מעל לפלג של הנהר סוקל. בצדו של הגשר הזדקר בנין רחב ממדים שהכיל בתוכו טחנת קמח מכנית, מנסרה בת מכונה אחת ומפעל לייצור רהיטים. המנסרה עבדה ברובה לצרכי ביהח״ר לרהיטים. הייצור היה ממדרגה ראשונה ולכורסאות משני המפעלים הנ״ל יצאו מוניטין ברחבי פולין. שלשת המפעלים האלה התרכזו בבנין ענקי אחד ובחצר אחת ובעליהם: קרמר, אלטמן, לויפר, שנייד.

בדרכנו לככר השוק מצד הימני נמצא בית החרושת לחומץ ותֶמֶד (מעט) של

משפחת רנד. ממדיו לא היו מהגדולים ביותר, אבל המכירה מחוץ לעיר היתה ניכרת מתוך הובלת חביות מלאות לתחנת הרכבת.

מפעל לעיבוד עץ נוסף היה בדרך להוז׳יוב (דונקי) ע״י טחנת הקמח לשעבר בבעלותו של נויוירט (אוליניק). בעל העסק היה לאחרונה גרמני ושמו רך, י״ש.

מפעלים קטנים התקימו גם בכפרים, אשר הביאו את סחורתם המוגמרת העירה ומכרוה לסוחרים יהודיים.

כדי להשלים את התמונה על אודות כל המפעלים בענף העצים בבוליחוב, עלינו לא לשכח את בית החרשת לפקקי עץ לחביות. הפקקים נוצרו מעץ ליבנה (בז׳וזה) שנמצא גם הוא ביערות הסביבה. המפעל היה בבעלות משפחת רוזנבוים ועבדו בו כמנין פועלים.

העונה הבוערת בענף העץ היתה בחורף. השלגים איפשרו הובלה קלה של בולי העץ, אפילו ממקומות, אשר בכלי רכב רגיל אי אפשר היה להגיע. בתקופת החורף המתה התנועה במגרשים שע״י תחנת הרכבת מאלפי עגלות שבאו מכל הצדדים לפרוק את מטענם. יום יום הוטענו מאות קרונות עצי אשור להסקה, כן בולי עץ אשור ואלון שנועדו לבתי חרושת לרהיטים. עבדו גם בלילות ובכל מזג אויר. אותה שעה לא רפתה גם התנועה הרגילה בתחנת הרכבת בטעינה ופריקה של סחורות בענפים אחרים כמו עורות, נרות של 2 בתי החרושת, אחד של יואל הלפרן ובניו והשני של זישע וייצנר. פורקו והוטענו שקי תבואות וקמח עבור טחנות הקמח וחנויות הקמח.

מעל לכולם ניכרת היתה פריקת הפחמים בשביל בית מיבשל למלח (הסלינה) וטעינת המלח שהובא מביהח״ר באותן העגלות הענקיות בהן הובילו את הפחם. הקבלנים לעבודות האלו מטעם „הסלינה" היו במשך שנים רבות אברהמצ׳י שטרסמן ויודעל ראט.

בענף העץ יש עוד לכלול מספר ניכר של נגרים, בעלי מקצוע מסוג גבוה, שהצטיינו בייצור רהיטים ובעבודות בנין. המצטיין ביניהם היה משה גולדמן שנפטר לפני מספר שנים כאן בארץ ואשר לרהיטיו יצאו מוניטין בכל הסביבה.

י. ב. מ.

בית הדפוס בבוליחוב

נר נשמה לאחי הבכור
ישראל יואל הי״ד

בוליחוב נתברכה בבית דפוס מיוחד במינו. מפני מה? משום שהיה מפעל חייהם של אב על שבעת בניו: ישראל יואל שמעון, יאנצי, רבצי, אלי, גיטאלי וטויבאלי, אשר טיפחוהו, שירתוהו, עיצבוהו ונפחו בו רוח חיים.

הוא נוסד על ידי אבי, הערש מרדכי עלנדמאן ז״ל בשנת 1884. סיפק דברי דפוס לערים בסביבה, אף לסטניסלבוב.

מסיבה עם פישל וורבר

ביה״ס העברי. המורה : יונה אלנדמן

הואיל והדפוס היה ברחוב המוביל לתחנת הרכבת, כל היוצא והנכנס העירה היה עובר על פניו.

ידידיו ומיודעיו רבים היו, שכן לכל בן ובת חברים.

הדפוס היה הומה מרוב באיו מכל הגילים והתנועות, לטכס עצה, לשפוך שיח וכו׳.

ליד המכונה או מגרת האותיות לא עמד אחד בלבד, כי אם מישהו נוסף „נספח״.

„הלקוחות״ הללו באו לדפוס לא על מנת להזמין, אלא להודע על מועד ההרצאה, להתענין, אם המרצה כבר הגיע. זה סקרן לדעת ע״א תאריך הופעת הלהקה האוקראינית, וזה נכנס לגלגל שיחה סתם.

הדפוס היה אספקלריה כנה לחייה של העיירה, להוי החברה, התרבות. השתקפו בו פעולות בתי־הספר, מוסדות צדקה, טכסי חתונות וכו׳.

בין יתר טפסים מוכנים נמכרו גם „קימפעטצעטל״. מה טיבם של הפתקים הללו? כל עוד היולדת במטה, היו תלויים בארבע פינות החדר ארבעה פתקים בשפה הארמית, תריס בפני „רוחות״ „שדים״ ו„סגולה״ לעינא בישא. ספק, אם היולדת הבינה את תוכנם. גם ה„כתובה״ אינה מובנת לכלות! מהיכא תיתי! מסתבר, כי מוטב כך...

ביחוד רבתה התנועה בדפוס לפני בחירות. לכוֶרת דמה. את רשימת המועמדים היו מוסרים ל„ידים נאמנות״. בסודיות מוחלטת היו מדפיסים אותה. בפתח הבית העמידו שומר ועליו להשגיח בשבע עינים, פן יתגנב מישהו בלתי רצוי. — אליבא דאמת, השמירה היתה מיותרת, כיון שבלאו הכי איש מבני הבית לא היה בשום מחיר מגלה „סודות מן החדר״.

עם הלקוחות נמנו פריצים, כמרים, מורים וכו׳. הדפוס עמד בקשר עם כל שכבות האוכלוסיה. בדברי דפוס השונים השתקפו חיי העיירה בכל תקופות השנה, כגון: כרזות והזמנות לנשפי חנוכה (מכבי), הצגות, ערבי ריקודים, נשפי פורים, קול־קורא ל„מעות חטין״, חגיגות הגן (פֶסטינים) וכו׳.

התנועה רבתה במיוחד לפני חג ראש השנה ולאחריו. נדפסו כרטיסי ברכה לפי הזמנה, כן נמכרו מן המוכן. מבחר רב ומגוון היה בהם. מי עורגת נפשו בצפור הנושאת במקורה „שנה טובה״. יש! ומישהו חפץ בשתי ידים מושטות לברכה. יש! מי בוחר בסלסלה ובתוכה שושנים. יש! ואם חשקת בזוג נאהבים. יש! זה מוזהב וזה מוכסף. זה חלק וזה מחוספס גם מזוגזג. שמא תתאוה בארון קודש ובתוכו ספר תורה, יש ויש! הקיצור כל העולה על רוחך ועל דמיונך מצאת בקופסה שעמדה בחנות המסונפת לדפוס. כמה אושר ושמחה גרמו הכרטיסים הללו לשולחיהם ולמקבליהם! ההועילו ברכות אלף אלו?!

בסוף שני קוריוזים מהווי הדפוס.

א) בתקופה הראשונה לקיומו של הדפוס הונעו המכונות ביד וברגל. את גלגלי המכונה הגדולה היה מניע הגוי יש (Jaś) שעבד אצלנו שנים רבות. הלז גרס: „תה בֶּעז קונעראָלוּ נע שטימוּיֶע״. (תה שאיננו מתובל במרגרינה, תפל).

ב) ביום שני לשבוע היו עוברים על פני הדפוס איכרים מסביבות הושוב בכיוון לשוק. היודעים לקרא את השלטים, החליפו את הכתבה **Drukarnia** (בית דפוס) ב־**Drogerja** (דרוגריה), נכנסו ובקשו משחה לפצעיהם וכו׳, ומשלא ניתנה להם, רגזו.

פרימקה בַּרַוְר־פּוֹרֶדֶס

זכרונות

היה זה בחג השבועות, לפני עשרים ואחת שנה ואני אז חדשה בארץ. ילדי הגנים בתל־אביב חגגו חג־הטנא. ברחבה תחת שמי התכלת התאספו הפעוטות, כשראשיהם עטורים זרי פרחים וירק, שרים ומחוללים, קלים וזכים ככרובים צחים צחורים. מוקסמת ודמומה נצבתי למראה מרהיב עינים זה.

במקום הטכס במה, ועליה אישי העיר ועסקני הקק״ל, והתינוקות עולים עליה, ומביאים שי לקק״ל, מזמרת הארץ. ירק, שבלים, אף יונים צחורות חיות, בכורים מיבול האדמה.

באותו מעמד חגיגי רב־רושם, לא שערתי, כי הילדים הללו לכשיגדלו, ילחמו, יגנו על המולדת וישחררוה מעול זרים.

מזועזעת ונרגשת נזכרתי בטיול מטעם ביה״ס הפולני בבוליחוב „מאיובקה״.

על הטיול הזה ברצוני לייחד את הדבור, שכן הוא חולל מהפכה בנפשנו ושינה קו־חיינו.

בתור תלמידה של ביה״ס הנ״ל התכוננתי כשאר הילדים לטיול המקווה ולשמחתי לא היה קץ. היום „הגדול״ הגיע. לבושים בלובן הסתדרנו זוגות זוגות ובלוית תזמורת כלי נשיפה ותופים (תזמורת הסַלינה) צעדנו לפי קצב הצלילים אל מחוץ לעיר. על אף השמש הלוהטת והחום המציק השתררה רוח עליזה בקרב הילדים. אחר צעידה של שעה ורבע באנו למחוז חפצנו: כנסיה זעירה של מרים הקדושה (kapliczka). נָפשנו, סעדנו את לבנו באוכל ובמשקה והחלפנו כוח למשחקים ולשעשועים. יער העבות כסה את עין השמים, לכן לא הרגשנו בעננים המתקשרים בעבים נושאי סער. לפתע שוד ושבר! סופה התחוללה בלוית ברקים ורעמים וברד כבד נתך על ראשינו. מבוהלים ונפחדים חשנו מפלט לתוך הכנסיה. אולם לצערנו לא נתנו לנו הילדים הנוצריים, חברינו לכתה להכנס ולהסתתר בה. נוסף לכך זכונו „השקצים״ במהלומות מקלותיהם. מיואשים, מאוכזבים, רטובים, נחבאנו מתחת לאילנות הדולפים, רוטטים מחמת הסערה האכזרית. בעבור הסופה, חזרנו הביתה עגומים וקודרים. הלב דוי, ממורמר ומתמרד נגד האוון ואי־הצדק המשוע שעוללו לנו „חברינו״. זו היתה מהלומה קשה לנו, ילדים יהודיים. אולם המכה הזאת פקחה את עינינו לראות ולהוכח, כי מקוֹמנוּ במחנה אחר. התחלנו להתלכד. באוֹתה תקופה נתארגנה קבוצת בנות, מבוגרות ממנו ושמה „רחל״. החלטנו ללכת בעקבותיהן ולפעול בסתר. אספנו פרוטה לפרוטה, שכרנו חדר ד׳ על ד׳, חתמנו על עתון הילדים בשפה הפולנית „השחר״ ובשעה פנויה היינו קוראים בו. הפעולה הזו שמורה היתה בסודי סודות. הואיל ועקפנו את החוק, שכן הממשלה אסרה ארגונים בלתי רשמיים. העתון הנ״ל קרע אשנב בחיינו ועניין רב מצאנו בעולם החדש שנגלה לפנינו.

יום בהיר אחד כשהיינו שקועים בקריאתו של „השחר״ נפתחת דלת חדרנו, והאקדמאי נחמן בא. הנ״ל היה ציוני מסור והורה תלמידים לפני כניסתם לגמנסיה. ברגע הראשון נבוכונו, אולם מבוכתנו חלפה, בראותנו את סבר פניו. האורח הבלתי צפוי

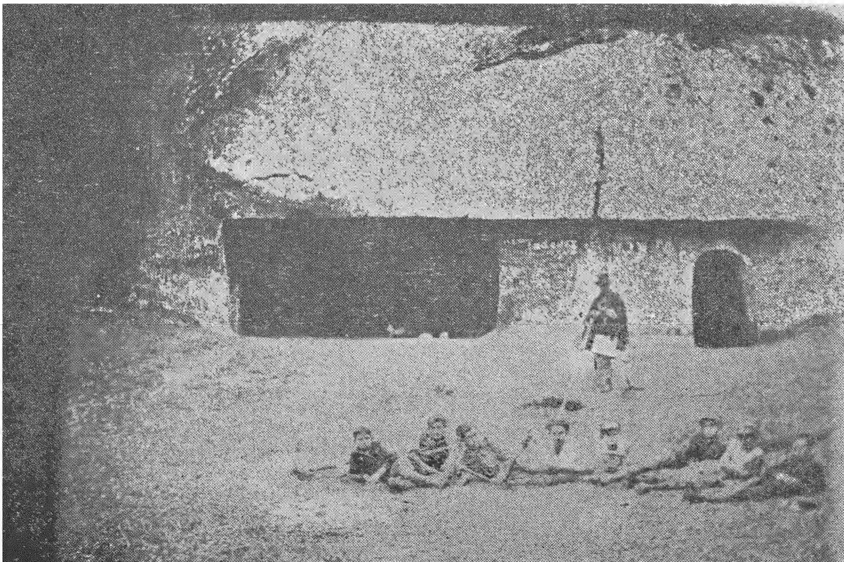
ועדת הקהק"ל

פרבר העיר

נוף

(Bubniszcze) בובנישץ'

הסביר לנו, כי בדעתו לעזור לנו. וכי מתפעל מיזמתנו, ולא רק דרש נאה, אלא דאג להתפתחותה של החבורה. המציא לנו מדריך ללימוד תורת הציונות. כה נשתרשה בלבנו הבנה ואהבה להרצל ז״ל ולמשנתו, ולערכי היהדות. אחרי שנות חנוך ולמוד הרגשנו צורך להדריך ולהורות צעירים ממנו. החוגים גדלו, רבו ובמרוצת הזמן הקיפו רוב בני הנוער. כה נגוזו שנות עבודה ופעילות אינטנסיבית.

אזכור חגיגת חנוכה, בה הציגו ילדים באולמו של ברוקנשטיין הצגה. מחבר המחזה היה ידידי הבלתי נשכח, אלי אלנדמן. מחזה על רקע תנ״כי. התכונה לקראת ההצגה נסתיימה. והנה, אויה, שעה קלה לפני הפתיחה באו שוטרים מטעם הרשות לאסור אותה. מי ישער את מצוקתנו? ברם ידידנו הטוב והמסור, אלי אלנדמן, ידע להחלץ מן הצרה. חיש הביא מבית דפוסו הזמנות אישיות ועסקנינו „המושיעים" עמדו בפתח האולם, ותחבו ליד כל נכנס הזמנה. באופן זה הפכה ההצגה הפומבית ה„אסורה" למסיבה מצומצמת „מותרת".

האולם נתמלא, הפעוטות הציגו ברוב חן, ההצלחה האירה לנו פנים, מכל הבחינות, ועל הכל נהנתה הקופה. מטרתנו הושגה. ההכנסה היתה קודש להוצאות הדרך לחלוצנו הראשון זיידאלי מהרינג. ואמנם אחרי זמן קצר הפליג ארצה, כשהוא מביא את ברכותינו הלבביות למולדת.

חלומו של זיידאלי מהרינג נתגשם, ברם רק לזמן קצר. כי הוא נפח את נשמתו בשבי טורקי, בתור בן־תערובת. שמו ורוחו נשזרו בשזר של שלושת הקדושים, שעל שמם נקראת הנקודה „גבעת השלושה".

בשנת 1913 עלתה ארצה הבת הראשונה מבוליחוב: שיינדלי טֶפר, כעת יפה וַיסל־לבנוני. קודם הורתה בבוליחוב, סמבור ודרוהוביץ. אחר עלותה למדה בצפת. לפני 43 שנה היו התנאים בארץ קשים מאד תחת שלטון טורקי, חייה לא היו סוגים בשושנים. כשאנו, ה„מאסף", עלינו אחרי שנים רבות, היא היתה לנו כאחות מסורה, טובה, וביתה היה פתוח לרווחה לכל דורש. עזרה לנו בעצה, בהכנסת־אורחים הנלבבת, קרבה אותנו, ועל ידי זה הקלה עלינו את לבטי הקליטה.

המשך פעולתנו היה ייסוד הועד למען הקק״ל, בהדרכתו של בן הרב, מנדלי לנדוי. בכל חג ומועד, טקסי משפחה, חברה, אספנו לטובת הקק״ל. גם חגיגות הגן (פעסטין) תרמו בהרבה למטרה זו.

עתה אעמוד על אחת החגיגות הנ״ל. שבועות מספר לפני קביעת מועדה התחלנו בעבודות ההכנה הקדחתניות: קישוט הגן, איסוף פקדונות, אפיית עוגות, עוגיות למזנון, סדורים פורמליים, עיבוד תכנית בידור משעשעת, ובעיקר חפשנו אמצעי הכנסה. ברחובות העיירה הודבקו כרזות ענק. בגן הועמדו סוכות. סוכת „אורים ותומים", על האילנות נתלו פנסים ססגוניים, כיד הדמיון הטובה עלינו המצאנו אמצעי בידור, בשביל האורחים, אשר באו מקרוב ומרחוק לחוג אתנו. גם תזמורת כלי־נשיפה לא חסרה.

השבת לפני החגיגה, ללא ענן קל, מתוחים ודרוכים נושאים אנו את עינינו למרום — הגם מחר יום א׳, נכון לנו יום בהיר נאה כזה? חזאי רדיו לא הגיד לנו מה ילד יום, כיון שלא היה במשכנותינו מקלט רדיו. אך לאלוהי השמים והחגיגות פללנו: אנא חוסה ורחם, אל תפתח את ארובותיך!

לשעה שלוש אחה״צ נקבעה הפתיחה. הרכבת מביאה אורחים לרוב. התאיר

ההצלחה את פניה? כן, לא יתכן אחרת! בשעה השלישית מגיעה התזמורת ומתחילה להזמין בקול תופים את הקהל. וראה אי מפה ואי משם מתקשרים עננים, נחפזים הם ומתרוצצים, השמים שרק לפני דקות היו בהירים, נעשו כעוסים, זועמים, משחירים, ברקים מסנוורים ורעמים אדירים נשמעים בחללה של בוליחוב כליווי שטני לתזמורת. למרבה הדאבה ברד כבד הורס ומחריב את עמל כפינו. השולחנות הערוכים מתרטבים, המזנון המסכן! מיואשים, מבוישים, מסתכלים אנו איש ברעהו, מדוע? משום מה דוקא עתה בשעת הפתיחה?! הכדי להבריח את האורחים?! אך לא לעולם זעם! הגשם פסק, השחקים הזעומים מתבהרים, העבים נסים ופיסת שמים תכולים גדלה והולכת. מועקה נגולה מנפשנו וניצוץ תקוה מתעורר בלבנו. מאוששים, מיבשים אנו את השולחנות ועורכים עליהם את הניצל. המשקאות, העוגות וכו׳. והמון אורחים נוהר לגן המתמלא לאט לאט, ועמו גם קופתנו. מתחילה החינגא. צליל התזמורת, שחוק מהול בשאון ודיצה ממלאים את האויר. המטיילים בשבילי הגן זורקים קונפֶטי. על הסוכות עוטים סקרנים, ביחוד רבה הצפיפות ליד סוכת ה„אורים ותומים״. מתוכה צץ ראש מכוסה מסכה. ומיהו הנביא המגיד עתידות? הרי זה חברי, אלי אלנדמן! ללא חת וללא חנופה ומשוא־פנים מגיד הוא עתידות לכל! הקהל צוהל, נהנה, אולי „קצת״ לא נוח לו, הוא מזיע. אך מה לא יעשה לטובת הקופה?

המדפים הדלפקים עליהם פקדונות, ומגדנות הולכים ומתרוקנים. מרוב צחוק ושיחה הגרון ניחר, מרטיבים אותו בטיפה מרה, ומיטיבים את הלב בכריכים הטעימים וכו׳, ופתע: האזינו, האזינו! מכריז ה„פוצ׳טיליאָן״: דואר אָמוֹר Amor הגיע. זה עתה נתקבלו מכתבי אהבה לרוב, מבוילים בבולי הקק״ל כחוק וכדין. ולאחר מכן מחצרצרת החצוצרה: הס, הס, הס, כל בשר: שלש הן היפות בנשים, ועל כולן הזוכה בפרס ראשון היא לורקה קורל, זו הנערה החיננית הצעירה, בעלת העינים האפורות מחיכות, הדוברת עברית רהוטה (תלמידתו של חנן הנדל).

במצב רוח מרומם וחגיגי ממשיכים במשחקים ובהופעות: הנה להקת קוצרות לכל דבר — המסמלת את הפועלות בארץ — עוברת בשבילי הגן. הזמן ניגר. בינתים באה השמש ולאור הירח והפנסים, מטיילים החוגגים, השוחקים ועולזים. ואת שמי הליל מאירים זקוקין די נור בכל צבעי הקשת. בסוף מושרת „התקוה״ ובה מסתימת ההלולה. הגן מתרוקן. רק חברי הועד נשארים לבדוק את הקופה, לספור את המצלצלין.

ההכנסה מעל למשוער. מלא תקוה ועידוד חוזר איש איש לביתו, ובקרבו נושא הוא תכנית לפעולה חדשה.

במלחמת העולם הראשונה נותקנו מהעולם. חלק מתושבי בוליחוב נמלט. נתקלנו בעבודתנו בקשיים רבים, ברם ועד הקק״ל המשיך בפעולתו.

באותה תקופה נקלע לבוליחוב חייל יהודי בשם מלך ברוך מטורקה ע״נ סטרי. הוא היה בעל כשרונות דרמטיים. כשנקלט בחברה, ארגן להקה דרמטית, אשר הציגה אחר כך את המחזה „מלך ליר היהודי״ לגורדין.

ראשית מעשהו היה לבחור בצוות „שחקנים״ לאחר מכן התחילו החזרות אצל משהלי טפר. ברוך בים את המחזה ושחק בתפקיד „המלך ליר״ ואת יתר התפקידים חילק כראות עיניו. אחר החזרות, התחילה מכירה מוקדמת של הכרטיסים, ובבא יום

ה„הופעה״, קהל הצופים לא התאכזב ממנה, כיון שידע מראש, כי זוהי להקת חובבים גרידא. אדרבה שמח לראות על הבמה אנשים מחוננים במידת־מה בכשרון תיאטרלי כגון: משה הויזמן, בארץ אשל, יונה אלנדמן, רעיתו של משה אשל, פרומקה ברוֶר, בארץ פורדֶס, סבקה גרטנר השופעת חיים, העליזה, יחזקאל שליפקה, הערש קליינברד. השחקנים עלו על הקרשים בלי אימתא דצבורא חופשיים בתנועה ובדיבור. לתשואות הצופים לא היה סוף, הקהל הריע מרוב התלהבות ביחוד כש„המלך ליר״ האומלל נשען על מטהו עובר על הבמה ולוחש: תנו נדבה, תנו נדבה ל„מלך ליר״. עין אשה, לא אחת, נתלחלחה.

הקהל משליך סוכריות ופרחים על הבמה, לאות הוקרה ושביעות־רצון.

למחרת היינו מוכרחים לפי בקשת הקהל להציג את ההצגה שנית, אף לעירות הסמוכות הוזמנו, אולם מחמת התנגדות מצד ההורים לא נענינו לבקשתם.

הכנסת ההצגות היתה קודש לקק״ל.

זכרונות חורף. — זגוגיות החלונות בבתים מצוירים בציצים, מלאכת מחשבת. השדות, הגגות, הגדרות מושלגים. במקומות בהם לא דרכה רגל אנוש השלג זך, רך נוח לעיצוב „איש־שלג״ או כדורי שלג. האחרונים מועפים מאיש לרעהו. והנה להקת עורבים פורחת „שחור על גבי לבן״. גם גלישה במגלשיים או נסיעה בעגלת־חורף מה נעימות הן, היות ובוליחוב לרגלי הקרפטים שכנה, היו סביבה מקומות נוחים ומתאימים לספורט זה. לצנוח מגבעה הרי זה תענוג מעין כמוהו.

כיצד עברו עונות האביב והקיץ? מוקפת יערות עד היתה עיירתנו, לאחד מהם בא הקיסר פרנץ־יוסף בשעתו לצוד ציד ולזכר בקורו נטעו אלון, ועל שמו נקרא המקום „קייזער אייכע״. בבואי שמה לראשונה, מלאו לאלון הנ״ל יובל שנים. גזעו היה רב מימדים וסביבו שרשרת ברזל. תדיר נערכו טיולים בקרבתו. — כה נקפו שנים עד למלחמת העולם הראשונה. בשובנו אחר בריחתנו מהעיירה, פקדנו שוב את האלון. ושכניו היו קברים, חללי המלחמה, בהם נטמנו תקוות האמהות השכולות שציפו לבוא בניהן.

כעת מלים מספר על הנהר „סוקֶל״. הוא חצה את העיירה ושני גשרים גשרו את שני חלקי העיר ואפשרו את התחבורה. הנהר „סוקֶל״ לכאורה שקט היה, ומימיו הזכים זרמו לאיטם בשובה ובנחת וכל אשר בקרקעיתו נראה לעין. במימיו הצוננים התרחצנו, שחינו ועל גדותיו בלינו שעה פנויה. — אולם מה שונו פניו כשגאו מימיו, לאחר הפשרת השלגים, או ימות סגריר, אז הוא עבר על גדותיו ובשצף קצף גרף קרשים, רכושם של האיכרים, הציף אֲפרים, גינות, שדות וכל אשר נקרה בדרכו הסוררת, סחב בלי רחמים בכוח איתנים הכל הכל. רחוק היינו עומדים מבוהלים ופחודים וצופים לנגע־הטבע אשר המית בהמה וחיה. אחר ימים שלו רגע וחזר למסלולו הרגיל, כאדם שסר קצפו ושכך זעמו.

המצב הטופוגרפי של בוליחוב אפשר לנו לערוך טיולים נאים ומגוונים. יערות, נהרות, סלעים וצוקים היו לרוב. כל טיול נערך לפי הזמן שעמד לרשותנו. פעם ל„סלומונובה גורקה״ בֶּערגל, שם היה מחכה ידידנו הער, התוסס, אלי אלנדמן „מצויד״ בשפע דובדבנים שחורים ואדומים — פעם למורשין, אשר יצאו לה מוניטין בשל מעינות

חומצת־גפרית. הזקוקים לטפול זה היו באים למורשין להתרפא. חוילות נחמדות ביער עצי מחטים היו לאכסון המבריאים. האויר המבושם, השקט, הנוף המקסים כסם חיים היו לנופשים.

פעם היינו מטילים ל„פַאדקאמיען" ובדרך אליו סלעי מגור משני הצדדים, במורד גוונם כגוון העופרת. באותו כוון במרוחק קצת היה „בובניש׳ץ". כדי להגיע שמה, נאלצנו להשכים קום. ולהקדיש יום תמים לסיור זה. מצוידים ליום שלם יצאנו לדרך. בין יערות עבותים נתגלו לנגד עינינו צוקים ובאחד מהם כעין שני ספסלים למשכב, חצובים בגודל איש. בקירות ובתקרה נכרים היו סמני החציבה. יד מי חצבה אותם? האגדה מספרת, כי במערה הזו חצב לו השודד הידוע דוֹבּוּשׁ משכן ובסלעים הללו חמד לשבת. משם היה חולש על הסביבה. וכי הספיקו חיי אדם אחד למעשה עמל זה? מסופקני. יתכן וחבר שודדים עזרו לו והמשיכו אחר מותו בעבודה. השודדים שבקו חיים לכל חי, ועמל נמלים והתמדה הנציחו את שמם. שני המשכבים הללו היו מקום משיכה לתיירים, אשר לא חשכו עמל ויגע לחוות את האגדה. במורד הסלעים התומכים שחקים הגיע לאזנינו שקשוק מים. הביטו וראו! הרי זה מיודענו ה„סוקל" שלנו המפלס לו נתיב בין צוקים וחלמישים ויוצר מפל־מים אדיר. ומה רעננים מימיו! עד שמגיע הסוקל לבוליחוב מסתמא יגע ותשוש הוא, לפיכך שונו גווניו ומי יעמוד נגד קצפו הלבן? מיוזעים מהטיפוס פורצים אנו למפל, וטובלים בנוזלים השוצפים. מרועננים ועולזים לאחר המשובה, חוזרים אנו במשנה כוח וחדוה לעיירה.

רכבת שדה „קאַלֵייקה" היתה במנסרה של גריפל. היא הסיעה קרשים ועצים לעיבוד. היינו מנצלים אותה ועורכים באמצעותה טיולים ל„בז׳אזה" הקרויה בפינו שווייץ. יום לפני הטיול קבלנו רשיון מטעם המפעל ולמחרת בבקר השכם התאספנו ע״י התחנה, עלינו לקרון הפתוח והרכבת זזה.

קצב נסיעתה היה איטי מאד. ודוקא תודות לאיטיותו יכולנו להנות מהנוף מרהיב העינים אשר לוונו כל הזמן וכל הדרך. משני צדי הדרך חורשות, שיחים ואילנות. פשטת זרוע ענף מצליף בפניך. ברכבת רגילה אינך מספיק לחזות במראות ולהזין את עיניך בהם, באשר הם עפים ומתחלפים מהר מדי. פה ושם מפכפך נחל ובו דגים משכשכים. לטיול ב„קאַלייקה" היה חן וקסם מיוחד ועלה על כלם ביופיו.

אחר חויה בלתי נשכחת ובלוי שעות מספר בחיק הטבע שבנו הביתה כשהרכבת טעונה עצים, אלו אנו מטען חוויות רבות רושם.

הפרידה

להפרד חפצתי מכם הרי־עד וראשיכם בערפל, על צמרתכם עמדנו, ומהם השקפנו על העמק המשתרע, על שטיחי השדות, ותלמי הפרחים ונהרנו „סוקל" המשרך את דרכו.

להפרד חפצתי מכם יערי־עבות אשר הענקתם לנו מאוירכם הצח והמבושם.
להפרד חפצתי מכם אפרים ושדות־דגן, בשבילכם צעדנו ופרחי בר קטפנו.

להפרד חפצתי מכם פרחי האביב אתכם קטפנו באִבכם, בהוציאכם את ראשכם הזעיר מתחת למכסה האדמה המושלגת.

להפרד חפצתי מהאילן שגדל בחצר ביתי, בצלו חמדתי לשבת, לעיין בספר ושיכורה מריח השחת על עתידי חלמתי.

דמיון בלהות, לא יכול היה לתאר מה שצופן העתיד. ומהו נושא בחובו.

בדמיוני לא תארתי לי את ליל החרדה הבלהות האחרון אשר ישים קץ לעדה היהודית בבוליחוב, הליל בו, אויה תפתח השאול את לועה ותבלע את אהובינו אחד אחד. לא שערתי, כי שכנינו, אשר עמהם חיינו, בקרדומות, בפטישים ובמגלים יעטו עליכם, אהובינו וישמידוכם. כי חיות טרף ידריכו אתכם ממשכבכם באישון לילה ולבית עלמין יסחבוכם, לכרות קבר לעצמכם. טור אחר טור יקצרו אתכם כקצור השבולים ובכלות פשע השטנים וצעקת העולל האחרון נדמה, צחק התלין צחוק אדיר ותהדהד תרועתו באויר. הגם השמים הרגועים שיחקו למראה הטבח?

ההיה זה מחזה?

לא ולא!

בסיום המחזה בעלות המסך והשחקנים אשר לפני רגע קט רוצחים היו או נרצחים כביכול, חובקים איש את רעהו, ומצהלות הקהל מודים זה לזה.

לא כן כאן. כששָר הלילה מאחורי ההרים נחבא ואת מקומו פינה לאילת־השחר, והנה בית מטבחיים על טבוחיו הרבים, וקהל עצום של מעונים, קהל קדושים ועל פניהם החיורות השאלה הנוקבת: מדוע? מדוע? מדוע? מדוע?

ורבי הטבחים, במבט מורם למעלה כורעים על ברכיהם להודות לאלוהי מרומים על שלא השבית את מלאכתם. בסיפוק רב חוזרים הם לעיירה, לשלול שלל ולבוז בז, לחמוס את עמל כפיהם של אבות אבותינו יגיע מאות שנים.

ודם אלפי הטבוחים נגר לסוקל מימיו סומקו. ממנו זרם הדם לשוויצה מימיו אדמו. משם נשפך הדם לדנייסטר שבן רגע לארגמן הפך. הדם הרב נקוָה, נקוה עד שנשפך לים השחור ובקרבת הדרדנלים נגר לים התיכון.

והנה סירונת באופק. כקליפת אגוז גודלה מטלטלת על גלי המים חוף היא מחפשת. אחר טלטולי שמד מגיעה היא לחוף הנכסף: ארץ ישראל. מלאה תקוה היא חותרת לחוף ומתדפקת על השער, אך לשוא! אין קול ואין עונה. נעול השער. ממורמרת ופחי נפש מתרחקת היא מהחוף אשר נפשה ערגה והנה, קול מהדהד באויר, סער אדיר מתחולל ומתוך הסופה נשא הקול: ילדי ישראל: אל יאוש! אני חוף מבטחים! בן רגע נופצה הסירה וכל גל לפת אורח אהוב ונשאהו הלאה, הלאה.

אחר ימים צחקק והצטעצע גל זעיר בשארית הסירה המנופצת ועליה כתובת: „סטרומה״.

חפצתי להפרד מכם קברות; הורי, קרובי, ידידי ורעי. שוממים, דרוסים הנכם קברות יקירי, קברות הצופנים את האהובים. הדרך אליכם נותקה. אף פרח קט לא תשית ידינו עליכם. אף דמעה לא תזיל עינינו עליכם.

ב„יער קדושים״ בחורשת בוליחוב הקימונו לכם יד, לכם נשמות זכות, ולרישרוש השתילים נקוד לפניכם, אבות, אמהות, אחים, אחיות, ידידים ורעים.

ה כ ל י ו ן

מ. רייסמן

בוליחוב ותושביה היהודיים בימי השלטון הסוביטי
(1941—1939)

מלחמת פולין־גרמניה, שפרצה בהתחלת ספטמבר 1939 לא האריכה ימים. בעיירתנו לא היו קרבנות כלל כמעט עד לרגע אחרון. לא ניכר היה בעיירה, כי מדינת פולין על חילותיה נלחמים לחיים ולמות בחיה הנאצית.

לאחר קרבות עזים שנמשכו כשלשה שבועות, נכבשה כמעט פולין כולה על ידי הגייסות הגרמניים.

בשלב האחרון של התנגשות דמים זו, שמשה בוליחוב מעבר לחיילים פולניים מובסים, לפקידי אדמיניסטרציה וכו׳. פליטים מרחבי פולין נמלטו דרך בוליחוב, בכוון לגבול הונגריה ורומניה. פה ושם נתקלת בחיל רגלים, באלפים אזרחים במכוניות, אופנים, עגלות, מי ברכב ומי ברגל, הכל עובר את העיר לכוונים הנ״ל.

הפליטים הנ״ל מורעבים, תשושים קנו והריקו את כל מלאי המזון. מקצתם נאלצו ללון בעיירה, שכן יגעים מדי היו, לאחר טלטולים רבים, להמשיך את דרכם.

רבים מהם פנו לשלטונות המוניציפאליים בבקשת עזרה כספית, הואיל ומחוסרי כל היו.

בתוך הפליטים הללו היו יהודים רבים. כצו־השעה נוסד ועד יהודי, תמחוי, כדי להקל את סבלם. מקצתם נשארו בעיירה, עד שנכבשה על ידי הצבא האדום.

באותו פרק זמן מתקרבים הגרמנים לכוון בוליחוב, כובשים את העיר סטרי הסיירים הגרמניים, אשר היו בשערי בוליחוב, נסוגים לסטרי, כדי להתבצר ולהתחזק על הפלוגות האחרונות של החיילים הפולניים, כמו כן בשביל הפליטים האזרחיים. פקידים בוליחוביים, אזרחים ספורים בלבד, מצליחים בערבוביה הזו, בדרך לא דרך, לצאת ולהמלט מבוליחוב.

באי־שקט, ומרוט עצבים מחכה האוכלוסיה היהודית לבאות. והנה התרחש נס. הסיירים הגרמנים, אשר היו בשערי בוליחוב, נסוגים לסטרי, כדי להתבצר ולהתחזק על נהר סטרי, שלו נודעה חשיבות אסטרטגית רבה.

הגרמנים לא ייחסו, כנראה, לעיירתנו חשיבות אסטרטגית רבה.

באותו יום שדר הרדיו על הסכם גרמני־סוביטי, שלפיו רשאים הצבאות הסוביטיים לכבוש חלק מאדמות פולין. זאת אומרת את הנפות, טרנופול, לבוב וסטניסלבוב. למרות

זאת הצבא הגרמני אינו נסוג, משאיר את גיסותיו בסטרי ובעיירות הסמוכות. לעומת זאת נשארת בוליחוב „קרח מכאן ומכאן", כיון שהשלטונות המוניציפאליים עזבוה, ושום צבא אינו כובשה.

בקוצר רוח נישאות עיני האזרחים למושלים החדשים. מתקהלים בקבוצות קבוצות ומדיינים על גורלה של העיר ועתידה. ואז נוצרות שלש מחנות. האחת היא של האוקראינים, המשוכנעים כי כבש יכבשו הנאצים את העיר, שכן זו היתה משאלתם. השניה היא של הפולנים ואחוז קטן של יהודים, אשר היו כביכול נויטרליים. השלישית, אשר כל כולה היתה של יהודים, וצפו לבואו של הצבא הסוביטי.

האוקראינים מחליטים לשגר משלחת לגרמנים, ומבקשים, כי יחישו את כבושה של העיר. ברם, בראותם כי הגרמנים אינם נוטים לזאת, מנצלים הם את ההפקרות את המצב ללא שלטון ומצוה, מארגנים את האכרים שבסביבה ושולחים אותם קבוצות קבוצות לבוז בז. ההמון הפרוע עוטה על החנויות, על בתי מגורים ושודד. כתוצאה מהפקרות זו, היהודים מתארגנים ושומרים חליפות, כדי למנע בעד השוד והביזה.

כעבור יום כובש הצבא הסוביטי את העיר ומשתלט בה. האוכלוסיה היהודית נושמת לרוחה, בתקוה שכף גרמני לא תדרוך על אדמת העיירה, באשר מאמינים בכחו של הצבא הרוסי, כי עצום הוא.

האוקראינים לעומת זאת לא בטחו בכחו של הצבא הרוסי, והתבטאו קבל עם, שלא יחזיקו מעמד, וכי מהר יאלצו לסגת.

לאחר שלטון צבאי קצר, מוסרים המפקדים הצבאיים את רסן השלטון לפקידים אזרחיים מרוסיה ומספחים אליהם קומוניסטים בני העיירה. בוליחוב הופכת לעיר המחוז. המשרד נמצא בביתו של גרוס, ולראש העיר נתמנה אוקראיני בן רוסיה.

גזרות וחוקים שונים משנים את נופה של העיר. כופים על הסוחרים למכור את סחורותיהם לפי המחירים הקודמים, על אף שערכו של המטבע ירד פלאים, ולרכוש סחורה חדשה אפשרות אין.

מוסתים את מכירת הלחם, ולאט לאט מורגש חוסר במיצרכי מזון. ברור, כי נוצר שוק שחור, בו אפשר לקנות אי־אלו מצרכי אוכל במחיר מופרז.

ליד החנויות מתהוים תורים, יש ומשכימים קום לעמידה בתור, כדי לקנות לחם וצרכי אוכל אחרים, שכן לא לכל אחד היו אמצעים להשיג דברי אוכל במחיר השוק השחור.

כן היה גם בהשגת הלבשה, אריגים, נעלים, סדקית וכו'. הפקידים, אשר הגיעו מרוסיה, היו קונים כל הבא ליד במטבע סוביטי, אשר לא היה עובר לסוחר, ז. א. בזיל הזול, היו מריקים את החנויות.

הסוחרים הוכרחו ע"י השלטונות למכור את הסחורות ולחסל את עסקיהם. בכסף שפדו היו משלמים מסי הממשלה. המסים שהוטלו עליהם היו ללא נשא וזמן פרעונם היה קצר. ומי שידו לא השיגה לשלם את מסיו, נאסר על ידי המיליציה.

בתי החרושת ובתי המלאכה הולאמו. רק במקרים נדירים, הורשו הבעלים הקודמים לשמש בהם כפועלים.

העובדים והפועלים לשעבר, אשר ביכלתם היה להוכיח, כי היו קומוניסטים, מונו בתור מנהלי המפעלים.

אולם לא כל הפועלים והעובדים הנ"ל נשארו על כנם, כיון שלא היו בעלי־מקצוע

מנוסים, וחוסר מומחיותם היתה בעוכרי התוצרת. הואיל ומשכרתם של המועסקים היתה מלכתחילה דלה, שלחו את ידם בחמרים אשר במחסנים ומכרום בשוק השחור.

השלטון גילה את המצב המחפיר ובמקום שיודה באשמתו הוא, מחמת האדמי־ניסטרציה הלקויה והגרועה, חשד במנהלי המפעלים בחבלה. ואז מתחילה פרשת מאסרים ומשפטים. נאסרים מנהלים רבים, החשודים כאויבי הרבולוציה ונשלחים לסיביר.

בשלב הלאמה מאוחר יותר, מחליפים את המטבע הפולני לרובלים סובייטיים. ומובן, כי מעתה הזלוטי איננו מטבע עובר לסוחר ומאבד את ערכו.

במקום מפעלים, בתי־עסק, חנויות פרטיים נפתחים בתי־עסק וצרכניות ממשלתיות והמחירים ממריאים.

גם במנהלה חלים שנויים יסודיים. בתור פקידים בכירים מחוזיים נתמנים רק פקידים סוביטיים, לעומת זאת הנהלת העיר נשארת בידי הקומוניסטים המקומיים. כראש העיר נתמנה משה הויפטמן, הידוע בעיירה, ממשפטים שנערכו לשעבר נגד קומוניסטים.

פעילותו הראשונה של ראש העיר היתה לארגן קבוצת פועלים לשם עקירת עצי היערות. בעבודה זו עסקו בעיקר סוחרים זעירים לשעבר, או בעלי־מלאכה בלתי מאורגנים.

לאחר זמן קצר מפרסמים הוראה, שלפיה מושלכים הדיירים מבתיהם, בעלי הדרים רבים.

ההוראות והגזרות הללו פגעו במעמד הבורגני כביכול (כן לדוגמא, נחשב בעל קיוסק המוכר סיגריות לבורגני).

היות וכ־90% מתושבי בוליחוב היהודיים עסקו במסחר ובמלאכה, מסתבר איפוא, כי הגזרות פגעו בעיקר בהם.

בעיני השלטונות הסוביטיים הארץ לא נכבשה, כי אם שוחררה, ועל כן כל נתין ונתין נעשה באופן אוטומטי אזרח של ברית־המועצות. כדי לתת תוקף לחוקה, ניתנה תעודת זהות לכל אזרח ואזרח. התעודה הזו שמשה לא רק בתור תעודת זהות, אלא גם כתעודת היכר, זאת אומרת: היא העידה על התנהגותו של בעליו, על עברו, ישרו וכו׳. חשיבות רבה מאד נודעה לתעודה הנ״ל, כיון שעל סמך ההערות שבה, נערך האיש, בזמן פניתו לשלטונות בעניני אדמיניסטרציה שונים, וכן בשעה שחפש התעסקות. בתעודה הנ״ל גם מוזכרים מוצאו ולאומיותו של האיש.

לחרשתנים או סוחרים לשעבר, הוסיפו בתעודה הערות וסעיפי סעיפים. מובן, אזרח בעל תעודה שכזו, הנהו כבול ומוגבל מעתה בחופש פעולתו.

בזמן מאוחר יותר אוסרת המיליציה העירונית לפי רשימה מוכנה, אנשים אמידים לשעבר, גם פליטים רבים, אשר חשו מפלט מפני הגרמנים, בחפשם מבטח בשלטון הסוביטי.

לכל אלו הוכנה רכבת מיוחדת, אשר הובילתם לסיביר. גם עסקנים ציוניים נשפטים ונאסרים למאסר של שנים רבות ולאחר מכן מגיסים „מתנדבים״ למכרות פחם וכו׳.

על אף הדכאון ששרר בעיירה, הסתגלו היהודים לאט לאט למצב, והעדיפוהו על פני המגף הגרמני, שלטון העריצים האכזרי. וכה חיו עד סוף יוני 1941.

יוסף אדלר

פרקי חורבן

הקדמה

ימים מספר לפני עזיבת בוליחוב ע״י הכחות הסוביטיים פנו מספר עסקנים אוקראיניים מקומיים לשלטונות הצבא הסובייטי בהצעה להרשות להם להקים כח מיליציונרי נויטרלי.

לדבריהם, תהיה מטרת הכח הבטחת חייהם ורכושם של התושבים, בתקופת התוהו והבוהו העתידה להווצר, לאחר נסיגת הצבא האדום מן העיר.

המפקדה נתנה את הסכמתה להצעה וכעבור ימים מספר נראו ברחובות בוליחוב פטרולים בני 3—2 מיליציונרים אוקראיניים „נויטרליים״ המצוידים ברובים ולבושים אזרחיים כשעל זרועם סרט לבן.

באותו זמן התאספו בחוצות בויקים מההרים, כפריים מהסביבה הקרובה ומתושבי העיר, כשרבים נושאים אתם שקים.

הרוסים פתחו את שערי המאפיות שהכילו מלאי גדול של קמח, ה„אוניברמץ״ שברינֶק ועוד. ההמון השתלט על כמות רצינית של סחורות שונות במהירות רבה ואף התחיל להתפרץ למחסנים שבתחנת הרכבת ולמקומות אחרים. לא היו בזמן הזה פגיעות ברכוש יהודי, אולם המראה הזה, ההמון הפרוע הצמא לשוד היה צריך עוד לחזור פעמים רבות בעתיד הקרוב.

לאחר מכן פצצו החבלנים הסובייטיים מתקנים מספר בבתי הזיקוק. הדבר פגע במפעל במידה כזו, שהגרמנים אף לא ניסו להפעילו בתקופת כיבושם. כמויות של דלק חולקו לתושבים והיתר נשפך ל־ "Potok" ונדלק. כתוצאה מכך נראה מעל לעיר ענן ענקי שחור וסמיך. — נעשה גם נסיון בלתי מוצלח לחבל בגשר „הגדול״ ובאובייקטים אחרים. — אחרוני החיילים הסובייטיים עזבו את העיר, התארגנה האינטליגנציה האוקראינית והקימו את המוסדות העירוניים. בראש המחוז עמד ד״ר הַרסימוב, לעומת זאת בראש העיר סימקוב (פאליציי־אינספקטור לשעבר).

כעבור ימים מספר ערכו כנס מחוזי, בו השתתפו ב״כ הכפרים הסמוכים. התאספו ע״י המַגיסטרַט בהשתתפות הכמרים בבגדי השרד והכריזו על אוקראינה אוטונומית. המיליציה „הנויטרלית״ מחליפה את הסרט הלבן לכחול־צהוב. אחרי שבוע ימים באה מטעם השלטונות הגרמניים הוראת ביטול של האוטונומיה האוקראינית.

השלטון המקומי נשאר בידי האוקראינים עד ש„ראש העיריה״ סימקוב נאסר ע״י הגרמנים יחד עם היהודים, היות והואשם בשיתוף פעולה אתם.

ימי יולי הראשונים מהווים תקופה של השתוללות פרועה מצד הלאומנים האוקראיניים.

ב־3 ליולי 1941 אחר הצהרים הופיעה ברחוב דולינסקה יחידת הסיור הראשונה של הצבא הסלובקי המורכבת מ־3 חיילים רגליים. הכוחות ההונגריים, שנכנסו לבוליחוב ולכל האזור, זמן מועט אחרי זה פרקו מה„מיליציה״ את נשקה. אולם עד אז כבר הספיקו

פושעים אלה כאילו לפרוע מיהודי העיר את מפרעת הדמים. מתוך הפשעים שבוצעו על ידם נודעו בעיקר אלה:

א) הוצאה להורג בירייה בשעות הלילה של 24 ליולי 1941 קבוצת יהודים, ברובם חברי הקומסומול לשעבר ובראשם לאה שינדלר ז"ל. אנשים אלה כ־20 במספר נורו מתחת „הגשר הגדול" ולאחר המעשה הופצו בעיר כרוזים באוקראינית, בערך בזו הלשון: „הקומוניסטים היהודים הצעירים הוציאו להורג את אחיהם ההגונים" וכדומה.

ב) הריגת מספר יהודים, לרוב משתפי פעולה עם הרוסים בסביבת „דולשקה" Dołżka.

ג) רצח אכזרי של יהודים שערקו או נשארו מנותקים מהצבא האדום הנסוג ושניסו לחזור לבתיהם מכיוון דולינה — בולחוב ו(או) הלאה. האומללים נתפסו בהושוב ולאחר שעונו ונרצחו באכזריות, הושלכו גופותיהם לנהר שביצָה. מספר הקרבנות המדויק אינו ידוע, אך יש להניח, שהגיע לעשרות אחדות.

התקופה שבין מחצית יולי וה־28 לאוקטובר 1941 עברה בשקט יחסי ולא היה בה כל קרבנות בנפש (להוציא את הד"ר רייפאייזן ז"ל שהתאבד בתלייה בבוסתן שליד ביתו לאחר ישיבת „היודנראט" עם הגרמנים).

אך לעומת זאת יש לציין מספר מאורעות מרכזיים בעלי אופי תחוקתי בעיקר שהשפיעו בצורה מכרעת על חייהם של היהודים והם:

עם העברת השלטון לידי הגרמנים וסיפוח השטחים Generalgovernment (בתור („דיסטריקט גאליציען") נכנסו לתוקפם כל החוקים הגזעניים שהונהגו כבר מזמן שם. החוקים הפעלו בהדרגה וכך הונהג הסרט הלבן עם מגן דוד במרכזו. במוסדות צבוריים וכלכליים הופיעו שלטים: "Eintritt für Juden verboten" (כולל חנויות מספרות, מקומות שעשועים ושרותים שונים).

על היהודים נאסר לנוע במדרכות והיה עליהם לפנות דרך לחיילים גרמניים ולברכם תוך כדי גלוי הראש וכדומה. הוחרמו כל מכשירי הרדיו. הונהגו כרטיסי מזון מיוחדים ליהודים, אשר על פיהם היה אפשר לקבל עד קיץ 1942 מנות מזון זעומות ובאיכות גרועה. כל הפרוות ואף חתיכות פרווה הקטנות ביותר הוחרמו ביום אחד תחת איום של עונש מות. אחר מכן כתבה העתונות שבלבוב, כי היהודים תרמו את פרוותיהם מרצונם הטוב למען הצבא הגרמני, הסובל מקור בחזית המזרח...

הרס מבחינה כלכלית הביאו אתן התקנות בדבר סגירת כל החנויות היהודיות והעברת כל מפעלי התעשיה לרשות הוורמאכט ולאחר מכן לרשותן של חברות גרמניות פרטיות.

הוטל עוצר לילה חמור על היהודים ורק בשעות מסוימות של היום היה מותר לצאת לקניות ולסידור העניינים החיוניים האחרים. נאסרה עזיבת שטח העיר. עד מהרה היו כל ההגבלות הללו ללא נשוא ולמעשה לא היתה כל אפשרות של קיום בלי לעקפן. המשטרה האוקראינית נקטה אז בשיטה של מאסרים המלווים בהכאות קשות לגבי אלה שנתפסו בעבירה. בחדשי הכיבוש הראשונים היו הבוליחובאים עדים לנדידה של יהודים, תושבי אזור הגבול של הקרפאטו־רוסיה. השלטונות ההונגריים גרשו רבבות מהם לתוך גליציה מכיוון סקולה. בתחילה הם נראו נעים ברגל על מטענם הדל דרומה. הם קוו לשוא שיורשה להם לעבור את הגבול בסביבה אחרת, ע"י וישקוב, ולחזור לבתיהם.

כעבור שבועות מספר, אלה שנותרו עדיין בחיים, עברו שוב דרך בוליחוב בכיוון לסטרי. בשאר נעשה טבח איום בהאליץ׳ ובמקומות אחרים. רבים מאוד מיהודי בוליחוב נחלצו לעזרתם והגישו להם בגדים ומזון. כ־100 מבין פליטים אלה נשארו בבוליחוב והחלו להוות — יחד עם פליטי גרמניה — קבוצה מיוחדת שנשארה עם יתר יהודי העיר עד הסוף. אלה מהאומללים שהמשיכו בדרכם בחזרה לגבול סקולה נרצחו ברובם בהרים בסביבת הספר. כל הפרשה הזאת זעזעה קשות את יהודי העיר. מאורע חשוב בחיי צבור היה הקמת היודנראט. משרדי היודנראט נפתחו ברחוב שֶבסקה, בבנין בית הספר היהודי.

התפקיד הראשון שהטילו הגרמנים על מוסד זה היה גיוס פועלים יהודיים לעבודה בכבישים ובמסילת הברזל, כמובן ללא כל שכר. לאחר מכן חיבו את יהודי בוליחוב בתשלום קונטריבוציה בסך של מיליון רובל, ארבעה וחצי קילו של זהב ובהספקת מלאי רציני של סחורות שונות. לאחר ההתאבדות של ד״ר רייפאייזן נתמנה כיושב ראש היודנראט הד״ר שינדלר. אורגנה „משטרה יהודית״ (Juedischer Ordnungsdienst) בפיקודו של עורך דין פרֶסלֶר. בשלב התחלתי היו תפקידי ארגון זה צנועים למדי והצטמצמו בשמירה על הסדר במטבח צבורי שהוקם ע״י היודנראט.

אולם לאחר מכן עלתה החשיבות של ה„אורדנונגסדינסט״. השוטרים החלו לחבוש כובע מצחיה עם פס צהוב ובחלקה התחתון של אמת היד נשאו סרט רחב הנתון במעטה צלולויד עם מגן דוד וכתובת רקומה Juedischer Ordnunsgdienst בצבע אדום.

החל שיתוף פעולה בין המשטרה האוקראינית והיהודית והאחרונה עזרה למשל בגיוס בא־כח של הפועלים האוקראינים לעבודות כפייה בגרמניה. בתקופה מסוימת הטילה משטרה זו אימה גם על הגויים של כפרי הסביבה. בסתיו 1941 גורשו כל היהודים, תושבי הכפרים בסביבה לתוך בוליחוב. הגירוש כוצע תוך שעות ספורות והרשו לקחת חפצים מועטים בלבד. גל גירושים זה הביא לבוליחוב מאות יהודים נוספים, ברובם הגדול מחוסרי אמצעים.

כאמור שותקו החיים הכלכליים והתרבותיים של היהודים כמעט כליל. הגוף המאורגן היחידי היה היודנראט ומוסדותיו.

רבים פנו לעבודה במפעלים לעיבוד עורות, דבר שאיפשר להתקיים על ידי גניבות מאורגנות של התוצרת (בשטח זה כבר היתה „מסורת״ עוד מימי הרוסים).

להלכה קבלו היהודים שכר עבודה, אולם שכר זה היה אפסי.

רוב התושבים התקיימו ממכירת רהיטים, חפצי בית שונים וחפציהם האישיים. לרוב הוחלפו החפצים האלה במצרכי מזון, בחצי חינם. אז החל להתבסס בקרב הנוצרים „מעמד״ חדש שחי על הרווחים הקלים שנתן המסחר עם היהודים.

רבים עסקו אך ורק בקניית חפצים מהיהודים ובנסיעות לפודולה לשם מכירת חפצים אלה במחירים גבוהים או לשם החלפתם במצרכי מזון.

מימי הסתיו המוקדמים אפשר לראות מאות רבות של גברים, נשים וטף המתדפקים על פתחי הבתים ומבקשים נדבה. אומללים אלה היו ברובם נפוחים מרעב בצורה איומה. הם אספו סרפד (pokrzywa) וצמחים אחרים, מהם ניסו להכין תבשיל. אנשים אלה היו ברובם מבני הכפרים או מדלת העם המקומי. מטבחי היודנראט חלקו מאות ארוחות צהרים, אשר למרבה האסון לא היו אלא מנת מרק דליל. הרעב והטיפוס עשו שמות בקרב השכבה הזו. התמותה החלה בכמה קרבנות ליום ועלתה ללא הפסקה, עד שהגיעה

לשיא של כ־40 נפטרים ביום בחורף 1942, ומאז התחילה לרדת. כמעט כל יום התפרצה המשטרה היהודית לתוך דירות והוציאה חללים לרוב. את מספרם הכללי של קרבנות הטיפוס והרעב העריכו בין 600 ל־800.

לעומת המצב המחריד הזה ניהלו בעלי האמצעים חיים תקינים פחות או יותר. לרבים היו עוד עוזרות־בית נוצריות וילדיהם למדו מפי מורים פרטיים. הכסף היה עשוי לפתור בעיות רבות.

לשיחות היום שמשו נושאים אקטואליים אז: ידיעות מחרידות מהערים השכנות אודות הוצאות להורג המוניות, בעיות הקשורות בקונטריבוציה, הרעב, פעולות היודנראט וכדומה. כמעט כל כמה ימים פורסמו מודעות חדשות המבשרות גזרות נוספות.

העתונות האוקראינית והפולנית היתה מלאה השמצות והסתה נגד היהודים. אופיניים לתקופה זו היו פלקטים גדולים בשפה האוקראינית ובהם קאריקטורה המתארת יהודי בעל אף עקום וצפרניים חדות וארוכות, כשהוא מחזיק בידו סכין שמטפטף ממנה דם.

כמו כן מרובות היו האזהרות המודפסות מפני „היהודים המלוכלכים, מפיצי כיני הטיפוס", בלווית הוראות, כיצד להמנע מפגישה עם יהודי וכדומה.

מובן שכל אלה השפיעו בצורה קשה ומדכאת על הישוב היהודי. אולם למרות הכל גילה הרוב רצון חזק לחיים ולפעמים אף שפע אופטימיות מופרזת. חיי דת ערים מאד התקיימו אז בבוליחוב. התפילות נערכו בבתים פרטיים, תחת שמירה קפדנית, והקהל היה מוכן להתפזר בכל רגע. בתקופה זו הוקם ביזמת הגרמנים מעמד חדש של „הפולקסדויטשע" שנתגלו מיד כחבורת בוגדים מהסוג השפל ביותר.

עם זאת היתה עדיין עמדת הפולנים והאוקראינים פאסיבית באופן יחסי. רק הכפריים גלו ברובם שנאה בלתי מרוסנת והדבר התבטא בהתנפלויות פראיות על יהודים בודדים שנקלעו לכפרים, בחיפוש אחרי כמה תפוחי האדמה או קצת קמח.

האקציה הראשונה (28.10.41)

עם שחר יום ג׳, 28.10.41, הגיעו מסטניסלבוב מספר מכוניות משא. נוסעיהן היו ברובם אנשי יחידת הקברנים, מצויידים בכלי חפירה. על יושבי המשאיות נמנו גם אנשי הגסטפו מסטניסלבוב שלבשו מדי ה־ס.ס.

יש להניח שבאותו זמן בערב הגיעו לעיר תגבורות של משטרה אוקראינית ושל Schutzpolizei הגרמנית מסטרי ומכל הסביבה, כשבידיהם רשימות מדויקות, המכילות את שמותיהם וכתובותיהם של מאות אנשי אינטליגנציה, סוחרים, רבנים ועוד. התליינים החלו לאסור את הקרבנות בערך בשעה 10 לפני הצהריים. בשלב ראשון בוצעה הפעולה בשקט רב והקרבנות הופתעו לחלוטין. עד שעות אחרי הצהריים לא נלקחו נשים וילדים כלל.

הפעולה החלה, לפי הנראה, בקצוות העיר ורק בהדרגה התקרבה למרכז. הנאסרים הורו להתלבש היטב, „כי יהיה עליהם לנסוע רחוק". תוך כדי המאסרים נעשו לרוב חיפושים מדויקים פחות או יותר, כתחליף לבצוע מעשי שוד של חפצי ערך.

שעות מעטות לאר התחלת האקציה, פרצה בהלה בין היהודים ורוב האנשים שהופיעו ברשימות הספיקו להסתתר או להמלט.

כתוצאה מכך החלו לתפוש בשעות אחה"צ את כל הנופל ליד. יריות רבות

פלחו את חלל האויר והעיר נתמלאה חיש מהר באותו המון פראי ששודד ורוצח בכל הזדמנות.

מתוך מחבואים בעליות הגג, במרתפים ובכל מקום המתקבל על הדעת, ראו יהודים רבים, כיצד פושטות בבתים וברחובות כנופיות פורעים, מסגירות אנשים ומתעללות בהם, שודדות והורסות. רבים מצאו מחסה אצל שכנים נוצרים, לרוב תמורת תשלום גבוה, או מתנות יקרות ערך.

לא מעטים מ„הידידים הנאמנים", לאחר גביית התשלום, רצו מיד אל הגרמנים, בכדי להלשין, ולאחר מכן השתתפו בשוד בתי קרבנותיהם, אם לא גרוע מזה.

בדרך כלל לא נעשו חיפושים בבתי הנוצרים באקציה הראשונה. לקראת הלילה, הורגשה הפוגה ורוב המסתתרים נצלוה, על מנת להצטייד במזון ומלבושים חמים.

עם השחר יום ד' חודשו פעולות הסריקה ונמשכו במרץ עד שעות הצהריים. המאסרים הופסקו בשעה קבועה וכל אלה שנתפסו אחרי המועד הזה — שוחררו.

באותו הזמן התכוננו ה־800 עד 950 היהודים המרוכזים באולם „דום קרסנוי ארמיי" (DEKA) לשעבר, לפני המלחמהDom Katolicki, לצאת לדרכם האחרונה, לאחר שעברו יסורים גופניים ונפשיים, אשר ספק, אם יש בכלל אפשרות לתארם. בספר פולני מסוים הדן בבעיות השואה נקבע שפרשת ה־ד.ק.א. היתה יחידה ומיוחדת במינה ושלא היה כדוגמתה בכל גליציה מבחינת שיטות ההתעללות האיומות שהונהגו בה.

והנה תמונת האקציה הראשונה, לפי ספור מעשה אפייני שרבים כמותו התהלכו עוד זמן רב לאחר המאורע. בשעה 11 לפני הצהריים נשמעו שלוש דפיקות חזקות בדלת דירתי. לשאלתי „מי שם?" נתנה תשובה מידית — GESTAPO. פתחתי את הדלת ונכנסו ארבעה אנשים: גרמני במדי ה־ס.ס. כשעל כובעו בולט סמל ה־Totenkopf, שוטר אוקראיני במדיו השחורים ושני אוקראינים לבושי אזרחית. הגרמני היה גם מזוין באקדח מסוג פרבלום ואילו השוטר נשא על כתפו רובה. שני האזרחים החזיקו במקלות עבים.

הגרמני ברכני ב־„Guten Tag" ושאלני, האם מבין אני גרמנית. לאחר שעניתי בחיוב, שאל, האם אני האדון... אמרתי שכן. ואז הודיע הגרמני, כי עלי להיות מוכן תוך 10 דקות, בכדי להלוות אליו. אשתי החלה מתחננת לפני הגרמני שישחררני והלז הרגיעה באומרו „בעלך ישוב עוד, אך תכיני עבורו בגדים חמים והרבה כסף, כי עליו לצאת לדרך רחוקה".

לפתע החל השוטר האוקראיני לצעוק ודרש למסור לו „את הדגל האדום ואת הנשק" ולהראות לו את בית הדפוס הקומוניסטי החשאי. עניתי, שלעולם לא היו לי החפצים הנ"ל ואז שאג האוקראיני: „אנו כבר נמצא!".

בזמן שהתלבשתי, ערכו האוקראינים והגרמני „חיפוש" בדירה המלווה שאגות, איומים ושבירת כלים ורהיטים.

הגרמני, שלפתע שינה את התנהגותו מהקצה אל הקצה, חיפש בעיקר אחרי תכשיטים וכסף ואילו האוקראינים דחפו לתוך סלים ותיקים שמצאו בביתי, כלים, בדים ודברי הלבשה והנעלה.

כשגילו במקרה דף של עתון סובייטי ישן באיזו מגירה, התחילו להנחות עלי מכות ובעיטות לאין ספור.

הגרמני שהשתעשע באיום באקדחו לעבר אשתי, הוריד לפתע מידי את טבעת הנשואין ושם אותה לכיסו.

לאחר שיצאנו את הבית, ציוו עלי האוקראינים לשאת את התיקים והסלים עם החפצים השדודים.

בהגיענו לרינֶק, ראיתי מכרים רבים מובלים כמוני לכיוון „הגשר הגדול". אחדים שתתו דם ממכות שנחתו עליהם לרוב. האספסוף כבר החל להתרכז וליוונו בצעקות בוז ולעג. אולם היה אפשר להבחין באנשים מרובים ששלחו לעברנו מבטים מלאי רחמים, כשעיניהם לפעמים זולגות דמעות.

בסביבות ה־ד.ק.א. כבר נראו עשרות יהודים מובלים לעבר האולם. פניהם של רבים הביעו סבל ואימה. אך היו גם אדישים ואחדים חייכו אפילו בעליזות.

על מנת להכנס לתוך האולם, היה עלי לעבור בין שתי שורות של אוקראינים צעירים, שהנחיתו על כל יהודי הנכנס מכות איומות במקלותיהם (אנשים אחדים נהרגו ממכות אלה). כמעט חסר הכרה נכנסתי לאולם, בו הבחנתי באנשים רבים השוכבים על הרצפה. נשכבתי ביניהם וציפיתי לבאות. תוך שעות אחדות נתמלא האולם עד אפס מקום.

החלונות היו סגורים ותנור הברזל הוסק עד היותו כמעט לבן. החום והמחנק היו ללא נשוא, אך כל נסיון להוריד את המלבושים החמים גרר אחריו התעללות איומה מצד אנשי ה־ס.ס. שאף אסרו את הדבר ואיימו בעונש מות.

אנשי הגסטפו הפיצו באולם אבקה שגרמה להתקפות שעול ולהרגשת חנק. הגרמנים התהלכו במגפיהם על גופות האנשים, הכו ובעטו ללא אבחנה. נאסר לשבת וכולם אולצו לשכב. מן הבמה נמסרו מדי פעם הוראות שונות.

לפנות ערב נצטווה פרידמן, מורה בית הספר היהודי, לטפס על תנור־ברזל הגבוה הלוהט. צעקותיו המחרידות מצטרפות מיד לשאון יללות ואנקות הפצועים העולה באולם כל הזמן, כשבעיקר נשמעות צעקותיהם ההיסטריות של נשים רבות שעצביהן התרופפו.

רבים המתעלפים. אחדים מהם לא חזרו כבר להכרה ונפחו את נשמתם.

הגרמנים עומדים על הגזוזטראות ויורים מזמן לזמן לתוך הקהל. מספר ההרוגים והפצועים הולך וגדל.

אחת הנשים מפילה ומתה אף היא.

ניתנה הוראה: על כולם למסור את דברי הערך והכסף מיד. הרוב המכריע נשמע להוראה. לאחר מכן נעשה חיפוש מדוקדק אצל רבים. 11 איש, שלא בצעו את הצו, מוצאים להורג ביריה על הבמה, כשכל האולם חייב להסתכל במעשה.

הגופות נשארות באולם בין ההמון הרעב, הצמא והנחנק שמתחיל להיות אדיש לכל המתרחש סביבו.

הפסנתרן העוור ברוקנשטין נצטווה לנגן על הפסנתר הנמצא באולם, ולצלילי המחול העליזים מרקדים הרוצחים עם נערות ערומות, בין גופות המתים והגוססים.

הרבנים ר' מנדלי לנדוי והרב ר' יוסלה הורוביץ עלו לבמה. מודלקים שני נרות צהובים והישישים נאלצים להטיף לקהל ברוח זו בערך: „חטאנו קשות ולכן מביא עלינו השם את העונש שהננו ראויים לו".

לאחר מכן מחללים הפורעים את ספרי הקודש, מצליבים את הרבנים. האומללים מוציאים את נשמתם, לאחר שדקרו את עיניהם ועינום קשות.

באה הודעה מפתיעה אודות ארוחת ערב. אחדים מתחילים לקום. הם לא הבינו את ההלצה. נשמעים צרורות מקלע בליווי צחוק שטני וצעקות „זוהי הארוחה שלכם".

נאלצתי לצאת לעשות את צרכי. בצאתי ובהכנסי לאולם היה עלי לעבור שוב בין אותן שתי השורות של מכים במקלות. לאחדים מהיוצאים עלה הדבר בחייהם.

לפנות ערב הוגבר זרם הקרבנות, עקב הבאת מספר ניכר של יהודים ע"י אכרי הסביבה. האומללים הובאו במקרים רבים בעגלות כשהם קשורים בחבלים כמו חיות טרף.

עבור עבודה בזויה זו לא שלמו הגרמנים ביוקר רב: עבור כל יהודי 50 גרושים(!) וצנצנת קטנה של Miodoslod (מין תחליף קלוקל לדבש שהיה מאד נפוץ בזמן הזה) או של ריבה.

בערב הופיעו באי כח של מפעלים שונים והקריאו מתוך הרשימות את שמותיהם של העובדים החיוניים. בצורה זו שוחררו מאות אנשים. באותו זמן שוחררו גם כל עובדי ה„יודנראט".

ליל אימים עבר באיטיות מחרידה על הנותרים. באולם המואר גוססים אנשים אחדים, האחרים שרויים במצב של התעלפות או חוסר הכרה למחצה. עד כמה שאפשר היה הדבר, עזר איש לרעהו, מי במתן תפוח או סוכריה ומי על ידי לחישת דברי עדוד.

עוד אנשים מספר הוצאו להורג על הבמה לעיני הכל. בשעות הבוקר נשנית „ההלצה" אודות ארוחת בוקר ועד מהרה התחיל להגיע זרם של מאות קרבנות חדשים.

בשעות הצהרים הוציאו את כולם מן האולם לחצר. נערך מעין מסדר והוחזקנו שעות במצב של צום כשלועי הרובים והכידונים נלחצים ממש לגרונותינו.

לאחר מכן הגיעו מכוניות משא. האנשים הוכנסו לתוכן קבוצות קבוצות והוסעו לכוון בלתי ידוע. אותן המכוניות חזרו כעבור זמן מה, בכדי להתמלאות במטען חדש.

לבסוף הגיע תורי. הוכנסתי למכונית־משא סגורה, בה הצטופפו עשרות אנשים ברובם אדישים ושבורים לחלוטין. מקומי יצא ליד הפתח האחורי של המכונית. הרובים של שני הזקיפים היו מכוונים כלפי ראשינו ובקושי אפשר היה לזוז בגלל הצפיפות.

מתוך הערותיהם הארסיות של השומרים ידעתי שמובילים אותנו למקום ההוצאה להורג. התייחדתי במחשבתי עם אשתי וילדי, שגורלם לא היה ידוע לי ולפתע חשתי ברצון אדיר להשאר בחיים. הצצתי בגניבה ממקום ישיבתי כלפי מעלה ונראו לעיני צמרות של עצים בשלכת על רקע השמים האפורים.

בדרך עברה במוחי המחשבה: „יער — קפוץ!" זנקתי ממקומי, דחפתי את הגרמני הצידה וקפצתי מהמכונית. חשתי במכה חזקה ברגלי. אך מיד קמתי והתחלתי לרוץ בין העצים. מאחורי שמעתי צעקות ומספר יריות. בכל כוחי רצתי לתוך היער. אך במהרה נפלתי מאפיסות כוחות. שמעתי מרחוק שמנוע המכונית שוב מתחיל לטרטר ואני הבנתי שהפסיקו לחפש אחרי. המשכתי לשכב וכעבור זמן מה הגיעו לאזני הדי צרורות של מכונות יריה ויריות בודדות של רובים ואקדחים.

בלילה הגעתי לבוליחוב. נפגשתי שם ביהודים שאמרו לי, כי הפוגרום נגמר. מצאתי את ילדי ואשתי בדירתנו, ממנה נשדדו חפצים רבים.

ובזה מסתיים הספור העגום...

מספר היהודים שהוצאו להורג ביערות טאניאבה (Taniawa) ב־29.10.41 בשש מכונות יריה הוערך לבין 1000—850.

גויים רבים היו עדים לרצח ההמוני, מי מעל לעץ ומי מתוך היער. יהודים אחדים ניסו להמלט מעל לסף הקברים ההמוניים (שנכרתו עוד מקודם) אך נורו ונהרגו.

היחיד שהצליח בכך היה דודזי שינדלר הי״ד. מפיו נשמעו פרטים רבים על רגעיהם האחרונים של קדושי טאניאבה. התור להרג נקבע בחלקו על ידי השוטרים האוקראיניים ש„העניש" את המתחננים לרחמים והבוכים בזה שאותם הוציאו להורג לראשונה. לעומת זאת נתן למספר סוחרים זקנים ולא קומוניסטים, אלא אנשים הגונים „החסד" למות האחרונים.

רבים נפלו לקברים כשהם פצועים ובהכרה מלאה. מהם נורו בפעם נוספת ומהם נקברו חיים.

יהודים לא מעטים מתו בצורה גאה, בקללם את המרצחים ובהזכירם את העונש הצפוי לעם הגרמני.

דומה, כי לאחר „האקציה" ערכו הפושעים משתה חגיגי. ליודנראט נשלח חשבון עבור מספר הכדורים שהוצאו באקציה ושאר „ההוצאות" הכרוכות.

כמו כן נצטווה היודנראט לשלוח נשים יהודיות לרחוץ את הקירות ורצפות של ה־ד.ק.א. מדם הקרבנות.

28 גויות נספי ה־ד.ק.א. הובאו לקבורת ישראל בחלקה מיוחדת של בית העלמין. גוייתו של הרב הורוביץ לא נמצאה בין קדושים אלה ואיש לא ידע, היכן נעלמה. רק כעבור שנה בערך, בעת נקוי בתי השימוש של ה־ד.ק.א. נמצאו שרידיו.

השפעת „האקציה הראשונה" אינה ניתנת כלל לתיאור. אפשר לומר בודאות גמורה, שכל האסונות שפקדו את העיר אחריה, לא זעזעו את היהודים במידה דומה. במשך חדשים רבים אחרי האקציה כמעט ולא נראה חיוך על פניו של יהודי.

ספורים ומעשיות ללא ספור אודות האקציה התהלכו בבוליחוב סופר, כיצד בגדו הידידים הגויים ואיך לפתע נתגלו כמצילים אנשים זרים לגמרי. סופר, כיצד כמה גרמנים, בעלי לב אנושי, עשו מאמצים, בכדי לשחרר את היהודים ולשם כך אמרו להם בגרמנית לברוח ועשו את עצמם כיורים בבורחים, אך למעשה ירו באוויר, וכל זה נעשה, בכדי להטעות את „עוזריהם" האקוראיניים, שגילו מרץ והתלהבות ללא גבול במלאכתם המלוכלכת.

סופר עוד רבות וארוכות.

אנשים רבים בשום אופן לא רצו להאמין, שאמנם נרצחו המאות הרבות. עוד התהלכו שמועות אודות מחנות עבודה דמיוניים ליד ווינה ובמקומות אחרים או אודות יהודי זה או אחר מקרבנות האקציה שכביכול נראה במחנות אלה.

גם לאחר שנשלחו עשרות יהודים לטאניאבה, לתקן את הקברים מטעמים סניטריים, לא פגו האשליות. דובר שרק חלק נהרג וכו׳.

העובדה, שבדולינה עוד לא היתה שום „אקציה", גרמה לכך, שתלו את האשמה בקולרו של יושב ראש היודנראט, אשר לא ידע כביכול לשחד את השלטונות, כדוגמת חברו הדולינאי.

לרוב התהלכו דעות נאיביות, מעין אלה, בין פשוטי העם. אך גם המשכילים

לא היו נקיים מאשליות שונות ונראה, שהיתה זו דרך להמלט מהמציאות האכזרית. על כל פנים, ממרתו של אנטק צוקרמן: „בגיטו ורשה היו ליהודים שני אויבים: הגרמנים והאשליה", מאוד מתאימה לגבי בוליחוב.

עברו שבועות מספר וחייהם של יהודי בוליחוב חזרו למסלולם הנורמלי שמלפני האקציה. בבתים הפרוצים תוקנו המנעולים וכל אחד התרגל לראות את שכנו הגוי בבגדי ההרוגים, אם לא בבגדיו שלו עצמו.

רבים התחילו לחפש עבודה, לאחר שנוכחו לדעת, כי עובדת היותם מועסקים הצילה לא מעטים בזמן האקציה.

המוסר ירד פלאים. הרבה אנשים הבינו, שימיהם ספורים ועל כן החליטו לבלות בנעימים.

בו בזמן הכנת מחבואים — "Schrony", כפי שכינו אותם — קבלה אופי המוני. חפצים יקרי ערך הוטמנו באדמה או הוחבאו במקומות בטוחים. חפצים ורהיטים מרובים הועברו לידידים אמיתיים או מדומים, שבקרב האוכלוסיה הנוצרית. מטרת הדבר היתה להבטיח חפצים אלה מפני שוד או למסור מעין „מפרעה" או תשלום עבור מתן עזרה בעתיד. כפי שנתברר מאוחר יותר, העברת החפצים הזאת הזיקה יותר משהצילה.

בקרב דלת העם נמשכו המחלות והרעב וידי החברה קרישא היו עמוסות עבודה. רצה הגורל, שליד החלקה הגדולה שהוקצבה למאות חללי הרעב והטיפוס בבית הקברות, התווספו בקרוב רוב הקברים ההמוניים של האקציות למיניהן.

האביב 1942 מוצא את העיר מרוקנת מהשכבה העניה והנחשלת ביותר. מתחילים להגיע פקידים גרמניים וכל המפעלים הגדולים עוברים לידי חברות מגרמניה, מחוץ לענף הבורסקאות, העובד כולו עבור הצבא הגרמני במישרין. מפעלים קטנים יותר, כגון טחנות קמח ובתי חרושת לסתמים עוברים לרשות השלטון ונקראים Vereinigte Stadt Industrie.

מתארגנת לשכת עבודה (גם ליהודים), מוקם משמר רכבות (Bahnschutzpolizei) מבני המקום ומשמר היערות, זה האחרון בפיקוד גרמנים קשישים. גם ארגונים אלה היו עתידים לתרום את מלוא חלקם למלאכת ההשמדה.

ה־Juedischer Ordnungsdienst מונה בזמן זה כמה עשרות איש ועומדת בקשר הדוק עם המשטרה האוקראינית.

הבתים היהודיים היפים שבעיר נתפסים על ידי מנהלים גרמניים על ריהוטם, וכך בחוילתו של בורנשטיין (רופא וטרינרי) קבע את מושבו מנהל בית החרושת לחביות, מגוב, הפושע הצבוע מוינה. בבית הד"ר רייפאיזן השתקע מנהל ה־Wielki Tartak, בבית הקראוטהמרים נקבע מושב העיריה.

ה„מגיסטראט" נהיה לבסיס המשטרה האוקראינית, מקום עינויים ורצח. באביב וקיץ 1942. הגרמנים הרבו בדרישות מדרישות שונות מהיודנראט. זה רוצה 20 ק"ג קאקאו ו־50 מטר בד אנגלי, ואחר 50.000 זלוטי ו־500 ק"ג קמח לבן. כל פרחח ועובר אורח מנצל את ההזדמנות. הדרישות מלוות כרגיל באיומים לעשות שפטים ביהודי העיר, באם לא תתמלאנה תוך כך וכך שעות בדיוק.

היהודים נאלצים לצייד במלואו את מועדון הגרמנים Volksdeutsche בביתו של ד"ר קורצר.

המשטרה היהודית היוותה את הזרוע המבצעת של כל השדידות המאורגנות האלה, כשהיא נוהגת לעתים קרובות באלימות וחוסר רחמים.

מפלת הגרמנים בחזית מוסקוה בחורף 1941, עודדה במקצת את רוב היהודים. רבים מקווים להנצל על ידי סיום מהיר ביותר של המלחמה, אך האחרים טוענים, ש„עד שהשמן ירזה, הרזה ימות".

כולם התרגלו כבר להכאות, ל„חיפושים" המשמשים כאמתלא לשוד והתעללות, לעלבונות המשפילים ביותר. גם קיום של מספר בוגדים ומלשינים נפסק להראות כדבר היוצא מגדר הרגיל.

היהודים למדו לעקוף את החוקים ולשחד את הממונים, המנהלים והמפקדים למיניהם.

בזמן זה רבו בין היהודים תופסי משרות אחראיות, הן בשל ידיעותיהם המקצועיות והן הודות לבקיאותם בידיעת השפה הגרמנית. מהם זכו לא מעטים לאימון והשפעה מסוימת אצל הממונים הגרמנים. הם שמשו המקור להשגת ידיעות חשובות, כמתווכים לפדיון אסירים וכו'. באמצעותם או דרך ראשי היודנראט נמסר כמעט ללא הרף שוחד רב. ברוב המקרים נצלו היהודים הללו, וכמובן הגרמנים, את עמדתם לרעה. הוציאו ידיעות כוזבות שמטרתן היתה לבלבל, להרוס את העצבים, לזרוע שנאת אחים ודמורליזציה גמורה. היו גם בין אלה יהודים הגונים ותמימים ששמשו ככלי משחק בידי הגרמנים. ראוי לציין, כי בין „המתווכים" הרוב נתפסו לשגעון גדולה ממש. הם היו משוכנעים, שכל רע לא יאונה להם ולמשפחותיהם.

מובן, שכל ההופעות שנזכרו לא אופיניות לבוליחוב בלבד. אולם נדמה, כי אך במקומות מועטים זכו כל היצורים השפלים הללו לסוף כל כך אכזרי מצד „ידידיהם הטובים".

בתקופה שבין האקציה הראשונה לשניה נהרגו יהודים בודדים על ידי גרמנים משתוללים. רבים מאד הוכו באכזריות בהזדמנויות שונות. מספר יהודים הועברו למאסר בכלא סטאניסלבוב, ממנו איש לא חזר (גם לא גוויתו).

לפי התקנות שפורסמו, היה חייב כל יהודי מגיל 14 ומעלה להתחיל לעבוד. למעשה רוב הנוער עבד עוד לפני הוצאת ההוראות הנ"ל. במקרים רבים אפילו זויף הגיל, על מנת להתקבל לעבודה.

עד מהרה קבלו כל העובדים באמצעות לשכת עבודה תעודות **Ausweis** מטעם **Sicherheits Polizei und Sonder Dienst** שבדרוהוביץ.

מספרי ה־**Ausweis** בבוליחוב היו בדרך כלל מ־114000 עד 116000. יחד עם התעודה הזאת נתנו גם סרטים לבנים עם מגן דוד שבמרכזו האות „**A**" (**Arbeiter**). על כל סרט הופיע מספר המתאים לזה שהופיע ב־**Ausweis**. המגן דוד והמספר היו רקומים בחוט אדום.

עד 1.12.42 כל העובדים היהודיים עוד קבלו שכר עבודה אפסי. במפעלים מסוימים, כגון **G. M. B. H.** "**HOBAG**" (לאחר מכן **G. M. B. H.** "**DELTA**", לשעבר **Panstwowy Wielki Tartak**) היה אפשר לקבל ארוחות דלות במטבח הפועלים שבמקום. במצב זה נאלצו רוב היהודים להתקיים ממכירת או החלפת רהיטיהם או חפציהם, שמחירם ירד פלאים.

התקנות הורו להעסיק את היהודים בעבודות הבזויות והקשות ביותר ואמנם הדבר בוצע במלואו. עם זאת ארך יום עבודה 8 שעות בלבד (לאחר מכן הוארך ל־9 שעות וב־"DELTA" ל־12 שעות).

למרות היחס הגרוע שכלל גם מכות לעתים קרובות והעבודה הקשה, הסתגל הרוב המכריע למצב חדש זה.

בחדשי הקיץ מתחילות להגיע ידיעות אודות אקציות חדשות בקנה מידה ענקי ושנעשות בכל פולין ובכלל זה גם בסביבה הקרובה ביותר. את הסוג החדש של האקציה מכנים בשם "Dzika Akcja" — „האקציה הפראית". בפי השלטונות ובמודעות הרשמיות נקרא הדבר "Aussiedlungsaktion".

באוגוסט הופיעו מודעות קיר גדולות מטעם הגנרל מאיור קצמן, מפקד המשטרה וה־ס.ס. בדיסטריקט גליציה. במודעות היה מדובר על העברת היהודים (Aussiedlung) והופיעה לכן האזהרה, שכל יהודי אשר אינו ממלא אחרי ההוראות ביום ה־"Aussiedlung", צפוי לעונש מות.

אותו גורל צפוי לכל נוצרי שיעזור ליהודי להשתמט מה־"Aussiedlung". מן הראוי להתעכב כאן בקצרה על אופיין של האקציות מסוג חדש זה. אם לא נביא כאן בחשבון את האקסטראווגנציות והשיטות המיוחדות של מפקדי אקציות שונים — הרי שהאקציות הללו בוצעו בצורה כללית כדלהלן:

ראשית פורסמו מודעות קיר על המועד המדויק, בו חיבים היהודים להתיצב במקום ריכוז מסוים. לפעמים צוין במודעות על איזה סוג של יהודים להתיצב: זקנים, טף וחולים, הלא עובדים, או כולם ללא יוצא מן הכלל. לרוב נצטוו המתיצבים להצטייד במלאי של מזון לימים מספר ובלבוש. פורסם גם כמה קילוגרמים של מטען מותר לקחת. בין זמן פרסום המודעה למועד ההתיצבות לא נותרו בדרך כלל אלא שעות ספורות. במקרה של אי־מלוי תנאי הפקודה אסרו את ה־"Judenaelteste" (יושב ראש היודנראט), שהיה אחראי בחייו לביצוע הוראות ה־"Aussiedlung".

רק באקציות הראשונות התיצבו היהודים בעצמם, לפי ההוראות. לא היתה גם בידי היודנראט כל אפשרות לבצע את ריכוז היהודים, בפרט תוך זמן כה קצר. ברוב המקרים איפוא נאסר יו"ר היודנראט, והגרמנים ועוזריהם בצעו את „אקציות ההעברה".

בגליציה המזרחית התבטא הדבר בהוצאות כל היהודים להורג (לרוב בבתי הקברות היהודים) או בשליחתם ברכבות משא מיוחדות למשרפות בלזץ. אם לאחר האקציה עוד נותרו (במתכוון) יהודים, שוחרר יו"ר היודנראט.

באוגוסט מזדעזעת העיר לשמע תאור האקציה בדולינה, בה הוצאו להורג ביום אחד כל 3000 יהודיה.

כפי שצוין כבר, רבים בבוליחוב האמינו עד כה בכשרונו של יו"ר היודנראט בדולינה למנוע כל פורענות, בניגוד לד"ר שינדלר, יו"ר היודנראט הבוליחובאי. מעין אווירה מחושמלת החלה שוררת בעיר. החלה עבודה קדחתנית לשיפור המחבואים, להכנת ה„רוקזאקים" עם מזון וכו', שמועות הופצו והוכחשו חליפות. כולם הרגישו את האסון המתקרב. אך מעטים לנו במחבוא או אצל נוצרי ורבים הספיקו להופיע לעבודה. אין לתאר את המתיחות בה חיו האנשים ואת חרדתם.

בימים הראשונים לספטמבר הגיעו לעיר מספר אנשי ה־ס.ס. בעובדה זו לכשעצמה

לא היה שום מאורע מיוחד, אולם אחד הגרמנים אמר לאשה יהודיה ברחוב שֶבְּסקת מלים אלה: „ביום חמישי זה יתחילו״.

הידיעה התפשטה במהירות הבזק. קצת לאחר מכן הגיע ליודנראט מברק מסטרי שתוכנו היה: „החבילות הגיעו״. היתה זאת סיסמה מוסכמת בין היודנראט של סטרי ובוליחוב למקרה, שבסטרי תושג ידיעה מהימנה על מועד האקציה.

עם שחר ליום 3 לספטמבר 1942 נשמעו שלוש יריות של רובה ממרכז העיר. לאחר מכן החלו היריות מתרבות ועד מהרה הן התמזגו עם זעקות הפצועים והמומתים, עם שאון שבירת הדלתות וכלי הבית, מלוות יבבות, קללות וצעקות. ממזיגת קולות אימים אלה מתקבל אותו רעש האקציה האופייני, שדיו בו בלבדו, כדי שישבור את רוח האדם.

חבר המרצחים של **Lotna Brygada** בסיוע המשטרה האוקראינית, ה־**Juedischer Ordnungsdienst** וגופים מאורגנים האחרים, נכנס לפעולה.

בליל יום חמישי פנו מפקדי האקציה ליודנראט בדרישה אולטימאטיבית, לרכז עם הבוקר 2000 יהודים ברינק. הד״ר שינדלר וחברי היודנראט נאסרו, בהיות הדרישה פורמלית בלבד ובלתי ניתנת לביצוע, אך בהתאם לנוהג המקובל לאקציות של התקופה, כפי שהוסבר לעיל. האקציה נמשכה שלושה ימים. הפעם נהרגו במקום רוב הישישים, החולים והילדים. היו מקרים בהם נשים זקנות חונקו, גולגלות הישישים רוצצו בכתות הרובים וראשי תינוקות רוסקו נגד קירות ועמודי טלפון. רוב התושבים של הרובעים המרוחקים ממקום הריכוז שבחצר ה„מגיסטראט״ הוצאו להורג ביריות בתוך בתיהם או בחצרות.

כך הוצאו להורג ברחוב דולינסקה משפחות שלמות בחצר ביתו של לוי (משפחות לוי, קודש, צאודרר, שטרייפר ועוד).

בהיות רוב המחבואים פרימיטיביים ביותר ודומים זה לזה בצורתם, הם נתגלו עד מהרה. במקרים רבים גרם בכי התינוקות לגלוי המחבואים.

היו אמהות שחנקו במו ידיהן את ילדיהן, למען לא ירעישו. במקומות אחרים ניסו אנשים להרוג את הילדים ואילו הוריהם התנגדו לכך, על רקע זה אירעו טרגדיות מזעזעות.

תמורת הבטחה להשאירם בחיים, גילו ילדים ומבוגרים את המקומות בהם הסתתרו משפחותיהם. למיותר יהיה לציין, שהבטחות מסוג זה לא קוימו לעולם ולרוב זכו הבודדים הפחדניים האלה במות בעינויים קשים יותר ביחס לאחרים. הגרמנים אהבו לשחק את התפקיד של „שופט צדק״ והענישו את הללו „כיהודים וכבוגדים כאחד״.

אבל לרוב גילו היהודים עמידה של אומץ לב וכבוד על סף המות דבר שהביא לעתים לידי התפלאות את המרצחים עצמם. ביחוד רבים היו הגלויים של אהבה ומסירות למשפחה.

מראה זועה היה לבוליחוב בימים אלה. מאות הרוגים וגוססים התגלגלו ברחובות, בתעלות, בחצרות, בתוך הבתים ובשדות. האספסוף מלא את הרחובות, חדר לכל מקום של מסתור. רצח, הכה, הסגיר ומעל לכל — שדד. כמעט כל בתי היהודים נפרצו ובוזזו.

כ־200 איש רוכזו בחצר ה„מגיסטראט״ ובחלק הסמוך של ה„רינק״, רבים הוצאו להורג במקומות אלה ובפרט הישישים והחלשים.

שלושה ימים של רעב וצמאון בחום לוהט עברו על מאות הקרבנות. ההגונים

שבין המשטרה היהודית עשו כמיטב יכולתם על מנת לספק מים ומזון, אולם אפשרויותיהם היו מצומצמות ביותר. אך מאמצי עזרה אלה בצרוף יזמת הקרבנות עצמם שהשיגו קצת מצרכים תמורת שוחד רב, הקלו במידה ניכרת את ימיהם האחרונים של לפחות חלק מהאומללים.

קברני החברה קדישא ואנשי המשטרה היהודית הובילו בזמן האקציה את גופות המומתים לקבורה בעגלות אל בית העלמין היהודי. מראה של עגלות עמוסות הרוגים הנעות אל בית הקברות כשהדם זב מהן, נהיה למחזה רגיל ברחוב שבסקה בזמנים ההם.

סופר, כי באקציה זו הצליח איש אחד להדמות למת ורק כשהגיע ממש אל תוך הקבר, לאחר שהובל בעגלת המתים — העיז להפסיק את „משחקו" המחריד.

קדושי האקציה השניה — כ־400 במספר — נטמנו במספר קברי אחים בחלקו המערבי של בית הקברות (שם מונחים רוב שרידי קרבנות השואה).

על אף השמירה החזקה נמלטו אנשים רבים ממקום הריכוז. כמו כן רבים הצליחו להסתנן בתחבולות שונות אל קבוצות המשתחררים.

בעת שחרור העובדים גילו הגרמנים זלזול מוחלט בערכם של ה־"Ausweis" במקום העבודה.

ב־5 לספטמבר, יום שבת, בשעות אחרי הצהרים, הובלו כ־1600 איש תחת משמר כבד לתחנת הרכבת. בדרך נצטוו מספר יהודים מסורתיים לשיר את „מיין שטעטעלע בעלז". בתחנה בוצעו שחרורים נוספים. בד בבד נעשה טבח אכזרי בין השאר. כנראה כתגובה לנסיונות בריחה נואשים, שנסתיימו כולם בהמתת הבורחים.

לאחר שהוכנסו כ־120 איש לכל קרון משא, החלה הרכבת נוסעת באיטיות לכוון לבוב, למקום בלתי ידוע.

אמנם הגרמנים אמרו, כי ההסעה היא למקום עבודה מרוחק וההשמדה השיטתית של הילדים, הזקנים וכו' כאילו באה לחזק דברים אלה. אולם מצד שני, התנאים האיומים של ההסעה ואלוזיות גסות מסוימות, לא היה בכל זה כדי להשאיר תקוות מרובות.

על כן נעשו נסיונות להמלט מרכבת המות ואחדים אף הצליחו בכך. הם חזרו לבוליחוב כעבור ימים מספר ופיותיהם מלאים פרטים אודות הגיהנום ששרר בקרונות הסגורים. היתה שם צפיפות איומה (120 איש במקום 40, לפי התקן). האנשים עברו יסורי מות מחוסר אויר לנשימה, רעב וצמאון. רבים מתו בזמן הנסיעה והיו שיצאו מדעתם.

שמועות מעורפלות שונות התהלכו אודות גורל ה־1600, אך הפעם רק בודדים האמינו, שנשאר מישהו בחיים. רק עם שחרור גליציה נודע בברור, שקרבנות האקציה השניה הומתו בתאי הגזים של בלזץ.

יחד עם מאות אלפי יהודי הסביבה הם נקברו בקברי ענק, אך שרידי גופותיהם הוצאו מהקברים ונשרפו. דבר זה נעשה במסגרת הפעולות המיועדות לטשטוש עקבות הפשעים, בגלל השנוי לרעת היטלר במהלך המלחמה.

באקציה „הגדולה" (זה הכנוי שנתן לאקציה השניה) התבלטו, לעומת האקציה הראשונה, שינויים רבים וביניהם: רצח בפומבי, חיפושים אצל נוצרים, תכנון ושיטתיות בבצוע, נצול המשטרה היהודית, נצול קבוצות "Hitlerjugend" שהובאו מבחוץ וגופים חצי־משטרתיים שונים, כגון משמר היערות וה־"Bahnschutzpolizei". בבחינת חדוש היה חבישת כובעי פלדה ע"י הגרמנים.

כמרצחים הגרועים ביותר נתגלו השוטרים האוקראיניים לוצ׳וב ודמנין ומעל לכולם הסדיסט החולני מטוביצקי, מפקד המשטרה האוקראינית בבוליחוב. הגרמני פיאטקה (Piatke) שיסע בקרבנות את כלבו המאולף, שממש קרע אותם לגזירים.

אחדים מבין אנשי המשטרה היהודית גילו התלהבות, יזמה וכשרון יוצאים מן הכלל בחיפושיהם אחרי המסתתרים ולא פעם הביאו את הגרמנים והאוריראינים לידי „הערצה" ממש.

כשחזרו כ־2500 מיהודי בוליחוב מהיערות, מהכפרים ומהמחבואים, הם מצאו את העיירה שוממה ושדודה. גוייות היו עדיין מפוזרות בכל עבר. אנשים רבים מצאו, כי שכניהם הגויים או כל מיני נוצרים אחרים לובשים את בגדיהם, משתמשים ברהיטיהם או בחפציהם השונים. כל זה למרות העובדה, כי הפעם הוצאו להורג מספר כפריים בעוון שוד. נראה שהגרמנים החליטו לקחת „מונופול" בשטח זה, ואמנם הם שלחו כמויות גדולות של סחורות שונות ורהיטים במכוניות משא ללבוב. לפי הנראה, הם הקפידו לקחת רק דברים בעלי ערך, מהסוג המשובח.

מהלומות האקציה „הגדולה" היתה איומה, אולם התאוששו חיש מהר. אחת הסיבות העיקריות לכך היתה, שהפעם כולם קבלו את הדבר כבלתי נמנע וטבעי כמעט. כבר כעבור ימים מספר חזרו החיים למסלולם „הנורמלי". יחד עם זאת החלה פעילות מחודשת לשכלול המחבואים, לחיפוש ידידים נוצרים, להשגת ניירות אריים וכו׳.

בתקופה זו החלו להופיע בבוליחוב יחידים משרידי הקהילות השכנות שהושמדו כליל. ביחוד השרידים מקהילת סקולה, לרוב היו אלה אנשים צעירים. מקצתם נשארו בעיר ומקצתם המשיכו בדרכים לעבר הגבול ההונגרי.

כבר בזמן הזה החלו אנשים להסתתר אצל הנוצרים לתקופה ממושכת, ז"א עד השחרור. היו גם כאלה שירדו למחבואים משוכללים לאותה המטרה. לאחר האקציה היחס של רוב גויי בוליחוב, מפשוטי העם, נהיה גרוע ביותר, וזה כנראה מתוך סיבות אלה: נצחונותיו החדשים של היטלר, ראיות ברורות לכך שהשמדת היהודים תהיה השמדה טוטלית, העובדה שהיהודים יודעים פרטים רבים אודות השתתפות הגויים ברצח ובשוד. בו בזמן, רוב האינטליגנציה הפולנית התנהג עדיין בצביעות. מטרתם היתה לזכות באמון מכריהם היהודים ולקבל תמורת הבטחות כלשהן לעזרה בעתיד. כמעט כולם כבר הספיקו לשפר את מצבם הכלכלי או אף להתעשר על חשבון היהודים, ועם האכילה גדל עוד התיאבון.

כפי שהוזכר, פרח בזמנים אלה סוג חדש של מסחר. גויי בוליחוב נסעו לפודולה ושם החליפו את החפצים של היהודים במצרכי מזון שונים.

האקציה השלישית

ב־21 לאוקטובר 1942 הוטל על היודנראט להסגיר 400 יהודים לידי הגסטפו. האקציה בוצעה כמעט בשלמותה ע"י המשטרה היהודית (רק ביממה השלישית והאחרונה פנו למשטרה האוקראינית בבקשת „מתן עזרה".

הקרבנות הוחזקו בבית רנד שברחוב קוסציוסקו (כעת ע"ש לנין). נלקחו גם פועלים ממפעלים שונים, במידה שהם לא היו בעלי מקצוע מעולים.

תנאי המאסר היו הפעם נוחים מאד בהשוואה לאקציות הקודמות. כל מי שהיה ברשותו סכום כסף, היה יכול להשיג אוכל ומשקה ללא קושי.

באקציה זו כל בעלי יכולת שוחררו תמורת שוחד שנתן ליודנראט, למשטרה היהודית ולמשטרה האוקראינית. במקומם הובאו אנשים מדלת העם. היו אלה אנשים שהתרוששו לאחרונה, כי הרוב מדלת העם האמיתית לא היה בנמצא החל מהאביב 1942. מעשים שפלים אלה, יחד עם היותם אמצעי „לצבירת הון", היוו גם בצוע מדיניות היודנראטים בדבר חיסול שכבת העניים. הם נחשבו כאלמנט הנטול אפשרות וזכות של קיום.

לבסוף הוכנסו ה־400 לרכבת משא והוסעו לכוון בלתי ידוע (כפי שהתברר לאחר מכן — לבלזץ).

מספר שבועות לפני האקציה השלישית נצטוו כל היהודים לעבור לרובע מיוחד. הרובע הצטמצם לרינק, רחוב קז'ימיז'ובסקה, הרחוב שבסקה והסמטאות הסמוכות להן. ההעברה בוצעה ללא לחץ ובאופן אינדיבידואלי. כל אחד היה חייב למצוא לעצמו מקום מגורים. רבים השתכנו בדירות ריקות מאדם בעקבות האקציה השניה. אולם לרוב היה מחסור חמור במקומות מגורים. וכתוצאה מזאת נעזבו כלי בית ורהיטים רבים בדירות הקודמות או נמכרו בחצי חינם. לפעמים הושארו החפצים לשמירה בידי הגויים. הרובע לא היה מגודר ואף לא תחת שמירה. התנועה בתוכו והחוצה ממנו היתה מותרת. גם „אריים" התגוררו ברובע. כנראה שהמטרה היחידה ביצירת הרובע הזה היתה ריכוז היהודים על שטח מצומצם, כדי להקל על ביצוע אקציות בעתיד.

האקציה הרביעית

תוך שבועות מעטות אחרי האקציה השלישית, בימים 20 עד 23 לנובמבר, בוצעה האקציה הרביעית. רק 300 יהודים נתפסו בידי המשטרה היהודית (הפעם בלי עזרת המשטרה האוקראינית) והוכנסו אף הם לרכבת משא.

האקציה היתה דומה מכל הבחינות לאקציה השלישית והשנוי היחידי היה בזה, שהפעם לא נלקחו כלל עובדים.

ה„שוטרים" היו מצוידים בגרזנים, במכושים ובכלים אחרים לשם פריצת „הסכרונים". בכדי למנוע את בריחת הקרבנות הם השתמשו בתחבולות שונות, כי נשק לא היה בידי ה„שוטרים". לגברים, למשל, היו מחרימים את חגורת המכנסיים, בכדי לאלצם להחזיק את המכנסיים בידיהם, דבר המונע אפשרות של ריצה. גם היו קושרים את הקרבנות לחבל ומובילים אותם בצורה המזכירה הובלת כלב בעזרת רצועה.

בסוף נובמבר 1942 פורסמה הוראה חדשה מטעם הגנרל־מיור קצמן. נאמר בה, שהחל מ־1.12.42 ישארו יהודי גליציה מרוכזים בשתי צורות בלבד: במחנות עבודה ובגיטאות (עד אז היו הגיטאות רק בערים גדולות ובינוניות). ההוראה קבעה שבבוליחוב ישארו מחנות עבודה בלבד ובזכות כל יהודי לבחור בין מחנה עבודה לבין הגיטו שבסטרי. כרגיל נסתיימה המודעה באיום של עונש מות (על אלה שישארו בעיר שלא במסגרת המחנה).

בעקבות ההוראות התפתח ויכוח ער בצבור היהודי על הנושא: מה עדיף — הגיטו או המחנה? הרוב המכריע החליט להשאר בבוליחוב בתוך המחנות. לא חסרו גם אנשים שטענו, כי הענין כולו אינו אלא תחבולה, ושכולם יושמדו ביום האחד לדצמבר.

המחנות הוקמו למעשה עוד לפני התאריך שנקבע רשמית. מספרם היה חמש: "DELTA", בתי חרושת לעיבוד עורות עבור ה־"Wasserwirtschaft", Vereinigte Stadt Industrie (ביחד) ובית החרושת לחביות.

אין להבין מכך שכאילו נבנו במיוחד מחנות. פשוט הוכשרו גושי בתים יהודיים (או בתים בודדים) למטרה זו. גושי בתים אלה הוקפו בגדר עץ בגובה של שני מטר בערך. הכניסה היתה רק דרך השער, עליו שמרה משטרה יהודית. בתוך בתים מסוימים נעשו סידורים מיוחדים: הותקנו מטבחים ונבנו משכבים ("prycze") של שלוש „קומות". לא היתה שום אחידות בצורת הסידורים שבמחנות. לרוב היתה לכל אחד מטה פרטית משלו ובחדר לנו 6—7 איש.

מאות מספר אנשים עברו לגיטו סטרי, ברובם בלתי כשרים לעבודה. ההעברה בוצעה על ידי כל אחד לחוד ולא היו הגבלות ביחס לכמות וטיב החפצים שנועדו להעברה. מובן שגם הפעם היה כרוך הדבר באבדן רכוש רב.

נקודה זו של הרכוש מודגשת לעתים קרובות. ולא במקרה. מי שלא היו ברשותו כספים או חפצים למכירה או החלפה, נידון מראש למיתת רעב.

ההשתלשלות המהירה של המאורעות האיומים, החל מהאקציה השניה, לא עברה מבלי להשפיע בצורה הרסנית על מצבם הנפשי של רבים. ארעו מקרים רבים של התאבדויות ולפעמים משפחות שלמות שמו קץ לחייהם. המסחר ברעל פרח ולא חסרו זיופים גם בשטח זה. בפרט בזמן האקציות התאבדו אנשים רבים, בכדי לחסוך עינויים ולא למות בידי המרצחים. יהודים מרובים נשאו אתם את הרעל בכל אשר פנו. לא יהיה מוגזם לומר, שנשיאת הרעל היתה מעין דבר שבאופנה.

כנגד תופעות מסוג זה ששקפו אדישות לנעשה או מצב שלאחר יאוש, גילו אחרים מרץ בלתי מצוי במאמציהם להנצל.

בוליחוב אחרי 1.12.1942

בעיר נותרו למעלה מאלף יהודים שנמנו על שתי קבוצות עקריות: א) תושבי המחנות, כ־900—850 במספר; ב) אנשים שהתגוררו מחוץ למחנות ואשר השתייכו לגופים הבאים:

1. המשטרה היהודית — כ־50—40 איש. התגוררו בצורה מרוכזת באחד הבתים שברחוב קז׳ימיז׳ובסקה.
2. עובדי שרות אסוף הפסולת גרו בבתים פרטיים ב„רובע היהודי" לשעבר, כ־50 נפש.
3. הפרסונל של בית חולים, אשר נוסד בזמנו ע"י היודנראט. בית חולים זה שוכן ברוסקי בוליחוב, מעל בית החרושת לעיבוד עורות של לנדס. מוסד זה שרת את המחנות וכמה עשרות איש נמנו על חבר עובדיו.
4. רופאים: ד"ר לנדס וד"ר רינטל המשיכו לגור בדירותיהם הפרטיות והם טיפלו בעיקר בלא־יהודים.

בעיר ובסביבה חיו באופן בלתי לגלי יהודים רבים, אך קשה לקבוע את מספרם. מקצתם הסתתר; אצל נוצרים או במחבואים שונים, אחרים הסתתרו במחנות עצמם, ביניהם מספר מסוים של ילדים בגיל רך.

כמעט ללא הרף עברו דרך בוליחוב קבוצות קטנות של יהודים, שרידי קהילות מושמדות ובורחי הגיטאות והמחנות. בוליחוב שמשה להם תחנת מעבר בדרכם ליערות או להונגריה. כאן יכלו להצטייד במזון ואף להרפא מפצעים או מחלות.

אולם רבים מיהודים אלה נתפסו בבוליחוב והוצאו להורג בו במקום.

כל אנשי המחנות קבלו סמל חדש בצורת חתיכת בד לבן מרובעת בגודל של כ־5 ס"מ על 5 ס"מ. במרכז הסמל היתה רקומה בחוטים שחורים האות "R" או "W". אותה האות הוחתמה בחותמת המשטרה וה־ס.ס. מעל לאות היה כל אחד חייב לרקום את מספרו האישי (מספר ה„אויסווייז" הישן).

את הסמל היו מחוייבים לשאת מצד שמאל של החזה (אודות זה רווחה „ההלצה": „בכדי שיוכלו לקלוע ישר ללב").

"W" ו־"R" היו ראשי תיבות של Wehrmacht ו־Ruestungsindustrie. האות "R" נחשבה משום מה לעדיפה על ה־"W", אולי מתוך כך, שלרוב המפעלים היה "W" ב־Wasserwirtschaft, בתי חרושת לעיבוד עורות Vereinigte Stadt Industrie.

התקופה החדשה נפתחה בסימן של שורת שינויים חיצוניים בצורת החיים של שארית יהודי העיר. אולם מחוץ לעובדות בריכוז ובפיקוח החלש לא השתנה המצב באופן יסודי. מרבית האנשים המשיכו לעבוד במקומות הקודמים. המזון שהוקצב (והיו הפרעות רציניות באספקה) לא הספיק בשום אופן לקיום וכמקודם קנו אצל חנוונים אריים ואכרים. פיקוח חמור היה רק בשטח ההיגיינה ובסדר החיצוני.

לוחות גדולים נקבעו על גבי שערי וגדרות המחנות: "Zwangsarbeitslager Bolechow — Juden!" ופרטים אחרים.

במחנות כמעט ולא היו מקרי מחלות. פני רוב האנשים היו טובות והיו לבושים כהלכה. מצב של רעב חלקי שרר רק בשבועות האחרונים לקיום המחנות. אמנם העבודה קשה היתה ולעתים הועסקו האנשים 48 שעות ולמעלה מזה, בהפסקות קטנות בלבד.

לרוב עבדו לא יותר מ־9 שעות (גם משמרת לילה) וב„דלטה" 12 שעות. כמעט כולם היו כבר מחושלים והחזיקו יפה מעמד. עד הסוף החזיקו יהודים מסוימים במשרות אחראיות ואף היו ממונים על „אריים" רבים. מצב כגון זה גרם לאנשים לא מעטים אשליית „חשיבותם", בהיותם בלתי פגיעים. אשליות אלה כנראה טופחו במתכוון על־ידי הגרמנים, שלא חסכו בהבטחות מרגיעות שונות (דבר שזיכה אותם בו בזמן במתנות יקרות ערך).

היו גורמים חשובים שפעלו לטובת היהודים שבמחנות והם: ההפצצות הכבדות של התעשיה בגרמניה, שליחת המוני פולנים ואוקראינים לעבודת כפייה בגרמניה. גיוס אוקראינים צעירים לדיביזיה ה־ס.ס. „גליצין" ומפלות הציר בחזית. על רקע זה יש להבין את קיום המחנות בבוליחוב עד אוגוסט 1943. (בבוריסלב ובדרוהוביטש עד בוא הרוסים).

דומה, כי הופעת הפרטיזנים הסובייטיים של קולפק בסביבה היא שגרמה לחיסול המחנות, בצורה עקיפה, כמובן.

החורף 1942־43 היווה תקופה של התאוששות לשארית יהודי בוליחוב. להרגשת בטחון גרמה בעיקר העבודה, שטרם נגעו בגיטו סטרי (ברור היה שקודם יחוסלו

ה־„לא־פרודוקטיביים"). היו שתרצו את השקט במפלות הגרמנים, בעיקר בסטאלינגרד, ובכלל קמה כאילו לתחייה האופטימיות המופרזת. יתכן ואפשר להסביר את הדבר בצורת ריאקציה אחרי תקופה ארוכה של יאוש. בכל אופן תמיד הביאה עמה אופטימיות זו נזקים ללא שעור.

במחנות נוצר אפילו בלוי מיוחד על שיריו, ממרותיו, בדיחותיו וגילויו האחרים. בתקופה זו נעשה נסיון על ידי קבוצת צעירים מלבוב ובוליחוב לעבור את הגבול להונגריה. נודע, כי מורי הדרך הסגירו את כולם לידי משמרות גבול. באותו הזמן בערך יצאה תקנה שלפיה אין להחזיק יהודי בבית סוהר למעלה מ־24 שעות, אלא יש לשחררו או להרגו.

אולם בו בזמן הוגבלו סמכויות המשטרה האוקראינית ביחס ליהודי המחנות ונוצר איפוא מצב פרדוקסלי של הגדלת החופש, לאחר העברה לתוך מחנה סגור.

בסוף פברואר הובאו מגיטו סטרי כ־100 צעירים, מתושבי בוליחוב לשעבר. הם הוכנסו לעבודה בבית חרושת לחביות ושוכנו במחנה.

אור ליום 5 למרץ הוקפו מחנות בית החרושת לחביות בכוחות חזקים של ס.ס. והמשטרה האוקראינית. כולם החלו לחשוב, שהגיעה שעת החיסול הסופי. אולם כעבור זמן מה התברר, שהכוונה היא לאסור רק את האנשים שהובאו מגיטו סטרי. הגיעה המשטרה היהודית והוציאה את האומללים מהבתים, תוך כדי הבטחה שיקחו אותם ל־Oboz Janowski שבלבוב.

את הקבוצה הובילו למגיסטראט. שם הוחזקה עד שעות אחה"צ (עד אשר הוכן הקבר). הקבוצה לוותה לבית הקברות היהודי ע"י משמר חזק, הכולל גם משטרה יהודית. בבית העלמין כולם נצטוו להתפשט לחלוטין ולאחר שהמתינו עוד כשעתיים עד לגמר כריתת הקבר, הוצאו כולם להורג. מספר אנשים עשו נסיונות בלתי מוצלחים להמלט.

השוטרים היהודיים שהתכוונו לחזור מבית העלמין הוקפו לפתע על ידי הגרמנים והאוקראינים. להוצאתם להורג קדמה גם כן הפשטת הבגדים, אלא שדבר זה וכמו כן ההתקרבות לפתח הקבר וכו' נעשתה בצורת מסדר צבאי בהצדעות וקפיצות לדום וכו' עד לשנייה האחרונה ממש.

סופר, שמפקד המשטרה, עו"ד פרסלר, חתנו של ד"ר שינדלר, סטר על לחייו של הממונה הנאצי. יצויין, כי בשעות הבוקר המוקדמות ברחו מספר שוטרים יהודיים, לאחר שחשדו בסכנה. למחרת היום התאבד הד"ר שינדלר.

באותו יום חוסל הגיטו בסטרי ואלפי יושביו הוצאו להורג מחוץ לעיר.

מאורעות אלה השפיעו בצורה קשה ביותר על שארית יהודי בוליחוב.

עוד בפקודתו המקורית של קצמן, ביחס להקמת המחנות, צויין שהמחנות „יתקיימו כחוק" עד 31.3.43. בהתחלה הרוב לא שם לב לפרט זה, כי האנשים התרגלו לחיות „מהיום למחרת" ותקופה של ארבעה חדשים נראתה כארוכה בצורה פנטסטית ממש. הובטח גם מפי „גדולים" שונים, שקיום המחנות יאושר גם לאחר ה־31 למרץ. באה הוראה לערוך מחדש רישום של כל יהודי המחנות והחלה ציפיה מלאת חרדה לקראת התאריך הגורלי.

בזמן שלאנשי „הלאגרים" היו עוד תקוות (במידה שבכלל היה ערך לשיקולים

הגיוניים בתקופת הכיבוש), הרי שעובדי „שרות אסוף הפסולת" ידעו כבר שגורלם נחרץ. בזו אחר זו הגיעו ידיעות ממספר מקומות אודות השמדת כל פועלי קבוצה זו.

ראוי כאן להקדיש מלים מספר למפעל זה, אשר מסיבות בלתי מובנות לחלוטין, נהנה מיחס מיוחד מצד השלטונות. בכל האקציות שוחררו אנשי „שרות" זה בין הראשונים, והם נשאו בדש בגדיהם סמל מיוחד על גבי עגול פח גדול. כמה עשרות יהודים נרשמו כעובדי הפירמה הנ"ל. למעשה הם לעולם לא עשו מאומה ורק נהנו ממעמדם הבטוח. אחרי ה־1.12.42 הם היו בין הבודדים שהורשו להמשיך לגור בדירותיהם הפרטיות. אך לפתע השתנה היחס וכפי שהוזכר היה כבר ידוע „לעובדים" האלה הצפוי להם. נעשו מצדם הכנות קדחתניות להמלט, אולם הדבר השתהה עקב קשיים שונים. רוב אנשים נאסרו בידי המשטרה האוקראינית והוצאו להורג ביריה בבית הקברות היהודי ע"י השוטר מטוביצקי הידוע לשמצה.

אסון זה אירע ב־12 למרץ 1943 ומספר הקרבנות היה 28. רק מנהל „המפעל", יהושע פריילין, שוחרר והמשיך בתפקידו כמקודם.

בניגוד לחששות לא קרה מאומה ב„לאגרים" ב־31 למרץ ולאחריו. התקופה אפריל—יוני 1943 עברה בשקט יחסי.

החיים במחנות נמשכו במסלולם הקודם, והשנוי היחידי לגבי התקופה הקודמת התבטא באי־קיום מוחלט של שמירה על המחנות. למעשה השמירה שהיתה בעבר בידי המשטרה היהודית לא הצטיינה ביעילותה וחוסר התועלת שבקיומה בלט לעי־ני כל.

אצל חלק ניכר של היהודים — והיתה זו תופעה כללית בזמן זה בפולין — החלה מתפתחת פסיכולוגיה של התנגדות. למרבה האסון בא הדבר מאוחר וללא תנופה מספקת. כדוגמה לאותה הרוח החדשה אפשר להביא מקרה מימי הקיץ 1943. כעשרה בחורים ובחורות משרידי ערים שכנות הסתתרו בקרבת מחנה בבית חרושת לחביות וקבלו מזונם מאנשי אותו המחנה. כשנתגלו אנשים אלה על ידי המשטרה האוקראינית, הם לא בקשו רחמים, לא הציעו שוחד ואף לא ניסו להמלט. בסכינים שלופים הסתערו על השוטרים וגרמו לפציעתם של כמה מהם, לאחר התאבקות ממושכת נהרגו כולם. אחד הבחורים הצליח להמלט על אף מספר גדול שוטרים ובריונים.

הגרמנים ידעו היטב על המתרחש ולפי הנראה התנהל מאבק פנימי בעד ונגד קיום המחנות בין גורמים כלכליים ופוליטיים־צבאיים. כפי שצויין כבר, הורגש בזמן זה בגליציה מחסור בכוח אדם ואילו בין יהודי המחנות לא חסרו בעלי מקצוע מעולים. החזקת המחנות לא עלתה כמעט מאומה לפירמות הגרמניות. בעלי המפעלים התעשרו ממצב זה והיו מעונינים בקיומם.

נראה שעד הקיץ 1943 היתה ידם של אנשי „הפתרון הסופי" על התחתונה. יש לראות בעובדת האי־פגיעה מצדם באנשי בוליחוב במשך כשמונה חדשים, דבר הגובל בהקרבה ממש.

אולם המצב השתנה עם בוא הידיעות אודות התסיסה המסוכנת ומרידות בגיטאות ורשה, קראקוב וביאליסטוק, ביחוד לאחר חדירת הבריגדה של פרטיזנים סובייטיים (בפיקודו של גנרל־מיור קולפק) להרי הקרפטים.

ביוני החלו להרגיש אנשי ה־Wasserwirtschaft וה־V. S. I. שמצבם מסוכן. חשיבותם הכלכלית של מפעלים אלה לא היתה רבה. אנשי מחנה ה־Wasserwirtschaft

שלמו להנהלה שלהם עבור כל יום של עבודתם (בשאר המחנות לא היה קיים דבר דומה). ביוני התחילו המנהלים ללחוץ ולדרוש סכומים הולכים וגדלים עד כדי אבסורד.

עם שחר ה־6 ביולי סגרו כוחות גדולים של משטרה אוקראינית (שהובאו מבחוץ) בפיקוד גרמני על שתי מחנות אלה. כ־100 איש הובאו למגיסטראט ונכלאו בשני תאים גדולים (בנין המגיסטראט הוכשר לתחנת משטרה ולבית סוהר).

כרגיל, נהרגו מספר יהודים בעת נסיון לבריחה, אולם מספר מסוים של אנשי מחנות אלה הצליחו להסתתר ולהתחמק. כפי שנודע מפי ניצולים אחדים, ניסו אנשי המשטרה האוקראינית לשכנע את היהודים, שהם אינם נלקחים אלא לעבודה בסביבות דולינה. אבל לכולם ברור היה שההמתנה במגיסטראט תסתיים עם גמר כריתת הקבר ההמוני.

דודזיו שינדלר, אשר בשעות הבוקר הצליח להוציא רובה מידי שוטר אוקראיני וכמעט הרגו לולא הופרע ע״י בריונים רבים, פנה לשאר האסירים והציע תכנית של בריחה המונית. הוסכם, שברחוב שבסקה תינתן שריקה על ידי שינדלר וברגע זה יתפזרו האנשים לכל עבר. בשעות אחה״צ החלו להוביל את הקרבנות למקום הקטל. השריקה ניתנה במקום המוסכם, אך איש לא הגיב... דודזיו החליט לשמש דוגמה והתפרץ אל מעבר שרשרת המשמר. מנוקב בכדורים רבים גסס שעות רבות, בחור אמיץ זה, באחת החצרות של הרחוב שבסקה. השאר הובאו לסביבות דולז׳קה, מקום בו נקברו פגרי סוסים. כולם הוצאו שם להורג.

שוטרים אוקראיניים שמרו על המחנות שחוסלו מפני שוד ונאסרו מספר גויים שניסו להתפרץ פנימה. לאחר שהוצאו משם אי־אלה חפצים על ידי הגרמנים, הופקר המקום לביזה.

אחרי אקציה זו, ספרו הגויים, כי הפעם הוטלו לתוך נהר המלינובקה במיוחד תכשיטים ושעונים רבים, הושמדו שטרות של דולרים וכסף מקומי בכמויות גדולות מאד. „הלצת״ הזמן בין יהודים היתה: „אנו עובדים כסוסים ולכן קוברים אותנו בבית הקברות לסוסים״. מצבם של שאר אנשי המחנות לא השתנה לכאורה.

בימים אלה הובאו לבוליחוב ולסביבה אלפי חיילים מצבא ולאסוב ויחידות צבא לאומיות של משתפי פעולה אזרבייג׳נים, טטרים ועוד. גרמו לכך הפרטיזנים הרוסיים שערכו מסע של כ־150 ק״מ וחדרו להרים בסביבת יארמצ׳ה. הוטל עוצר לילה חמור על כל האוכלוסיה ומשמרות היו מוצבים כל 50 מטר בכבישים ובמסילת הברזל. האווירה במחנות היתה מאד מתוחה וכולם, ללא יוצא מן הכלל, הכינו את עצמם לעזיבת המקום. בימים 26—25 ביולי הגיעה התפתחות זו לשלב מתקדם מאד. רבים עזבו כבר את המחנות וכמעט כולם עמדו לעשות זאת בשעות הקרובות. השלטונות החלו לעמוד על המתרחש באיחור מסוים.

ב־26 ליולי בשעה 4 אחה״צ לערך, התחילה אקציה, שמגמתה היתה, ללא ספק, לחסל באופן מוחלט את שארית יהודי בוליחוב. מטר של יריות נשמע לראשונה במחנות בית החרושת לעיבוד עורות והדבר גרם לבריחת האנשים משאר המחנות. למרות השתתפות כוחות צבא ולסוב ויחידות משטרה רבות נכשלה האקציה מחוסר ניצול גורם ההפתעה ובגלל תכנון וארגון לקויים. היהודים התפזרו לכל עבר וברובם נמלטו ליערות מרוחקים. נתפסו כ־100 איש בלבד. כ־80 יהודים נהרגו בנסיבות שונות. כעבור שלושה ימים

שוחררו כל אלה שנתפסו ולגבי השאר פורסמה מעין „חנינה״. לאחר שהבריחה ההמונית הספונטנית תוכננה בזמנו „על רגל אחת״, לא היה יכול לעמוד הדבר במבחן הזמן והתנאים. זה אילץ את רוב האנשים לחזור למחנות אחרי פרסום ה„חנינה״.

המחנות נשדדו בצורה הקשה ביותר. הפעם חלקם של היהודים במעשה זה ניכר מאד, אם לא בעיקר. היו אנשים שחזרו כעבור ימים מספר, נוכחו לדעת, שכל חפציהם נמכרו ע״י שכניהם, במידה ולא נשדדו ע״י הגויים. מובן שרק חלק קטן, בעל עבר מפוקפק, עסק בענין מחפיר זה, אך בדרך כלל נגרמו נזקים גדולים מאד. מצבם החמרי של רוב החוזרים היה קשה מאד. היו אנשים שהשמידו את חפצי הערך שלהם וכספם, כשנפלו בידי הרוצחים ואחדים ניסו להרעיל את עצמם, אך הרעל לא היה אלא קמח...

הגרמנים החלו בדרכי טפול חדשות כלפי שארית היהודים, כנראה מתוך חשש, שאלה עלולים להצטרף לפרטיזנים או לגלות התנגדות מזוינת. יצוין, שבשעת „האקציה הבלתי מוצלחת״ במחנה בית־חרושת לעיבוד עורות, ירו מספר יהודים בגרמנים מאקדוחים. אם כי לא נודע על קרבנות מצד הגרמנים, בכל זאת השאיר הדבר רושם חזק. אז הגיעו לבוליחוב ה„אוברשרספירר״ גז׳ימק וסגנו עם פמליה של משרתים ועובדים יהודיים. השנים השתכנו בבית שטרסמן שבקצה „הקוליובקה״ והחלו בפעולתם. גז׳ימק נשא נאומים ארוכים במחנות בשפה הגרמנית. מטרתם היתה להרדים את הרוחות. לפתע שונתה המדיניות כלפי היהודים בגלל נצחונות בנות הברית, היות ו„האמריקנים הורגים גרמנים, אם אנו הורגים יהודים״. הנ״ל טען, כי הגיעה שעה של „חנינה גדולה״ והמריץ את היהודים להודיע על כך לכל אלה שמסתתרים עדיין, כולל ישישים וילדים. לדבריו יוחל מיד בבנין מחנה מרכזי לכל יהודי בוליחוב ובו יקוימו בין השאר גני ילדים, בתי ספר ובית חולים. הנאומים הסתיימו בדרך כלל בהכרזות משונות, כגון Ich bin Euer Vater.

המצב במחנות היה מוזר למדי ומלא פרדוכסים. וכך, לדוגמא, הופקד משמר של אוקראינים מזוינים באקדוחים במחנות ומצד שני הותרה תנועה חפשית לא רק בעיר, אלא גם בסביבה (הוסבר שהשמירה קיימת רק, בכדי לשמור על היהודים מפני פגיעה).

המחנות צומצמו עד המקסימום. כך, למשל, מחנה בבית החרושת לחביות שהשתרע מקודם על שבעה בתים, הצטמצם בבית אחד בלבד. מנת המזון הזעומה בוטלה אף היא. המצב הפך לגרוע ורבים סבלו רעב ואף נפלו מאפיסת כוחות. אלה הועברו לבית החולים של המחנות שהתקיים עדיין, ואפלו עמד על רמה יחסית גבוהה. הצפיפות במחנות היתה ללא נשוא וחלק ניכר של פועלים לנו בחצרות או בבתי חרושת.

בינתיים הלך ונבנה המחנה „המובטח״ בקצב קדחתני בשטח השדה שבין בתי הזיקוק לכביש המוביל לדולינה. צורת המחנה היתה טיפוסית למחנות ריכוז, גדור חזק וכו׳. בו בזמן סחט ה„אבא״ (כך כינו באירוניה את גז׳ימק) כספים בכל האפשר באמצעות ה־״Lageraelteste״ למיניהם. גיוס הכספים בוצע תוך כדי שערוריות ומעשי אלימות.

ה־22 לאוגוסט נקבע כיום העברה למחנה החדש. ביום זה היו חייבים כל היהודים ללכת להתרחץ לבית מרחץ שברחוב קז׳ימיז׳ובסקה, שהופעל במיוחד. בו ביום שרר תוהו ובוהו ומבחינות רבות נוח היה להעלם. ואמנם אנשים במספר גדול ברחו ביום זה, על מנת להסתתר. לפני ההעברה למחנה החדש התנהלו ויכוחים ערים ביחס לכך,

אם להשאר במחנה או לעזבו. כמעט כולם הסכימו, ביחס לכך, שהמחנה יתקיים זמן רב. קשה היה להניח שהגרמנים הקמצנים ירצו להשקיע כספים לשוא בבנין המחנה. אבל מצד שני, התעורר חשש בפני פיקוח שימנע כל אפשרות של בריחה. עשרות יהודים עזבו מתוך סיבות שונות את המקומות בהם הסתתרו עד כה והצטרפו למחנה. וכך, אחרי הפסקה של חדשים רבים — שוב נראו ילדים וישישים יהודים במחנות בוליחוב, אך לא לזמן רב.

החיסול הסופי ותקופת ה־JUDENREIN

ב־25 לאוגוסט 1943 הוקף המחנה החדש ע״י כוחות חזקים המורכבים בעיקר מחיילי ולאסוב. כ־1200 איש הובאו לבית הקברות היהודי והוצאו להורג בִיריות (בכללם מאות אחדות מיהודי סקולה שהובאו למחנות בזמנו).

הפעם הוכנסה לשמוש הטכניקה החדשה של רצח, שהגרמנים הפעילוה במקומות רבים. הקרבן הובא אל פי הקבר והוא נורה בערפו כלפי מעלה בטווח קצר ביותר. בו בזמן דחף הרוצח ברגלו את האיש הנורה כך והפילו לתוך הקבר. באקציות הקודמות ציוו לאנשים להכנס לתוך הקברים ולשכב מעל להרוגים ואז ירו בהם וחוזר חלילה. לרוב אבל ירו בקרבנות ממקלעים ורובים ממרחק מסוים, כשאלה עומדים ליד הקברים. כתוצאה מכך רבים נקברו כשהם פצועים קל ולפעמים אפילו ללא כל פגיעה. זה גרם לספורים שונים שנפוצו בין יהודים וגויים כאחד, אודות אנקות שנשמעו מהקברים ואדמה שהתנענעה מעליהם. אבל נראה, שהשיטה החדשה מטרתה העיקרית היתה לחסוך בכדורים... עד כמה שידוע, איש לא הצליח להמלט במשך האקציה האחרונה. ה„אבא״ השתולל ועינה את קרבנותיו קשות לפני שהרגם.

בשטח המחנה ארגנו אנשי ולאסוב אחרי הרצח מין מכירה פומבית של החפצים שנשארו.

הקברים כוסו בשכבת סיד לצרכי דיזאינפקציה וכך הפכה בוליחוב ל־"**Judenrein**".

יש מקום להנחה, שכ־300 יהודים נשארו מוסתרים ביערות, אצל נוצרים ובמחבואים שונים. דומה, שכמחציתם נתגלו והושמדו עוד בסוף אוגוסט ובמשך החודש ספטמבר. לרוב היו אלה אנשים שהסתתרו ללא עזרת נוצרים ומחבואים פרימיטיביים לא עמדו להם. תוך כדי חיפוש אחרי מזון נפלו רבים לידי גויים והוסגרו למשטרה. אותם הנוצרים שלקחו את היהודים אליהם רק בכדי להפיק מכך תועלת חמרית, הזדרזו כמובן להסגירם. הזהירים שבין גויים אלה העדיפו להרעיל או פשוט לשחוט את המסתתרים ולקברם בחשאי, כי אפשרות של עונש נראתה כבר באופק. נוצרים לא מעטים לקחו אליהם יהודים ברצון כן להצילם. בזמן זה התמוטטה איטליה הפשיסטית וכולם הניחו, כי גרמניה תכנע תוך זמן קצר. אולם, כידוע, התפתחו לרוע המזל הענינים אחרת.

דבר זה בצרוף גורמים נוספים יצר מצב קשה ביותר לגבי המסתתרים ומיטיביהם. עוד בסתיו 1943, אם נתגלה יהודי מתחבא אצל נוצרי, היה זה האחרון לרוב צפוי לנזיפה בלבד. אמנם החוק איים בעונש מות על מגישי עזרה ליהודים, אולם היה זה רק על גבי ניר.

לכאורה יכול להראות הדבר כבלתי מתקבל על הדעת, אולם היו בודאי לגרמנים ולמשטרה האוקראינית נימוקים משלהם לקיום מדיניות זו. את הסיבה העיקרית יש

לראות בחולשתם הצבאית של הגרמנים באזור וקיום תנועה אוקראינית, אשר הלכה והתחזקה לקראת גמר הכבוש ואשר צדדה במלחמה ברוסים וגרמנים כאחת. האוכלוסיה הנוצרית היתה רגישה ביותר לכל פגיעה מצד הגרמנים. על אף שנאתם ליהודים היה זה כדבר בלתי מתקבל על הדעת שמישהו ימות בגלל מתן מחסה ליהודי. ראשית כל הגרמנים עצמם לימדו, שחיי יהודי אינם שווים פרוטה בהשואה ל„ארי" — ובכן למה להרוג „ארי" בגלל איזה יהודון עלוב שנית, כמעט כל אחד נהל איזה ענינים עם יהודים, בכדי לזכות בריוח. אִי אפשר היה לדעת, אם אדם הסתיר יהודי במשך אקציה, בכדי להצילו או על מנת להסגירו. ברגע שמצאו אצל גוי יהודים מסתתרים, תמיד זה האחרון היה יכול לטעון שהתכוון להרגם בעצמו בסתר או להסגירם, אחרי שימציאו עוד כסף וכו'.

עוד בתקופת ה־"Judenrein" נהגו זמן רב לסלוח עבור הסתרת יהודי, כנראה מתוך „אינרציה". אולם מהסתיו 1943 השתנה מצב זה לרעה וגרמו לכך: א) פחד מפני יהודי שעלול להנצל; ב) נוכחותם של כוחות צבא רציניים באזור. דבר שהרשה לא להתחשב בהתמרמרות האוכלוסיה.

עוד בתקופת המחנות פורסמה הודעה מטעם קצמן, לפיה הובטח לכל המסגיר יהודי פרס של 5000 זלוטי ו־20 ליטר י"ש. עד ה־"Judenrein" קבלו מסגירי היהודים רק פרורים מעטים מפרס זה, שאת חלקו העיקרי, לפי הנראה, כל מיני מפקדים חלקו בין עצמם. אולם לבסוף, כשירדו הכנסותיהם של רבים (לא היה יותר מה לשדוד ולסחוט כסף) רבו הקופצים על פרס זה, אשר תחת לחץ המעונינים — שולם מעתה, אם לא במלואו, הרי שלפחות בחלקו הגדול.

התמוטטות גרמניה נראתה קרוב. רבים חששו מפני עונשים כבדים על השתתפותם בפשעים שונים. אלה חפשו את היהודים במרץ וחריצות, כמעט ללא גבול. היו שהסתובבו שבועות תמימים ביערות ובשדות, בכדי למצוא יהודי. היו שהתגנבו בלילות מבית אל בית ושמו את אזניהם על קירות וחלונות, בכדי לקלוט קול או רעש חשודים.

בחורף 1943־44 נמכרו בתי היהודים לכל, במחיר אפסי. הבתים פורקו לצורך השגת חמרי בנין שונים ובפרט לשם ניצול הקורות, הרצפות וכו' כעצים להסקה. מניע נוסף — אם לא החשוב ביותר — היה חפוש אחרי מחבואים של חפצי ערך שונים, שבאמת לא חסרו בבתי יהודים. פירוק הבתים נעשה בבחינת „ספורט לאומי" ורוב הבנינים נפגעו בצורה קשה.

על אף החורף הקל הועמדו בעקבותיו המסתתרים בפני בעיות מסובכות ביותר. בתקופה זו הגיעו החפושים לשיאם. נעשו סריקות בכפרים ע"י הצבא ובעזרת כלבי גישוש. האכרים, המתבטלים בעונה זו, לא טמנו אף הם את ידם בצלחת.

בחורף זה נפלו חלל לפחות מאה יהודים, מהם נהרגו בקרב כחברי קבוצת באבי (Babij — ראה להלן). כארבעים איש (משפחות יוספסברג ועוד) נתגלו אצל בעל טחנת הקמח בהוזיוב. גרמה לכך רשלנות פושעת של אחד המסתתרים, שמצא לנחוץ לגשת לביתו ולהוציא את חפצי הערך מהמחבוא, בשמעו, כי מפרקים בית זה. בעל הטחנה ומשפחתו שלמו אף הם את הדבר בחייהם. 16 איש נמצאו במערה שביער גריניה (Gerynia), הוצאו ממחבואם בעזרת עשן ונורו (משפחת אונגר ועוד).

קבוצות יהודים קטנות יותר נתגלו במקומות שונים וכולם נורו. מסתירי היהודים עמדו בפני לחץ בלתי פוסק של הפחדות ופיתויים. בתור דוגמה אפשר להביא מקרה של אספה שהתקיימה בגריניה, בה הוסבר, כי כעת הגיעה בעולם תקופה כזו, בה כולם משמידים את היהודים. גם הצבא הסובייטי עושה זאת והוא הורג גם את אלה שמסתירים יהודים. אחרי האספה הוסגרו שני יהודים...

אבדה התקוה, כי המלחמה תסתיים במהירות. בו בזמן התברר, שמתן מחסה ליהודים גורם לקשיים ולסכנת מות. ע"כ החליטו אי־אלה להמית ולקבור בחשאי את המסתתרים אצלם. יש להניח, שברוב המקרים הצליחה המזימה. אך קרה גם, שהדבר נתגלה ברבים. כמו במקרה של שמונה איש ממשפחת והל (Wohl) וקרוביהם. הם הסתתרו בגריניה ונעשה נסיון להרעילם, אך לאחר שהרעל לא פעל כראוי, הם נטבחו ונקברו בשדה.

ביערות נמצאו מזמן לזמן גופות של יהודים, אשר מתו מרעב ומקור. בחורף 1944 נמצאו גם ארבע גוויות תלויות על עצים. יהודים אלה, כנראה, אבדו את עצמם לדעת.

בסתיו יהודים אחדים הסגירו את עצמם. מעניין לציין, את מקורבו של השוטר היהודי קופל, אשר הופיע אצל „ידידו" סגן מפקד המשטרה האוקראינית. המפקד נתבקש ע"י קופל להרגו בידיו הוא... הבקשה נתמלאה.

באביב ובקיץ 1944 נתגלו ונהרגו כמה יהודים בודדים, האחרון נתפש כשבועיים לפני שחרור בוליחוב.

התקופה הזו עברה בפעילות ובהתענינות הכללית בשטחים אחרים והם: הופעת כנופיות של אוקראינים לאומניים, פעילות המחתרת הפולנית, פגיעות קשות של הגרמנים באוקראינים ועוד.

חיפוש אחרי היהודים פסק מהיות עסק משתלם וכולם הבינו, שאת היהודים המעטים המסתתרים יקשה ביותר לגלות. עם זאת, כמובן, לא נמנעו מלפגוע ביהודי במקרה ונתגלה. אנשי הכנופיות האוקראיניות פגעו אף הם ביהודים. כך, למשל, בהוודע לאנשי בנדרה (Bandera), כי בהושוב מסתתרת רוזיה אדלר, דרשו את הסגרתה ורצחוה, לאחר ששדדו את שארית הונה. הדבר אירע בהתחלת הקיץ 1944.

עוד בחורף החלו אנשי הכנופיות לפגוע באוכלוסיה הפולנית, ברצחם משפחה בת שבע נפשות בפולניצה. לבסוף העלו באש כל בתי הפולנים שבכפרי הסביבה ומשפחות שלמות נשרפו חיים. פולנים נרצחו גם בתוך בוליחוב, אם כי לא במספר רב (משפחות מספר).

פולנים רבים עזבו את העיר והכפרים ונסעו לסטניסלבוב, לחפש מחסה שם. ראוי לציין את פעולות המחתרת הפולנית (לפי הנראה A. K.) שהגיעו לשיאן עם שריפת בית החרושת לחביות. אולם לאחר שנאסרו מספר צעירים שהוצאו להורג בסטרי, נפסקה כל פעילות מצד מחתרת זו.

כחשובים לאין ערוך יש לראות את מבצעיהן של קבוצות יהודים מזוינים בחורף 1944. בין השאר בוצעה על ידם התנקשות בחייו של הרוצח מטוביצקי בתוך בוליחוב ורק בנס ניצל פושע זה.

בפעם אחרת נעה בסביבה קבוצה מזוינת והיא הותקפה ע"י המשטרה האוקראינית. בחילופי היריות נהרגו שני שוטרים והשאר ברחו. פעולות אלה יחסו לקבוצה הפרטיזנית של באבי (Babij). באבי זה היה קומוניסט אוקראיני מדולינה. עם התחלת הכיבוש

התגייס למשטרה. אך אחרי זמן מה ערק לתוך היערות וארגן קבוצת פרטיזנים שעל חבריה נמנו כמעט אך ורק יהודים. כבסיס היחידה שמשו יערות דולינה.

בתקופה ראשונה לא גלתה הקבוצה כמעט כל פעילות והדבר החל רק בסתיו 1943. למרות העובדה שמרבית אנשי הקבוצה נפלו תוך כדי סריקות בלתי פוסקות נגדם מצד הצבא הגרמני, צבא הונגריה ואנשי ולאסוב, עשו פעולותיה רושם עז על כל גויי הסביבה. הפחד בפני יהודים מזוינים היה גדול בתקופה זו ובאם נתגלו יהודים, הרי באו לתפסם בכוח רב ותוך כדי מינימום של הסתכנות. הדברים הגיעו עד כדי כך, שכשנפוצו שמועות שבגריניה מסתתר אצל אכר מסוים יהודי מזוין באקדח (אביב 1944), הסתפקו השוטרים האוקראיניים בהבטחה גרידא שיבואו בקרוב...

לאומניים אוקראיניים מסוימים (אנשי בנדרה) נלחמו בגרמנים. משמר גרמני בן 22 איש שנטע ברכבת הרים (Kolejka) הותקף בסביבת בובנישצה והושמד כולו.

באביב 1944 החלו הפצצות כבדות על סטרי, דרוהביץ ולבוב, בעיקר ע"י מאות מטוסים אמריקניים. הדי התפוצצויות נשמעו היטב בבוליחוב. הוטלו גם כרוזים. החלה תנועה עצומה של צבאות בכבישים. בין הכוחות ההונגרים היו גם פלוגות עבודה יהודיות. אך בו בזמן התפשטה הידיעה האיומה על השמדתה של יהדות הונגריה.

בסוף יוני כבר נשמעו רעמי תותחים מצד מזרח. כשנפסקו, הדבר דיכא מאד את השרידים במחבואיהם. ביולי הגיעה תנועת הצבא לשיאה. הגרמנים החלו להתחפר בסביבה ובעיר, ותותחים הוצבו במקומות רבים.

עוד לפני כן פורק כל הציוד התעשייתי ונשלח לגרמניה. בשוד מאורגן זה נלקח כל אשר רק ניתן להעלות על הדעת.

החל מאביב עסקו מאות עובדים בהרחבה ובשיפור הכבישים. מצבות בית העלמין שמשו בחלקן הגדול למטרות אלה.

לבסוף החלו החיילים הרעבים לשדוד את האכרים ללא רחמים והשנאה הכללית לגרמנים הגיעה לשיאה. אותם האוקראינים שקבלום בזמנו בזרועות פתוחות, החלו צופים לבוא... המשחרר הסובייטי. אולם היה זה רק הלך רוח זמני. הדי קרב עז החלו מגיעים מכיוון דולינה. הרוסים הגיעו לשם, אך נהדפו. כעבור ימים מספר נתחדשה ההתקפה הרוסית ביתר שאת. זה זמן רב חנה בהרים כוח גדול של צנחנים סובייטיים וכעת הם החלו לחסום את דרך הנסיגה היחידה שנותרה לגרמנים דרך ציסוב.

כשלושה ימים נערך דוקרב ארטילרי כבד. הרוסים השתמשו בין השאר ב„קטיושות" והגרמנים בתותחים כבדים של 220 מ"מ ומרגמות בנות 6 קנים.

נורו רבבות פגזים והעיר ניזוקה קשה. לבסוף נשמע מטר יריות מכלי נשק קל. חיל הרגלים הסובייטי התפרץ לעיר, כשהאויב נסוג בבהלה, בהשאירו עשרות הרוגים. בוליחוב שוחררה ב־9 לאוגוסט 1944.

משתפי פעולה מובהקים ואזרחים גרמניים, כ־Volksdeutsche וכו' הספיקו לברוח עוד לפני שבועות מספר. השוטרים האוקראיניים הצטרפו ברובם לכנופיות בנדרה.

בין כובשי העיר היו מספר יהודים מבני בוליחוב שיצאו את העיר עוד ב־1941, או אפילו לפני זה במסגרת שרותם הצבאי.

מיד אחרי השחרור החלו לצאת ממחבואיהם אותם 45 היהודים (כולל 2 ילדים) שנותרו בחיים ובזה מגיעה הפרשה האיומה לסיום.

הניצולים השתכנו כמעט כולם באחד הבתים ברחוב שבסקה. מטעמי בטחון היה עדיין חשש מפני אנשי בנדרה. לאחר מכן חזרו רובם לעסוק במלאכות שונות במפעלים שונים, אותם שקמו הסובייטים במרץ בלתי רגיל. עם חלופי האוכלוסיה בין ברית המועצות לפולין ב־1945, עזבה מרבית השרידים את בוליחוב ועברה לפולין.

בעיר נשארו כ־7—5 יהודים. אחד מהם שהתגייס ל־Istrebitelny Batalion (יחידות שהוקמו על ידי הרוסים למלחמה בנציונליסטים אוקראיניים) נפל בהתנגשות עם האוקראינים.

הרוסים מצאו לנחוץ להפוך את בית הכנסת הגדול למחסן צבאי. השלטונות לא עשו דבר, בכדי לכבד את זכר הקרבנות והקברים ההמוניים נשארו מוזנחים ועזובים.

בוליחוב היהודית חוסלה לחלוטין. רק חורבות וקברים המוניים שרדו בה.

בֶּנו רייסמן

כליונם הטראגי של יהודי בוליחוב

הקדמה

בתור עד ראיה לימיהם האחרונים של יהודי בוליחוב, ברצוני לתארם.

לא פעם נתפשתי על ידי הזדים, אולם הודות לנס, או נזקוף זאת לזכותם של מקרים גרידא, נחלצתי ממות. בראשונה שוטטתי ביערות, אחר כך אצל איכרי יאַבוֹרוב מצאתי מפלט, ויחד אתי חברי מונדז'ו טירקל, צעיר מבוליחוב. האיכרים הנ"ל דרשו ממנו עבור מקום סתר סכום מסוים. נאלצנו איפוא לתת להם את חסכונותינו מהבית. העברת הכסף היתה כרוכה בסכנת־מות. יכולנו למשימה הקשה הזו ותמורת זאת, העמידו האיכרים לרשותנו גורן. היציאה היחידה ממנו היתה העליה. בגורן האפל והצר עברו עלינו עשרים ואחד חודש. דרך אשנב קטנטן שבעליה נשמנו אויר בצמצום. בקיר הותקנה מגירה, דרכה ניתנו מזונותינו פעם ליום. לחם חוקנו היה: ארבעה תפוחי־אדמה וחצי ככר לחם. בתנאים עלובים אלו חיינו עד חודש אוגוסט 1944, עת השלטון הסובייטי כבש את העיירה.

ובימים ההם, יום אחד לפנות בוקר, ואני עדיין רדום, באו וגייסוני לצבא האדום. הצעד הזה נעשה הודות לאוקראינים, שכן לאחר שיחרורה של בוליחוב מידי הנאצים, 15—16 יהודים שבו לעיירה. והאוקראינים מחשש, פן נעיד עדות ל„מעשיהם הטובים" בשעת הכיבוש הנאצי, היו כמובן מעונינים לסלקנו מן העיר. ולכן השתדלו אצל השלטון הסובייטי לבצע זאת.

כמעט כולנו גויסנו ונשלחנו לחזית, שם נפצעתי ולאחר החלמתי שוחררתי מהצבא ונשלחתי כאזרח לבוליחוב. השלטון המקומי הוקיר את פעולתי הצבאית, ולפיכך העסיקוני בתור פקיד. לצערי לא יכולתי להחזיק מעמד בכהונתי הנ"ל, באשר האוקראינים עקבו אחרי על כל צעד ושעל, ובילשו את מעשי.

כשפולין שוחררה, החלטתי לנטוש את העיירה, כדי לחפש את אחי, המהנדס גוסטב, ששירת בתפקיד בעל ערך בצבא דה־גול בצרפת, עם אחי השני מקס הצלחתי לעלות ארצה.

הכיבוש ע"י הגרמנים

ב־2.7.1941 נאלץ הצבא האדום לסגת. האזרחים וגם השלטון הצבאי עוזבים את העיר. קבוצה קטנה של סאפיורים הורסת ומחבלת את כל הנקודות האסטרטגיות החשובות, כגון: גשרים, מחסנים. תושבי העיר מבוהלים ונדהמים מההתפוצצויות. למרות כי יום קיץ בהיר, חוצותיה מטואטאים מאדם. החנויות נעולות. כנופיות אוקראינים מנצלות שעת כושר זו, שודדות ובוזזות את החנויות היהודיות, גם את מחסני הסובייטים. אז נתארגנה מיליציה אוקראינית, שחבריה נמנים על ארגון לאומני. ראשית כל הם אוסרים יהודים שלכאורה קומוניסטים או קומסומולצים היו. לאמיתו של דבר, היתה זו נקמה אישית.

בין הקרבנות הראשונים אז, היתה לאה שינדלר (בתו של בן־ציון). באופן רצחני, אכזרי הומתה.

ב־6.7.1941 נכנסות לעיר פלוגות של צבא הונגרי־סלובקי. האוקראינים מקבילים את פניהם בשמחה, מגישים להם פרחים. בעונה אחת פולחות קריאות את האויר: תחי גרמניה! מות ליהודים ולקומוניסטים!

הצבא ההונגרי נוטל לידיו את ניהול הפלך הסטניסלבובי. האוקראינים אינם ששים בכך, שכן ההונגרים מגבילים את חופש פעולתם ו„מעשיהם הטובים" וקונסים אותם. אי לכך פונים האוקראינים לרשות הגרמנית העליונה שבסטרי בבקשה, כי השלטון יימסר לגרמנים. הם נענים לפניתם. שר המחוז הגרמני ומפקדתו משתכנים בבוליחוב.

השר מצוה לארגן את ה„יודן־ראט" (הועד־היהודי) וחבריו הם: ד"ר שינדלר, ד"ר ארצ'י רייפאייזן, פרסלר, בומה קרויטהמר ועוד. הועד הנ"ל נתון למרותו של המפקד ופקודותיו.

ד"ר הַרסימוב נתמנה בתורת ראש העיר, אילו חותנו, מפקח המשטרה העירונית לשעבר, סימקוב, בתור מפקד ההגנה העירונית.

מושבו של הקומיסר העירוני הגרמני הוא בביתו של ד"ר קליינברג. שיפוצו של הבית הנ"ל וציודו, כדי להכשירו לדיור בשביל המפקד, היה מתפקידו של ה„יודן־ראט". האחריות לכל הוטלה על ד"ר ארצ'י רייפאייזן. ה„יודן־ראט" פונה לתושבי בוליחוב לתרום רהיטים, שטיחים, תמונות, כלי בדולח, חפצי ערך וכו' בלי שהיות, הואיל ותוך שבוע ימים עליו לסיים את הפעולה. מובן, כי מבחינה טכנית מן הנמנע היה לשפץ שיפוץ יסודי, לשם כך דרושה היתה ארכה של יום־יומים. מועד ה„סיום" חל בשבת. המפקד קורא לחברי הועד, מעמידם בטור ובקול מצוה צורח: מי האחראי למשימה? ד"ר רייפאייזן יוצא מהשורה: אני! המפקד „העדין" נוזף בו וסוטר על לחיו, וכה נהג ביתר חברי הועד.

לאחר העלבון וההשפלה הזו, פונה ד"ר רייפאייזן לחבריו, ואומר: „על לחיי לא יזכו הגרמנים לסטור עוד".

למחרת זועזענו עד עמקי נשמתנו. ד״ר רייפאייזן, אוהב־אדם, האיש הנפלא, שם קץ לחייו! בגנו שליד ביתו תלה את עצמו! במותו הטראגי, האומר כבוד, אבד לנו אחד החברים הראויים, הזקופים ביותר, הנושא באחריות והמגן עלינו.

עתה מתחילה פרשה עגומה, רבת סבל ויסורים. מכריחים את היהודים לעבוד בפרך: בנית גשרים, הנחת פסי־רכבת וכו׳. על כל פועל מטילים מתכונת, אשר עליו לעשותה, והוא כורע תחת משאו. ביחוד קשה לאנשים שלא הסכינו לעבודה גופנית. הנוגשים מענישים, מענים, באופן אכזרי, חסר כל ניצוץ של רחמים.

הועד היהודי שוקם ותפקידיו רבים: עניני „משרד עבודה״, „משרד שיכון״, „מחלקת האספקה״. מושבו של הועד היה בביה״ס היסודי היהודי בשוסטר־גאס. ד״ר שינדלר הוא יושב ראש, וחתנו, פרסלר, מנהל ה„מיליציה״ (ההגנה) היהודית. מתפקידה של המיליציה היה: לפקח, כי האזרחים ימלאו אחר הוראות ה„יודן־ראט״. ההוראות האלו היו בעצם פקודות הגרמנים.

הקומיסר מנצל את הפקודות לטובתו הוא ולמטרותיו האישיות. לדוגמה, הוא דורש, כי במשך זמן קצר יספקו לו: חמאה, עורות, אריגים, מצרכי מזון וכו׳. והמצרכים הללו בלאו הכי קשה היה להשיגם. לא רק הקומיסר, כי גם הגֶסטפו קפץ על הסחורות האלה. באכזריות איומה הוכו חברי הועד, במקרה ולא סופקו להם.

אחר פרשה זו נגזרה גזרה: על כל יהודי לענוד סרט כחול ועליו מגן־דוד. מגבילים את שעות שהותו ברחוב. אוסרים עליהם את הכניסה למסעדה, בתי־שעשועים, הנסיעה ברכבת, השמוש בדואר וכו׳. מקלטי רדיו ושאר חפצי־ערך מוחרמים. באימת מות מחוייב כל יהודי למסור לגֶסטפו פרוות, אף צווארון פרווה.

ה„מיליציה״ האוקראינית בוזזת את הדירות לאור היום ובחשכת־הליל. „בודקים״ כביכול — ובשעת כושר זאת שודדים ועטים על כל מה שנזדמן לידם. על אף העובדה שזה נוגד לחוק. לשדודים לשתוק, מבלי לקבול ומבלי לרטון.

הועד הקציב מזון. המנה דלה וזעומה היתה, ומשום שקשה היה לקנות תוספת ללחם צר, נוצר מין שוק חליפין. מחוסר מזון די הצורך, ישישים תשושים ועוללים צבו, וגועו בכפן.

בשנת 1941 מצווה שר הפלך, בניהולו של הגסטפו בסטניסלבוב, כי הועד יטיל קונטריבוציה על יהודי בוליחוב. דהיינו: $4\frac{1}{2}$ ק״ג זהב, סכום כסף עצום במזומן וחפצי־ערך. ותוך ימים ספורים עליהם לספקם. אם לא יינתן הרכוש, תוקח הנפש (ב„אקציה״). הועד פונה לאזרחים, כי יתרמו כסף, תכשיטים, בלי שהיות. בדיוק נמרץ נמסר הדרוש. התורמים המסכנים, האומללים, היו סבורים, כי הרכוש יציל את נפשם. התמימים! לאחר ימים מועטים בוצעה „אקציה״.

האקציה הראשונה

ביום 28 באוקטובר היה הדבר. עגלות גסטפו ענקיות מתרכזות ליד המגיסטראט (העיריה). האוירה מחושמלת, דרוכה. היהודים חשים, כי צרה רעה מתרגשת ובאה. קמה בהלה. נמלטים, מסתתרים בבית, בגן, איש איש כמיטב יכולתו.

ה„מיליציה״ ומתנדבים אוקראיניים עוזרים ב„אקציה״. הועד היהודי נדרש למסור רשימה של חלק מיהודי בוליחוב. היות ורבים נחבאו, חטפו כל שנזדמן במקרה. את

החטופים ריכזו בבית ה„דעקא" בוולוסקה וויעש. לילה תמים חטפו גברים, נשים וטף. משנתמלא האולם, הגיפו חלונות ודלתות, סביבו עמדה משמרת. הסיקו בתנורים בפחם, סתמו את הארובות, כשהפחם עודו לוחש, כדי לגרום לצחנה ולקדח. הקרבנות שוכבים פרקדן, פניהם כלפי הרצפה. נשים צעירות ובחורות חושפו מלבושן וכה צווו לרקוד. הרב מנדלי לנדוי אומר וידוי עם קהל המעונים והפסנתרן ברוקנשטיין מלווה בפסנתר ופורט מארש אבל... אנשי הגסטפו, השיכורים, הנבלים, מתפרצים מדי פעם לאולם ובמגפים רומסים ודורסים את הקדושים, באכזריות שטנית.

המחזה נמשך מעת לעת.

רק בקרבנות ספורים בלבד הנני נזכר: איצ׳י לנדס, צימרמן (חתנו של יגר), גם בנו יולֶק, וויץ (בלומנטל), ברוך פפר, שרולי שינדלר, בן־ציון שינדלר ובנו דודז׳י.

מקצתם של המעונים נפחו את נשמתם בו במקום, הנותרים בחיים הוצאו בכוח, נסחבו ע״י הגסטפו אל החורשה ע״י טַניאבה, שם נכרה קבר אחים (על ידו פיקוח מעולה). על פי הקבר עמדו בטורים ה„מועמדים למות" עשרה, עשרה. הזדים הנאציים מחזיקים רובים מכוונים כלפיהם. לפי פקודת המפקד, מטעמי קימוץ, אסור היה להחטיא את המטרה, שכן רק כדור אחד בלבד, נועד לכל אחד. הקברנים הגרמניים והאוקראניים, סחבו איפוא את הקרבנות הפצועים, כשהם מפרפרים עדיין, לקבר, וקברום בחיים.

דודז׳י שינדלר היה עד ראיה למחזה פלצות זה. הנ״ל השכיל להחלץ מצפרני החיה הנאצית הודות לקור רוחו, ולשכלו הישר. בדרך לטניאבה טיפס על אילן רם ומצמרתו השקיף וראה את הטבח המחריד והאיום מכל. בגמר ה„אקציה" עלה בידו, בזחילה על בטנו, ובהחבא מפני איכרי הסביבה, ששיתפו פעולה עם החיה הנאצית, לחזור העירה.

לאחר ה„אקציה" המזועזעת, אימה ופחד אחזו והרעידו את יהודי העיר.

גזרות לא חסרו לנו, העניקו אותן לנו, חדשות לבקרים. כל גבר, אשה, אפילו עולי־ימים הוכרחו להצטייד ב„קען־קארטע" (תעודת היכרות), דהיינו: תעודות עבודה, שהושגו באמצעות משרד העבודה ע״י ה„יודן־ראט". על סמך התעודה הנ״ל נקבע גם מקום־עבודה. בעלי ה„קען־קארטע" עבדו בפרך ושכרם שכר רעב.

מלבד לסרט ועליו מגן־דוד, היו מחויבים היהודים לשאת סימן אות „א" (A), שפירושו: פועל שחור, או .W.A, זאת אומרת „ווערמאכט ארבייטער".

הגבלה בחופש תנועה, ועבודה מפרכת היו מנת חלקם של יהודינו המסכנים, אך גם צורת־חיים עלובה זו, חסרת סכוי לשיפור, לא האריכה ימים.

האקציה השניה

ביום 20 לאוגוסט 1942 התחילה ה„אקציה" השניה. שעות מספר קודם, הגיעה השמועה לאזניהם של המועמדים למות, מה שצפוי להם. נוסף לכך נודע להם, כי בערים אחרות הומתו אלפי יהודים ב„אקציות", ואז חשו מפלט במיבנים שונים שהתקינו לעצמם. באותו יום עם שחר, גייסו הגרמנים את המיליציאנטים, האזרחים המתנדבים האוק־

ראיניים, ואת המיליציאנטים היהודיים, צוו עליהם למצוא ולהוציא את כל המתחבאים, להסגירם ולהביאם לחצר העיריה. החיפושים והחטיפה ארכו 36 שעות.

ביניהם היו גם הורי, אחותי ז״ל ואני.

אתנו הובאו המונים. איש איש נאלץ לשכב כשפניו כלפי הארץ. המיליציאנטים העוינים היו רשאים להוציא לפועל כל מעשה כאוות־נפשם וכראות עיניהם. רבים, רבים הושמדו מידם בו במקום. בין קהל הקדושים היה גם ד״ר בלומנטל ז״ל אוהב־אדם, איש־עממי, אהוב ואהוד על הצבור.

ה„אקציה" בחצר העיריה נמשכה 60 שעה! התלינים השטניים נקמו בנו שתי יממות וחצי!

חלק ניכר מבין המעונים נפטרו מרוב עינויים, מכות, צמא ורעב. שיטות ההתאכזריות עלו על כל המשוער ודמיון־זדון. נשים מעוברות הוכו בלי חמלה. הזדים בעטו בבטנן, מזרועות אמהות נחמסו העוללים, הושלכו וראשיהם נופצו בחומות אבן או בעמודי טלגרף. למעשה זוועות, אשר בחצר העיריה הייתי עד ראיה, ועל כן הנני מרשה לעצמי לתאר זאת.

הלאומני סטרוטינסקי היה מנצח על פעולת האוקראינים. סטרוטינסקי, מפלצת, חיה דורסת, שונא־אדם מובהק, עלה ברשעותו אף על רבי־טבחים נאציים. ארור יהיה, יקוב ד׳ אותו בשכבו, בקומו ובצאתו לדרך! ימח שמו לעולמי־עד! על חשבון הפושע הנבל הזה, השד משחת, אפשר לזקוף אלפי קדושים.

אחרי הטבח בחצר העיריה, הובלו הנותרים בחיים, לתחנת הרכבת, שם הוכנסו לקרונות. הנפח של כל קרון הספיק ל־30 איש. בו הודחסו 100—120 נפש. האשנבים הצרים היו מרושתים ומוקפים תיל דוקרני, ועל יד כל פתח עמד חייל גרמני מזוין. ה„מטען" הזה הובל למשרפות בֶּלזֶץ.

זולתי הצילה את חייה אשה אחת ושמה ב. גלס (נמצאת אתנו בישראל), בקפצה מהקרון הנוסע. אחד אחד ובתוכם גם משפחתי המסכנה, הושמדו בבֶּלזֶץ. ב„אקציה" השניה נטבחו כ־4000 אחינו היהודים.

כיצד ניצלתי

מנהל „איחוד התעשיה העירונית" (פעראייניגטע שטאדט־אינדוסטריע) המליץ אצל מנהל הגסטפו עלי כפועל שכוחו אתו. וכה הוצאתי בעל כורחי מקרון הטראנספורט. ברגע מכריע וטראגי זה, סירבתי לעזוב לנפשם את משפחתי, אפס המיליציאנטים לא שעו להתנגדותי ובכוח סחבוני מהקרון.

רגע קט הספקתי לראות את הקרונות המתרחקים ובהם כל אהובי נפשי. קצתי בחיי. להזיל דמעה לא יכולתי, דומה, כי הקרקע מתמוטטת מתחתי ואני שוקע בה.

מאותו רגע אבד אמוני ואמונתי ב„אדם כי טוב". ראיתי בו את החיה השוקקת דם. חיה רעה, חסרת לב שלא נבראה בצלם. משאלה אחת היתה בלבי בכל ישותי: נקמה! נקמה!

אחרי ה„אקציה" השניה חלה הפסקה קצרה, שלב לכליון חרוץ של יהודינו.

הגיטו

ושוב גזרה. היהודים נצטוו לעזוב את הדירות ולצאת לגיטו. מקומו היה בשוסטער־גאס, רינגפלאץ (ככר השוק), באהן־גאס וסמטות צדדיות.

לגיטו שלנו הובאו יהודי פֶּרֶהינסקו, רוז'ניאטוב, וֶלדז'יש והכפרים מסביב.

היציאה מתחום הגיטו אסורה היתה, ולכל מי שעבר על הגזרה הנ"ל צפויה היתה סכנת מות.

מחנה עבודה יהודי

היהודים שהועסקו בבתי־חרושת ובסדנות שוכנו במיבנים מיוחדים ברחוב הרכבת. הם הוקפו גדרות תיל דוקרני, ובלי רשיון אי־אפשר היה לצאת מחוצה להם. לרשיון היה תוקף אך ורק בדרך לעבודה וחזרה. פיקוח המחנה היה בידי המיליציאנטים שלנו ושל האוקראיניים. האחרונים י"ש, היו עולבים, מגדפים ומתאכזרים בעובדים, כדרכם.

לנשים נאסר מצב הריון. במקרה והאשה ילדה, אנוסה היתה להסגיר את התינוק לידי הגסטפו. לפרקים הצליחה יולדת להחביא את הוולד. כשנודע הדבר לנאצים י"ש, אוי ואבוי היה לאם האומללה וגם לפרי בטנה.

בשאול ובגיהנום זה עבדו אחינו עד חודש דצמבר 1942.

חיסול המחנה

זה היה בהתחלת חודש דצמבר 1942. לאחר פת־ערבית דלה, עייפים ותשושים מרוב יגע ועמל, שוכבים הפועלים על משכבם, מבלי לחוש, כי אכן זהו אחרון לילותיהם. חצות ליל. הגסטפו והאוקראיניים י"ש מקיפים את המחנה, מתנפלים על הפועלים התמימים, יורים בחלק מהם במקום. את יתרם סוחבים לבית־העלמין. ביריות ממיתים וקוברים אותם בקבר אחים.

עם חיסול המחנה, הרי המיליציאנטים שלנו מיותרים. לטפילים נחשבו, על כן נשחטים הם אחד אחד.

אחר השמדתם נותרו מתי־מספר יהודים בגיטו. אחרוני הקרבנות היו ידועים בכינוי: „פולווערטע" או „זאמלער יודן" (בעלי־ערך, אספני פסולת).

האקציה השלישית

בחודש מרץ 1943 נשאר עדיין קומץ זעיר מאחינו המעונים, שחיו חיי כלב. בטרם שחר והם רדומים, אחוזי שינה, מתקרבים אנשי הגסטפו ומשתפי פעולה עמם, האוקראינים, לבתי הגיטו, מוציאים את הישנים במערומיהם למשטח ומשם מובלים בטורים לבית־הקברות, בו נורו ונקברו.

העדים שנשתירו

אחינו שנתחבאו, עוזבים את העיר ומתנדבים לפרטיזנים או מסתתרים שוב אצל גויי הכפרים. בין החיים היה חברי מונדז'ו טירקל. הגרמנים ידעו, כי אי־שם מתחבאים יהודים. אי לכך מאיימים הם בעונש מות לכל מי שיהין לתת מפלט ליהודי או יסייע לכך. כתוצאה מגזרה זו; ברור, כי רק מעט מאד היו קופצים למעשה הצלה.

הגבורים שניספו

לא כל אחינו הוצאו להורג, כצאן לטבח, מבלי להתנגד, מבלי להתמרד. רבים נאבקו ועשו באויביהם. תמות נפשי את גרמנים, אוקראינים!

לא יכלה להיות התמודדות של כוח שוה בשוה. אויב אוכל־אדם, מזוין ומצויד אלף מונים ממנו, אולם למרות זאת נאבקו.

לא אזכור את שמות כל הגבורים שנקמו לפני הרצחם. אך שנים מהם זכורים לי: דודז'ו שינדלר ז"ל (בנו של בן־ציון) ויוסי נַגל (בנו של שלום נגל, בעל המסעדה).

סיום

כה נשמדו, נטבחו, ניספו אחינו. לא רק זקנים שבעי־ימים, חולים חשוכי מרפא, תשושים, אנשים שהגיעה שעתם למות. לא ולא! רובם עוללים, עולי־ימים, בריאים, צמאי־חיים, שואפי־חיים, אוהבי־חיים, חובקים זרועות עולם.

בני כל המעמדות, פועלים, בעלי אומנויות, מלומדים, משכילים, תלמידי חכמים, פשוטי־עם, פקידים, סוחרים, בעלי מקצועות חופשיים.

בני אדם, אשר תודות ליוזמתם, חריצותם, התמדתם, כושרם ותרבותם העלו את רמתה של העיירה, אשר שימשה למופת ולדוגמה לערים ולעיירות אחרות ברחבי גליציה. תנצב"ה.

אסתר יעקובוביץ (וויטאשקא)

בקורי העגום בעיירת־מולדתי אחר מלחמת־העולם השניה

בחודש אוקטובר שנת 1945, אחר תבוסת הגרמנים, שבתי מרוסיה לבובה. בהיותי בלבוב, חשבתי בלבי: הנה נתנת לך שעת הכושר האחרונה לראות במו עיניך את עיירת־מולדתך. על אף הסכנה הצפויה מצד האוקראינים, שנלחמו בבולשביקים, שמתי את פעמי בוליחובה. ואוי לעיני מה שראו! חזיון זוועות!

בעיירה בה רוב תושביה יהודים היו, ואשר פיכו בה חיים יהודיים, ערים ותוססים, שוממה נותרה „ללא יהודים".

האוקראינים התארגנו בקבוצות ביערות, נלחמו ברוסים. הפולנים עקרו למערב פולין והגרמנים נסוגו עם היטלר י"ש לגרמניה.

מזועזעת עד היסוד, נרעשת ונטולת־לשון, התחלתי לסייר ברחובותיה של עיירתי, שמא אפגוש במישהו. הגעתי לסַלינה, בה לא חל כל שנוי, אלא שפועליה רוסיים היו. משם באתי לקטע הרחוב בו גרו סלקה שנייד, ד"ר בלומנטל, פישל ברוקנשטין, חזרתי למושבה הגרמנית עד ל„גשר־הגדול", ברם לא נתקלתי בדרכי בנפש חיה.

הגן הצבורי כאילו אבל היה, על חורבן תושביו. בכנסיה האֻוונגלית, בביה"ס ליערנים ובאולם „סוקול" שממה, דממת־מות.

הגשר הקטן (די לאוקע) למחצה הרוס, מימי הסוקֶל חרבו יבשו. ה„לאָזענעס" נקטמו. בין כך, אין טעם בקיומנו...

בתי המגורים של משהלי טפר, שלמה שָפס, המורה הגדל והרב ר׳ מנדלי לנדוי (דמות הראויה לציון מיוחד) בשממותם עמדו. בית־המרקחת, ביתו של הרב ר׳ יוסף הורביץ ושל קורצר הופצצו. רוב הבתים או שנשדדו, נותצו, או שצבא רוסי חנה בהם.

רחוב בתי־הכנסת ובתי המדרש „די קליינע קלויז", „די פוילישע קלויז", „די סדגורה קלויז", „די גרויסע קלויז" — אבלים, דמומים נצבו וארונות־הקודש ריקים, קודרים וקרעי ספרי־תורה מתגוללים באשפתות.

ה„שול", שכולו אומר הוד והדר, שימש לרוסים כמחסן לסחורות.

בית העלמין ובו קבר אחים, קבר, אשר כרוהו במו ידיהם אחינו הקרבנות הזכים הי״ד, קודם שנורו ע״י המרצחים, חרב, מצבותיו כרותות, גדועות.

כגורל כל הרחובות כן גורלו של הבאהנגאס, ביהח״ר לכסאות והטחנה של ישראל לויפר, אלתר שנייד ויעקב קרמר אמנם נצב, כן גם בית־הדפוס של הירש מרדכי אלנדמן, אך בקרשים כסוהו, כעין קיר. ובית הרב הרוסי, ר׳ שלמה פרלאָוו? בו נערכו חתונות ברוב פאר, בהן השתתף קהל חסידים מכל קצות גליציה, המחותנים המחופשים שהיו רוכבים על סוסים, ממש כקוזאקים, שמחים ועולזים — יתמות ושכול נודפים ממנו. פחד! זוועה!

והלאה מזה, בית המטבחים, הבורסקא של יושי פריי, יודעל קימל וביהח״ר לנרות של יואל הלפרן וה„חדר" של וואלף דינגוט, בכל חדלון ומות.

למראה הכליון החרוץ, החדלון, חשבתי: למי אדמך עיירתי החמודה? הרי לאם שכולה, אבלה דמית, אם שקצה בחייה. עגומה, מדוכאה ומיותמת.

כששפתי ממללות „זכרי ואל תשכחי" עזבתי את תחום־ילדותי שחרב, את עיירת־מולדתי בוליחוב.

נמסר לנו מטעם „יד ושם":

ביום 3 במאי 1946 נגבתה במינכן עדות מפי איש סטרי, שמואל זעליגער (מספר התיק: ארכיון מינכן, עדויות, מספר 191/76) והוא מסר — „בינואר 1942 התנפלו בליל קור איום ז׳נדרמים ואנשי המשטרה האוקראינית על בתי דלת העם (בסטרי), אספו כ־800 איש, וכן הובאו כמה מאות מז׳ידטשוב, מיקאלאיעוו, ז׳ורבנה, כאדארוב, ב ו ל י ח ו ב, דולינה, בויברק וסקולה. כולם הוטענו על עגלות כפריות והעברו להרים. בדרך קפאו רבים. הילדים כמעט כולם קפאו. השאר הושארו בבקתות עזובות של האיכרים. החזקים ברחו וחזרו לסטרי. הנותרים, כלומר כ־80%, גועו מקור ומרעב."

התכן

יזכור־בוך

פאר די בוליחובער קדושים

רעדאגירט פון

יונה און משה־חנינא אשל

ארויסגעגעבן דורך דעם פארבאנד פון די בוליחובער לאנדסלייט אין ישראל

תשי״ז — 1957

דער אדרעס פון דעם פארבאנד :
ש. רינהרץ, חיפה, רח׳ הרצל 19

געדרוקט ביי :
„אות״, דפוס קואופרטיבי בע״מ, חיפה

דאס ווארט פון דער פארוואלטונג

בשעת דער אזכרה אין תל־אביב אין יאר 1954 איז באשלאסן געווארן צו פאראייביקן דעם אנדענק פאר די אונז אלע אזוי טייערע, וואס זענען אומגעקומען אויף קדוש השם אין בוליחוב פון די רוצחישע טמאיתדיקע הענט.

היות ס׳איז פראקטיש אוממעגליך צו שטעלן א מצבה אין בוליחוב גופא, טו׳ן מיר עס אויף אן אנדערן ווירדיקן אופן:

א) אין „יער קדושים״ פון קרן קימת לישראל אויפן וועג קיין ירושלים האבן מיר געפלאנצט 1000 ביימלעך. 900 אויף די נעמען פון די קרבנות, לויט דער שפענדן־ליסטע פון אונזערע לאנדסלייט, 100 ביימלעך אהן נעמן, כדי צו פאראייביקן אויך די קרבנות, וואס האבן נישט איבערגעלאזט קיין קרוב און קיין גואל.

צווישן די ביימלעך האבן מיר געשטעלט א מצבה מיט דער אויפשריפט: „לקדושי קהלת בוליחוב״.

ב) מיר גיבן ארויס דאס דאזיקע „יזכור־בוך״.

דאס בוך דערשיינט מיט א פארשפעטיקונג צוליב 4 טעמים:

1) אונזער ערשטע מי איז געווען געווידמעט אויפצוזאמלען די שפענדן פארן „יער קדושים״;
2) אויס מאנגל אין אדרעסן פון אלע אונזערע לאנדסלייט אין חוץ לארץ;
3) די שוועריקייטן ביים אויפזאמלען פון תוכן און בילדער;
4) אונזער בודזשעט האט נישט דערמעגליכט איבערצוגעבן דאס רעדאגירן און איבערזעצן באצאלטע פרעמדע כחות.

דער אומפאנג, תוכן און די בילדער זענען אפשר ווינציק. מיר מוזן אבער צופרידן זיין אויך דערמיט, ווייל די מיטל וואס זענען אונז צו פארפיגונג געשטאנען זענען נישט גענוגענד געווען.

דעם היסטארישן טייל האט געשריבן אונענטגעלטליך אונזער זעהר חשובער לאנדסמאן, דער באקאנטער געשיכטסשרייבער און פעדאגאג, ד״ר מישל הענדעל, וועלכער האט אוועקגעגעבן זיין בעסטע צייט און מי. מיר דריקן אים דערפאר אויס א גאר הארציקן יישר כח.

דעם היסטארישן טייל האט אויף יידיש איבערזעצט אונזער ידיד, דער סטריער לאנדסמאן, שלמה אלטבויער. מיר דאנקען אים פילמאל פאר זיין פרייוויליקער מיפולער ארבעט.

דאס רעדאגירן פון די אנדערע טיילן פון בוך, איבערזעצן און קאריגירן האבן פרייוויליק און אונענטגעלטליך אויף זיך גענומען יונה עלענדמאן—אשל און משה חנינא הויזמאן—אשל, וועלכע האבן קיין מי נישט געשפארט.

מיר קענען שטאלץ זיין, אז נאר מיט אייגענע כחות האבן מיר די זאך צושטאנד געבראכט.

דאביי אונטערשטרייך איך, אז א דאנק דער ענערגיע און אומבאגרעניצטער, אינטערעסענלאזער מסירות נפש פונם חבר משה חנינא הויזמאן—אשל איז די זאך אונז געלונגען. מיט רעכט קען איך זאגן, אז ער איז דער „גייסטיקער פאטער״ פונם בוך בכלל. — אים און זיין פרוי יונה זאגן מיר: **יישר כחכם!**

אויך דאנקען מיר די ח״ח יוסף אדלער, די ברידער בענא און מאקס רייסמאן פאר זייער צושטייער צו דעם טייל פון בוך, וואו עס ווערט געשילדערט דער טראגישער אומקום פון דער בוליחובער קהלה.

מיר האבן לכתחלה געקלערט צו פארעפענטליכן אינם היסטארישן טייל פון בוך די זכרונות פון ר׳ בער בוליחובער. — דאצו האט אונז אנגעשפארנט דער באקאנטער געלערטער, ד״ר א. י. בראווער. ליידער אבער זענען מיר אויס פינאנציעלע סבות געצוואונגען געווען דארויף צו פארציכטן.

מיר האבן דיסבעציגליך זיך געווענדעט צום „מוסד ביאליק״, וועלכער האט אונז פארשפראכן, אויף עמפפעלונג פון פרופ׳ ב״צ דינור, ביי דער ערשטער געלעגנהייט ארויסצוגעבן א פארבעסערטע אויפלאגע פון די שריפטן אונטער דער רעדאקציע פון ד״ר א. י. בראווער.

דער לייטונג פון „מוסד ביאליק״, פראפ׳ ב״צ דינור און ד״ר בראווער דריקן מיר אויס אונזער פולסטע אנערקענונג פאר זייער גוטן ווילן.

מיר דאנקען אויך אלע אינסטיטוציעס און יחידים, וואס האבן אונז פארהאלפן צום ארויסגעבן פונם בוך בכלל.

מיט צופרידענהייט אונטערשטרייכן מיר, אז די דרוקעריי „אות״ און בעיקר דער ח׳ אריה שענטאל האבן זיך די גרעסטע מי געגעבן ביים דרוקן פונם בוך, און דערפאר דריקן מיר זיי אויס א שיינעם דאנק.

אונזער דאפעלטער פלאן איז פארווירקליכט געווארן א דאנק דער איבערגעגעבענער ארבעט פון אלע קאמיטעט־מיטגלידער, וועלכע האבן זייער צייט און מי נישט געשפארט און די אויף זיי ארויפגעלעגטע פליכטן בנאמנות ערפילט.

מיר גיבן אב דעם גרעסטן כבוד און דרך ארץ די אלע בוליחובער קריסטן, וועלכע האבן אויס־באהאלטן ביי זיך איינצעלנע יידישע משפחות, טראץ די סכנות נפשות, וואס האט זיי געדראט, באם די נאצי־רעגירונג וואלט דאס ענטדעקט.

דאס בוך ווידמען מיר דעם הייליקן אנדענק פון אלע בוליחובער יידן, וואס זענען אויפן גרויזאמסטן אופן פארטיליגט געווארן פון די היטלערישע און אוקראינישע מערדער—באנדיטן. אויך דעם הייליקן אנדענק פון די נישט־יידן, וואס זענען אומגעקומען פאר זייערע הומאנע מעשים, ווילנדיק ראטעווען יידישע נפשות.

זאל דאס „יזכור־בוך״ דינען פאר די קומענדיקע דורות אלס עדות פון אונזער מארטיראָלאָגיע.

אין נאמען פון דער פארוואלטונג
מ י כ א ל (מעך) ש נ ע ו ו י י ס

די פארוואלטונג־מיטגלידער:

(לויטן א״ב)

אשל יונה
אשל משה חנינא
ד״ר הענדעל ליפא
וועבער אברהם
טירקעל דבורה

לוסטיג פנינה
מעסינגער יהודה ז״ל
ריינהארץ שמואל
שנעוויס מיכאל

דאס ווארט פון דער רעדאקציע

מיט ציטערניש, הייליקער ערפורכט, און מיט אויפריכטיקער פאר־אנטווארטליכקייט זענען מיר צוגעטרעטן צו רעדאגירן דאס דאזיקע בוך.

א ציגל נאך א ציגל און זיינע יסודות זענען געלייגט געווארן.

געערטער לייענער!

ווערסט אונז אנטשולדיקן, ווען דו וועסט נישט געפינען אין דעם היסטארישן טייל מאטעריאל פון דער תקופה פון נאכן יאר 1900. צו אונזער גרעסטן באדויערן האבן אונז אויסגעפעלט סיי שריפטליכע און סיי מינדליכע מקורות.

די קאפיטלען פון טאג־טעגליכן לעבן און פאלקלאר זענען נישט געשריבן פון פראפעסיאנעלע שרייבער, געניטע רעדאקטארן — דאס איז א זאמלונג פון זכרונות און איבערלעבענישן, א לעבנס־אפשניט פון אונזער שטעטעלע; איבער מענשען, דערשיינונגען, ראנגלענישן, האפנונגען און שטרעבונגען.

צוליב סיבות, נישט פון אונז אפהענגיקע — פעלן אין צווייטן טייל פון בוך שילדערונגען איבער א טייל יוגנט־באוועגונגען און פאריינען, צ.ב.: פארשידענע צדקה־אנשטאלטן, די עליה פון די זקנים (אין דער „חלוקה"־תקופה), שילן, קלויזן, מנינים, כלי־זמרים, בעלי־מלאכות, ספעציעלע פאכן, וואס כאראקטעריזירן בוליחוב און איר סביבה.

אין די קאפיטלען וועגן אומקום פון אונזער קהלה, וועט דער לייענער זיך אנטרעפן אויף דאפעלטקייטן; ח' אדלער האט פאראלגעמיינערט זיינע שילדערונגען, — די ברידער רייסמאן שילדערן די לאגע אין דער פארם פון פערזענלעכע איבערלעבענישן.

וועגן דעם אויסלייג „בוליחוב" — האבן מיר זיך סומך געווען אויף די מקורות (זכרונות ר' דב מבוליחוב).

צום באדויערן זענען אייניקע אפהאנדלונגען נישט איבערזעצט געווארן פון העברעאיש אין יידיש.

דער יידישער אויסלייג אין בוך איז נישט קיין איינהייטליכער צוליב 2 טעמים: 1) די איבערזעצונג איז נישט געמאכט געווארן פון איין מענש — 2) מיר האבן געוואלט רייזן צום לייענער אין פשוטן „בוליחובער" לשון.

וועגן פעלערן, מאנגעל פון מאטעריאל א.א.וו. בעטן מיר ביים לייענער אנטשולדיקונג.

*

זאל דאס בוך, טראָץ זיינע פעלערן, זיין א שטיקל טרייסט פאר אונזערע לאנדסלייט און פריינט! הלואי, זאל יעדער אין אים געפינען אן אפקלאנג פון דעם וואס ס׳איז געווען — ס׳איז פארלוירן געגאנגען — און ס׳אז מער נישטא!

זאל דאס בוך נישט זיין סתם א „צירונג” אין ביכער־שאנק!

זאלן אונזערע קינדער געפינען אין אים א פאראינטערעסירונג. ליינענדיק אים, וועלן זיי זיך איבערצייגן, אז זיירע פארגענגער זענען געווען א לעבעדיגער טייל פון א וויברירנדיגן קערפער, און אז אין די באדינגונגען פון שווערן גלות-לעבן האבן זיי אויסגעשטאלטיקט אייגענע לעבענספארמען, — און וואס ס׳איז פארלוירן געגאנגען דעם נאציאָנאלן פאַנטעאָן מיט זייער טראגישן אונטערגאנג!

נעמט אן דאס בוך אזוי ווי עס איז!

אונזערע כוונות זענען געווען אויפריכטיגע.

יזכור

בוליחוב,

דיר, אונדזער שטעטעלע,
אויף דער וועלט־מאפע אזוי ווינציק, קליין —
אונדז אזוי טייער און הייליק —
אייך, טאטעס און מאמעס,
זיידעס און באבעס,
שוועסטער און ברידער,
פריינט און חברים —
למדנים און משכילים,
ארבעטער און הארעפאשניקעס,
חלומדיקע, שטרעבענדיקע יוגנט,
דעם ציל נישט דערגרייכט —
א מצבה שטעלן מיר אייך !
אייער ריינע, אומשולדיקע געשטאלט

וועלן מיר אייביק געדענקען!

מיר שווערן!

ד״ר מ. הענדעל

די געשיכטע פון די יידן אין בוליחוב אין סוף פון 18־טן יאָרהונדערט

(לויטן בוך „זכרונות פון ר׳ בער בוליחובער״ און אנדערע קוועלן)

א. הקדמה.

צווישן די וואוין־ערטער פון די יידן אין דער פארגאנגענהייט זענען פאראן ווייניק שטעט, וואס זענען זוכה געווען באשריבן צו ווערן פון זייערע צייט־געגאסן, וואס אויף זייער גרונט זאלן מיר באקומען א פאָרשטעלונג וועגן דעם גייסט פון דער שטאט און פון דער קהלה, וועגן אירע פערזענליכקייטן און אירע עסקנים, וועגן דער אטמאספער, וואס רינגעלט איר אַרום. אין דער מאס, ווען מיר גייען צוריק צו די פריערע תקופות, פארמינערן זיך די באשרייבונגען. אַ ייד האט גענומען א פען אין האנט נאר צו שרייבן דברי תורה און וועגן יראת־שמים, אנדערע זאכן, וואס האבן נישט צו טון מיט תורה און יראת שמים זענען „בלאָטע״ אין זיינע אויגן. דערפאר שטעלן נישט ארויס אין פאדערגרונט זייער פערזענליכקייט — די מחברים, וואס שרייבן וועגן זיך; און ווען מיר לערנען טראַץ דעם פון זייערע ספרים וויכטיקע פרטים וועגן זייער לעבן און זייערע געשעפטן, וועגן זייער משפחה און באקאנטן־קרייז, וועגן זייערע פאראינטערעסירונגען און שטרעבונגען, — איז דאס נישט דערפאר, וואס זיי ווילן פאראינטערעסירן דעם לייענער מיט די דאזיקע פרטים — נאר בשעת דער מחבר שילדערט גאטס גרויסקייט און בארמהערציקייט, וואס האט אים געראטעוועט בשעת ער איז געווען אין א צרה, אדער ער האט אים געפירט אויפן וועג פון גליק — ווערן מיר איבאַיינוועגס געוואר אויך אנדערע פרטים. דערפאר זענען דאפלט וויכטיק פאר אונז די זכרונות פון ר׳ בער בוליחובער — וואס א דאנק זיי איז אונז געלונגען אריינצובליקן אין דעם לעבן פון א יידישער קהלה אין גאליציע, דרום־פוילן אין 18־טן יארהונדערט.

ב. דאס גרינדן פון דער שטאדט און די פריווילעגיעס פון די איינוואוינער.

בוליחוב איז נישט קיין אלטע שטאדט. מיט בערך 350 יאר צוריק איז זי גע־גרינדעט געווארן דורך דעם פריץ ניקאלאי געדזינסקי. ער האט פארוואנדעלט איינע פון זיינע דערפער אויף א שטאדט אין דער האפנונג צו פארגרעסערן דאדורך זיינע הכנסות.

זיין כוונה איז געווען צו פארשטערקערן די קאלאניזאציע פון די יידן און א דאנק זייער ווירטשאפטליכע אקטיוויטעט צו פארגרעסערן זיין פארמעגן. די פריווי־לעגיעס, וואס ער האט פארשפראכן די איינוואוינער פון דער שטאדט, האט ער איבערייכט צום קעניג און אין יאר 1603 זענען זיי באשטעטיקט געווארן. די דאזיקע פריווילעגיעס זענען גאר וויכטיקע: קודם כל איז די יידן פארזיכערט געווארן די גלייכבארעכטיקונג מיט די גוישע איינוואוינער. דאן האט געדזינסקי פאראויס באפרייט אלע איינוואוינער פון אסך פארפליכטונגען, מיט וועלכע סאיז באלאסטעט געווארן בעיקר די דערפישע

באפעלקערונג, אזוי למשל: צו ליפערן טראנספארט־מיטל, צוצושטעלן מענשן צו בויען וועגן און שטראָזן, צו פארעכטן בריקן אין זיינע פאסעסיעס, מעשר פון שערן די שאף, מעשר פון די בינשטעק וכו׳. די איינציקע פליכט, וואס ער האט יא ארויפגעלעגט איז געווען צו היטן דעם שלוז, כדי דאס וואסער זאל חלילה נישט איבערפלייצן די ארומיקע פעלדער. און אזוי ווי יעדער סוחר איז געווען פאראינטערעסירט צו האלטן זיין געוועלב אין מיטן שטאדט, האט ער פארשפראכן דאס רעכט צו בויען הייזער און געוועלבער אין רינגפלאץ. דערצו האט ער יעדן בעל הבית צוגעטיילט פאר גאר ווייניק געלד א שטיקל באדן פאר א גארטן. א חוץ דעם האט ער א חסד געטון מיט די יידן און זיי געשענקט א פלאץ צו בויען א שוהל, א בית הקברות. אויסערדעם האט ער בפירוש פארשפראכן, אז אויב נעבן דער שוהל וועט מען אויפבויען א וואוינונג פארן חזן און שמש, וועט דאס הויז אויף אייביק זיין באפרייט פון שטייער.

אחוץ דיווירטשאפטליכע הנחות זענען פארזיכערט געווארן די יידן צוויי גאר וויכטיקע פאליטישע פריווילעגיעס, דהיינו, זיי זענען בארעכטיקט צוזאמען מיט די קריסטן צו וויילן א בירגערמייסטער און א „ראדא מיעיסקא״ (שטאדט־ראט). און אויב א גוי וועט זיך לאדן מיט א יידן, וועט ער געמשפט ווערן דירעקט פון דעם פריץ אדער זיין ממלא מקום. בשעת דעם משפט און פסק דין מוז זיך אויך באטייליקן א פארטרעטער, א נכבד פון די יידן, דאגעגן ווערט גאר נישט דערוועגט וועגן א משפט צווישן א יידן מיט א יידן, ווייל סאיז זעלבסטפארשטענדלעך, אז אין אזא פאל קומט פאר דער משפט אין דער קהלה און דער דערוועגטער נכבד (זקן היהודים) פארטרעט די קהלה כלפי חוץ. סווערן אויך נישט דערוועגט סכסוכים צווישן א גוי מיט א גוי. ווייל סאיז זעלבסטפארשטענדלעך, אז אין אזא פאל קומט פאר דער משפט אין שטעדטישן אדער רעגירונגס־געריכט. אבער אין נאכטרעגליכן געזעץ פון יאר 1660 געפונען מיר א פאראגראף, לויט וועלכן דאס שטעדטישע געריכט קאן ארויסגעבן א פסק דין אין א משפט צווישן א יידן און א גוי, נאר אין דער אנוועזנהייט פון א יידישן נכבד. פארשידענע דאקומענטן באווייזן, אז אין שטעדטישן געריכט האט זיך תמיד באטייליקט א פארטרעטער פון דער קהלה.

אלס באווייז, אז די אלע פריווילעגיעס זענען געווען נישט נור אנגעשריבן אויפן פאפיר, און מען האט זיי אין טאג־טעגליכן לעבן דורכגעפירט, וועט אונדז דינען די טאטזאך: אין דער שבועה פונם בירגערמייסטער נאך די וואלן אין יאר 1660, איז פארהאנען א פונקט: „איך שווער צו לעבן בשלום מיט אלע בירגער, רעמיש־, גריכיש־קאטאלישע און יידן, ארם און רייך. כוועל אפהיטן און פארטיידיקן די פריווילעגיעס פון אלע נאציעס.״

די כוונות פון געדזינסקי זענען געווען באמת גוטע, אבער די צייט האט נישט צוגעשפילט. די טאטארן האבן אפט די שטאדט איבערפאלן און אין יאר 1678 איז געצוואונגען די קהלה צו נעמען א הלואה ביים פריץ, וועלכער איז געווען אין דערזעלבער צייט דער בישאף פון לעמבערג. סאיז כדאי צו באמערקן, אז דאס פארהעלטניש צווישן די יידן און די גויים איז געווען פריינטליך און אנשטענדיק. און די גויים האבן זיך באציגן צו די יידן מיט דרך ארץ און כבוד. א באווייז דאפאר: אין זשידאטשוב איז פארברענט געווארן דער ארכיוו, אין וועלכען מ׳האט אפגעהיט דאס דאקומענט, וואס

האט פארזיכערט די פריווילעגיעס און דאס געגענזייטיקע פארהעלטניש צווישן די יידן און די גויים. בשעת מ'האט געדארפט איינטראגן אויפסניי די דאקומענטן ביי דער רעגירונג, האבן אלע איינוואוינער פון דער שטאדט אויסגעקליבן גראד צוויי יידן, וועלכע זאלן דאס דורכפירן.

ג. די שטאט און אירע „בעלי־בתים" אין 18־טן יאר־הונדערט.

די שטאט ליגט צופיסנס פון די קארפאטן. די צאל פון די יידישע איינוואוינער, אין 18־טן יאר־הונדערט — און זיי זענען דער רוב פון דער באפעלקערונג פון שטעטל — איז נישט באדייטנד גרויס; זי פארמאגט קנאפע טויזנט נפשות, אריינגערעכנט די 13 ארומיקע דערפער, וועלכע בילדן צוזאמען מיט די יידישע שטאטישע איינוואוינער איין קהלה. דוכט זיך, זייער א קליינע קהלה — פארגעסט אבער נישט, אז צו יענע צייטן זענען די גרויסע שטעט אויך געווען קנאפ באפעלקערט. די שטאט בראד, וועלכע איז געווען א „עיר ואם בישראל" האט צו יענער צייט פארמאגט 7000 נפשות; און אפילו לעמבערג, די הויפט־שטאט פון גאליציע, אין וועלכער ס'האבן זיך קאנ־צענטרירט נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה קרוב צו אכציק טויזנט יידן, פארמאגט צום סוף פון 18־טן יאר־הונדערט נישט מער ווי זיבן טויזנט יידן.

דאס שטעטל בוליחוב איז געווען, ווי מיר האבן געזען — אזוי ווי פיל אנדערע פוילישע שטעט — א „פריוואט"־שטאט, ד. ה.: א גיט פון א פריץ, וואס גייט איבער בירושה צו זיין משפחה. אזוי ווי יעדער אנדער פארמעגן קען דער „שטאט־באלעבאס" פארקויפן די שטאט צו אנדערע באלעבאטים, פארבייטן זי, פארדינגען זי צו א ארענדאר, וואס געפעלט אים, און וואס פארזיכערט אים א פיינע הכנסה פון די שטייערן פון די שטעטישע איינוואוינער, פון זייערע געשעפטן, פון דעם באארבעטן באדן וואס ארום די שטעט א.א.וו. ארענדארן זענען געווען על פי רוב יידן. אמאל זענען זיי באריי־כערט געווארן פון די דאזיקע ארענדעס, און א אנדערש מאל זענען זיי גאנץ פאראָרימט געווארן, ווען דער פריץ האט געפאדערט א צו הויכן פרייז, אדער ער האט פעסטגעשטעלט לויט זיין איינזען דעם פאכט־קאנטראקט. א מאל באשליסט דער פריץ צו פירן אליין זיינע געשעפטן דורך זיינע בעאמטן, און דער יידישער ארענדאר גייט ארויס „נקי" פון גאנצן עסק. אין די זכרונות פון ר' בער ווערט פיל דערציילט וועגן די ארענדע־עסקים. א מעשה מיט א גרויסן עושר פון שכנותדיקן שטעטל, וואס האט געהאלטן אין ארענדע גיטער פון די פריצים, „— ער איז געווען באהאוונט אין פעלד־ארבעט און אין פי־צוכט" און ווען עס בייט זיך דער שטאט־באלעבאס „— וויל ער קיינעם נישט פארדינגען זיינע גיטער, נאר ער פירט זיי אליין". זיינע גיטער ווערן פארוואלטעט פון זיינע בעאמטן, און דער יידישער ארענדאר בלייבט אן פרנסה.

אין ר' בער'ס צייטן איז די שטאט געווען אונטער דער הערשאפט פון א גלח, וועלכער האט געהאט געשעפטליכע באציונגען מיט יידן. ר' בער נוצט אויס די באציונגען לטובת הכלל. ס'האט פאסירט, ווען די שטאט־באלעבאטים האבן זיך גע־טוישט, האט די בוליחובער יידן געדראט א גרויסע סכנה. די געשיכטע איז אזעלכע; דער פריערדיקער שטאט־באלעבאס האט אנגעוואוירן פיל געלט ביי שפילן אין קאָרטן,

און ביי זיין פינאנציעלער ענגשאפט, האט ער פארקויפט די שטאט זיין שוואגער, וואס האט פאר איר באצאלט א צו הויכן פרייז. וויל ער פטור ווערן פון דער קניה, פארקויפט ער די שטאט א צווייטן. דער נייער קונה זוכט מיט פארשידענע מיטלען צו פארגרעסערן זיינע הכנסות, און ער האלט, אז ס׳לוינט זיך אים איבערצופירן א טייל פון די בוליחובער איינוואוינער אין איינעם פון זיינע דערפער, כדי זיי זאלן דאס דארף פארוואנדלען אין א שטאט. „ווען די מענשן פון שטאט האבן דאס געהערט, האט קיינער נישט געוואלט אוועק פון דער שטאט, וואו ער איז געבוירן און דערצויגן געווארן.״ די בעאמטן פון דעם שטאט־באלעבאס האבן צוגעזאגט די קאנדידאטן פון דער נייער קאלאניזאציע „גרויסע גליקן״, אבער ווען זיי האבן געזען, אז זייערע רייד ווערן נישט אנגענומען, האבן זיי זיך באנוצט מיט געוואלט און צוואנגס־מעטאדן און האבן געצוואונגען א טייל איינוואוינער צו בויען הייזער אין דער נייער שטאט. די ווידערשפעניקע זענען ארייגעזעצט געווארן אין תפיסה, וואס איז באשטימט געווארן אין ר׳ בער׳ס הויז, און דוקא אין די צימערן וואס זענען אפגעטיילט געווארן פאר א בית־הכנסת, און די קהלה האט געליטן „יגונות, דאגות און צער״. ערשט נאכדעם, ווי ר׳ בער׳ס ברודער האט זיך משתדל געווען, איז בטל געווארן די ביטערע גזרה און די קהלה האט אפגעאָטעמט. נאכדעם וואו דעם פריץ איז נישט געלונגען צו גרינדן דעם נייעם ישוב, האט ער זיך געוואלט אפרעכענען מיט זיינע יידישע אונטערטאנען און ער האט זיי געצוואונגען צו פאכטן די שטאט־הכנסות, — דער עיקר די קרעטשמעס און מילן — פאר פאכט־געלט, וואס איז פארבונדן מיט דערלייגן געלט. און דער גורל איז אויסגעפאלן אויף ר׳ בער׳ן. דער ענין האט אים נישט געשמעקט. „אבער ווער קען ביישטיין א תקיף״, בפרט אז אויך דער רב פון דער קהלה האט אים געראטן אנצונעמען די ארענדע, מיינענדיק, אז די באציונגען מיט דעם שטאט־באלעבאס וועט פארזיכערן די איינוואוינער שוץ כלפי אנדערע שררות. וואס די בוליחובער יידן האבן ביי זיי געליגן געלט און זיי האבן נישט געהאט די מעגליכקייט אפצוצאלן זייער חוב צום באשטימטן טערמין. נאך לאנגע וואקלענישן באוויליקט ר׳ בער אנצונעמען די ארענדע, מיט נאך עטלעכע שותפים. דאס געשעפט איז נישט געלונגען, און נאך א געוויסער צייט איז ער געצוואונגען צו בעטן א הנחה פון פאכט־געלט, באגרינדענדיק זיין ביטע מיט דער טענה, אז ער האט איבערגענומען דאס געשעפט, נישט כדי צו פאַרדינען, „נאר אפצוהיטן די הכנסות פון שררה״.

דער באלעבאס פון שטאט איז פארפליכטעט צו באשיצן די קהלה. אבער די דאזיקע פליכט קען ער נישט אויספירן אין געוועגליכע צייטן, און אודאי נישט אין אומרואיקע צייטן, אין צייטן פון מלחמות מיטן אויסערליכן שונא, בשעת אינווייניקע מלחמות, אדער סתם ווען ס׳בושעווען אין לאנד רויבער־באנדעס. פון דער צווייטער זייט וויל דער באלעבאס פון שטאט באשיצן זיינע יידן — פון זיין טובה וועגן — ווייל מאכט דער ייד געשעפטן, וואקסן אויך דעם פריץ׳ס הכנסות; אלא נישט, פארמינערן זיך אויך זיינע הכנסות.

מיט די ספעציעלע שטייערן, וואס זענען ארויפגעלייגט געווארן פון שטאט־אייגענטימער אויף דער קהלה איז אויך געווען דער „שכר הרבנות״, וואס די קהלה האט געצאלט יאר־יערליך פון די שחיטה־הכנסות און אויך פון גארטלען שטייער, וואס

איז געווען אין די הענט פון קליינע סוחרים. נישט איינמאָל איז די קהלה געווען אין א פינאנציעלער געדריקטער לאגע און זי האט נישט געקענט באצאלן די שטייערן, און ר׳ בער איז געווען איר מליץ, אנשרייבענדיק ביטעס וועגן הנחות און פארלייכטערונגען.

ביז אַהער, די באציונגען פון דער יידישער באפעלקערונג צום שטאט־אייגנטימער. די קהלה האט אָבער געהאט אויך א באציונג צום קעניג — דעם אויבערהערשער פון לאנד, — די באציונג האט זיך דערעיקרשט אויסגעדריקט אין צאלן שטייערן. די הויפט־שטייערן לטובת דעם לאנד זענען געווען: שטייער פון געטראנקען און קאפּ־שטייער. דער ערשטער שטייער ווערט געצאלט דירעקט דער צענטראלער מלוכה־קאסע, דער צווייטער — און דאס איז דער עיקר־שטייער, וועלכער איז געווארן אפגעשאצט דורך דער יידישער זעלבסט־פארוואלטונג, — דעם וועד ארבע הארצות פאר די יידן פון גאנצן לאנד, און איז אויפגעמאנט געווארן פון דער צענטראלער מלוכה־קאסע פון יעדער קהלה באזונדער, אזוי ווי דער וועד האט אפגעשאצט. דאס פארנעמען זיך מיט דעם שטייער איז געווען איינע פון די הויפט־אויפגאבן פונ׳ם וועד אין זיינע באציונגען צום יידישן ישוב אלס ארגאניזירטע קערפערשאפט און צווישן די צענטראלע מלוכה־אינסטאנצן.

ד. די קהלה און דער וועד פון ארבע הארצות.

די קהלה אין יעדער שטאט און דער וועד פון ארבע הארצות פון פוילן [1], זענען געווען די אינערליכע יידישע אינסטאנצן; די פוילישע יידן זענען געווען אונטערלעגן צו דריי אינסטאנצן: צום מאגיסטראט און צום פריץ פון שטאט (אויב די שטאט איז געווען אין רשות היחיד), צו די צענטראלע מלוכה־אינסטאנצן און צו זייער אייגענער זעלבסט־פארוואלטונג, וועלכע זיי האבן זי זייער רעספעקטירט, ווייל ס׳איז פארט געווען אייגנס [2]. ר׳ בער דערמאנענדיק א יידן, וועלכער פילט אויס א פונקציע אין דער זעלבסט־אָנפירונג, פארגעסט קיינמאל נישט אים אָנצורופן מיטן געהעריקן טיטל: „שתדלן דארבע הארצות״, „ראש מדינה״, „האלופים ראשי מדינות״, „הקצינים, הראשים והמנהיגים״ — די דאזיקע אויסדרוקן ווערן פיל מאָל ווידערהאלט אין זיין ספר.

די קהלה, אלס ארטיקע יידישע אינסטאנץ, האט אנגעפירט מיט די גייסטיקע און מאטעריעלע ענינים פון יידישן ישוב, זי איז ארויסגעטרעטן אלס פאָרשטייערין פון ארטיקן יידישן יישוב פאר אויסערליכע פאקטאָרן: — קעניג, גלחים, פריצים א.א.וו. כדי אָנצופירן מיט דער קהלה, איז זי געווען געצווונגען ארויפצולייגן אויף דער באפעלקערונג אינערלעכע שטייערן — דירעקטע שטייערן, וואס ווערן אויפגעמאָנט פון יעדן איינוווינער — און שטייערן אויף ארטיקלען פון ערשטן געברויך ווי הייוון שטייער און אָפּצאָלן פאר אינסטיטוציעס, וואס די קהלה האט אויפגעשטעלט לטובת די איינוווינער, ווי די שחיטה, עפענטליכע געוויכטן און מאסן. ר׳ בער דערציילט אונז ווי אזוי ער האָט איינגעקויפט פאר דער קהלה נייע געוויכטן און וויפיל ס׳איז געווען די הכנסה פאר דער דערלויבניש צו באנוצן זיך מיט די געוויכטן און מאסן פאר האָניק. דער עיקר האָט זיך די קהלה באשעפטיקט מיטן אויפמאָנען דעם קאָפּ־שטייער. דער דאָזיקער שטייער, וועלכער האָט שווער געלאסטעט אויף דער יידישער באַפעלקערונג אין דער פוילישער מדינה, איז געווען אין דער העלפט פון 16־טן יאָרהונדערט צען

טויזנט זלאָטעס. אין משך פון דער צייט איז די שטייער־סומע געוואקסן און האָט דערגרייכט אין אָנהויב פון 18־טן יאָר־הונדערט צו דער סומע 220.000 זלאָטעס. דער וועד ארבע הארצות האָט צוטיילט די סומע צווישן די קהלות. וועגן דער דאָזיקער צוטיילונג האָבן זיך געפירט אונטערהאנדלונגען צווישן די קהלות און דעם וועד. ווייל ס׳האָט עפטערס פאסירט, אז געוויסע קהלות זענען נישט געווען בכח צו באצאָלן דעם ארויפגעלייגטן שטייער. דאָס האָט אויך פאסירט מיט דער בוליחובער קהלה אין דער העלפט פון 18־טן יאר־הונדערט, ווען די שטאָט איז פארברענט און צוראבירט געוואָרן, אסך איינוואוינער האָבן זי פארלאָזן, דאָס האָט געבראכט שאָדן דער קהלה דריי הונדערט טויזנט זלאָטעס. די קהלה האָט זיך תיכף געווענדעט צום וועד מיט א אויספירליכן מעמאָראַנדום און זי האָט געבעטן א הנחה פונ׳ם קאָפּ־שטייער, זי האָט אויך דערלאנגט א מעמאָראַנדום דעם שטאָט־אייגנטימער, ער זאָל מליץ זיין פארן פינאנץ־מיניסטער. די אלע רייד האָבן נישט געפונען קיין אָפּקלאַנג אין די הויכע פענסטער. די פירער פון וועד האָבן געגעבן א נישט פארפליכטענדע תשובה, און דער פינאנץ־מיניסטער האָט ארויפגעלייגט די שולד אויפן וועד: „וואָס קען איך טון, נאָכדעם ווי די שאצערס האָבן אָפּגעשאצט און ס׳זענען צוטיילט געוואָרן די אסיגנאַציעס[3] דורך די פירער פון וועד אין אלע קרייזן, די בוליחובער קהלה דארף נאָר בעטן די שכנות־דיקע קהלות זיי זאָלן באוויליקן צו שפענדן לטובת דער אָפּגעברענטער קהלה, כדי זי זאָל קענען באצאָלן דעם קאָפּ־שטייער[4]". „די קהלה איז געווען פארווירט און צעשראָקן מחמת די רעפּרעסיע פון דעם רייטער־מיליטער, וואָס איז געקומען אויפמאָנען דעם קאָפּ־שטייער." אָבער ר׳ בער טרייסט זיך „גאָט איז א פאָטער און ער וועט נישט פאַרלאָזן זיינע יידישע קינדער"; צוזאמען מיט נאָך שטעטישע איינוואוינער איז מען זיך משתדל ביים שר, וואָס האָט דעם צאָלונגס־באפעל. זיי שילדערן פאר אים דעם גרויסן אומגליק, וואָס איז אויסגעגאנגען צו דער שטאָט; „מענטשן וואלגערן זיך אין די גאסן נישט האָבנדיק קיין דירה, און ס׳איז א גרויס רחמנות אויף זיי און ווי אזוי קען מען ביי זיי בעטן געלט[5]. דאָס דאָזיקע שתדלנות, וואָס האָט פארשטייט זיך געקאָסט געלט, האָט געבערענגט פרוכט; דער ענין פון אפצאָל איז אָפּגעלייגט געוואָרן ציטווייליק ביז דעם קומענדיקן צוזאמענפאָר פון וועד. דער צוזאמענפאָר איז פאָרגעקומען אין בראָד, פון דער בוליחובער קהלה איז געפאָרן א דעלעגאציע מיט דער באטייליקונג פון ר׳ בערס ברודער, און ס׳איז דערגרייכט געוואָרן א פשרה, אז דעם קאָפּ־שטייער זאָל מען נישט באצאָלן מיט־אמאָל, נאָר אין ראטן אין משך פון 3 יאָר (פארשטייט זיך מיט א פראָצענט־צולאַג) ווייזט אויס, אז בנוגע דעם אָפּלייגן פון קאָפּ־שטייער־אָפּצאָל איז דער בוליחובער קהלה אַרויסגעקומען א טובה. — ר׳ בער פארזיכערט אונז וועגן דעם צו דערציילן, אבער אין זיינע זכרונות איז מער וועגן דעם קיין ידיעות נישט פאראן.

מיט דער צייט איבערצייגט זיך די פוילישע רעגירונג וועגן דער אומבאקוועמ־ליכקייט פון איינאָרדנען דאָס איינמאָנען דעם קאפּשטייער־אָפּצאָל דורך דער אָרגאניזירטער יידישער קערפּערשאפט. די עקאָנאָמישע נויט, וואָס האָט ארומגענומען דעם יידישן ישוב אין 18־טן יאָרהונדערט, ווען די פרנסה און זיכערהייטס־יסודות זענען ארונטערגעריסן געוואָרן — און מ׳האָט באדארפט אינוועסטירן ריזיקע סומעס צו באשיצן דאס לעבן און די פרנסות, איז דער וועד געזינקען אין גרויסע חובות, און ער איז

נישט געווען בכוח אָפּצוצאָלן זיין חוב דער מלוכה־קאסע; און די פּאָליאקן האבן זיך געשטעלט די פראגע, צו וואָלט נישט גלייכער געווען ארויפצולייגן דעם שטייער אויף יעדן יידן באזונער אָן דער פארמיטלונג פון וועד; אויב אזוי, איז דער וועד מער נישט נייטיק. ס'זענען נאָך געווען אינערליכע פאקטאָרן, וואס האבן אפּגעשוואכט די קאָמפּעטענץ פון וועד: קריגערייען און אינטריגעס, דאס שטעלן אין פאדערגרונט פערזענליכע אינטערעסן אויפן חשבון פון כלל, די הערשאפט פון א קליינע צאָל גבירים איבער די פאָלקס־מאסן און אויסנוצן די ארימע באפעלקערונג א.א.וו. דאָס האָט דערפירט דערצו, אז אין יאר 1764 האָבן די פּאָליאקן מבטל געמאכט די צענטראלע יידישע אינסטאנץ, און האָבן ארויפגעלייגט א דירעקטן שטייער אויף יעדן ייד. — פון איין יאָר און ווייטער — אין דער הויך פון 2 זלאָטעס א יאר, וועלכע איז אבער ווייטער איינגעמאָנט געוואָרן דורך די קהלות. דאס איינפירן דעם נייעם שטייער, האָט געדארפט דורכפירן א פאָלקס־ציילונג. צו דעם צוועק האָט די רעגירונג נאָמינירט אין יעדער שטאָט א קאָמיסיע פון קהלה־פאָרשטייער אונטערן פארזיץ פון א פוילישן פריץ. די קאָמיסיעס האבן באדארפט דורכצופירן די פאָלקס־ציילונג און פון די מאטעריאלן, וואָס זענען אפגעהיטן געוואָרן אין די ארכיוון ווערן מיר געוואר א סך פרטים וועגן דער צאל פון יידן, זייער פאמיליען־צוזאמענשטעל, און אין א געוויסער מאס אויך וועגן זייערע פרנסות. אויך די בוליחובער יידן האבן דורכגעמאכט די ציילונג, און ס'זענען געציילט געוואָרן אכט הונדערט און דריי און אכציק נפשות; די שווערע גזרה וועגן דעם שטייער־אפצאָל האָט גורם געווען דערצו, אז פיל ארימע מענטשן האָבן זיך נישט באטייליקט אין דער ציילונג; פאקטיש זענען נאָך געווען קנאפּע 400 נפשות פון דער פאָלקס־ארימקייט.

די חובות פונ'ם וועד האָבן דערגרייכט צו דער ריזן־סומע פון צוויי און א האלבן מיליון זלאָטעס, כדי צו באצאָלן דעם חוב איז ארויפגעלייגט געוואָרן א שטייער אויף יעדער קהלה, וואָס איז געווען צאָלבאר אין 3 ראטן. אין צוזאמענהאנג מיטן איינארדנען דעם שטייער־אָפּצאָל איז עולה לגדולה געוואָרן ר' בערס ברודער און איז נאָמינירט געוואָרן פאר א „ראש מדינה", דער מיין איז זיכער צום פאָרזיצער פון קרייז־ועד רייסן (גאליציע), וועלכע האָט ווי אנדערע קרייז־וועדים, נאָך עקזיסטירט א שטיקל צייט. אויף דער בוליחובער קהלה איז אויך ארויפגעלייגט געוואָרן דער אָפּצאָל פון דריי ראטן. ר' בערן געלונגט עס מיט זיינע קאָמבינאציעס איינצושפּארן דער קהלה די דאָזיקע אויסגאבע. נאָכדעם ווי ער האָט זיך מטפל געווען אין לעמבערג מטעם דער קהלה איז אים געלונגען אומגאנצן אומצוקערן איר דאָס געלט. די רעגירונג האָט געזען אין די יידישע אונטערטאנען נאָר א קוואל פון הכנסות, און די בוליחובער יידן — אזוי ווי די יידן פון די אנדערע שטעט — האָבן געפונען א בארעכטיקונג, צו נישט־צומאכן די רעגירונגס־גזרות.

ר' בער לויבט דעם מאראלישן ווערט פון וועד: „דאָס איז געווען א שטיקל דערלייזונג, אז גאָט ברוך הוא, מיט זיין גרויס געגאד, האָט אונז נישט פארלאָזן, אזוי ווי ס'שטייט געשריבן אין תורת משה: אף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתים". און אז ער דערציילט וועגן דער אויפלעזונג פונם וועד איז ער מקדים: „און יעצט וועל איך אייך דערציילן וועגן דער גרויסער ענדערונג, וואָס איז געשען אין מדינת

פולין וועגן דער שפּל'דיקער לאגע פון אונזערע יידישע קינדער, און וועגן דעם אומכבוד, וואָס זיי האָבן תמיד געהאט, זייט זיי האָבן זיך דאָ באזעצט" ביי דער געלעגנהייט דערציילט ער וועגן דער באציונג פון פוילישן סיים צו די יידן, אויף זייערע כונות צו פארענגן זיי זייערע טריט און וועגן די ישועות מן השמים, וואָס זענען שטענדיק געקומען, ווען זיי זענען געווען אין א עת צרה: „און די יידישע קינדער האָבן געגלייבט, אז ווען דער סיים פארמעסט זיך אָנצוטאָן יידן צרות, באווייזט זיך אליהו הנביא אין געשטאלט פון איינעם פון די דעלעגאטן און ער זאָגט: איך בין נישט מסכים צו דער דאָזיקער גזרה, און זי ווערט בטל"[6].

ה. די שטאָט און אירע פרנסות

די בוליחובער איינוואוינער האָבן זיך אממייסטנס פארנומען מיט מסחר; אין ר' בער'ס זכרונות איז נישטאָ קיין זכר פון בעלי־מלאכות, אָבער ווי אין יעדער קהלה זענען אויך זיכער געווען אין בוליחוב, פארשידענע פאך־לייט, וואָס האָבן פראדוצירט פאר אַרטיקער יידישער באפעלקערונג און פאר די פויערים פון דער ארומיקער סביבה. ר' בער, וועלכער איז געווען א גרויסער סוחר, האָט זיך נישט פאראינטערעסירט מיט בעלי מלאכות, דערפאר דערמאנט ער זיי נישט אין זיינע זכרונות. מסחרים זענען געווען פארשידענע, ענלעך ווי אין אנדערע שטעט: דער האנדל מיט עסנווארג, געטראנקען, מלבושים פאר די יידן און פאר דער פויערישער סביבה, האנדלס־באציונגען מיטן פריץ און זיינע באאמטער, ביים ליפערן זייערע באדערפנישן און פארקויפן די לאנדווירטשאפטליכע פּראָדוקציע (תבואה, פעל, וואל, פלאקס א.א.וו.) און אויך אן אייגנארטיקער ספּעציעלער האנדל, וואָס דרינגען ארויס פון די ארטיקע באדינגונגען. אין בוליחוב און אין דער סביבה זענען צו יענער צייט געווען אסך זאלץ־גרובנס[7], דאָס איז איין קוואל פון מסחר־טעטיקייט, דער צווייטער קוואל — איז געווען דער האנדל מיט אונגארישע ווייגען, ווייל דאָס שטעטל געפונט זיך נישט ווייט פון דער אונגארישער גרענעץ. די זאלץ־געשעפטן האָבן געברענגט רוחים די שטעטישע גבירים, וועלכע פלעגן פאכטן די זאלץ־גרובן, און אויך די קליינע סוחרים, וואָס פלעגן קויפן דאָס זאלץ און עס פארקויפן פאר מזומן (אָדער אויסטוישן פאר תבואה) די ארטיקע קאָנסומענטן און אויף די ירידים אין אנדערע שטעט, צום ביישפיל: בראָד אדער לעמבערג. די פויערים פון דער סביבה פלעגן קויפן דאָס זאלץ אויף בארג און נאָכן שניט פלעגן זיי באצאָלן דעם חוב. מיר האָבן קיין ידיעות וועגן יידישע ארבעטער אין די זאלץ־גרובנס.

א וויכטיקן פלאַץ פארנעמט דער וויין מסחר. די פוילישע פריצים האָבן ליב געהאט דעם טראָפּן, די שכנות פון דרום־גאליציע מיט אונגארן — וואָס איז געבענטשט מיט וויין־גערטנער — האָט גורם געווען, אז דער וויין־מסחר און דער וויין־אימפּאָרט פון אונגארן איז געלעגן אין די הענט פון די יידן פון די גרענעץ־געביטן, און בתוכם די בוליחובער יידן. דער וויין־אימפּאָרט האָט געברענגט צו פּערזענליכע באציונגען פון די סוחרים מיט א ברייטן קרייז פון קויפער און פארקויפער, נישט נאָר אין פוילן, נאָר אויך אויסער אירע גרענצן, ווייל דער מסחר איז ארויסגעגאנגען פון די אָרטיקע ראמען און איז אריין אין די גרענעצן פון אינטערנאציאָנאלן מסחר. ס'איז זיך פאַרצושטעלן,

אז דאָס האָט געהאט רעזולטאטן — מער אָדער ווייניקער — אויפן פארברייטערן דעם האָריזאָנט, דעם לעבנס־שטייגער און בילדונג פון די, וואָס האָבן זיך באשעפטיקט מיט דעם מסחר. די האנדלס־באציונגען מיט דער סביבה האָט געברענגט די בוליחובער יידן צו א פעסטער בארירונג מיט די נישט־יידישע שכנים; און ווי ס׳ווייזט זיך ארויס פון ר׳ בערס זכרונות, האָבן זיך די קריסטן באצויגן מיט צוטרוי צו זייערע יידישע שכנים. אין איינעם פון די שווערע יאָרן האָבן זיך צונויפגערעדט יידן מיט קריסטן און האבן דערלאנגט א בקשה צום פריץ „ער זאָל זיך מרחם זיין אויף די אָרימע לייט, יידן און גויים להבדיל, וועלכע זענען געווען געצוווּנגען, כדי צו שטילן זייער הונגער, אָנצובאָרגן ווייץ און קאָרן אין די מילן און צוליב דער ביטערער צייט קענען זיי נישט פאר דעם נייעם תבואה־שניט באצאָלן זייערע חובות״. ר׳ בער האָט אָנגעשריבן די בקשה, ווייל ער איז געווען גוט באהאוונט אין דער פוילישער שפּראך.

אַ באזונדער קאפיטל זענען די וואליוטע־געשעפטן. אין 18־טן יאָר הונדערט איז די געלט־ווירטשאפט אין פוילן געווען זייער א קאָמפּליצירטע. אין פוילן זענען געווען מטבעות פון פארשידענע לענדער און פארשידענע סארטן. אין צוזאמענהאנג מיט דער עקאָנאָמישער ירידה און די פולע מלחמות האָט זיך אלעמאָל געענדערט דער ווערט פון די מטבעות, בפרט, אז אויפן מטבעות־מארק זענען געווען אסך פאלשע מטבעות. פון דער צווייטער זייט, איז געשאפן דורך דעם געלט־טויש, א נייער האנדלס־צווייג, וואָס די בוליחובער יידן זענען אויך נישט אָפּגעשטאנען פון אים. געלט־געשעפטן זענען אויך געווען פארשפרייט אין א אנדערער פאָרם. יידן פלעגן פארלייען געלט די שטעטישע קריסטן, און אליין פלעגן זיי נעמען גרעסערע הלוואות ביי די פריצים אָדער גלחים. דאָס איז איינע פון די ערשיינונגען פון דער יידישער עקאָנאָמישער ירידה אין 18־טן יאָרהונדערט, ווו זיי זענען געווען נישט געלט־פארלייער, נאָר זיי האָבן געליגן פאר זיך.

די סוחרים פלעגן פירן אליין זייערע געשעפטן אָדער בשותפות מיט זייערע קרובים און באקאנטע, ס׳זענען אויך פאראן שותפות־געשעפטן מיט קריסטן. אויפן גרונט פון די שותפות־געשעפטן קומען פאָר סכסוכים און קריגערייען, און עפּטערס מישן זיך אריין די פרויען אין די געשעפטן, כדי אויסצוגלייכן זיך און צו געפונען א פשרה.

די בוליחובער סוחרים האָבן געהאט זייערס א פאריין: „החבורה הקדושה פון די סוחרים״, וועלכע פלעגן זיך פארזאמלען איינמאָל אין יאָר, חול־המועד סוכות צו וויילן די גבאים און אנדערע כבודים. שמחת־תורה פלעגט די חברה איינאָרדנען א סעודה פאר אירע מיטגלידער, דאָס איז געווען א שמחה צום פארענדיקן דאָס אלטע יאָר און צו דער באנייטער טעטיקייט פון קומענדיקן יאָר.

ז. צייט־געשעענישן

דער 18־טער יאָר־הונדערט איז געווען א שטורמישער אין פוילן און אין לעבן פון אירע יידן; דער אָפּקלאַנג פון די געשעענישן אין שיכות מיט דעם טוישן זיך פון די מלכים, די אינערליכע און אויסערליכע מלחמות, וואָס זענען געווען מיט זיי פארבונדן, האָט זיך שלעכט אפּגערופן אויפן יידישן לעבן אין יעדן שטאָט און שטעטל. מארד

און רויב זענען געווען געוויינליכע ערשיינונגען. אין איינעם פון די מלחמות איז אָנגעקומען קיין בוליחוב רוסיש מיליטער, און דער אָרטיקער רב, וועלכער האָט זיך געראָכנט פאר א גרויסן עושר, האָט געמוזט אנטלויפן (רייטנדיק!) אים ערב יום־כפור. דאָס וויכטיקסטע געשעעניש אין לעבן פון די גאַליציאַנער יידן איז די ערשטע צעטיילונג פון פוילן, (1772), ווי דאָס לאַנד גייט אריבער צו דער עסטרייכישער הערשאפט. ר׳ בער דערציילט אונז נישט, ווי אזוי די אָרטיקע פוילישע אינסטאנצן זענען אריבער פון די פאַליאקן צו די עסטרייכער, ער פאַרצייכנט אבער איין באמערקונג, וועלכע לערנט אונז, אז פיל יידן האָבן געזען אין דער צעטיילונג פון פוילן א עונש מן השמים פאר מבטל מאכן זייערע זעלבסטשטענדיקע אינסטאנצן מיט 8 יאָר צוריק; „אזוי ווי זיי האָבן געטון מיט די יידן, וועט געטון מיט זיי (מיט די פאַליאַקן), די ערע פון זייער לאַנד איז ביי זיי צוגענומען געוואָרן״. ר׳ בער ווייזט אויס איז צופרידן מיט דעם עסטרייכישן הערשער יוסף דעם צווייטן, ווייל ווען ער דערמאָנט אים נאָך זיין טויט, גיט ער צו ז״ל, א סימן, אז ער האָט אין אים געזען אן ערליכן הערשער, וואָס איז אכטונגסווערט.

אין די צייטן פון יוסף דעם צווייטן איז געווען א וויכטיקע געשעעניש אין דער געשיכטע פון די בוליחובער יידן. אין זיין שטרעבן געזונט צו מאכן דעם עקאָנאָמישן און בירגערליכן מצב פון יידישן ישוב, בעיקר פארן נוצן פון דער עסטרייכישער מדינה, באשליסט דער הערשער אריבערצופירן יידן אויפן באָדן. ער האָט נישט פארשטאנען די יידישע פסיכאלאגיע און האט נישט באנומען די באדערפנישן פון יידישן צבור: זיינע רעפאָרמען האבן אין זיך אנטהאלטן א סך גזרות, אבער דער געדאנק פון לאנדווירט־שאפטליכער קאָלאָניזאציע איז אנגענומען געוואָרן מיט צופרידנהייט אין פארשידענע יידישע קרייזן. אבער דער פרווו איז נישט געלונגען, ווייל די רעגירונג איז נישט צוגעגאנגען צום ענין מיטן גאנצן הארצן און האָט נישט געשאפן די נויטיקע באדינגונגען פאר איר ערפאָלג; אין דער זעלבער צייט האָט די רעגירונג אויך קאָלאָניזירט דייטשן, און ווען מ׳וואָלט די יידישע קאָלאָניסטן געגעבן די זעלבע באדינגונגען, וואס מ׳האט געגעבן די דייטשן, וואָלט דאס געווען א ברכה פארן לאנד און פאר די יידן. אויך לעבן בוליחוב איז געגרינדעט געוואָרן א יידישע לאנדווירטשאפטליכע קאָלאָניע, אבער די אָרטיקע בעאמטן האבן זיך שלעכט באצויגן צום גאנצן ענין.

און אט זענען די באדינגונגען, אין וועלכע ס׳איז געגרינדעט געווארן די נייע קאלאניע — נייבאבילאָן. דער נאמען באטייט דאס גלות־בבל פון פאלק ישראל. די ערד פון דער קאלאניע איז געווען שלעכט, „און מען האט פעסטגעשטעלט, אז צוליב איר שלעכטער קוואליטעט איז זי נישט גוט פאר דער דייטשער קאלאניזאציע״ — לויט דעם בפירושן גוטאכטען פון דער שטאטהאלטעריי אין לעמבערג. מען האט אייגנטליך געפלאנט צו באזעצן דארט צען משפחות, און א יעדער פון זיי האט מען צוגעטיילט 12 מארג פעלד, פאר וועלכע מען האט פערלאנגט יערליך פאכט־געלט. די רעגירונג האט געגעבן די קאלאניסטן בוי־מאטעריל, אויך לאנדווירטשאפטליכע הילפס־ארבעטער. אבער דידאזיקע הוצאות פון דער רעגירונג צוזאמען מיט דעם יערליכן פאכט־געלט וואס האבן באטראפן 14 און א האלב פלארין פער קאפ, זענען פארשריבן געווארן אויפן חשבון און מ׳האט עס באדארפט צוריקצאלן במשך פון פיר יאר. די קאלאניסטן זענען

געוועז פארפליכטעט אנהייבן צוריקצאלן דעם חוב שוין אין צווייטן יאר פון באזעצן זיך, בשעת זייער ווירטשאפטליכע לאגע איז נאך געווען צימליך שלעכט.

דאגעגן די דייטשע קאלאניסטן פלעגן תיכף באקומען די בהמות, ווערקצייג און זאמען צום זייען. די יידישע קאלאניסטן האבן דאס אלץ פון דער רעגירונג באקומען ערשט נאך דעם ערשטן שניט. דער סך הכל באווייזט אונז, אז דער רעגירונג בודזשעט פארן קאלאניזירן א דייטשע משפחה האט באטראפן פון 600 ביז 1000 גולדן, בשעת פאר א יידישער משפחה אין דער געגנט פון בוליחוב האט די רעגירונג צוגעטיילט נישט מער ווי 100 גולדן און ווי דערוועגט איז יעדער קאלאניסט געווען פארפליכטעט דעם חוב צוריק צוגעבן במשך פון פיר יאר. דער זעלבער צושטאנד איז געווען אין אלע יידישע קאלאניעס, וועלכע דער קייזער יוסף דער צווייטער האט געגרינדעט די קאלאניע אין בוליחוב איז געגרינדעט געווארן בערך אין יאר 1788. דעמולס האבן די יידן אנגעהויבן די ערד צו בעארבעטן. ס'איז א שאד, וואס מיר האבן נישט קיין גענויע ידיעות וועגן דער אפשטאמונג פון די קאלאניסטן בכלל און וועגן דעם חלק פון די בוליחובער יידן בפרט. די שווערע באדינגונגען בכלל און שפעציעל פאר שטאט־מענשן, וועלכע דארפן במשך פון א קורצער צייט זיך פארוואנדלען פאר לאנדווירטן, האבן גורם געווען דערצו, אז די קאלאניע איז אריין אין גרויסע חובות. די רעגירונג איז דאדורך געצוואונגן געווען צו פארקלײנערן אירע שטייער ביז אויף 8 פלארין (שטאט ווי פריער $14\frac{1}{2}$ פלארין). אבער אויך דאס האט נישט געהאלפן. ווייל, ווי מיר זעהן, זענען די קאלאניסטן שולדיק געווען דער רעגירונג אין יאר 1797 2660 פלארין. זיי האבן זיך געווענדעט צו דער רעגירונג מיט דער בקשה צו לעשן א טייל פון דעם חוב, רעכנענדיק דאמיט, אז דעם רעשט חוב וועלן זיי באצאלן במשך פון עטליכע יאר אונטער באקוועמערע אפצאל־באדינגונגען. אבער דאדורך האבן די קאלאניסטן אליין מקרב געווען זייער ענד, דהיינו: די באאמטן, וועלכע זענען אויפגעפאדערט געווארן אויסצודרוקן זייער מיינונג וועגן דער בקשה, האבן געפסקנט, אז די יידן זענען פויל, זיי באארבעטן נישט אליין זייערע פעלדער, פארפאכטן דעם באדן די קריסטן א העלפט אדער א דריטל. דאפאר דארף מען פון זיי די חובות איינקאסירן און זיי נישט נאר פון בוליחוב, אבער אויך פון גאנץ גאליציען פארטרייבן. די רעגירונג האט באשטעטיקט די דאזיקע מיינונג. דער קייזער אבער האט געטאן א חסד מיט די אומגליקליכע קאלאניסטען און האט מסכים געווען, אז זיי זאלן פארלאזן די קאלאניע, אבער זיי מעגן בלייבן אין גאליציע.

דאס לעבן פון די פוילישע יידן צו יענער צייט איז געשטאנען אונטערן צייכן פון צוויי באוועגונגען, איינע וואס האט דערפירט צו שמד, און די צווייטע האט גע־טראגן אויף אירע פליגל יידישע באנייאונג. די ערשטע: איז א המשך פון דער שבתי צבי באוועגונג, וועלכע האט זיך שטארק פארשפרייט אויך נאך איר דורכפאל, בפרט אין דרום־גאליציע, וואס האט געפונען איר בולטן אויסדרוק אין דער פערזאן פון יעקב פראנק, וואס האט אנגעהויבן זיין טעטיקייט אלס מקובל און האט פארענדיקט מיט שמד — ער און זיין סעקטע — און דעם בלבול, אז דער תלמוד דערלויבט זיך צו באנוצן מיט קריסטליך בלוט. ס'איז זיכער, אז אין בוליחוב האט מען זיך אינטערעסירט מיט די דאזיקע געשעענישן, בפרט אז איינער פון אירע בירגער, ר' בער, האט געקענט

פערזענליך א פירער פון דער סעקטע, און האט ערפילט א וויכטיקע ראלע אין דעם עפענטליכן וכוח, וואס איז איינגעארדנעט געווארן דורך די קאטוילישע גלחים (1759) צווישן יידן און דער סעקטע פון פראנק. פון די קארפאטן־געגענט איז ארויסגעגאנגען צו יענער צייט א צווייטע באוועגונג, וועלכע ס'איז איר באשערט צו זיין פון די בויער פון יידישן גייסט און איר קולטור, דאס איז די חסידישע באוועגונג פון ר' ישראל בעל שם טוב.

אין זיין בוך וועגן דער געשיכטע פון דער חסידישער באוועגונג שרייבט דובנאוו: „אין די לעצטע צען יאר פון בעש"ט'ס לעבן (ער איז נפטר געווארן אין יאר תק"כ, 1760, א יאר פארן דאזיקן ויכוח) זענען געווען חסידים אין די שטעט פון פאדאליע, וואלין און גאליציע. איינער פון זיין דור איז זיך משער, אז אין יאר פון זיין פטירה האט דערגרייכט די צאל פירציק טויזנט". מיר האבן נישט קיין קוועלן, כדי געגנוי צו וויסן, אין וואס פאר א מאס זענען בוליחובער יידן נאכגעגאנגען נאך דעם בעל שם טוב'ס תורה. ס'איז אבער קיין ספק נישט, אז אין די שילן האבן זיך געפירט ויכוחים וועגן חסידים און חסידות. אזוי ווי אין אסך קהלות, זענען אויך דא געווען אנהענגער און מתנגדים. ר' בער אליין, וואס האט געהאט אין דער יוגנט א נייגונג צו קבלה, האט, ווייזט אויס, נישט געהאלטן פון דער נייער באַוועגונג, ווייל ער האט מורא ג'האט, אז ס'איז מיט איר פארבונדן בטול תורה, און אפשר האט ער אין איר געזען די געפערליכע סימנים פון א נייעם פראנקיזם.

מיט דער צייט האט זיך די חסידישע באוועגונג אויך אַנטוויקלט אין בוליחוב, צוגלייך מיט אנדערע שטעט פון גאליציע, און האט אויך זוכה געווען צו אירס א רבין.

ז. דאס טאג־טעגליכע לעבן.

ביז יעצט האבן מיר געשריבן וועגן דער לאגע פון די בוליחובער יידן אויפן גרונט פון אלגעמיינעם לעבן בכלל; לאמיר פרווון ארויסברענגען עטלעכע שטריכן פון איר טאג־טעגליכן לעבן. א וויכטיק געשעעניש אין לעבן פון דער קהלה איז געווען דאס אויפנעמען א נייעם רב, ווען דער פריערדיקער איז נפטר געווארן, אדער מ'האט אים איינגעלאדן אין א צווייטער קהלה. אין ר' בער'ס זכרונות איז אויפגעצייכנט געווארן פאלגענדער פאקט: „דער ארטיקער רב איז דערהויבן געווארן צו דער קרוין פון רבנות אין ק"ק בראד"[9], און ביי זיין אפפארן איז דאס גאנצע שטעטל, פון קליין ביז גרויס, געקומען אים באגלייטן. מ'האט פארמאכט דאס חדר און די יינגלעך מיט די מלמדים זענען ארויס אין גאס. דער רב האט זיך געזעגנט מיט דער קהלה מיט דברי תורה, און ווען די יינגלעך זענען צוריקגעקומען אין חדר, האט דער מלמד מיט זיי איינגעחזרט דעם רב'ס ווערטער. „און פון דעמאלט אן זענען די ווערטער איינגעקריצט אין זכרון פון די תלמידים". דערמיט מיינט מען ר' יעקב יוקל הלוי הורוביץ (1679—1754), וועלכער איז געווען דער בוליחובער רב פון יאר 1711, נאכדעם ווי זיין פאטער דער בוליחובער רב ר' מאיר איז אויפגענומען געווארן אלס רב אין זלאטשעוו. און ווען דער רב ר' יעקב יוקל האט פארלאזן בוליחוב און איז אויפגענומען געווארן אלס רב אין דער בארימטער בראדער קהלה, האט זיין פאסטן אין בוליחוב איבערגענומען זיין זון ר' מרדכי, און ווען ר' יונתן אייבעשיץ איז פארדעכטיקט געווען

אין שבתי־צביעותדיקע אנשויאונגען און איז אויפגעפאדערט געווארן זיך צו פארענפערן פאר דריי רבנים, איז איינער פון די דריי רבנים [10] געווען ר׳ יעקב יויקל; דאס באווייזט, ווי וויכטיק און אנגעזען ער איז געווען. בוליחוב האט זוכה געווען צו האבן בארימטע און גרויסע רבנים [11]. ר׳ בער דערציילט: „רייכע יידן פלעגן איינלאדן צו זיך לומדים און זיי מכבד געווען מיט איינגעמאכץ און משקה.״

געשעענישן, וואס האבן אריינגעבראכט א ביסל לעבן אין שטעטל, זענען געווען די וואלן צו דער קהלה און די סעודות, וואס די פארשידענע חברות האבן איינגעארדנעט, חנוכת הבית, אדער סעודות מצוה — א ברית־מילה אדער א חתונה. ביים ענדיקן א הויז פלעגט מען ארויסהענגען אויפן דאך א פאן פון בלעך אויף וועלכער מ׳פלעג אויס־קריצן די דאטע מיט העברעאישע אותיות. ביי פאלן פון חתונה האבן פלעג מען זיך זייער פארזיכטיק באראטן — וועגן יחוס, וועגן תורה־קענשאפט, און וועגן דער מאטעריעלער לאגע פון צווייטן צד. דעם עלטער פון פארל האט מען נישט גענומען אין חשבון: ר׳ בער דערציילט, אז ער האט חתונה געהאט צו 16 יאר, זיין זונס פרוי איז אלט געווען עלף יאר צו דער חתונה. דאס יינגע פארל האט געוואוינט א פאר יאר ביי די עלטערן. ר׳ בער דערציילט וועגן זיך, אז נאך דער חתונה האט ער געלערנט אין בית המדרש אונטער דער הדרכה פונ׳ם רב. צו דער חתונה באקומט דאס יינגע פארל מתנות פון פריינט און באקאנטע (דרשה־געשאנק), און פאר ר׳ בער׳ן איז עס געווען א גרויסער כבוד, ווען זיין איידעם האט באקומען פון לעמבערגער רב דעם טיטל „מורנו״, א סימן אז ער איז א תלמיד־חכם.

דער עיקר האט מען געגעבן מתנות הויז־כלים און צירונג, ווייל אין יענער צייט האט מען שטארק געהאלטן פון שיינעם אויסזען פון דער דירה, בפרט אין די רייכע הייזער. ר׳ בער לויבט שטארק די הויז־כלים פון זילבער און קופער וואס זענען געווען ביי זיין שווער, און ביי א צווייטער געלעגנהייט דערציילט ער מיט אלע פרטים וועגן די קליידער און צירונג, וואס זיין ברודער האט געקויפט דער פרוי אין בראד: „פון פיינעם זייד, געשטיקט מיט עכטן גאלד, וואס מ׳זעט אזעלכעס נישט אין אונזער מדינה״. דער טייערסטער אוצר אין דער משפחה — איז פארשטייט זיך — די באלעבאסטע, וועלכע העלפט דעם מאן נישט נאר אין דער ווירטשאפט, נאר אויך אין זיינע געשעפטן, מיט א גוטער עצה און ביים איינארדנען די ענינים מיט די פריצים, ווען דער מאן פארשטייט נישט קיין פויליש און זי קען די שפראך. ס׳זענען אויך פאלן, אז די קנאה פון די ווייבער ברענגט אריין קאמפליקאציעס אין די געשעפטן, אזוי למשל, איז בטל געווארן די שותפות פון ר׳ בער מיט זיין ברודער, צוליב דער קנאה פון זיין שוועגערין, וועגן ר׳ בער׳ס גרויסער הצלחה. ס׳כדאי אויך צו פארצייכנען, אז אין בוליחוב זענען געווען וואוילקענעוודיקע פרויען, למשל, דעם רב׳ס שוועסטער, וועלכע האט געקענט „אויף אויסווייניק א בלאט גמרא מיט רש״י״.

די קהלה האט אויך מיטגעמאכט שווערע צייטן. די הייזער זענען געווען געבויט פון האלץ און נישט איינמאל זענען פארגעקומען שריפות. בעיקר האט די שטאט געליטן פון רויב דורך דורכפארנדיקע סאלדאטן אדער פון סתם רויבער־באנדעס. ר׳ בער דער־ציילט פיל וועגן מארד־פאלן אויף די וועגן, ער דערציילט אבער אויך וועגן דער העלדישקייט פון דער שכנותדיקער קהלה, בשעת באנדיטן זענען איר באפאלן. „און

דארט איז געווען א באוואפנטע וואך, און אויך די איבריקע איינוואוינער האבן געהיט א גאנצע נאכט", און אזוי איז די שטאט ניצול געווארן. בוליחוב האט קיין מזל נישט געהאט, און ווען די זעלבע באנדיטן באפאלן איר, איז איר גורל נישט קיין גוטער. אויך דא זענען געווען פרווון פון פארטיידיקן זיך. און די געשיכטע איז געווען א זעלכע: „ווען ס'האט אויפגעלויכטן דער טאג און די מענשן, וואס האבן געהאלטן וואך, זענען געגאנגען שלאפן, איז אנגעקומען א מחנה „ערלים" און זיי האבן געטראפן א פייער, וואס די וועכטער האבן אנגעצונדן ביי נאכט, און ביי דעם פייער שלאפט דער משרת פון קהל, און ביי אים צוקאפנס די פויק. ווען דער משרת האט אויפגעוואכט, האבן זיי גענומען די פויק און איר פארברענט, און דעם משרת האבן די גזלנים באפוילן, ער זאל אנרופן זיין נאמען, כדי דער שטאט־גביר זאל אים עפנען." מיט כיטרעקייט זענען די גזלנים ארייגעדרינגען אין הויז. ביים ערשטן דארמעסט מיט די הויז־איינוואוינער איז געפאלן פון די גזלנים א קרבן פון א געווערשוס, מיט נאך צוויי שוסן זענען פארוואונדעט געווארן נאך צוויי גזלנים, צווישן זיי דער פירער פון דער באנדע. די דאזיקע מפלה ברענגט אריין אין כעס די גזלנים און זיי פארברענען דעם גביר'ס הויז און אויך אנדערע הייזער. זיי האבן אויסגערויבט געוועלבער, איינגעבראכן אין פיל הייזער רויבענדיק געלט און צירונג; ווייזט אויס, אז די ארטיקע קריסטן האבן אנגעוויזן אויף די רייכע דירות.

ר' בער איז דאמאלס געווען געשעפטליך אין לעמבערג, און זיין פרוי איז ניצול געווארן א דאנק דעם, וואס זי האט די גזלנים אפגעגעבן דאס גאנצע צירונג; זיין הויז איז אפגעברענט געווארן און נאר א דאנק דער געטריישאפט פון דער קריסטליכער דינסט זענען אפגעראטעוועט געווארן א ביסל שטוב־זאכן, און דער עיקר די ספרים. א טייל מענשן לויפן צום קלויסטער־גלאק, כדי אויפצורודערן דאס פאלק, אבער דאס פאלק זעט, אז ס איז נישטא קיין האפנונגען צו פארטיידיקן זיך; פאריאושט פארלאזן זיי זייערע הייזער און אנטלויפן. די באנדע האט געהערשט אין שטאט א האלבן טאג אן שום שטערונג. זיי האבן אנגעמאכט א חורבן אין שטעטל, אויסגעהארגעט ניין יידן און פארלאזן די שטאט מיט נצחון־שאלונג. ר' בער איז אנגעקומען קיין בוליחוב נאך די געשעענישן און איז תיכף צוגעטרעטן מיט די ראשי הקהל — וואס ער איז געווען איינער פון זיי — צו מאכן א רשימה פון די שאדנס; אין דער דאזיקער ארבעט האבן אים געהאלפן די פריצים פון דער סביבה, די באאמטן פון שטאט־אייגנטימער און די קריסטליכע שטאט־פארשטייער. דער פאל, וואס ווערט דערציילט אין איינצלהייטן פון ר' בער'ן, לערנט אונז וועגן די זיכערהייטס־באדינגונגען אין וועלכער ס'האבן געלעבט די יידן אין די שטעטלעך און וועגן העלדישקייטן וואס זענען נישט געווען קיין זעלטנקייט אפילו צו יענע צייטן.

ח. ר' בער, זיין לעבן און טעטיקייט.

דער מענש, פון וועמענס זכרונות מיר שעפן א גרויסן טייל פון אונזערע ידיעות, איז ווערט, מיר זאלן אים ווידמען ספעציעלע אויפמערקזאמקייט: ער איז דאך דערצויגן געווארן אין בוליחוב, דא האט ער געלעבט און געווירקט, פון איר גייסט איז ער משפיע געווארן און ער האט משפיע געווען אויף דער שטאט. זייענדיק טעטיק אויפן אלגעמיינעם

יידישן געביט, האט ער בלי שום ספק געברענגט כבוד זיין היים־שטעטל; און ער איז אין א געוויסער מאס א פרט, וואס לערנט אונז איבערן כלל, אזוי ווי די בוליחובער קהלה לערנט אונז איבער דער געשיכטע פון הונדערטער אנדערע קהלות.

ר׳ בער׳ס זיידע איז געבוירן געווארן אין מעזריטש, לעבן בריסק און איז אנטלאפן געווארן קיין בוליחוב צוזאמען מיט זיין משפחה, צוליב כמיעלניצקיס גזרות, זייענדיק אכט יאר אלט. ר׳ בערס פאטער איז געווען א פארמעגליכער ייד, א למדן און א וויין־סוחר, ער האט אויך געהאט א איינפאר־הויז אין בוליחוב. פון ר׳ בער׳ס זכרונות לערנען מיר, אז זיין פאטער איז קיין בטלן נישט געווען. ער האט געקענט אונגאריש, ער האָט גוט געקענט די לאנד־ענינים און די פוילישע שפראך, און א דאנק דעם פארטיידיקט די אינטערעסן פון די אָרטיקע יידן״. ר׳ בער איז געבוירן אין יאָר 1723. זיין פאטער האט געשטרעבט, ער זאל האבן אַ גוטע ערציונג. ר׳ בער לערנט פיל תלמוד, און דאס וואס ער האט געלערנט אין דער יוגנט, איז אים בייגעשטאנען אין זיין לעבן און אין זיין טעטיקייט, אויך ביים שרייבן זיינע ספרים. נישט נאר יידישע למודים לערנט ר׳ בער. זיין פאטער זארגט אויך וועגן זיין אלגעמיינע דערציונג, און האלט פאר אים א לערער, וואס זאל אים לערנען פויליש; ביי דעם לערער לערנט ער אויך לאטיין, — ער דערציילט וועגן זיך: „איך האב אויך פארשטאנען לאטיין מיט איר גראמאטיק״. אין שטאט האט מען נישט גוט געקוקט וועגן דער וועלטליכע דערציונג און מ׳האט דאריבער גערעדט, „זיי האָבן געזאָגט, אז איך לערן חס ושלום נישט לשם־שמים״. בלית־ברירה אונטערברעכט ער די פוילישע און לאטיינישע לעקציעס. „און איך האב זיך מיטן גאנצן הארצן איבערגעגעבן צו לערנען אונזער הייליקע תורה.״ אויך ווען ער איז עלטער געוואָרן, לערנט ער תורה און וועלטליכע לימודים. ער פארפולקאָמט זיך אין דער פוילישער שפראך. אויף זיינע געשעפטליכע רייזעס לערנט ער אונגאריש. און ווען ער מאכט שותפות מיט א דייטשן סוחר, לערנט ער מיט זיין הילף די דייטשע שפראך, ביי דער געלעגנהייט לערנט ער, ווייזט אויס, פראנצויזיש. פון זיינע זכרונות איז צו זען, אז זיין גאנצן לעבן איז ער געווען א בוך־ליבהאָבער און האט שטארק אפגעהיט זיין ביבליאָטעק: ער שרייבט מיט שמחה: „אז אין דער גרויסער שריפה זענען אָפגעראטעוועט געווארן דער רוב פון זיינע ספרים „און מערסטנטייל פון פארצייטיקע מחברים״; ער לויבט זייער זיין שווערס ביבליאָטעק „ער האָט געהאט א הויז מיט זעלטן הערליכע ביכער״. דערציילנדיק וועגן זיין ביבליאָטעק, לערנען מיר, אז ס׳זענען אין איר געווען נישט בלויז העברעאישע ביכער, גאָר אויך פרעמדשפראכיקע. באזונדערס פאראינ־טערעסירט ער זיך אין געשיכטע־ביכער, וואָס אין זיי געפונט ער אַ באַשטעטיקונג אין זיין גלויבן, אין דער באזונדערקייט פון יידישן פאָלק, און פון גאָטס חסדים צ׳ אים. א גרויס פאראינטערעסירונג געפינט ער אין א בוך פון א ענגלישן געלערנטן, וואָס ער האָט אים געלעזן אין דייטש, און ער האָט איבערזעצט א טייל פונם בוך אין עברית, מיט דער האָפנונג, אז די איבערזעצונג „וועט ברענגען א גרויס ליכט די געלערנטע פון ישראל״.

וועגן זיין באציונג צו דער פרעמדשפראכיקער ליטעראטור, און פארוואָס ער לעזט איר, וועלן מיר זען אין פאָלגענדן אפשניט, פון זיינע זכרונות, וועלכן מיר

ברענגען אינגאנצן: „און בפרט מיינע קינדער פארזיכער איך, אז עמעצער פון זיי וועט זיך אָנשטרענגען און וועט וועלן לעזן אין די צוויי ביכער פון ענגלישן שרייבער, סיי דעם אָריגינאַל, וואָס איז געשריבן דייטש, און סיי די איבערזעצונגען, וואָס איך האָב אָנגעשריבן אין לשון הקודש, וועלן זיי אסך געוואָר ווערן, נישט נאָר ידיעות, וואָס מ׳געפונט אין די הייליקע ספרים, נאָר אסך וועלט־געשעענישן וועט זיי באוואוסט ווערן, וואָס ס׳איז נישט באוואוסט די בני ישראל, און מיר יידישע קינדער דארפן דאָך אלץ צו וויסן, כדי ס׳זאָל אין אונז מקוים ווערן דער פסוק „כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים". און כאָטש אונזערע חכמים זענען מפרש דעם פסוק לגבי אונזער הייליקער תורה, זיי זאָגן אבער: אז ס׳איז גוט תורה מיט דרך־ארץ, און ס׳איז זייער גוט אז א יידישער למדן, וואָס פארשטייט א ענין, זאָל וויסן וואָס ס׳טוט זיך ביי די אומות העולם, ווייל ס׳קען אמאָל פאסירן, ער זאָל זיי ווי געהעריק אָפּענטפערן אויף זייערע שאלות וועגן יידישן גלויבן, ווי ס׳האָט זיך מיט מיר געטראָפן, ווען איך האָב דיסקוטירט מיט די מנהיגים פון די אומות העולם און זייערע גלחים".

מיר האבן פאר זיך א געשטאלט פון א יידישן משכיל, נאָך איידער די השכלה־באוועגונג איז געווען א כוח און א ווירקנדער פאקטאָר אין יידישן לעבן אין מערב־אייראָפּע בכלל און אין גאליציע בפרט. כאראקטעריסטיש איז אויך זיין באציונג צו דער העברעאישער שפראך. זי איז נישט פאר אים א שפראך אויף אויסצודרוקן דברי קודש, ער זעט אין איר א שפראך פאר ליטעראטור־שאפונגען אין ברייטן זין פון וואָרט. ער אליין שרייבט א פליסיקן עברית, און פון זיין יוגנט היט ער אויף אין זיין זכרון די אטמאָספער פון שטעטל טיסמעניץ, וואו ער האָט א שטיקל צייט פארבראכט. „און דארטן זענען פאראן פיינע שרייבער אין לשון הקודש, און איבער־הויפּט איז דאָרט פאראן א ייִנגערמאן וואָס שרייבט א פּראכטפולן לשון קודש, אים האָב זייער מקנא געווען, און האָב באקומען פאר א אָנדענקונג אסך פון זיינע שריפטן". דאָס שטעטל טיסמעניץ איז די געבורטס־שטאָט פון ר׳ בערס פרוי; אויך איר פאָטער איז געווען א בוך־ליבהאָבער, און ס׳איז זיך לייכט פארצושטעלן, וואָס פארא גייסט פון תורה און חכמה ס׳האָט געהערשט אין ר׳ בערס הויז און אין וואָס פארא אטמאָספער ס׳זענען ערצויגן געוואָרן זיינע קינדער. ס׳איז כדאי צו פארצייכנען, אז דאָס שטעטל טיסמעניץ איז געווען באוואוסט מיט אירע סוחרים, וואָס האבן געהאט געשעפטליכע באציונגען מיט דייטשע סוחרים, אין קרייז־ועד פון מדינת רייסן באטייליקט זיך א דעלעגאט פון דאזיקן שטעטל, א זכות, וואס נישט יעדעס שטעטל האָט דערצו זוכה געווען. בוליחוב און טיסמעניץ זענען געווען קליינע צענטערן אין אנהויב פון דער השכלה־באוועגונג אין דער העלפט פון 18־טן יארהונדערט. און אָט א וויכטיקער פאקט בנוגע די טיסמעניצער יידן. ר׳ ברוך שקלאָוער, איינער פון די ערשטע השכלה־אָנזאָגער אין ליטע האָט ארויסגעגעבן אין יאָר 1771 א אסטראָנאָמישן בוך פון מיטלאלטער, האבן בס״ה 14 מענטשן אין פוילן אבאנירט דאָס דאזיקע בוך, צווישן זיי איינער פון טיסמעניץ[12]. זיין אלגעמיינע בילדונג האָט גאָרנישט געשאט זיין כאראקטער אלס פרומער טראדיציאָנעלער ייד. אין זיין יוגנט, זייענדיק אין טיסמעניץ, פארנעמט ער זיך מיט קבלה און פארטיפט זיך אין ספר הזוהר; ער פאסט תעניתים און פלאָגט זיין קערפּער, ער ניכטערט זיך אבער זייער שנעל אויס און גייט אוועק פון דער

קבלה־תורה. ער פאַרפּעסטיקט זיך א שטעלונג פון גייסטיקער גלייכגעוויכט, פון פאַרייניקונג פון תורה מיט וועלטליכקייט — פון פאַרייניקונג תורת־ישראל מיט וועלטליכע וויסנשאַפטן; אבער דער כבוד התורה און אָפּהיטן אירע מצוות זענען ביי אים איבער אַלעמען, און ער פאַרטראַגט נישט די דייטשע משכילים, וועלכע גייען אין די וועגן פון די גויים אין זייערע מלבושים און אין זייער לעבנס־אויפפירונג, און זענען מזלזל אין אייניקע געבאָטן פון דער תורה. אין דעם מחלוקת צווישן חסידים און מתנגדים פון איין זייט, און צווישן קאָנסערוואַטיוון פרומען יידנטום און משכילים פון דער צווייטער זייט, נעמט ער אָן נייטראַלע שטעלונג. „ער איז נישט קיין מתנגד און נישט קיין חסיד, אויך נישט קיין משכיל. א באַזונדערער טיפּ איז ער געווען". (א. י. בראַווער).

לויט זיין באַשעפטיקונג איז ער א וויין־סוחר, וועלכער פאָרט אָפט געשעפטליך קיין אונגאַרן. אין זיין יוגנט פּרוּווט ער אויך אַנדערע געשעפטן: ער קלערט זיך צו באַשעפטיקן מיט געלט פאַרלייען, כאָטש זיינע עלטערן האָבן זיך מיט דעם קיינמאָל נישט באַשעפטיקט; זיין משפחה האַלט אים אָפּ פון דעם דאָזיקן פּלאַן, ער עפנט א געוועלב. ער באַשעפטיקט זיך עטלעכע יאָר מיט בראַנפן־האַנדל, הערינג, „און פאַר־שידענע בשמים און אַנדערע געשעפטן", און רייטנדיק אויף זיין פערד, פאָרט ער דורך שטעט און דערפער און פאַרקויפט זיין סחורה; ער פירט אויך קיין אונגאַרן לעדער און פלאַקס; אַמאָל אינוועסטירט ער זיין געלט אין פּאַכטונגען און פערד־האַנדל. צום סוף פאַרנעמט ער זיך בלויז מיט וויין־האַנדל, וואָס ער ברענגט פון אונגאַרן און פאַרקויפט אים אין זיין לאַגער אין לעמבערג. דער דאָזיקער האַנדל ברענגט אים אין פאַרבינדונגען מיט פאַרשידענע פּוילישע פּריצים און אויך מיט פאַרשידענע יידישע און קריסטליכע סוחרים: אונגאַרישע, גריכישע, אַרמענישע, דייטשע און פראַנצויזישע. און אָט, וואָס ר' בער דערציילט וועגן די דאָזיקע פאַרבינדונגען: מיר זענען געקומען בשלום מיט די ווייַנען קיין לעמבערג, און מיר האָבן זיי פאַרקויפט צו די יידישע סוחרים קיין דאַנציג און לייפּציג"; אין זיין הויז איז צו גאַסט „א דייטש, וואָס קומט פון טערקיי און פאָרט קיין רוסלאַנד"; „א באַרימטע פראַנצויזישע פּערזענליכקייט האָב איך זיך פאַרפליכטעט צו ליפערן ווייַנען פון די מינים וואָס ווערן גענוצט אין קירה"ס [13] הויף; ער פאַרקויפט וויין „א סוחר, וואָס פאָרט קיין פּעטערבורג, וואָס אין רוסלאַנד". די דאָזיקע געשעפטן לייגן א סטעמפּל אויף ר' בערס פּערזענליכקייט, און ס'איז דעריבער נישט קיין וואונדער, אַז זיין וועלט־באַנעם איז נישט קיין באַשרענקטער, נאָר א אומפאַסנדער און א אַלזייטיקער.

א גרויסע ראָל אין זיין געזעלשאַפטליכער טעטיקייט, איז דער וכוח מיט די פראַנקיסטן אין לעמבערג אין יאָר 1759. אין דעם דאָזיקן וכוח, וואָס די פראַנקיסטן האָבן אַרויפגעצוואונגען אויף די יידן האָט מען בעדאַרפט ריינוואַשן דאָס יידנטום פון דער שווערער באַשולדיקונג, אַז זיי באַנוצן זיך מיט קריסטליך בלוט. דער באַרימטער לעמ־בערגער רב, ר' חיים הכהן ראַפּאַפּאָרט, וואָס ר' בער איז געווען פון זיינע מקורבים, און האָט אים אויך געדינט מיט זיין לאַנדשפּראַך־קענטניש, — האָט באַדאַרפט צוגרייטן א תשובה קעגן די פראַנקיסטישע בלבולים, ווייל דער רב האָט נישט באַהערשט, ווי געהעריג, די פּוילישע שפּראַך — האָט ער אַרויפגעלייגט די צוגרייטונגס־אַרבעט אויף

ר׳ בערן. ר׳ בער ווענדעט זי צו קריסטליכע בוך־הענדלער, „און איך האב גענומען ביכער צו דער דאזיקער ארבעט, און כהאב גערופן א קריסט וואס קען גוט פויליש און לאטיין און מיר האבן געשריבן א גאנצע נאכט״. צו מארגנס ווייזט ער די ארבעט דעם רב ר׳ חיים. דער מעמאראנדום באווייזט אויף ר׳ בערס גרויסער באהאוונטקייט אין תורת ישראל, אין תלמוד און אין זוהר, און אויך אין דער קריסטליכער ליטעראטור, אנגעפאנגען פון די קירכן־פעטער און ענדיקענדיק מיט דער פאלעמישער ליטעראטור, פון זיין צייט. ער ברענגט צעשמעטערנדיקע באווייזן קעגן עלילת־דם, און ווייזט אויף די פארליימדער, אז זיי זענען עמי־הארצים, און אז אלע זייערע טענות זענען ליגנערישע און גראב־יינגישע. ר׳ חיים ראפאפארט באטייליקט ר׳ בערן אין דאזיקן וכוח. און אָט וואס עס דערציילט וועגן דעם ר׳ בער: „אז זיי (די פראנקיסטן) האבן געברענגט ראיות פון דער גמרא, אדער שולחן־ערוך, רמב״ם, אדער אנדערע הייליקע ספרים, האבן מיר געענטפערט, אז זייער איבערזעצונג איז א פאלשע און נישט אזוי שטייט געשריבן אין די ספרים״. אין גאנג פון וכוח איז ר׳ בער געווען דער „ספיקער״ פון יידישן צד כלפי דער קריסטליכער עפענטליכקייט; און דאָ זענען ר׳ בערס ווערטער: „און ס׳האבן אויף מיר געווארט דייטשע קריסטן און לעמבערגער שטאט־פארשטייער, און זיי האבן מיך געפרעגט, וואס עס ווילן די דאזיקע אפיקורסים און וואס איז זייער ציל, זיי האבן געוואלט וויסן נייעס, כדי צו שיקן פער פאסט אין ווייטע לענדער״. דער וכוח האט זיך פארענדיקט; „דער עלילת־דם פון גאר אלטע צייטן איז נישט באוויזן געווארן, דאקעגן איז נישט ווי געהעריק באוויזן געווארן זיין שקר״ — אזוי רעזומירט דעם ענין פראפ׳ באלאבאן אין זיין בוך „צו דער געשיכטע פון דער פראנקיסטישער באוועגונג״. יעדנפאלס די פוילישע יידן האבן א ביסל פריי אפגעאטעמט, כאטש נישט אָן שרעק, און דאגות פאר די קומענדע צייטן. ר׳ בער פארענדיקט דאס באשרייבן דעם דאזיקן ויכוח מיט פאלגענדע ווערטער: „און איך האב דערקענט דעם גרויסן נס, וואס גאט מיט זיין גרויס רחמים האט געטון מיט שארית ישראל, און איך האב געלויבט און געדאנקט גאט״.

ר׳ בער זעצט פאר זיין מסחר, א געוויסע צייט וואוינט ער אין לעמבערג, ער מאכט חתונה זיינע זין — זיין טאכטער האט חתונה מיט א בארימטן ארצט — אויף זיין עלטער באשעפטיקט ער זיך מיט ליטעראַרישער ארבעט. ער שטארבט אין א גוטן עלטער אין 82־סטן לעבנס־יאר, און ווערט געברענגט צו קבורה אין בוליחוב.

מיר האבן דערקענט אין אלגעמיין דעם מענש, אלס משכיל, אלס עסקן, און אלס סוחר. אין זיין פערזענליכקייט זענען פאראן עטלעכע כאראקטעריסטישע שטריכן: ער האט ליב זיין פאלק, ער ווייטיקט זיין ווייטיק און פרייט זיך מיט זיינע הצלחות; ער איז א גרויסער פעדאנט און פירט אלע זיינע ענינים אין בעסטער ארדנונג. ער האט אבער אויך א פאר נעגאטיווע שטריכן: ער איז פיל מיט טענות צו די מענשן פון זיין סביבה; זיי זענען ענגהערציקע, נישט פארגינערס א.א.וו.; אפשר איז דא פאראן א אנדייט פון זיין מינדערווערטיקייטס־געפיל לגבי זיין ברודער, וואס איז, ווייזט אויס, אריבער־געשטיגן ר׳ בערן אין זיין געזעלשאפטליכער טעטיקייט, און די קהלה האט זיך צו אים באצויגן מיט צוטרוי און סימפאטיע; מיר טרעפן אויך זיין ברודער ביי געזעלשאפטליכער טעטיקייט אין דער הויפטשטאט ווארשע. אויך נישט שיין איז אין אונזערע אויגן דער פאקט, וואס ר׳ בער דערציילט וועגן היגטערליסטיקייטן און כיטרישע מעשים, און ער

פילט גאר נישט ווי נישט שיין די מידה איז. מיר טארן אבער נישט פארגעסן, אז דאס אכזריותדיקע לעבן, און דאס דארפן זיך פארטיידיקן קעגן גזרות און די שווערע לעבנס־באדינגונגען, האבן געשטרויכלט אונזערע ברידער אין יענע צייטן.

ט. ר׳ בערס ליטעראַרישע טעטיקייט

אויפן ערשטן ארט איז צו דערמאנען זיין בוך זכרונות, וואס ר׳ בער האט געשריבן אין זיינע עלטערע יארן. זיינע זכרונות זענען נישט קיין פולשטענדיקע, ס׳זענען פאראן תקופות אין זיין לעבן, וואס ווערן בכלל נישט באלויכטן. דער כתב־יד האט זיך אויף א נישט באוואוסטן אופן פארוואלגערט פון בוליחוב קיין ענגלאנד, און איז אנטדעקט געווארן אין יאר 1912 צווישן די כתבי־יד אין דער ביבליאטעק פון לאנדאנער רבנים־סעמינאר. די זכרונות זענען צו אונז דערגאנגען, נישט געארדנעטע לויט די דאטן, ס׳זענען פאראן אין זיי אפגעהאקטע קאפיטלען, וואו עס פעלט דער אנהויב און דער סוף. דער כתב היד איז געדרוקט געווארן אין די צוואנציקער יארן אין זיין העברעאישן אריגינאל דורך דעם היסטאריקער ווישניצער און אויך אין א יידישער און ענגלישער איבערזעצונג.

דאס בוך האט נישט זוכה געווען אפגעדרוקט צו ווערן, ער איז געבליבן אלס ספר „דברי בינה״, וואס אנטהאלט קאפיטלען וועגן דער געשיכטע פון די פאלשע משיחים און בפרט וועגן דער שבתי־צבי־באוועגונג, און אויך אייניקע אויטאביאגראפישע ענינים און אין זיי דער וכוח מיט די פראנקיסטן אין לעמבערג. מיט דעם אנשרייבן דאס דאזיקע בוך, וויל ר׳ בער שטארקן די אמונה ביים פאלק, און געפינען פאר זיך א צופרידנהייט און א אנטשעדיקונג פאר דעם בטול תורה, וואס זיינע געשעפטן האבן אים גורם געווען, און ער בעט זיך ביי גאט: „געדענק דאס מיר, גאט, צום גוטן, וואס איך האב געטון, ווען איך האב מקדש שם געווען פאר א גרויסן טייל פון גלחים, שליאחטע און פאר דעם המון עם פון יידן און קריסטן״. ער האט בדעה געהאט צו פארעפנטליכן דאס דאזיקע בוך, אבער מאסגעבענדע מענטשן האבן אים אפגעהאלטן פון דעם דאזיקן געדאנק, מורא האבנדיק, אז דאס בוך קען ברענגען שאדן, ווייל ס׳זענען אין אים פאראנען פיל שטעלן, וואו עס ווערט גערעדט מיט פאראכטונג וועגן דער קריסטליכער רעליגיע. אין שאקענס ביבליאטעק, אין ירושלים, איז אויפגעהיט א בריף צו בערן פון ר׳ חיים קורמאש, וועלכער איז געווען בעת דעם וכוח מיט די פראנקיסטן, דער שתדלן פון דער לעמבערגער קהלה. פון דעם בריף לערנען מיר, אז ר׳ בער האט אים געבעטן, אז ער זאל איבערלעזן דעם כתב־יד און ער זאל געבן זיינע באמערקונגען. ר׳ חיים ווענדעט זיך צו ר׳ בערן אין א מליצה׳דיקן לשון: „חכם וסופר, שוחר המדע והתבונה, הקצין המפורסם בשער בת רבים״, און ער באשטעטיקט די ריכטיקייט פון ר׳ בערס שילדערן דעם וכוח מיט די פראנקיסטן. אין דעם בריף איז דא א וויכטיקער פרט וועגן ר׳ בערס משפחה. אפגעבנדיק א גרוס ר׳ בערס זון, טיטולירט אים ר׳ חיים: „הרבני המופלא, החכם והסופר״. וואס ער איז אויסן מיטן טיטל „סופר״ איז אונז נישט באוואוסט [15].

דאס בוך האט נישט זוכה געווען אפגעדרוקט צו ווערן, ער איז געבליבן אלס כתב־יד און ס׳האט אים אנטדעקט דער היסטאריקער און געאגראף ד״ר א. י. בראווער, אין דער ביבליאטעק פון באקאנטן טארנאפאלער משכיל יוסף פערל; א טייל פון בוך

פארעפנטליכט ד״ר בראוועך אין „השלוח״, (כרך ל״ג, ל״ח). ר׳ בער האט אויך געקלערט איבערצוזעצן א טייל היסטארישע ביכער, פאלעמישע ליטעראטור און פאמפלעט־שריפטן בנוגע יידן. ער האט ווייזט אויס נישט באוויזן צו פארענדיקן זיין ארבעט. ער באווייזט איבערצוזעצן קאפיטלען פון א היסטארישן בוך פון א איטאליענישן געלערנטן פון 17־טן יארהונדערט, און אויך קאפיטלען פון דעם פריער דערמאנטן ענגלישן געלערנטן „איבערן אלטן און נייען טעסטאמענט״.

באזונדערס איז אנצודייטן אויף ר׳ בערס שיינעם העברעאישן סטיל, וועלכער איז א מליצות און אן איבריגע קונצן. אין זיין שרייבן זענען פאראן פיל גראמאטיקאלישע און סטיליסטישע גרייזן, מיר טארן אבער נישט מקפיד זיין מיטן שרייבער, ווייל פאקטיש איז העברעאיש אין זיינע צייטן נישט געווען א לעבעדיקע שפראך, און ר׳ בערס שפראך איז געווען אין א געוויסער מאס זיין זעלבסט־שאפונג.

ט. שלוּם

גיט אַ קוק: אַ קליינע קהלה, וועלכע האט נישט קיין ספעציעל וויכטיקע באדייטונג, אבער אירע איינוואוינער פירן ברייט־פארצווייגטע געשעפטן, ווייסן אין עת־צרה זיך צו פארטיידיקן. פאראן צווישן זיי למדנים און קענער פון וועלטליכע וויסנשאפטן, איינער פון זיי האט באציונגען מיט פראנצויזן און דייטשן, לעזט ביכער פון פראנצויזן און ענגלענדער און פארטיידיקט מוטיק דעם יידישן כבוד, ער זאל נישט געשענדעט ווערן.

ווי איר זעט, זענען אונזערע עלטערן אין יענע צייטן נישט געווען קיין „בטלנים״, וואס האבן נישט געוואוסט א חוץ פון זייערע דלת אמות, זיי זענען געווען פראקטישע מענשן, געהאט באציונגען מיט דער ארומיקער וועלט, און האבן געלעבט זייער זעלבסט־שטענדיקן לעבן אין דער פולער מאס, וואס ס׳איז זיי געגעבן געווארן דורך די דאמאלס־דיקע עקזיסטירנדיקע באדינגונגען.

באמערקונגען

1. די זעלבסטשטענדיקע יידישע אינסטאנץ אין פוילן איז געווען געבויט אין דריי שטופן: די העכסטע אינסטאנץ — דער וועד ארבע הארצות, די מיטלסטע אינסטאנץ — די קרייז־ועדים, די ארטיקע אינסטאנץ — די קהלה. אין אונזערע ווייטערדיקע ווערטער וועלן מיר נישט אונטערשיידן צווישן צענטראלן ועד און די קרייז־ועדים, נאר מיר וועלן ריידן וועגן ועד בכלל.

2. די קהלה אין בוליחוב האט געהאט — אזוי ווי אנדערע קהלות אין פוילן — אויך פינאנציעלע פארפליכטונגען לגבי דער קאטוילישער קירך: ר׳ בער דערציילט אין זיינע זכרונות, ס׳האט אמאָל געטראָפן פארן נישט באצאלן די פארפליכטונג האט באפוילן דער לעמבערגער קארדינאל צו פארמאכן די שול. די שול איז געווען פארמאכט פון פסח ביז שבועות, נאכן באצאלן די סומען האט מען צוריק אנגעהויבן דאוונען אין דער שול.

3. אסיגנאציע — א קוויט צו באצאלן.

4. אזוי האט מען גערופן דעם שטייער.

5. די טענה איז נישט ריכטיק, ווייל דערווייל זענען געבויט געווארן נייע הייזער.

6. לויט די פוילישע געזעצן האט נישט געקענט אנגענומען ווערן אין סיים א געזעץ, אויב איינער פון די דעלעגאטן איז אויפגעשטאנען און געזאָגט: איך בין נישט מסכים (וועטאָ).

7. אין 19־טן יארהונדערט זענען פארשטאָפּט געווארן די זאלץ־גראבנס אין דער סביבה, און ס'איז נאר געבליבן דער זאלץ־גראָבן אין שטאט.

8. איינצלהייטן וועגן דער לאנדווירטשאפטליכער קאָלאָניזאציע אין גאליציע אין ארטיקל פון ד"ר א. י. בראווער, יוסף דער צווייטער און די יידן אין גאליציע. השלוח, באנד כ"ג, תר"ע—תרע"א, זייט 336—343.

9. בראד איז צו יענע צייטן געווען איינע פון די חשובע יידישע צענטערן.

10. ד"ר נ. געלבער: די געשיכטע פון די יידן אין בראד, תשט"ו, זייטן 54, 55, 57.

11. פון ר' בערס צייטן זענען אונז באקאנט צוויי תלמידי חכמים פון בוליחוב: איינער איז ר' צבי הירש, לויט דער עדות פון באוואוסטן שד"ר, ר' חיים יוסף אזולאי (חיד"א), וועלכער האט מיט אים אונטערהאנדלט ביי זיין באזוך אין אמסטערדאם אין יאר 1878 וועגן אָרגאניזירן שטיצע פארן ישוב ארץ־ישראל. „ער איז א תלמיד פון הרב יהונתן (ער איז פארדעכטיקט אין סימפאטיעס צו דער שבתי־צבי באוועגונג). ער איז געווען רב אין בוליחוב. איז געקומען א אנדערער און האָט ביי אים אוועקגענומען דאס רבנות מיט דעם כוח פון שררה". דער צווייטער איז ר' שניאור פייבוש ב"ר מנחם, און ער האט א שם צווישן די ארץ־ישראלדיקע משולחים, ער איז געקומען קיין ארץ־ישראל אין יאר 1749 און אויפן וועג האט ער אפגעדרוקט אין קאָנסטאנטינאָפּאָל זיין ספר „חדושים מארבע עשר שרשים במנין המצוות) של הרמב"ם והרמב"ן". ער האט געוואוינט א פאר יאר אין ירושלים, און דאָ האט ער זיך ערווארבן דעם צוטרוי פון דער אשכנזישער עדה און זיי שיקן אים אין שליחות אין די גלות־לענדער (1754). זיין אויפגאבע ערפילט ער אויפן בעסטן אופן; „ער איז מצליח נישט נאר אין די אשכנזישע קהלות פון אמסטערדאם און לאָנדאָן, נאָר עס געלונגט אים אויך צו געווינען די סימפאטיע פון אייניקע קהלות אין צפון־איטאליע און גיבן אים איבער דאס גאנצע „ארץ־ישראל־געלט" פאר די אשכנזים אין ירושלים" (א. יערי, שלוחי ארץ ישראל). דער אויפרוף ווענדעט זיך צו די שפענדער: „לעשות בעד עמנו וערי אלהינו... כי המלאכה מרובה והשעה דחוקה", און דאס באשטימען די ק"ק מעץ אלס צענטער פאר הילף פארן ירושלים'דיקן יישוב, באווייזן, אז ער איז געווען א טיכטיקער מענש און ער איז ווערט געווען דעם צוטרוי פון די, וועלכע האבן אים געשיקט. זיצנדיק אין ליוואָרנאָ (אויפן וועג קיין צפון) איז ער מחבר א ספר „פתחי לבנון" וועלכעס באהאנדלט דעם סוד פון עיבור־יאר אויפן קבלה־שטייגער און דרוקט אפּ א טייל אין ליוואָרנאָ און א טייל אין אמסטערדאם.

12. ד"ר ר. מאהלער: יידישע געשיכטע, די לעצטע דורות, ערשטער באנד, בוך 4, זייט 35.

13. קיסר ירום הודו.

14. ד"ר נ. געלבער: דריי דאקומענטן וועגן דער געשיכטע פון דער פראנקיסטישער באוועגונג אין פוילן. ציון, ב', תרצ"ז, זייטן 326—331.

משכּילים און די השׂכּלה־באַוועגונג אין בוליחוב אין 19־טן יאָר־הונדערט

א. די השׂכּלה אין גאַליציע

אין אונזער אָפּהאַנדלונג איבער ר׳ דב בער בירקענטאַל (בער בוליחובער), האָבן מיר אַנגעדייטעט אויף צוויי באַוועגונגען, וועלכע זענען ענטשטאַנען אין דער 2־טער העלפט פון 18־טן יאַרהונדערט. מיר האָבן אויך געגעבן אַ קורצן איבערבליק איבער דער באַציונג פון ר׳ בער בוליחובער צו די צוויי באַוועגונגען: צו דער חסידישער באַוועגונג, וועלכע האָט דעראָבערט ברייטע מאַסן אין גאַליציע, — און צו דער השׂכּלה־באַוועגונג וועלכע איז אין ר׳ בער׳ס צייט געווען אין די ווינדלען, און זי האָט גאָר וואָס אַרויסגעגעבן די ערשטע סימנים. די השׂכּלה־באַוועגונג אַנטשטייט אויפן גרונט פון עקאָנאָמישע אומוואַנדלונגען, וואָס קומען פאָר אין 18־טן יאָר־הונדערט. — אין פּרייסן און אין אַנדערע גערמאַנישע לענדער קומט אויף אַ שיכט פון רייכע יידישע סוחרים און אינדוסטריעלע, — זייער באַרירונג מיט דער דרויסנדיקער וועלט, ברענגט זיי ווילנדיק־נישט־ווילנדיק, צו איבעראַנדערשן זייער לעבנס־גאַנג. די דרויסנדיקע וועלט גייט דורך אַ תּקופה פון „שטורם און דראַנג״. דער מענטש האָט כּאילו נאָר וואָס די אויגן געעפנט — ער קוקט אויפן גאַנצן אַרום גאָר אַנדערש — ער פּרופט אַלץ צו אַנאַליזירן מיטן שכל און פערנונפט. דאָס ברענגט צו דער וואַקלעניש פון פריער פאַרהייליקטע ווערטן אין פאַרשידענע שטחים: רעליגיע, געזעלשאַפט, עקאָנאָמיע, ערציונג א.א.וו. די יורונג טראָגט אין זיך די זאַמען, פון וועלכע עס שפּראָצט אַרויס די פראַנצויזישע רעוואָלוציע און די גרויסע אומוואַנדלונג פון 19־טן יאָר־הונדערט. אַלס רעזולטאַט פון אַ בליק טאָן אַריבער די ד׳ אמות פון פאַרהייליקטע יידיש־רעליגיעזע לעבנס־פאָרמען קומט אויך אַ ווענדונג ביים יידישן מענטש. אויפן אָרט פון נאַאיוון גלויבן, קומט די קריטישע שטעלונג, אויפן אָרט פון איינשליסן זיך אין די מוירן פון אינווייניקסטן יידישן לעבן, קומט דאָס שטרעבן צו דערקענען די ברייטע וועלט מיט דער הילף פון דער וויסנשאַפט, אויפן אָרט פון פראָטעזשירן דעם גייסט און מקפּח זיין דעם קערפּער, קומט דער רוף: צו דער האַרמאָנישער אַנטוויקלונג פון מענטש, מיט אַ ספּעציעלער זאָרג פאַר זיין קערפּערליכער געזונטהייט, און עסטעטישן פאַרגעניגן פון די נאַטור־שיינקייט. ס׳האָט פּאַסירט, אַז די נייע עלעמענטן האָבן זיך אָנגענומען ביים משׂכּיל — דעם יחיד, האָבן זיי געשטאַרקט ביי אים זיין יידישן שורש, — ווייל בדרך־כּלל איז די משׂכּילישע ערוואַכונג געווען פאַרבונדן מיט דער ליבע צום תּנ״ך און צו דער העברעאישער שפּראַך, און ווען זיי האָבן אפילו מער אָדער ווייניקער געענדערט דעם וועזנטליכן מהות פון דעם יידיש־רעליגיעזן מענשן, — אין לעצטן סך־הכּל: האָט זיך אויסקריסטאַליזירט אַ יידישער מענטש, וואָס האָט מיט דער צייט געבוירן די יידיש נאַציאָנאַלע באַוועגונג.

ס׳האָט אויך פּאַסירט, אַז ביי יחידים האָבן די נייע עלעמענטן זיך געשטאַרקט אַנטקעגן די אַלטע, און אַלס רעזולטאַט פון געראַנגל צווישן „אַלט״ און „ניי״ איז די

נשמה צעבראכן געוואָרן, און זי האָט זיך ביסלעכווייס דערווייטערט פון יידישן שורש, צייטנווייס ביז צו שמד.

ווי דערמאָנט איז די השכלה־באַוועגונג ענטשטאַנען אין דייטשלאַנד, אָבער זי פאַרשפּרייט זיך אויך אויסער אירע גרעניצן. אַזוי זעען מיר איר השפּעה אין ווייס־רוסלאַנד, אין שקלאָוו, די שטאָט פון יידישע סוחרים, וואָס זייערע געשעפטן ברענגען זיי אין באַרירונג מיט די השכלה־צענטערן אין דייטשלאַנד. — אַזוי קומט אויף די השכלה־באַוועגונג אין עטלעכע שטעט אין גאַליציע, בפרט אין בראָד, לעמבערג און טאַרנאָפּאָל, וועלכע זענען צו יענער צייט געווען באַדייטנדיקע האַנדלס־צענטרען.

גאַליציע איז דער געבוירן־אָרט פון איינעם פון די ערשטע משכילים ר׳ ישראל פון זאַמאָשטש, (1710—1770) ; געבוירן אין בוליבריק, האט די לעצטע 20 יאָר פון זיין לעבן געוואוינט אין בראָד. האָט אָנגעשריבן א אַרטיקל איבער מאַטעמאַטיק און אַסטראָנאָמיע, אין יאָר 1741 פאַרעפנטליכט ער אַ בוך א. נ. „נצח ישראל״, (ער איז מפרש א טייל שטעלן אין ש״ס אין ראַציאָנאַליסטישן גייסט.) — דער דאַזיקער אָנזאָגער פון דער השכלה־באַוועגונג פון גאַליצישער אָפּשטאַמונג איז געווען א מלמד אין דער זאַמאָשטשער ישיבה (פון דאַן זיין נאָמען) איז געשטאַנען אין פאַרבינדונג מיט די זיילן פון דער דייטשער ליטעראַטור (צווישן זיי אויך לעסינג) ער האָט אויך א השפּעה אויף דעם פירער פון די דייטשע משכילים — משה מנדלסון [1]. א ענליכקייט צו אים איז ר׳ שלמה כעלמער, וועלכער איז געווען א רב אין כעלם און אין זאַמאָשטש, האָט זיך באַזעצט אין לעמבערג, איז געשטאָרבן אין יאָר 1871 אין סאַלאָניקי, ווען ער איז צוריקגעפאָרן פון ארץ־ישראל. אין זיין הקדמה צום ספר „מרכבת המשנה״ — חדושי הלכות ל„יד החזקה של הרמב״ם״ — לויבט ער שטאַרק די וויסנשאַפטן און ער באַקלאָגט זיך. וואָס מ׳טוט זיי פאַרנאַכלעסיקן, זיי זיינען די זיבן זיילן, איבער וועלכע ס׳ווערט גערעט אין ספר משלי־ט׳,א [2].

צו דעם קרייז געהער אויך ר׳ שלמה פון דובנא (1738—1813), וועלכער האָט געשעפּט פון די תורה־קוואַלן פון ר׳ שלמה כעלמער אין לעמבערג. ער באַטייליקט זיך א געוויסע צייט אין איבערזעצן די תורה אין דייטש פון מענדעלסאָן. א צייט לאַנג איז ער אַ לערער אין הויז פון מענדעלסאָן. אין זיינע לעצטע לעבענס־יאָרן טרעט ער צו ארויסצוגעבן א „ביאור״ צו דער תורה, — אָן דייטשער איבערזעצונג — זאַמלענדיק אבאָנענטן פאַרן דאָזיקן ווערק, שטאַרבט ער אין אַמסטערדאַם [3]. צו דעם קרייז געהערט אויך ר׳ זאב וואָלף בוכנער, אַ געבוירענער אין בראָד (1750—1820). צוליב זיינע געשעפטן און וועגן ארויסגעבן זיינע ביכער וואַנדערט ער זייער פיל: אין פוילן, בעהמען, אונגאַרן און דייטשלאַנד. א געוויסע צייט איז ער דער סעקרעטאַר פון דער בראָדער קהלה; ער אַנטפּלעקט א שטאַרקע ליבע צו דער העבראַישער שפּראַך און ער זעט אין משכיל דעם אידעאַל צווישן אַנדערע: דאָס לערנען תנ״ך מיט די מפרשים און שטודירן פאָרשונגס־ווערק, צווישן זיי דעם רמב״ם [4]. אַ אינטערעסאַנטע ערשיינונג צווישן די אָנזאָגער פון דער השכלה־באַוועגונג אין גאַליציע, איז ר׳ פנחס אליהו הורביץ, געבוירן אין לעמבערג אין יאָר 1765 און נפטר געוואָרן אין קראָקע אין יאָר 1821. זיינע וואַנדערונגען האָבן אים געבראַכט ביז קיין האָלאַנד און ענגלאַנד. ער פאַרעפנטליכט אין יאָר 1794 א ווערק א. נ. „ספר הברית״ — וועלכער זיין ערשטער טייל איז אַ

ענציקלאָפּעדיע פון נאַטור־וויסנשאַפטן „די ראַל פון ספר הברית און פארשפרייטן גרונט־ידיעות איבער דעם וועלטאל איז ריזיק״ — שטעלט פעסט דער היסטאָריקער מאַלער [5]. דער פּיאָנער פון דער השכלה־באוועגונג אין גאַליציע איז ר׳ מענדעל לאפין פון סאַטאַנאָוו (1749—1826), וועלכער האָט געוואוינט אין די לעצטע 18 יאָר פון זיין לעבן אין בראָד און אין טאַרנאָפּאָל. אים איז צו פאַרדאַנקן א סך פּראַקטישע פּלענער אין גייסט פון דער השכלה, און אויך א פּראַקטישע טעטיקייט פון א ספּעציעלער ריכטונג [6]. אין שיכות מיט די פאַרהאַנדלונגען וועגן דער קאָנסטיטוציע פון 3־טן מאַי אין זעלבסטשטענדיקן פּוילן אין יאָר 1791. ער שלאָגט פאָר — אין זיין בראָשור, געשריבן אין דער פראַנצויזישער שפּראַך, צווישן אַנדערע פאָרשלעגע: רעפאָרמירן דאָס יידישע ערציונגס־וועזן, פאַרשפּרייטן וויסנשאַפטס־ווערק, צווישן זיי, דעם „מורה הנבוכים״ פון רמב״ם, אין אַ לייכטער העברעאישער שפּראַך, און פאַרעפנטליכן פּאָפּולערע וויסנשאַפטס־ביכער.

פון זיין ליטעראַרישער טעטיקייט איז צו פאַרצייכנען זיין פּראַקטיש־געוואַגטן פּלאַן: איבערצוזעצן דעם תנ״ך אין דער יידישער שפּראַך, אין דער שפּראַך וואָס איז פאַרשטענדליך פאַרן פאָלק, אין קעגנזאַץ צו אַנדערע משכילים, וועלכע האָבן געוואָלט ערציען דאָס פאָלק אין דער דייטשער שפּראַך. באַזונדערס איז צו פאַרצייכנען, אַז ר׳ מענדעל איז געווען איינער פון די באַנייער פון דער העברעאשער שפּראַך [7]. צווישן די הויפּט־קעגנער פון איבערזעצן דעם תנ״ך אין יידיש איז געווען דער גאַליציאַנער משכיל: טוביה פעדער (געבוירן לעבן קראָקע, געשטאָרבן אין יאָר 1817 אין טאַרנאָפּאָל). די טעטיקייט פון מענדעל לאפין פירט אונז אריין אין 19־טן יאָרהונדערט, וואו צווישן די פירער פון דער השכלה אין רוסלאַנד און גאַליציע געפינען זיך זיינע פריינט און פאַרערער. באַזונדערס אינטערעסירן אונז דריי פערזענליכקייטן פון דער השכלה־באַוועגונג אין גאַליציע אין 19־טן יאָרהונדערט: דער שרייבער און קעמפער מיט דער חסידישער באַוועגונג און פאַרן נייעם ערציאונגס־וועזן אין טאַרנאָפּאָל, יוסף פּערל (1774—1839); ר׳ שלמה יהודה ראַפּאָפּאָרט (שי״ר, 1790—1867), נאָך זיין קורצן זיצן אויפן כסא הרבנות אין טאַרנאָפּאָל, איז ער נאָמינירט געוואָרן פאַר אַ רב אין פּראַג, וואו ער דינט 27 יאָר, ער איז איינער פון די אבות פון חכמת ישראל אין טראַדיציאָנעלן גייסט און פון די גרונט־לייגער פון דער היסטאָריש־קריטישער פאָרשונג; ר׳ נחמן קראָכמאַל (רנ״ק, געבוירן אין בראָד אין יאָר 1783, נפטר געוואָרן אין טאַרנאָפּאָל אין יאָר 1840), דער מחבר פון טיפזיניקן ווערק „מורה נבוכי הזמן״, וואו ער שטעלט אוועק די השכלה־באַוועגונג אין גאַליציע אין שפּיץ פון די כחות, וואָס ווירקן פאַר דער אידעאָלאָגישער פאַרשטאַרקונג פון יידנטום.

דריי כאַראַקטעריסטישע שטריכן באַצייכנען די פּלאַסטערער פון נייער וועגן אין יידנטום: א) פון רעליגיעזן שטאַנדפּונקט זיינען כמעט אַלע פאַרבליבן אין די ראַמען פון טראַדיציע, פון אָפּהיטן מצוות און גאָטספאָרכטיקייט; ב) זייער באַציונג צו דער חסידישער באַוועגונג איז אַ נעגאַטיווע, ווייל דאָס פאַרשטאַרקן זיך פון דער חסידישער באַוועגונג, ברענגט צו דער פאַרשטאַרקונג פון עם־הארצות, טענה׳ן די פירער פון דער השכלה־באַוועגונג. אזוי למשל פאָדערט מענדעל לאפין פאַרביטן צו פאַרעפנטליכן חסידישע און קבלה־ספרים, ווייל „אויב די חסידישע באַוועגונג וועט זיך

Posten N° 176

Geleitschein.

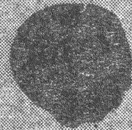
Der Jude Namens …
ein … gebürtig aus
… der Gemeinde …
im … Kreise unter der Familienzahl 89
einverleibt, reiset von hier nach …
im … Kreise, …
… Da er sich über diese seiten
die Ursache seiner Reise gehörig ausgewiesen hat, so wird
ihm die Erlaubniß dazu auf … und zwar
vom 25 … bis … mit
Einbegrif der Hin- und Zurückreise dergestalt ertheilt, daß
er sich ohne weiters während dieser Zeitfrist in seinem
Wohnort wieder einfinden, und bei den Gemeindvorste-
hern melden soll, widrigenfalls sich derselbe die unangeneh-
men Folgen selbst zuzuschreiben haben wird.

… den 25 … 17…

Von Seite der Obrigkeit.

Gemeindvorsteher.

Gemeindvorsteher.

א הארציגן יישר כח דעם ה׳ דוד זעמאן, וועלכער האט דאס דאקומענט געפונען אויפן בוידעם פון זייער הויז אין בוליחוב, פון אמעריקע עס אהערגעבראכט און מיר צו פארפיגונג געשטעלט.

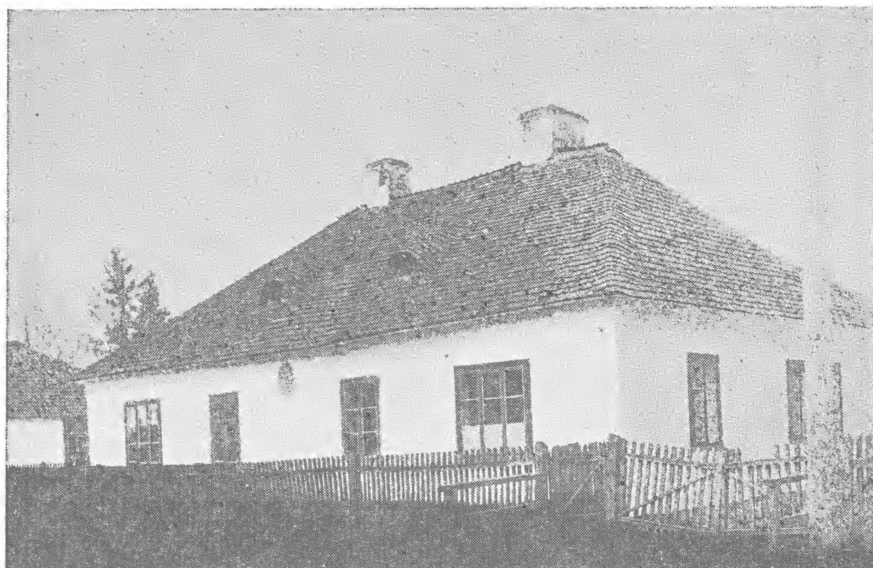
שטאַרקן, איז פארלוירן יעדע האָפנונג פון פארשפרייטן וויסנשאַפטביים פאָלק״ [8]. זיי טראָגן זיך מיטן געדאנק צו רעפאָרמירן דאָס ערציונגס־וועזן, האָפנדיק, אז פון דעם וועט אויפקומען דער נייער מענש.

אויף דער זייט פון די משכילים אין גאליציע איז געשטאנען די עסטרייכישע רעגירונג, וואָס אין איר טייל איז צוגעפאלן גאליציע ביי דער צעטיילונג פון פוילן אין יאָר 1772. אין אונזער אָפּהאַנדלונג איבער בער בוליחובער האבן מיר זיך אָפּגעשטעלט אויף דער טעטיקייט פון דער רעגירונג אריבערצופירן יידן צו לאַנד־ווירטשאפט; יעצט דערמאָנען מיר, אז קייזער יאָזעף דער צווייטער האָט באפוילן צו עפענען די פאָלקס־שולן פאַר יידישע קינדער, אַרויפלייגנדיק די אחריות פאר זייער באזוך אין די שולן אויף די קהלות, און ווען ער באמערקט, אז זיינע באפעלן, האָבן נישט קיין ערפאָלג, באשליסט ער צו גרינדן דייטשע שולן — ספּעציעל פאר יידן — לויט די פאָלגענדע כללים: א קינד טאָר נישט באזוכן א חדר און לערנען תלמוד, סיידן ער האָט אַ צייגניש, אז ער לערנט אין אַ דייטשער שול. אַ ייד קען נישט חתונה האָבן, און ער קען נישט אָנגענומען ווערן אלס געזעלן צו לערנען אַ מלאכה, סיידן ער האָט א צייגניש, אז ער האָט באזוכט א דייטשע שול, אָדער ער האָט געלערנט דייטש אין דער היים. כדי צוצוגרייטן לערער, ווערט געגרינדעט א סעמינאר אין לעמבערג, וועלכער ווערט אויסגעהאלטן פון יידישע שטייערן; אלס הויפּט־אינספעקטאָר אויף צו גרינדן די שולן און אויף זיי משגיח צו זיין, איז נאָמינירט געוואָרן דער טשעכישער משכיל, הערץ האָמבערג. דער יידישער אינספעקטאָר גייט צו צום ענין מיט גרויס ענערגיע. אַ יאָר נאָכן אָננעמען די נאָמינאַציע גרינדעט ער, אין יאָר 1788, 48 שולן, צווישן זיי א שול אין סטרי און אין דאלינע; אין 4 יאָר שפּעטער זענען צוגעקומען 51 שולן, צווישן זיי א שול אין קאלוש, סקאלע, זשוראוונא און בוליחוב. כמעט אלע שולן זענען באשטימט געווען פאר ייִנגלעך, און זייער לערן־קורס איז באשטאנען אויף איין יאָר; שולן פאר מיידלעך זענען געעפנט געוואָרן נאָר אין צוויי שטעט, אין לעמבערג און אין בראָד. אין די צוויי שטעט איז א חוץ דעם אייניעריקן לערן־קורס אויך געווען א דריי־יעריקער לערן־אַנשטאַלט, און אין לעמבערג איז אויך געעפנט געוואָרן א לערער־סעמינאַר.

ביז צו דעם ארויסלאָז פון לערער פונ׳ם לעמבערגער סעמינאר, פילט אויס האָמבערג די שולן מיט קאנדידאטן פון דייטשלאַנד, בעהמען און מעהרן. די נאָמינאציע פון האמבערג האָבן נישט בארעכטיקט די האָפנונגען, וועלכע ס׳האָבן פון אים ערווארטעט די עסטרייכישע בעהערדן.

האָמבערג באציט זיך מיט פאראכטונג צו אלץ, וואָס איז דעם יידן הייליק און טייער, און זיין איינציקע שטרעבונג איז נאָר נושא חן צו זיין ביי די בעהערדן און פארפעסטיקן זיין קאריערע. זיין אויפפירן זיך און דאָס אויפפירן זיך פון זיינע לערער איז פרעמד דעם גייסט פון גאליציאנער יידנטום, זיי רופן ארויס צו זיך א אומקאָמפּראָ־מיסלעכע שנאה, און ווען ס׳איז באוואוסט געוואָרן, אז האָמבערג, דער ״רודף בצע״, איז איינער פון די ממליצים פאר איינפירן שטייער אויף שבת־ליכט, ווערט זיין אויטאָריטעט און דער אויטאָריטעט פון זיינע לערער אינגאַנצן ארונטערגעריסן [9].

איבער דער שול אין בוליחוב ווייסן מיר, אז דארט איז געווען א לערער, יעקב

די יידישע שול אין בוליחוב

בלומענטאַל; אין דער רשימה פון די לערער אין גאַליציע פון יאָר 1790 פון היסטאָריקער געלבער פיגורירט ער אונטערן נאָמען יעקב בלום, דאָס איז ווייזט אויס אַ טעות. מיר האָבן אַ אָפיציעלן דאָקומענט פון יאָר 1794, וועלכער באַווייזט, אַז די באהערדן האָבן זיך באַצויגן צו דער שול גאַנץ ערנסט. אין דאָזיקן יאר באַקומט דער בחור בנימין בראַדבאַרט אַ פּאַס, אונטערגעשריבן פון צוויי ראשי הקהל (שלמה בירקענטאַל און יואל ראָזנשטראָוך מיט דער באַשטעטיקונג פון דער אַדמיניסטראַטיווער באהערדע, וואָס דערלויבן אים צו פאָרן קיין לעמבערג און צו זיין דאָרט 1 יאָר (פון 29 יולי 1794 ביז 25 יולי 1795), כדי ער זאָל זיך פאַרפולקאָמען אין שניידער־פאַך. אונזער בחור פאָרט קיין לעמבערג, ווייזט אָבער אויס די פּאָליציי האָט אַ טעות געהאַט. ווייל אויף זיין פּאַס וואָס איז אים אַרויסגעגעבן געוואָרן אין 6 אויגוסט 1791, האָט זי אָנגעשריבן די פאָלגענדע באַמערקונג: „דער באַטרעפענדער ווערט צוריקגעשיקט אין זיין היימשטאָט בוליחוב, וואו ער איז זיך מתחייב אין איינקלאַנג מיט די באַפעלן פון די באהערדן צו באַזוכן די שול, און נאָכהער זיך לערנען דאָס שניידער־פאַך". ס'איז זיך משער צו זיין, אַז אַזוי ווי אין אַנדערע שטעט האָט מען זיך נוהג געווען אויך אין בוליחוב: מ'האָט נישט געוואָלט פאַרדינגען אַ דירה פאַר דער שול, מ'האָט די קינדער נישט געשיקט אין דער שול מיט פאַרשידענע אויסריידן. מ'האָט זיך באַשטרעבט צו דערגיין דעם לערער די יאָרן. העיקר: מ'האָט אָנגענומען פאַרשידענע מיטלען מ'זאָל די קינדער נישט שיקן אין שול, טראָץ דעם וואָס מטעם די בעהערדן האָט מען אויסגערופן יעדעס יאָר אין די שולן, אַז ייִנגעלייט קענען נישט חתונה האָבן און קענען נישט לערנען קיין מלאכה, נישט קענענדיק לעזן און שרייבן דייטש, איז די צאָל פון תלמידים נישט געוואַקסן, און די שולן האָבן וועגעטירט. די פּיינטליכע שטעלונג פון יידישן צבור האָט געעפנט די אויגן פון האָמבערג און די אויגן פון דער רעגירונג. האָמבערג פאַרלאָזט גאַליציע מיט חרפה אין יאָר 1801. אין יאָר 1806 האָט די רעגירונג אין ווין מבטל געמאַכט דעם פּלאַן פון שולן פאַר יידן אין גאַליציע. אין יאָר 1820 רעזומירט האָמבערג זיין טעטיקייט אין אַ אַנאָנימען אַרטיקל אין דער צייטשריפט „בכורי העתים" — און ער שטעלט פעסט: אַז „זיין ערציונגס־ווערק האָט צייטיק געמאַכט שיינע פּירות און ס'איז נישט צום פאַרלייקענען, אַז גאַליציע קען דאַנקען די שולן פאַר אַ סך אינטעליגענטע און ניצליכע פּערזאָנען, וואָס זי האָט אַרויסגעגעבן"[10]. דער פאַקט, אַז אין דער דיסקוסיע וועגן גרינדן אַ שול אין בוליחוב אין די פּערציקער יאָרן ווערט לגמרי נישט דערמאָנט האָמבערגס שול, נישט מצד די איניציאַטאָרן און נישט מצד די קעגנער, איז אַ באַווייז, אַז די שול האָט נישט איבערגעלאָזט קיין שום רושם. ס'איז כדאי צו פאַרצייכענען, אַז בוליחוב איז צווישן די ווייניקע שטעט, אין וועלכע דער לערער האָט זיך פאַרוואָרצעלט; בלומענטאַל האָט חתונה און באַזעצט זיך אין בוליחוב[11], העכסט־וואַרשיינליך, אַז דער פאַמיליע־נאָמען בלומענטאַל, אין וועלכן מיר וועלן זיך אָנטרעפן אין דער אָפּהאַנדלונג וועגן דער נייער שול איז פון דער אָפּשטאַמונג פון לערער, וועלכער איז געבערענגט געוואָרן אהערצו פון האמבערג, אין יאר 1790.

צום שלוס פון אונזער הקדמה, וועלכע דינט אונז אלס בילד צו דערקענען די באַציונגען און באַדינגונגען אין בוליחוב, איז צו דערמאָנען אַז נאָך דער ליקווידאַציע פון האמבערגס ווערק הייבן אָן צו שפּראָצן אין גאַליציע נייע שולן, וועלכע שטרעבן

צו פאראייניקן אין זיך „תורה" מיט „דרך ארץ" און געבן די תלמידים א יידישע און אלגעמיינע ערציונג. כאראקטעריסטיש אין דעם פאל זענען די שולן פון יוסף פערל, וועלכע איז געגרינדעט געוואָרן אין טארנאָפּאָל אין יאָר 1813 און די צווייטע שול וועלכע איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1818 אין בראָד.

אין די צווי שולן — האָט מען געלערנט די אלגעמיינע געגענשטענדע — דייטש — אזוי ווי אין אלע שולן; מ׳האָט אויך געלערנט פרעמדע שפראכן (אין טארנאָפּאָל, פראנצויזיש, אין בראָד — פראנצויזיש און איטאליעניש).

אין בראָד האָט מען אויך געלערנט פראקטישע געגענשטענדע: בוכהאלטעריע און האנדלס־וויסנשאפטן. אין טארנאָפּאָל האָט מען געלייגט גרויס אכט אויף יידישע למודים: למוד פון תנ״ך אין מענדעלסאָנס איבערזעצונג, תלמוד, טעקסטן פון דער יידישער פילאָזאָפיע, ווי אויך שרייבן יידיש און העברעאיש. — ס׳איז צו פארצייכנען, אז אין די צוואנציקער יאָרן, האָבן באזוכט די שולן בלויז 300 יידישע קינדער. פון זיי 120 אין פערלס שול אין טארנאָפּאָל. אין די פערציקער יאָרן ווערט באנייט די באוועגונג צו גרינדן שולן אין גאליציע: אויפן ערשטן פלאץ גייט לעמבערג, גרינדענדיק א 4־יעריקן ערציונגס־אנשטאלט אין יאָר 1844, נאָך לעמבערג קומט די ריי אויף בוליחוב. דאָס גרינדן און אויפהאלטן די ערציונגס־אנשטאלטן בילדן א אָפּשניט פון דעם שווערן קאמף צווישן משכילים און חסידים;ביידע צדדים האָבן זיך נישט אָפּגעהאַלטן פון מסירות און פארליימדונגען פאר די בעהערדן. ס׳איז דערגאנגען אזוי ווייט, אז מ׳האָט באזייטיקט דורך פארגיפטונג דעם פאָרשטייער פון די לעמבערגער משכילים, דעם פרעדיגער אברהם כהן, וועלכער איז געווען די צענטראלע פיגור ביים גרינדן די אָרטיקע שול.

ב. פאָרשטייער פון דריי דורות משכילים אין בוליחוב

1. הקדמה. ריידנדיק איבער די געזעלשאפטליכע און קולטורעלע צענטערן אין גאליציע, האָבן מיר דערמאָנט דריי שטעט. בראָד, טארנאָפּאָל און לעמבערג. אנטקעגן די דריי צענטערן איז בוליחוב א קליין שטעטעלע. דער מזל האָט איר צוגעשפילט און זי טרעט ארויס אויף דער ארענע פון אידעען־קאמף צוזאמען מיט די גרויסע שטעט, נאָכמער זי גיט ארויס זייער אינטערעסאנטע משכילישע טיפן, וואָס שפּילן א וויכטיקע ראָל אין דער אלגעמיינע השכלה־באוועגונג אין גאליציע[12]. מיר האבן געזען, אז צוזאמען מיט ר׳ בער בירקענטאל ערשיינען אין בוליחוב אין סוף פון 18־טן יאָרהונדערט די ערשטע שפּראָצונגען פון דער השכלה־באוועגונג. די אנטוויקלונג אין 19־טן יאָר־הונדערט איז א נאטירליכער המשך צו דעם יסוד, וואָס איז נישט ווילנדיק געלייגט געוואָרן דורך ר׳ בער׳ן. אויך דאָ קאָנצענטרירט זיך דער קאמף צווישן משכילים און חסידים ארום דער שול. א פּאָר כאראקטעריסטישע פאקטן גיבן אונז א באגריף וועגן דעם שטעטל אלס צענטער פון משכילים אין 19־טן יאָר־הונדערט. אין יאָר 1812 גיט ארויס דער באוואוסטער משכיל, שמשון בלאָך, דעם ערשטן באנד פון זיין געאָגראפישן בוך א. נ. „שבילי עולם", און צווישן די 340 אבאָנענטן וואָס האָבן געחתמט אויפן בוך, זענען 6 בוליחובער, 171 בראָדער, 78 לעמבערגער, 41 טרנאָפּאָלער, 13 זשולקאָווער, 13 יאראָסלאווער; א קלענערע צאָל אבאָנענטן ווי בוליחוב:

רישא — 5, מוֹשצ׳יסק — 5, טיסמעניץ — 5, טארנאָוו — 3 [13]. ווען אין יאָר 1849 איז געעפנט געוואָרן די שול אין לעמבערג, איז בוליחוב געווען די ערשטע, וועלכע האָט זי באַגריסט [14]. ווען אין יאָר 1849 איז ערעפנט געוואָרן די שול אין סטאַניסלאוו, איז איינגעלאַדן געוואָרן דער בוליחובער משכיל זעליג הירש מאַנדשיין צו האַלטן די ערעפנונגס־רעדע [15]. בוליחוב באַקומט אַ שם פון אַ טעטיקער שטאָט, והראיה, אין די פינפציקער יאָרן ווענדען זיך צו איר גרעסערע קהלות און פרעגן ביי איר אַ עצה וועגן גרינדן אַ שול — די שטעט — פּשעמישלאַן, זלאָטשעוו און רישא [16]. אַ אָפּשאַצונג וואָס איז דערשינען אין יאָר 1858 אין דער מאַנאַטשריפט „בן חנניה״ [17] — דער מחבר צוואַר אַ בוליחובער — שטעלט פעסט: „צו די קהלות בראָד, טאַרנאָפּאָל און לעמבערג, וואָס אין זיי האָבן פונלאַנג געשלאָגן וואָרצלען פון פּאָרשריט און קולטור, איז לעצטענס צוגעשטאַנען די קליינע קהלה פון שטעטל בוליחוב״. — דאָס האָט זיכער צוגעגעבן אַ גוטן נאָמען דעם שטעטל און ס׳האָט דערמוטיקט די אָרטיקע משכילים.

איידער מיר גייען צו צו באַשרייבן די טעטיקייט פון די משכילים, אויף וויפיל זייער אָפּקלאַנג געפונט מען אין די צייטשריפטן פון דער דאַמאָלסדיקער תקופה, ווען מיר זיך פרווון אָפּשטעלן אויף עטלעכע טיפּן פון בוליזובער משכילים. דער מאַטעריאַל וואָס איז אין אונזער רשות אנטדעקט פאַר אונז דריי דורות, וואָס זייערע פאָרשטייער זענען אַ מוסטער פאַר זייערע אידעען חברים; צום באַדויערן איז זייער כח געווען אַ פיל קלענערער אין צאָל, וואו דער כח פון חסידישע און קאָנסערוואַטיווע כחות, זייערע דערגרייכונגען אָבער — ווי מיר וועלן זען ווייטער — זענען לגמרי נישט קיין קליינע, כאָטש זיי זענען שוואַכער פון די חסידים.

2. דער ערשטער דור פון די בוליחובער משכילים. אלס פּאָרשטייער פון ערשטן דור שטעלן מיר פאָר ר׳ הירש גאָלדענבערג. אַ סך ווייסן מיר נישט איבער אים. ס׳איז זיך משער צו זיין, אַז ער איז געווען אַ גרויסער סוחר. אין געשעפטליך איז ער געווען אין גריכנלאַנד. צוויי באַגלייבטע עדות — די זיילן פון דער השכלה אין עסטרייך, מיט וועלכע ער איז געשטאַנען אין שריפטליכער פאַרבינדונג אין ענינים פון חכמה און וויסנשאַפט — דערציילן וועגן דאָזיקן מענטשן. איינער, שלמה יהודה ראַפּאַפּאָרט, דער צווייטער שמואל דוד לוצאַטו (שד״ל), וועלכער איז געווען אַ פּראָפעסאָר אין רבנים סעמינאַר אין פּאַדואַ, און פון דאָרט האָט ער אויסגעשפּרייט זיין השפּעה איבער אַלע משכילישע קרייזן אין אייראָפּע. אין יאָר 1831 דריקט אויס ר׳ הירש פאַר שי״ר אָפּשאַצונגס־ווערטער איבער זיינע היסטאָרישע ביאָגראַפיעס און דרך אגב מאַכט ער אים אַ באַמערקונג, אַז ער האָט זיך טועה געווען אין אַ גריכיש וואָרט. „וועדליק מיינע ידיעות אין דער גריכישער שפּראַך און לויט ווי אויך האָב געהערט אין זייער מדינה״ און כאָטש ר׳ הירש פאַרטיידיקט זיך „איך שטיי נאָך ווייט פון דער שוועל פון חכמה און וויסנשאַפט, און וואָס קען דען אַ פליג זאָגן זיין וואָרט צווישן לייבן״ [18], באַווייזט ער דאָך טיפע און גרינטלעכע ידיעות אין דער יידישער קולטור־געשיכטע, אַז שי״ר דערמאָנט אין זיין תשובה צו אים: „דו ביזט איינער פון די ווייניקע, וועלכע דערגרונטעוועזן זיך צו אַלץ, ביזן שורש״ און ער דריקט אויס זיין פאַרוואונדערונג: „דעם אמת־זאָגנדיק, האָב איך זיך נישט געריכט, אַז ס׳זאָל זיך טרעפן אין אַזאַ קליין שטעטעלע, ווי בוליחוב אַ זעלכער מענטש״ [19]. דאָס זענען נישט

געוועזן סתם קיין רייד; ש״ר אַנטציקט זיך פון די טיפע ידיעות פון בוליחובער געלערנטן. דאָס קומט צום אויסדרוק אין איינעם פון זיינע בריף צו ר׳ שמואל רג׳יו [20], זאָגענדיק וועגן ר׳ הירשן, אַז ער איז אַ משכיל און פאַרשטייט פיל וועגן יידישע ספרים, ער האָט אויך מיר געשריבן וועגן מיינע העפטן זייער קליגע און טייערע באמערקונגען״ [21].

דער צווייטער עדות איז שד״ל: דעם 15 דעצעמבער 1835 שרייבט שד״ל צו ר׳ הירשן אַ ענטפער אויף זיין בריף, וואו ר׳ הירש באַקלאָגט זיך איבער דער לאַגע אין יידישן וועלטל, ווי ס׳ווערט פאַרנאַכלעסיקט דער מיטל־וועג, און אַלע זענען נוטה צו עקסטרעמען — אַ טייל צו אומפשרותדיקן קאָנסערוואַטיזם — און אַ טייל צו אומפשרותדיקן פאַרשריט; שד״ל איז מסכים צו דער דאָזיקער אָפּשאַצונג, און ער געפינט אויך, אַז דער ריכטיקער וועג איז: קעגנזייטיקע פאַרשטענדיקונג, פשרה און מותר זיין, „אָבער נאָר יחידי סגולה קענען גיין אין אַזעלכע דרכים, און דו, מיין הער, ביזט איינער פון זיי״ [22]. צו דער כאַראַקטעריסטיק פון ר׳ הירשן קען דינען אַ זאַץ פון זיין זונס בריף צו אים: „פון דיין בריף נעם איך אַרויס, אַז דו ביזט פיל מיט התלהבותדיקע שטרעבונגען, אַז יידישע וויסנשאַפטס־מענשן זאָלן זיך פאַרנעמען מיט איבערזעצן נוצליכע וויסנשאַפטס־ביכער אין אונזער הייליקער שפּראַך, צו באַרייכערן און פאַרשענערן זי, און מאַכן איר ווי אַמאָל פאַר דער האַרנטע פון די לשונות״ [23].

מיר זעען אין ר׳ הירשן אַ משכיל, וואָס איז פיל מיט ציטער פאַרן קיום פון יידנטום, ס׳זאָל אים נישט שאַדן די פּלוצלימדיקע אָפּענסיווע פון דער וועלטלעכע קולטור; ער איז אָבער נישט פון די, וועלכע פאַרמאַכן די אויגן און זעען נישט די קוואַלן פון חכמה, וועלכע זענען מסוגל צו באַרייכערן אונזער לעבן, צו פאַרשענערן אונזער נאַציאָנאַלע קולטור, — אין אונזער גאַנג צום פאָרשריט.

מיר וועלן ווייטער זען, אַז אין די דרייסיקער יאָרן גייט אויף אין בוליחוב אַ נייער דור פון קעמפער פאַר יידיש־מאָדערנער קולטור, וועלכע באַגניגנט זיך נישט בלויז מיט שטרעבונגען, נאָר זיי גרייטן זיך צו געוואַגטע מעשים.

3. פאַרשטייער פון צווייטן דור פון בוליחובער משכילים. אַלס פאָרשטייער פון צווייטן דור ערשיינען ר׳ הירש׳ס צוויי זין: שמואל לייב און יעקב און זעליג צבי מאַנדשיין און זיין קרייז, וועלכער יעדער פון זיי איז אַ קאַפּיטל פאַר זיך; מיר וועלן זיך אָפּשטעלן בלויז אויף ר׳ שמואל לייב גאָלדענבערג און אויף זעליג צבי מאַנדשיין. שמואל לייב גאָלדענבערג איז געבוירן אין בוליחוב אין יאָר 1807, האָט התונה צו 16 יאָר אין די סוף צוואַנציקער יאָרן פאַרלאָזט ער בוליחוב און באַזעצט זיך אין טאַרנאָפּאָל, געשטאָרבן אין יאָר 1846, איבערלאָזנדיק 5 קינדער, צוויי פון זיי האָבן שטודירט אין אויסלאַנד, איינער פילאָזאָפיע, דער צווייטער האָט זיך צוגעגרייט צו אַ לערער־פּאָסטן. שמואל לייב לערנט פיל, און פון דער יינגסטער יוגנט שטייט ער אין פאַרבינדונג מיט די גדולי הדור אין ענינים פון חכמה און השכלה, אין די דרייסיקער יאָרן פלאַנט ער אַרויסצוגעבן אַ צייטשריפט פאַר וויסנשאַפטן בכלל און פאַר חכמת היהדות בפרט, אין דער פאָרם פון בריף־וועקסל צווישן די געלערנטע. אַזוי איז געשאַפן געוואָרן אַלס המשך צו דער צייטשריפט „בכורי העתים״ — נאָר אויף אַ העכערן ניוואָ — די צייטשריפט „כרם חמד״ וועלכע גאָלדענבערג האָט

ארויסגעגעבן אין די יאָרן 1833—1843, צוערשט אין ווין און נאכהער אין פּראַג, אונטער דער רעדאקציע פון שי״ר; פון א קאָרעספּאָנדענץ־אויסטויש מיט שד״ל איז צו זען, אז ער האָט געפּלאנט ארויסצוגעבן די צייטשריפט אין איטאליע. מיטן ארויסגעבן די צייטשריפט האָט גאָלדענבערג נישט ווינציק פארדינסטן פאר אונזער נייער ליטעראטור אלס רעדאקטאָר, פארלעגער און מעצענאט; נישט אומזיסט שרייבט וועגן אים דער שרייבער שניאור זק״ש, וועלכער האָט באנייט אין יאָר 1854 די אויסגאבע פון „כרם חמד״: „...ער האָט געזייט גערעכטיקייט אין פעלד פון ישראל, זיינע מעשים וועלן אים שטענדיק ביישטיין, ווייל א גרויסע טאט האָט ער אויפגעטון אין ישראל״[24]. זיין פארערן געלערנטע און זיין גרייטקייט זיי צו באדינען און צו העלפן אנטפּלעקט גאָלדענבערג ביי פארשידענע געלעגנהייטן: ער איז פון די פארמיטלער מיטן געלערנטן צונץ וועגן ארויסגעבן דאָס גרויסע ספר פון רנ״ק „מורה נבוכי הזמן״[25]; ער מאכט אָנשטרענגונגען צוזאמען מיט אנדערע צו נאָמינירן שי״ר פאר א רב אין פּראַג[26]; און ווען זייערע אנשטרענגונגען געלונגען, שרייבט ער א לענגערן בריף צו זיין פאָטער, ער שטעלט פאר בפרוטרוט דעם גאנצן ענין, און דערביי איז ער מצרף א פּאר לידער פון די השכלה־שרייבער לכבוד דער וויכטיקער געשעעניש, און ער פארענדיקט מיט א וואונש: „הלואי זאָלן אלע יידישע קהלות בכל תפוצות ישראל זוכה זיין צו האָבן געטרייע און געלערנטע ,פּאסטעכער׳ — דאמאָלסט וועט אויפגיין ווי דער מאָרגנשטערן דאָס יידישע ליכט.״[27]; ער האָט אויך בדעה געהאט ארויסצוגעבן די ליטעראַרישע ירושה פון בראַדער משכיל יעקב שמואל ביק, זיינע כתבים אבער זענען געוואָרן א קרבן אין דער גרויסער שרפה אין יאָר 1835[28]; ער איז זיך משתדל, אז יוסף פּערל׳ס אייניקל זאָל אָנגענומען ווערן אין רבנים סעמינאר פון פּאַדואַ[29]; אויף די שפּאלטן פון דער דייטשער וואָכנשריפט „אָריענט״ ווענדעט ער זיך צו די שרייבער, זיי זאָלן שפּענדן פון זייערע ביכער פאר דער ביבליאָטעק פון פּערל ז״ל[30].

זיין קאָנטאקט מיט די גדולי הדור שטעלן אים אוועק אין צענטער פון יידישן קולטור־לעבן אין זיין צייט. שד״ל שטייט מיט אים אין א שטענדיקן בריף־וועקסל און אין יאָר 1833 שרייבט ער צו אים: „...ס׳טוט מיך פרייען, אז גאָט האָט מיך צוזאמענגעטראָפן מיט אַ זויבערן, טייערן און גוטהארציקן מענשן.״[31]; שי״ר שרייבט צו אים אין 1830: „...שטארק איז מיין ליבשאפט צו דיר, איך געפין אין דיר א ערליכן און זויבערן מענשן, וועלכער האָט פיינט חנופה און האָט ליב דעם אמת, דערפאר טוט זיך מיין זעלע צו דיר באהעפטן״[32]. שי״ר זאָגט איבער אים א מיינונג אין א בריף צום היסטאָריקער יאָסט: „גאָלדענבערג איז א מענש פול מיט וויסן און ס׳טוט אים הנאה צו באדינען געלערנטע און וויסנשאפטלער״ און יאסט גיט צו: אז אויך אין זיינע אויגן איז ער „לויטער און רעכטפארטיק זענען זיינע מעשים״[33]. אלע זענען פול מיט לויב וועגן אים. שי״ר, באצייכנעדיק זיין געלערנטקייט און זיינע ליטעראַרישע פּלענער, שרייבט: „פיל זענען פאראן אין דיין מדינה געלערנטע און וויסנשאפטס־דורשטיקע מענשן, ... און דו מיין פריינט ביזט איינער פון זיי״. ער איז מסכים צו זיין פּלאן צו פארעפנטליכן אין דרוק די ספרים פון די גאַליציאנער קאראאימער[34]. שמואל לייב גאָלדענבערג איז געווען א געשעפטס־מענש, אָבער צו

זיין „כרם חמד״ באַציט ער זיך נישט ווי צו אַ געשעפטס־ענין, נאָר ווי צו אַ ענין וואָס פאָדערט איבערגעבנקייט און קרבנות־גרייטקייט; ער אונטערשטרייכט, אַז ער האָפט נישט צו האָבן רוחים, און ער וועט שטיין אויף דער וואַך, נישט קוקנדיק אויף שטרויכלונגען, ווייל דעם וועג וואָס ער האָט געוויילט איז איינער: „צו פאַרשפרייטן ליכט״ [35]. אינטערעסאַנט צו באַצייכענען, אַז שי״ר זאָגט וועגן אים עדות: אַז ער איז אַ ייד, וואָס היט אָפּ מצוות „אַז ער איז נישט עובר געווען אויף קיין שום הארבער עברה ווי: חלול שבת, עסן פאַרבאָטענע מאכלים, א.א.וו.״ אויף גרינגערע עבירות, ווייסט אויס, איז ער יאָ עובר געווען, פון שי״רס רייד איז צו זען, אַז גאָלדענבערג איז שטאַרק פרום נישט געווען: „ער איז נישט פון די „יושבי אהל״, ער איז אַ געשעפטס־מאַן וואָס קען נישט זיין געוואָרנט אין אַלע מצוות, אַזוי ווי די תלמידי חכמים וואָס די תורה איז זייער פרנסה״ [36].

ס׳איז ריכטיק, אַז ש. ל. גאָלדענבערג אַנטוויקלט זיין געזעלשאַפטליכע און ליטעראַרישע טעטיקייט אַלס טאַרנאָפּאָלער תושב, פון דער אַנדערער זייט אָבער איז קיין ספק נישט, אַז זיינע וואָרצלען שטעקן אין בוליחוב. פון זיין פאָטערס הויז, פון דער אַטמאָספער פון שטעטל, און אפשר אויך פון דעם קרייז פון זיינע פריינט און באַקאַנטע שעפּט ער זיינע זעעלישע כחות. ענליך צו זיין ברודער יעקב, וועגן וועלכן שמואל לייב שרייבט: „איך קען דיך פון לאַנג אַלץ ליבהאָבער פון חכמה און ווויסנשאַפט, אַלס פלייסיקער לערנער פון אונזערע נייע און אַלטע ספרים״ [37]. אַזוי איז אויך שמואל לייב באַהאַוונט אין חכמה און וויסנשאַפט, אַזוי ווי ער האָט אין זיך די פּראַקטישקייט פון זיין פאָטער, דעם תלמיד־חכם און געשעפטס־מענש, גיט ער דעם אויסדרוק אַלס איינער, וואָס איז מזכה דעם צבור, באַדינענדיק אים אויפן געביט פון קולטור און ליטעראַטור.

צום דור פון שמואל לייב און יעקב גאָלדענבערג, געהערט אויך זעליג הירש מאַנדשיין; וועגן אים ווייסן מיר מערער, דערפאַר וועלן מיר וועגן אים שרייבן באַריכות. ער איז געווען יינגער פון שמואל לייב גאָלדענבערג מיט פינף יאָר; געבוירן אין בוליחוב אין יאָר 1812, געשטאָרבן אין יאַראָסלאַוו אין יאָר 1872. אויך ער איז אַוועק פון ענגן קרייז פון שטעטל, אין די דרייסיקער יאָרן איז ער געווען אַ געוויסע צייט אין סטאַניסלאַוו, אין די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן האָט ער געוואוינט אין דראָהאָביטש און דאַן איז ער געווען לערער אין יאַראָסלאַוו. אָבער דאָס רוב יאָרן זיינע האָט ער פאַרבראַכט אין בוליחוב, וואו ער איז געווען איינער פון די פאַראַנטוואָרטלעכע געזעלשאַפטליכע טוער, ער איז געווען אַ ראש־הקהלה עטלעכע יאָרן, און אַ סאַך יאָרן איז ער געווען לערער פון דער שול, פון וועלכער ער איז געווען איינער פון די גרינדער. אויסער זיין טעטיקייט אין בוליחוב אונטעררייכטעט ער אַ קרייז פון יינגע משכילים אין סטאַניסלאַוו; דער סטאַניסלאַווער משורר יעקב ביברינג (1818—1882) וועלכער איז געווען לאַנגע יאָרן סעקרעטאַר פון דער קהלה לויבט זייער מאַנדשיינען [38]. דער היסטאָריקער ד״ר געלבער, וועלכער שטעלט פעסט אַז די סטאַניסלאַווער משכילים זענען באַווירקט געוואָרן פון די בוליחובער, שרייבט: די השפעה פון זעליג הירש מאַנדשיין האָט ערוועקט די סטאַניסלאַווער יוגנט צו די העברעאישע ליטעראַטור, ער האָט זיי אויך געשיקט העברעאישע צייטונגען״ [39].

מאנדשיין שרייבט א פּאָר ספרים אין ענינים פון חכמה, קולטור און ערציונג, און ווען פרץ סמולנסקין [40] גיט ארויס זיין צייטשריפט „השחר", געווידמעט דער אויפלעבונג פון פאָלק און זיין שפראך, האלט ער פאר ריכטיק פארצושטעלן דעם שרייבער מאנדשיין אין פאָלגענדע ווערטער: „דער נאָמען פון שרייבער איז אונז באקאנט פון זיינע פיינע ביכער און דורך זיינע ארטיקלען, וועלכע זענען צושפרייט אין די צייטונגען; און אלע זיינע ביכער זענען ווי א קאמפּס־פעלד מיט חסידים און פינצטערניש; זיין ליבשאפט צום פאָלק איז גרויס, און שטארק איז זיין שנאה צו די דערנידריקער פון כבוד פון ישראל. אזעלכע ביכער ברענגען א נוצן דעם פאָלק, ווייל זיי זענען געבויט אויף שטארקע זיילן, אויף דברי חז"ל, אויף דברי חכמים, הלואי זאָל ער באגליקן אין זיין וועג, אריינצוברענגען ליכט אין די הערצער פון זיינע ברידער [41]. הייגנטצוטאָג האָבן זיינע ביכער, ארטיקלען און לידער א קליינעם ליטעראַרישן ווערט, אין זיין צייט אָבער זענען זיי געווען א וויכטיקער צושטייער צו דער השכלה־ליטעראטור, אלס וויכטיקער פּובליציסטישער ווערקצייג אין קאמף פאר ליכטן פאר פאָרשריט, פאר דער מאָדערניזאַציע פון יידישן לעבן אין זיין שטאָט, אין גאַליציע, און אויסער אירע גרעניצן. אין אַ בוך, וואָס רעזומירט די העברעאישע פּובליציסטיק אין עסטרייך, לייענען מיר: „פון די גאליציאנער משכילים וואָס האָבן געקעמפט אין דער ערשטער פראנט־ליניע צייכנען זיך באזונדערס אויס: זעליג הירש מאנדשיין אין בוליחוב און יחיאל מעלער אין סטאניסלאוו" [42].

מאנדשיין, לויט די עדות וואָס מיר האָבן אויבן געבראכט, איז א וויכטיקער שרייבער און א קעמפענדע פערזענליכקייט, פונדעסטוועגן איז ער א עניו, און ווייסט די גרעניצן פון זיינע פעאיקייטן און מעגליכקייטן. אין א בריף צו זיין פריינט־תלמיד יעקב ביברינג אין סטאניסלאוו, שרייבט ער וועגן זיך, אז ער איז „א גרויס עוף מיט קליינע פליגל, וואָס אומזיסט טוט ער זיך באמיען אויסצושפּרייטן זיינע פליגל אונטער די הימלען" [43]. דאָס ווייזט אויס איז דער אמת: א שטארקער ווילן און גרייטשאפט צו א גרויסן שוואונג, אָבער די מעגליכקייטן זענען לגמרי נישט קיין גרויסע. און אפשר האָבן מיר פאר זיך די טראגישע פארקערפערונג פון א מענשן פון א ברייטן פארנעם און שיינגייסט, וואָס די אטמאָספער פון קליינעם שטעטל, נישט נאָר זי גיט אים נישט קיין רוים צו וואקסן, נאָר זי דערדריקט און דערנידריקט זיין הויך. נישט איינמאָל באקלאָגט זיך מאנדשיין אויף די באדינגונגען פון קליינעם שטעטל, ער וויל פון אים ארויסגיין, ער איז זעעליש פארבונדן צום שטעטל, געפינט אָבער נישט קיין פאסיקערן פלאץ, בלייבט א פאקט, אז ער איז כמעט זיין גאנץ לעבן פארבליבן אין בוליחוב, ער זעט אין דעם זיין טראגיק און בלית ברירה — אויך זיין גרויסקייט. אין א בריף צו זיין פריינט ביברינג, איז ער פול מיט שבחים וועגן דער גרויסער שטאָט, אין קעגנזאץ צום קליינעם שטעטל; דאָרט — פּרעכטיקע ערציונגס־אנשטאלטן, שיינע פּארקן, קלובן, ביבליאָטעקן, ליטעראַרישע קאפּעען פאר מיינונגס־אויסטוישונגען און פריינטשאפטס־געשפּרעכן. אין דער קליינער שטאָט דאגעגן, איז אלץ קליינליך ... דער סדר פון די למודים נישט אין אָרדנונג ... די רבנים און חזנים פארשטייען נישט צו ערוועקן ביי די מענשן הערליכע געפילן [44].

זעכצן יאָר נאָכדעם, וואו ער איז שווער געפּרווט געוואָרן אין זיין לעבן,

וואו זיין ליטעראַרישע טעטיקייט האָט נישט דערגרייכט די הימלען, אזוי ווי ער האָט געהאָפט, וואו זיין געזעלשאַפטליכע טעטיקייט האָט נישט געגעבן קיין פרוכט, אין פאַרגלייך צו זיינע אָנשטרענגונגען — און אפשר דערפאַר, וואָס קיין סך נחת אין זיין פערזענליכן לעבן האָט ער נישט, שרייבט ער צו זיין פריינט, דעם פילאָזאָף און צוקונפטיקן דענקער — שלמה רובין — וועלכער האָט זוכה געווען זיך צו באַזעצן אין א גרויסער שטאָט: „שיין איז דאָס לעבן אין דער גרויסער שטאָט, וואָס איז פול מיט חכמים, וואו קולטור און וויסנשאַפט האָבן דאָרט זייער נעסט"[45]. גרויס דעריבער איז זיין טרויער, אבער ווי דערמאָנט — איז מאַנדשיין משלים מיט דעם גורל פון אַ קליינשטעטלדיקן מענשן, און ער איז גרייט אפילו צו זען דארין זיין גרויסקייט. אין א בריף צו ביבערינגן פון יאר 1846 שרייבט ער, — אפשר פון יאוש און אפשר — מיט שטאָלץ: „נישט יעדער קען זיין א ליכטזייל פאַר דער גאַנצער וועלט, איך טו זיך באַגניגן מיט דעם, וואָס איך ברענג א נוצן און איך העלף און ברענג נוצן נור איין שטאט, און איך טו זיי רעטן, זיי זאלן נישט איינזינקען אין די אָפּגרונט פון נאַרישקייטן"[46]. ער געפינט זיין פאַרגעניגן אין זיין טעטיקייט, און אין זיינע שטודיעס; כאַראַקטעריסטיש זענען זיינע שלוס־ווערטער צו זיין בוך „לשון חכמים" (1866), וואו ער ווענדעט זיך צום רבש"ע: „ס'איז נישט פאַרהוילן פון דיר, אז דעם אמת האָב איך ליב פון מיין פריסטער יוגנט, איך האָב נישט פאַרלאָזט פון דיר קיין עשירות און גלוסטיקייטן פון דער וועלט, נאָר חכמה האָב איך געבעטן און דו האָסט מיך אויסגעהערט"[47]. מיט מער קלאָרקייט דריקט ער אויס זיינע אידעאַלן אין זיין בוך „עמודי העולם" (1861): ...„מענש! אז דו ווילסט לעבן גליקליך, קום אין דיינע צימערן, פאַרשליס פאַר זיך די טיר, שטודיר תורה און חכמה, טו גמילות חסדים, פאַרלאַנג נישט קיין לוקסוס"[48].

ארום צוויי אַקסן דרייט זיך זיין לעבן: ליטעראַרישע שאַפונג און געזעלשאַפטליך־דערציערישע טעטיקייט, און די צוויי ענינים ציען זייער יניקה פון איין שורש: די ליבע צום פאָלק און די זאָרג פאַר זיין פאַרבעסערונג; פון דאַנען זיין קאַמף מיט די חסידים און „מורדי אור", פון דאַנען אויך זיין געזעלשאַפטליכער אידעאַל, — וואָס קומט ביי אים צום אויסדרוק ביי פאַרשידענע געלעגנהייטן: ער טענה'ט וועגן דער גליסטיקייט פון די מענשן, וואָס „גאָלד איז זייער גאָט און זילבער זייער אָפּגאָט, צו זיי טוען זיי זיך ביקן און מתפלל זיין"[49]; ער רופט די מענשן פון זיין שטאָט, זיי זאָלן שפּענדן לטובת געזעלשאַפטליכע אַנשטאַלטן: „העלפּטס אָרימע מענשן, גיטס אָפּ מעשר פון דעם גוטן וואָס גאָט האָט אייך באַשאַנקן"[50]; ער רופט די רבנים, זיי זאָלן אָרגאַניזירן סאָציאַלע הילף. „גומל חסד זיין, מפרנס זיין און שפּייזן עניים און אביונים"[51]; אין א בריף צו פרץ סמולנסקין לכבוד דעם דערשיינען פון „השחר", באַצייכנט ער, אז פאַקטיש איז יעדע קהלה „פול מיט קריג און רויב". ער דערהויבט צו א סימבאָליש־מאַלעריש בילד, פעסטשטעלענדיק, ווי פאַרפירעריש איז דאָס ראָמאַנטישע בילד, וואָס שטעלט פאַר די אידיליע און דאָס גליקליכע לעבן פון פאַסטעך, ווען פאַקטיש ליידעט דער פאַסטעך נישט איינמאָל הונגער, און נישט איינמאָל גייט ער אָנגעטון אין שמאַטעס[52].

לאמיר באַגלייטן אונזער העלד אין צוויי שטחים פון זיין טעטיקן לעבן, און

אין איינוועגס וועלן מיר עפּעס לערנען וועגן דער אַטמאָספער פון שטעטל. צו זעכצן יאָר גיט זיך מאַנדשיין אָפּ מיט ליטעראַרישער טעטיקייט, ער איז זיך מתודה אין איינעם פון זיינע בריף: „ווען איך בין אַלט געווען 16 יאָר (אין יאָר 1828) האָט זיך אין מיר דערוועקט דער גייסט פון פּאָעזיע... און יעדן טאָג האָב איך עפּעס אָנגעשריבן" [53]; און אין א צווייטן בריוו: „פון ווען איך בין צו מיין שכל געקומען, האָב איך זיך אונטערהאַלטן מיט וויסנשאַפטן, זיי זענען געווען מיין טרייסט אין מיין אָרימען לעבן" [54]. צו דער אַנטוויקלונג פון זיין פּאָעטיש קינסטלערישן גייסט דינען אים דער קרייז פון יוגנטליכע פון זיין עלטער, אַזוי טרעפן מיר אין בוליחוב אין סוף צוואַנציקער יאָרן פון פאַריקן יאָרהונדערט, יינגע לייט, וועלכע טרוימען וועגן ענדערונגען אין לעבן פון פאָלק, כדי ער זאָל זיין קולטורעל הויך צוגלייך מיט אַנדערע קולטור־פעלקער. אַזוי געפונען מיר אין די בריף פון מאַנדשיין א שפּיגל, וואו עס שפּיגלט זיך אָפּ דאָס לעבן פון שטעטל, אויב נישט פון גאַנצן שטעטל, איז פון זיין אַקטיוון טייל, וואָס האָט אומדירעקט, און אין א געוויסער מאָס אויך דירעקט געלייגט דעם יסוד פאַר דער אַנטוויקלונג און פאָרן כאַראַקטער פון שטעטל אויף די קומענדיקע צענדלינקער יאָרן.

וועגן זיין נטייה צו שרייבן אין דער פריערסטער יוגנט דערציילט ער: „און מיינע יוגנט חברים האָבן מיך גענומען פאַר א מוסטער, די „הצפירה" האָט ביי אונז אין שטאָט ערפאָלג געהאַט" [55]; אין א בריף פון יאָר 1847, דערמאָנט ער: „...א פלאַץ האָבן מיר געהאַט אויסער דער שטאָט, וואו מיר פלעגן פאַרברענגען אין א טייל פון די זומער־טעג, דאָרט פלעגן מיר זיך אויסשמועסן, דאָרט האָבן מיר געוועקט די ליבע צו לערנען, דאָרט האָבן מיר געטראַכט נאָבעלע געדאַנקן" [56]. אַזוי איז געוואַקסן דער שרייבער, און אויך אין די יאָרן פון זיין ענערגישע קולטורעלע טעטיקייט, געפינט ער צייט צו שרייבן א אַרטיקל אָדער צוצוגרייטן א בוך צום דרוק; דאָס דערשיינען פון זיינעם א ספר, איז געווען א געשעעניש נישט נאָר פאַר אים, נאָר אויך פאַרן צבור. אַזוי למשל איז מען מודיע פון בוליחוב אין דער מאָנאַטשריפט „בן־חנניה" אין יאָר 1864, אַז מאַנדשיין האָט ארויסגעגעבן א ספר „גורל הצדקה" און בקרוב וועט ער פאַרעפנטליכן א בוך א. נ. „לשון חכמים" [57]. דאָס זענען די קאַפּיטלען פון דעם ספר „לשון חכמים": דער ליינער פון די דורות — וועלט און מענש — די תורה — תורה און מצוה — תורה און חכמה — סתרי תורה — אגדות און מדרשות — דער וועג פון גלויבן. אַמאינטערעסאַנטסטן איז זיין בוך „עמודי העולם", וואו ער רעט וועגן דער לעבנס־אויפפירונג לויטן שטאַנדפּונקט פון „תורה, עבודה, און גמילות חסדים". — מיר באַצייכנען, אַז מאַנדשיין אַנטפּלעקט טיפע און ברייטע ידיעות אין אונזערע אַלטע און נייע קוואַלן. ער איז אויך באַהאַוונט אין דער וועלט־ליטעראַטור; אין זיין בוך „עמודי העולם", ציטירט ער אין איין שטעל דעם פראַנצויזישן שרייבער־פּאָליטיקער, לאַמאַרטין איבער זיין באַזוך אין ארץ־ישראל [58].

איבער זיין געזעלשאַפטליכער טעטיקייט אַלס ראש ועד הקהלה און אַלס לערער פון דער שול וועלן מיר ברייטער אַרומריידן אין קומענדן קאַפּיטל איבער דער געשיכטע פון דער שול. דאָ ווילן מיר נאָר אָנצייכנען א פּאָר שטריכן: אין זיין געזעלשאַפטליכער טעטיקייט האָט ער פאַר די אויגן נאָר איין ציל „צו דערהויבן דעם

קולטור־ניוואָ פונם צבור, צו פאַרשענערן זיינע זיטן, כדי מיר זאָלן נישט זיין צו שאַנד אין די אויגן פון די פעלקער״.[59] ער קעמפט מיט די חסידים, אָבער ווי דער אַלטער גאָלדענבערג זוכט ער דעם מיטל־וועג — צווישן דער רעליגיעזער קולטורעלער טראַדיציע און אייראָפּעאישע קולטור־ווערטן; זיין אידעאַל זענען מענשן, וואָס לעבן לויט דער ליניע פון פערנונפט, און דאָס אמתדיקע חסידות איז דער יסוד און דער שורש פון זייער דאַזיין. באַזונדערס איז צו דערמאָנען זיין האַרציקע באַציונג צו דער העברעאישער שפּראַך, וואָס איר אויפלעבונג איז פאַר אים אַ הייליקער ציל, וואָס אין פאַרשידענע געלעגנהייטן גיט ער זיין אויסדרוק.[60] אַזוי איז אויך בולט זיין איבערגעגעבענע טעטיקייט צום ערציונגס־וועזן, זיין ליבע צום יידישן קינד און די זאָרג פאַר זיין דערציונג.

לאַמיר זיך אָפּשטעלן אין אַ פּאָר ווערטער וועגן זיין מאַטעריעלע לאַגע און זיינע פאַמיליע־פאַרהעלטנישן אויך איבער זיינע לעצטע יאָרן. מיר האָבן בולטע באַווייזן, אַז זיין מאַטעריעלע לאַגע איז געווען גענוג שווער. ער אַליין טייט דערויף אין זיינע שריפטן און זיין ידיד, וואָס האָט אים מספּיד געווען אין „המגיד״ זאָגט בפירוש, אַז ער האָט נישט געלעבט אין נחת... און בכלל זענען זיינע יאָרן געווען קורץ און שלעכט. אַ אַנדערער ידיד ווידער שטעלט פעסט, אַז די נויט און אָרעמקייט האָבן מקצר געווען זיינע יאָרן. גאָר שווער זענען געווען זיינע לעצטע יאָרן. איינער פון זיינע ידידים גיט אונז אַ גאָר טרויעריג בילד אין זיין הספד: דאָס רעשט ביסל געלט האָט זיך אויסגעלאָזט אָהן קיין שום האָפנונג. ס׳האָבן אים אַרומגעכאַפּט אַ כעס און ווייטאָק, אָרעמקייט און נויט. אחוץ דעם אַלעמען האָט ער געהאַט צרות אין דער משפחה: זיין זון איז אים יונג אָבגעשטאָרבן און די אייניקלעך זענען געבליבן אויף זיין קאָפּ. דאַן איז געשטאָרבן זיין פרוי און ס׳ווייזט אויס, אַז ער איז געבליבן אַליין און פאַרלאָזט. מ׳ווייסט נישט, פאַרוואָס ער האָט פאַרלאָזט בוליחוב, אָבער איינס איז זיכער, אַז ער האָט נישט תיכף געפונען אַן אַנדערן פּאָסטן. אַנדערטהאַלב יאָר האָט ער געוואוינט אין דראָהאָביטש וואַרשיינליך אָהן באַשעפטיקונג. און ווען זיינע ידידים, די משכילים, האָבן סוף כל סוף געפונען פאַר אים אַ פּאָסטן אַלס רעליגיאָנס־לערער אין יאַראָסלאַוו און זיין מאַטעריעלע לאַגע האָט זיך געבעסערט, אָבער נאָכדעם, ווי ער איז דאָרט קוים איאָר אַלס לערער געווען, איז ער קראַנק געוואָרן און געשטאָרבן. ביי דער לויה האָבן זיך באַטייליקט אַסך מענשן, צווישן זיי אַלע זיינע תלמידים, וועלכע האָבן ביי אים געלערנט „דת ואמונה״.

צוויי העברעאישע צייטונגען האָבן אים מספּיד געווען: אין וואָכענבלאַט: „עברי אנכי״ וואָס איז דערשינען אין בראָד זענען געדרוקט געוואָרן הספּדים און רשימות: פון דראָהאָביטש און באָריסלאַוו אין פאָרם פון אַ שיר פון אַ לעמבערגער יידן. דאַגעגן אין „המגיד״ וואָס איז דערשינען אין לוק (פּרייסן) אַ אָפּשעצונג פון יאַראָסלאַוו און טאַרנאָוו. איבעראַל שטעלן זיי גאָר הויך זיין פערזענליכקייט, און פאַרדינסטן אין קאַמפּף פאַרן פּראָגרעס וועלכן ער האָט געפירט מוטיק און שטאָלץ.

איינער פון זיינע ידידים האָט פארעפענטליכט א טרויער־ליד וועגן זיין אָפשטארבן אונטערן טיטל „אור ירח״ (מאנדשיין). און אָט די פערזן, אין וועלכע די ערשטע אותיות בילדן צוזאמען דעם פאמיליע־נאָמען מאנדשיין:

מוסדי עמודי העבודה חזק בתושיה,
את צבועים לחם עמם הוכח,
נפשו בכפו שם בעבור בעבריה,
דוי ללב, כי כבה אור ירח
שחר ונשף הועיל לעמו מגמתו
יסד בית ספר כשמש זורח,
יופיע באמרי ישרו יפעת חכמתו
נתאונן לכן, כי כבה אור ירח [60].

איידער מיר גייען איבער צום פארשטייער פון דריטן דור בוליחובער משכילים, גיבן מיר דאָס וואָרט מאנדשיינס פריינט, דעם דענקער שלמה רובין, וואָס צו דער הקדמה פון ספר „עמודי העולם״ גיט ער אונז די פאלגענדע כאראקטעריסטיק איבער מאָנדשיינען:

„רבות פעלת בקרב אחיך — דברת, כתבת, אף דרשת; והמה — הה! מרו; עצבו רוחך — בפח לשון רמיה; בדבתם נוקשת. ואתה, טהר־ידים, עוז תוסיפה, — יקללו הם! בפרי תבונות תברכימו״.

4. פארשטייער פון דריטן דור בוליחובער משכילים. ביז איצט האָבן מיר קענען געלערנט צוויי, און יעצט וועלן מיר זיך ווענדן צום דריטן דור. זיין פאָרשטייער: נחמיה לאנדעס, געבוירן אין יאָר 1835, — ד. ה. 9 יאָר פאר דער פטירה פון שמואל לייב גאָלדענבערג, — ער איז געשטאָרבן אין יאָר 1899, ד. ה. 27 יאָר נאָך דער פטירה פון מאנדשיין. אויב די המשך־ליניע פון גאָלדענבערג — איז טארנאָפאָל, ווין און פראַג, און די המשך־ליניע פון מאנדשיין די שטעט: סטאניסלאוו און יאראָסלאוו, אזוי ציט זיך די ליניע ביי לאנדעס קין לעמבערג — וואו ער איז געוואָרן, א שטענדיקער תושב אין יאָר 1879. לאנדעס איז זייער וואך געווען צו דער באנייאונג און מאָדערניזאציע פון יידישן לעבן אין גאליציע. ער אינטערעסירט זיך באזונדערס מיטן ערציונגס־וועזן, דאָס קומט ביי אים צום אויסדרוק אין זיינע קאָרעספאָנדענציעס אין דער צייטשריפט „בן־חנניה״, וואו ער איז א שטענדיקער מיטארבעטער. אין זיינע נאָטיצן לאדעט ער אויס זיינע טענות קעגן דער חסידישער מחנה, וועלכע זענען לויט זיין מיינונג די שטערער פון דער נאָרמאלער אנטוויקלונג פון גאליציאנער יידנטום. לאנדעס צייכנט זיך אויס מיט א פילפאכער בילדונג. — ער לערנט אין א לעמבערגער גימנאזיע, און דער עיקר, זעלבסט־בילדונג. — זיינע קאָרעספאָנדענצן זענען געשריבן אין א שיינעם דייטשן סטיל, דורכגעוואָרפן מיט א לאטיינישער אָדער פראנצויזישער פראזע. זיין העברעאישע בילדונג איז ווייזט אויס קיין טיפע נישט געווען — דאָס זענען סימנים פון דער צייט־בילדונג, דער עיקר דורך דער שפראך און קולטור פון פאָלק צווישן וועלכן מיר לעבן, און דורך פארנאכלעסיקן די ווערטן, וועלכע באשטימען אונזער באזונדערקייט; כאָטש וואו מיר וועלן זען ווייטער, איז לאנדעס געווען טריי דער

העברעאישער שפּראַך. און נאָך אַ בולטער שטריך פון זיין פּערזענליכקייט: ער באַהערשט פּראַכטפול די פּוילישע שפּראַך, וועלכע איז געוואָרן אין דער צווייטער העלפט פון 19־טן יאָרהונדערט, איינע פון די וויכטיקע גורמים פון דער נאַציאָנאַלער באַנייאונג אין גאַליציע, דאָס האָט אויך געגעבן אַ נייע ריכטונג דער יידישער השכלה. אַ וויכטיקע באַשטעטיקונג פון לאַנדעסעס פּויליש קענטשאַפט, גיט איבער דער פּוילישער פירער סמאָלקאַ ווען לאַנדעס האָט באַזוכט בראש פון אַ דעלעגאַציע פון בוליחובער יידן, כדי אים צו דאַנקען פאַר זיין יידן־פריינטליכער שטעלונג אין ווינער רייכסראַט. — סמאָלקאַ געפינט פאַר נויטיק צו אונטערשטרייכן אין זיין ענטפער — (ס'זענען צו אים געקומען דעלעגאַציעס אויך פון אַנדערע קהלות) — די שיינע פּוילישע רעדע פון לאַנדעס [61]. אין יאָר 1866 איז איינגעאָרדנעט געוואָרן אין דער בוליחובער שול־געביידע אַ געזעלשאַפטליכע מסיבה לכבוד דער נאָמינאַציע פון גראַף גאָלוכאָווסקי פאַר דעם שטאַטהאַלטער אין גאַליציע; אויף דער מסבה האָט גערעדט דער פאַרשטייער פון דער אַלטער ריכטונג, מאַנדשיין, — דייטש, דאַקעגן לאַנדעס, דער פאָרשטייער פון דער נייער ריכטונג משכילים — האָט געהאַלטן זיין רעדע אין פּויליש [62]. אויף דער דאָזיקער פאַרזאַמלונג אַנטפּלעקט זיך פאַר אונז לאַנדעס אַלס געזעלשאַפטליכער עסקן, וואָס קעמפט פאַר די רעכט פון זיין פאָלק. אין דער רעדע, דריקט ער אויס די האָפנונג, אַז דער נייער שטאַטהאַלטער וועט ווירקן פאַר מבטל מאַכן די געזעצליכע באַגרענצונגען, וואָס זענען חל אויפן גאַליציאַנער יידנטום.

נאָך אַ פּאָר שטריכן צו לאַנדעסעס געזעלשאַפטליכער שטעלונג. אין יאָר 1861 שרייבט ער אַ קריטיק איבער אַ בוך — רעדעס וועגן שבתים און יום טובים — פון אַ לייטערין פון אַ יידישן ערציונגס־אַנשטאַלט אין לאָנדאָן (ער האָט דאָס בוך געלייענט אין דער דייטשער שפּראַך) און באַמערקט, אַז ס'איז כדאי צו איבערזעצן דאָס בוך אין העברעאיש פאַר דעם נוצן פון דער טעכטער־ערציונג אין גאַליציע. אין דעם זעלבן יאָר פאַרעפנטליכט ער אין דייטש אַ אַרטיקל וואָס איז ערשינען אין אַ פּוילישן, קאַלענדאַר — וואָס לויבט דעם יידישן לאַנדווירט; אין ראַנד פון דער איבערזעצונג דריקט ער אויס זיין מיינונג, אַז ס'איז כדאי צו מוטיקן די אַנטוויקלונג פון דער יידישער לאַנדווירטשאַפט אַז די יידן וועלן גערן איבערגיין צו לאַנדווירטשאַפט, אויב ס'וועלן אַרונטערגענומען ווערן די געזעצליכע באַגרענצונגען וואָס עקזיסטירן אין עסטרייך כלפּי יידן. אָפּשטעלנדיק זיך אויף לאַנדעסעס געזעלשאַפטליכער טעטיקייט, איז כדאי צו באַצייכנען, אַז לאַנדעס איז געווען 10 יאָר ראש ועד הקהלה, ער איז געווען אַ מיטגליד אין שטאָט־ראַט און אין קרייז־ראַט.

ווען אין יאָר 1878 איז מיט דער איניציאַטיוו פון די גאַליציאַנער משכילים גערופן געוואָרן אַ קאָנפערענץ פון די גאַליציאַנער קהלות איז לאַנדעס געוויילט געוואָרן — צוזאַמען מיט פאַרשטייער פון גרעסערע קהלות אין דער עקזעקוטיוו־קאָמיסיע [63]. מיט דער איבערזעצונג פון דייטש אויף פּויליש אין יאָר 1876 די אַפּאָלאָגעטישע בראשור פון יעקב מנחם פרענקעל קעגן די אַטאַקעס פון צורר ישראל — פּראָפ. רוהלינג — אויפן תלמוד, — איז איינס פון לאַנדעסעס שיינע אויפטוען [64]. באַזונדערס פאַראינטערעסירט ער זיך מיט די ליטעראַרישע שאַפונגען, וועלכע הייבן

דעם אָנזען פון יידישן פאָלק. ער איבערזעצט פון פויליש אין דייטש די ערציילונג "ZYD" פון קראשעווסקי, און אויך פון העברעאיש אין דייטש דאָס בוך "אברהם עזאפאוויטש", וואָס איז געשריבן געוואָרן אין אָריגינאַל פון לעוואנדע אין רוסיש, און איבערזעצט פון ציטראָן אין עברית. — דאָ האָט איר דעם בולטן סימן פון לאנדעסעס דריי־שפּראכיקייט: דייטש, העברעאיש, פויליש.

ס׳איז אינטערעסאנט, אז לאנדעס האָט געפרופט זיין כח אין אָנשרייבן היסטאָרישע פאָרשונגען. אונז זענען באקאנט זיינע היסטאָרישע איבערבליקן איבער די יידן אין סטרי, סטאניסלאוו און זשולקווע, און פארשטייט זיך בוליחוב [65]. איינע פון זיינע חשובע טעטיקייטן, איז דאָס רעדאגירן די צייטונג פון די משכילים אין לעמבערג. אין גאליציע האָט זיך אין די לעצטע 3 צענדלינג יאָר פון 19־טן יאָר־הונדערט געפירט א קאמף צווישן די משכילים און חסידים וועגן דער השפעה אין די קהלות; די חסידים האָבן זיך פארפעסטיקט אין זייער חברה א.נ. "מחזיקי הדת", דאקעגן די משכילים האָבן זיך אָרגאניזירט אין דער חברה "שומר ישראל". די "שומר ישראל" לייט זענען געווען געשפּאָלטן אויף דער שפּראכליכער ליניע. א טייל האָבן געהאלטן, אז מ׳דארף פירן די טעטיקייט אין דייטש — און א טייל האָבן געהאלטן, אז פויליש דארף זיין די קולטור שפּראך פון די משכילים. די צייטונג "Der Israelit" איז דערשינען אין דייטש, מיטן פארשטארקן זיך פון דעם פויליש־ריידנדן טייל פון די גאליציאנער משכילים גייט לאנדעס אריין אין דער רעדאקציע, כדי אריבערצופירן די צייטונג אין דער פוילישער שפּראך. זיין ארבעט האָט זיך געצויגן 4 יאָרן, נאָכדעם ווי לאנדעס פארלאָזט די רעדאקציע, דערשיינט די צייטונג ווידער אין דייטש [66].

לאנדעס איז געווען א פעדאגאָג, צוערשט אין בוליחוב אלס לערער און דירעקטאָר, דאן איז ער אריבער קיין לעמבערג אָנצופירן מיט דער שטעטישער שול פאר יידישע קינדער א. נ. פון טשאצקי [67], צום סוף האָט ער זוכה געווען צום הויכן פּאָסטן אלס אינספּעקטאָר פון די באראָן הירש שולן פאר יידישע קינדער אין גאליציע. אלס לערער און דערציער אנטוויקלט לאנדעס א ברייטע טעטיקייט. ער גיט ארויס לערן־ביכער פאר רעליגיע, ער איז א ראטגעבער אין דער חברה כי״ח אין ענינים פון הנוך, אין זיינע קאָרעספּאָנדענציעס אין פארשידענע צייטונגען שרייבט ער אלעמאָל וועגן ערציונגס־וועזן. א פּאָר ביישפּילן: אין יאָר 1859 פרעגט ער, פארוואָס גייען נישט פאר די יידישע שולן אין יאראָסלאוו און אין קאָלאָמיי; אין יאָר 1860 לויבט ער די שולן אין בזשעזשאן, פּאדהייצע און דראָהאָביטש, וואו ס׳ווערן אָנגענומען מיטלען צו דערהאלטן די יידישע שול. ער ברענגט ידיעות וועגן יידישן ערציונגס־וועזן אין טשערנאָוויץ, יאסי און גאלאץ. ער ווענדעט זיך צו דער רעגירונג זי זאָל פארפעסטיקן דעם יידישן ערציונגס־וועזן־בודזשעט, ער זאָל נישט זיין אפּהענגיק פון די חסדים פון די פרומע ראשי הקהלות, וואָס זענען פאראינטערעסירט אין זיין ליקווידאציע [68]; ווען אין יאָר 1861 קומען פאָר סכסוכים צווישן דעם פאָרגעשריטענעם לאגער, שטראָפט זיי לאנדעס, "ווייל אין דעם שווערן קאמף פאר דער מאָדערניזאציע פון יידישן לעבן אין גאליציע, דארף די קעמפער־מחנה זיין פאראייניקט" [69]. פון דער צייט, וואָס ער איז געווען א אינספּעקטאָר איבער די באראָן־הירש־שולן, איז אויפגעהיטן געוואָרן א וויכטיקע ידיעה וועגן זיין באציונג צו דער העברעאישער שפּראך. אין יאָר 1894 קומט

פאַר אין סטאַניסלאַוו א לערער־קאָנפערענץ פון די באראָן הירש־שולן, ס׳איז אויסגעדריקט געוואָרן א וואונש צו דערהייבן דעם ניוואָ פון העברעאישן למוד אין די דאָזיקע שולן. אויף דער קאָנפערענץ איז געווען דער אינספעקטאָר לאנדעס, און ער האָט דערקלערט: „א יידיש יינגל, וואָס פארלאָזט די באראָן הירש־שולן, מוז קענען דעם העברעאישן לשון פונקט אזוי ווי די פוילישע שפראך״ [70]. די דאָזיקע דעקלאראציע איבערראשט אונז. לאנדעס איז דאָך געווען א קעגנער פון דער נאציאָנאלער באוועגונג; ער האָט שטארק קריטיקירט נתן בירנבאומען, ווען ער איז געקומען קיין לעמבערג אין יאָר 1862 פרעדיקן, פאר חבת־ציון, ער האָט געקעמפט קעגן דער נאציאָנאלער צייטונג ״Przyszlosc״, וואָס האָט אָנגעפאנגען צו דערשיינען אין לעמבערג אין יאָר 1893. זיין קעגנערשאפט צו דער נאציאָנאלער באוועגונג און זיין פאָזיטיווע באציונג צו דער העברעאישער שפראך זעט מען באשיינפערליך: לאנדעס איז געבליבן א משכיל מיט די באגריפן פון דער צווייטער העלפט פון 19־טן יאָר־הונדערט; ער האָט געחלומ׳ט וועגן ליכט און פארשריט, אָבער ווייטער איז ער נישט דערגאנגען. די נאציאָנאלע באוועגונג, וואָס האָט אויפגעשריבן אויף איר פאָן פולע עמאנציפאציע פון יידישן פאָלק, נישט נאָר די קולטור־אויפלעבונג, נאָר אויך די פאָליטישע — האָט נישט גערעט צו זיין הארצן, און ער איז פארבליבן אין קרייז פון דער דרייפאכיקער קולטור־סינטעזע: פויליש, דייטש און העברעאיש. אָבער די נאטירליכע אנטוויקלונג אין דער גאליציאנער יידישער וועלט, האָט אויך נישט אויסגעמיטן בוליחוב. אין יאָר 1899, דאָס יאָר וואָס לאנדעס איז געשטאָרבן אין לעמבערג, זענען פארגעקומען אין בוליחוב קורסן פאר העברעאיש, נישט סתם ווי א למוד, נאָר ווי א מכשיר פאר דער פאָלקס־אויפלעבונג, אין דער שפראך — זענען אויף עפענטליכע ציוניסטישע פארזאמלונגען — גערעדט געוואָרן רעדעס. ס׳איז צו פארצייכנען, אז א יאָר פאר לאנדעסעס טויט איז ארויסגעשיקט געוואָרן פון בוליחוב א טעלעגראמע לכבוד דער ערעפנונג פון צווייטן ציוניסטישן קאָנגרעס, אונטערגעשריבן פון: א. ד״ר יעקב בלומענטאל, פאָרזיצער פון פאריין „תקות ישראל״, ב. יידישע בירגער, ג. יוגנט [71].

ג. די געשיכטע פון דער יידישער שול.

וועגן דער יידישער שול אין בוליחוב האָבן מיר גאָר ווייניג מאטעריאל, אין דער ליטעראטור טרעפן מיר זיך אָן אויף סתירות׳דיקע מיינונגען.

איבער דער טעטיקייט פון שלמה רובין אין דער בוליחובער שול איז אָנגענומען אז ער איז געווען טעטיק אין די יאָרן 1856—1861 [72], פראָפ׳ י. קלויזנער אין זיין הקדמה צום צווייטן ספר פון רובינס שריפטן קלערט אנדערש; לויט דער דאָזיקער מיינונג איז רובין געווען אין בוליחוב צוויי מאָל: דעם ערשטן מאָל (1851) קומט ער קיין בוליחוב „און גרינדעט א פריוואטע שול, כדי צו לערנען העברעאיש און דייטש״; זיין טעטיקייט איז געוואָרן איבערגעריסן, ווייל מ׳האָט אים גענומען צו צוויי־יעריקן מיליטער־דינסט. נאָך פיל וואנדערונגען — אין זשוראוונאָ און אין גאלאץ (רומעניע) „קערט ער זיך צוריק קיין בוליחוב אין יאָר תרי״ח, וואו ער איז נאָמינירט געוואָרן דורך דער רעגירונג אלס דירעקטאָר פון דער יידישער שול. אויף דעם פאָסטן איז איז ער געווען 5 יאָר דורכאנאנד״, ד. ה. פון 1859 — ביז 1864. נחום סאָקאָלאָוו,

וואָס האָט ארויסגעגעבן 1889 א זאמלונג פון ביאגראפיעס און אויטאָביאָגראפיעס פון די שרייבערן וועלכע האָבן געלעבט אין זיין צייט, שרייבט וועגן רובינען: אז אין די 50־ציקער יאָרן „איז ער געווען לערער אין קליינע שטעט אין גאליציע", נישט דערמאָנענדיק בוליחוב, ווען ער איז געקומען קיין בוליחוב אין יאָר 1857 און איז געווען דער דירעקטאָר פון דער שול 5 יאָר [73] אין וואָס צו די טעותדיקע מיינונגען, איז כדאי צו פאררירכטן זיי. אין Juedisches Lexikon I, זייט 1111 ווערט איבערגעגעבן, אז אין בוליחוב איז געווען טעטיק יעקב גאָלדענבערג, וואָס איז נאָכדעם געוואָרן דער רעדאקטער פון „כרם חמד"; מיר פארשטייען נישט, וואָס איז די כונה פון די ווערטער „נאָכדעם", אונז איז באוואוסט אז נישט יעקב גאָלדענבערג איז געווען דער רעדאקטאָר פון „כרם חמד", נאָר זיין ברודער שמואל לייב. די רעדאקציע פארזיכערט, אז זי וועט זיך אומקערן ביי אות „ג" צו יעקב גאָלדענבערגן, זי האָט אָבער איר צוזאָג נישט דערפילט. אין דער רוסישער ענציקלאָפעדיע (יעוור. ענציקל.) IV 780, ווערט איבערגעגעבן, אז אין די 40 יאָרן האָט געלעבט אין בוליחוב דער רעדאקטאָר פון „כרם חמד", ביי דער זעלבער מיינונג איז אויך „ענציקלופעדיא יודאיקא" IV 921, דער אמת איז: אז שמואל גאָלדענבערג פארלאזט בוליחוב אין די סוף 20־קער יאָרן, אז ער האָט רעדאגירט דעם „כרם חמד" נור ביז אין יאָר 1843, געשטאָרבן אין 1846; שווער דערפאר צו ריידן אין אלגעמיין איבער די 40־קער יאָרן.

אין פארשידענע ערטער ווערט אונטערגשטראָכן, אז די וואָס האָבן זיך משתדל געווען ארויסצובאקומען אַ ערלויבניש פאר דער ערעפנונג פון דער שול זענען געווען די ברידער מאנדשיין (לייב דוד און זעליג הירש). ביי דער מיינונג איז אויך די „אנציקלופדיה עברית", כרך ז' עמוד 808, מיר האָבן נישט קיין מאטעריאלן, וואָס זאָלן באשטעטיקן אָדער אָפּלייקענען די דאָזיקע ידיעה. מיר האָבן אין ערגעץ זיך נישט אָנגעטראָפן מיטן נאמען פון ברודער לייב דוד, און נישט פון זיין טעטיקייט. אין בוך „תולדות החנוך בישראל" פון צבי שארפשטיין ווערט דערציילט [74], אז די גרינדער פון דער שול זענען געווען שלמה לייב גאָלדענבערג און הירש זעליג מאנדשיין, אז די דערלויבניש איז דערגרייכט געוואָרן אין יאָר 1847, און אז איבער זיין שול־טעטיקייט האָט גאָלדענבערג געמוזט פארלאָזן בוליחוב, „און געקומען קיין טארנאָפּאָל, און נאכהער ארויסגעגעבן דעם „כרם חמד". מיר געפונען נישט אין קיין שום אָרט, אז די באמיונגען וועגן דער ערעפנונג פון דער שול, האָבן זיך אָנגעהויבן כאילו צום סוף פון די 20־קער יאָרן, די צייט וואָס שמואל לייב (נישט שלמה!) גאָלדענבערג האָט פארלאָזט בוליחוב; לויט די קוועלן איז געדרונגען, אז בוליחוב איז געגאנגען אין די וועגן פון לעמבערג, ד. ה., אז די באמיונגען וועגן א ערלויבניש צום ערעפנען די שול, זענען געווען אין אָנהויב פון די 40 יאָרן, ד. ה. אין דער תקופה, וואָס שמואל לייב גאָלדענבערג איז שוין לאנג געווען אין טארנאָפּאָל, און דאָס זענען געווען די לעצטע יאָרן פון זיין רעדאגירן דעם „כרם חמד". אגב — אין די סוף 20־קער יאָרן איז מאנדשיין אלט געווען נאָר 16 יאָר. שארפשטיין, פאררירכט דעם היסטאָריקער באלאבאן, — וועלכער שרייבט צו — די טעטיקייט פאר דער שול יעקב גאָלדענבערגן [75]. אינדערואמת'ן — איז באלאבאן גערעכט — יעקב גאָלדענבערג, דער יינגערער ברודער פון שמואל לייבן איז געווען פון די שול עסקנים און נישט שמואל־לייב, וועלכער

איז געשטאָרבן א יאָר פאר דעם באַקומען די דערעפנונגס־דערלויבניש. צום שלוס ווילן מיר באַמערקן, אַז פּראָפ׳ באַלאַבאַן האָט זיך באַנוצט מיטן ארכיוו פון דער שול — ער באַצייכנט אים: דער שול־ארכיוו אויפן נאָמען פון מאַנדשיין. דער ארכיוו שטייט נישט צו אונזער רשות, און ווער ווייסט צו ס׳איז פון אים עפּעס געבליבן. לאָמיר זיך ווענדן צו די מקורות, וואָס זענען אין אונזער רשות — און לאָמיר זיי אויסהערן. ווי מיר האָבן שוין פריער באַמערקט, גייט דורך דעם שטעטל אין די 20־קער יאָרן, א פּערמענטאַציע פון אויפוואַכונג און מאָדערניזאַציע. די פּערמענטאַציע האָט געצייטיקט איר פּרוכט אין פאָרם פון א קרייז יונגע לייט, וואָס האָבן זיך געשטעלט פאר א ציל דעראָבערן די מאַכט אין דער קהלה, פאר א ברייטן פּלאַן פון רעפאָרמען. די צייט האָט זיי צוגעשפּילט, ווייל אין דער זעלבער צייט איז געקומען א ווענדונג לטובת די משכילים אויך אין די צוויי גרויסע קהלות, לעמבערג און בראָד[76]. אין יאָר 1843 ווערט אין בוליחוב אויסגעוויילט א פּאַרגעשריטענער קהלה ועד אין באַשטאַנד פון דריי משכילים: מאַנדשיין, יעקב גאָלדענבערג און צבי בירקענטאַל[77].

די פּלענער פון די יונגע לייט זענען געווען פול, אָבער די קעגנערשאַפט פון דער חסידישער מחנה איז געווען א גרויסע, באַגלייבט זענען די ווערטער פון מאַנדשיינען וועגן דעם פּלאַן פון נייעם ועד: „פון זייט איך בין געוויילט געוואָרן אלס מנהיג פון מיין עדה, טו איך זיך באַמיען אויסצוואָרצלען די שלעכטע געוויקסן, וועלכע זענען ווידערווילליק יעדן משכיל. איך און מיינע צוויי חברים וועלן זיך באַמיען — און מיר וועלן נישט רוען, ביז ס׳וועט אויפגיין דאָס ליכט אין אונזערע וואוינונגען, און טראָץ די פיל קעגנער, וועט דאָס פאָלק זיין געזונט קערפּערליך און גייסטיק"[78]. איינס פון די חדושים, וואָס דער נייער ועד האָט איינגעפירט: ביי די סדרים פון דער קבורה, א מטה מיט א פרוכת, אנשטאָט א לייטער, פון וואַנען דער קערפּער איז אַראָפּגעשלעפּט געוואָרן מיט שטריק. דער צווייטער חדוש: דאָס גרינדן פון א שפּיטאָל. ביי דעם ענין האָט דער וועד אַרויסגעוויזן א געבענשטע טעטיקייט: ער באַקומט שטיצע פון ווינער ראָטשילד און פון אנדערע גאַליציאַנער קהלות, ער באַקומט פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג א איינמאָליקע שפּענדע פון 500 פלאָרין, ער פירט אויך אונטערהאַנדלונגען וועגן א יערליכער סובסידיע אין דער הויך פון 100 פלאָרין[79]. איינע פון מאַנדשיינס וויכטיקע אויפטוען איז איינפירן תקנות לטובת דעם בית־הכנסת, וועלכע זענען אויסן אויפצוהיטן די עסטעטישע זייט און צו דערהויבן די געפילן לכבוד גאָטס הויז. מאַנדשיין דריקט די תקנות אין זיין ספר „עמודי העולם" — דערביי באַמערקט ער: „איך גיב פאר אייך דעם סדר פון א געבעט הויז, וואָס איך האָב געמאַכט פאר מיין עדה, וואָס הענגט ביים איינגאַנג פון דער שול, כדי כל בית ישראל אין אלע זייערע וואוין־ערטער זאָלן זען און טון אזוי ווי אונזערע חכמים האָבן געבאָטן. איך וועל זיך שטאַרק פרייען, אַז די דאָזיקע תקנות וועלן זיין געדרוקט אויף א ספּעציעלן טאַוול ביים איינגאַנג פון די שולן פאר דעם כבוד פון „מקדש מעט"[80].

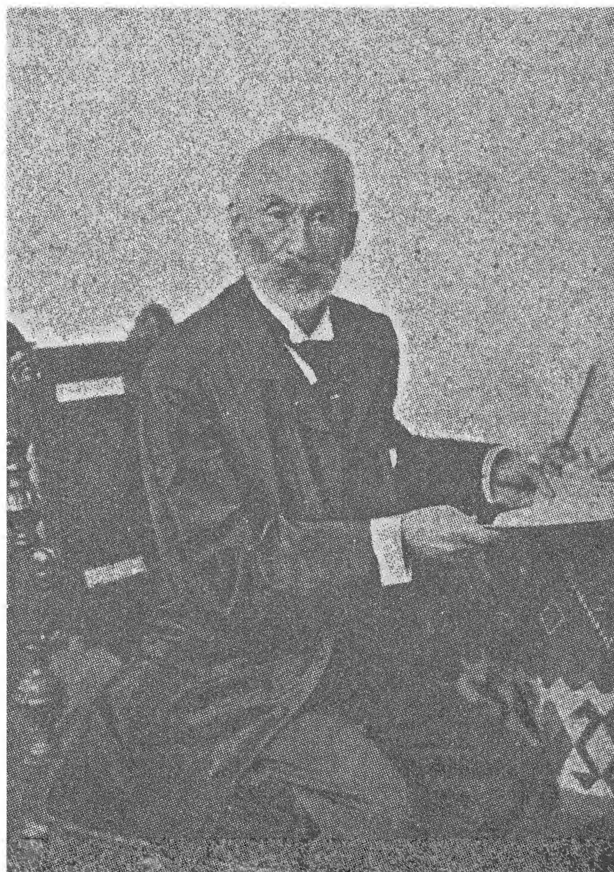
ס׳איז קיין וואונדער נישט, וואָס אין קאָרעספּאָנדענץ פון לעמבערג הערן זיך לויב־ווערטער פאר דער קליינער שטאָט בוליחוב מיט אירע 3.000 נפשות. „ס׳איז פאַראַן א אינטעליגענט יידנטום, אָנגעפירט דורך א פּעאיקן ועד, וועלכער פּלאַנט צו בויען א שול און האָט שוין צו דעם צוועק באַוויזן אויפצוזאַמלען 700 פלאָרין[81]. דער ועד

גייט צו מיט פיל ענערגיע צו גרינדן די שול. אָבער אין דעם דאָזיקן ענין האָבן די ועד־מענשן אילוזיעס; מאנדשיין רעט וועגן א באשיידענעם אנשטאלט, „וואו ס׳וועט געלערנט ווערן די העברעאישע שפראך און דקדוק און אויך די לאנדעס־שפראך" אָבער אין דעמזעלבן בריף רעט ער וועגן דער שול ווי וועגן „א שול פאר וויסנשאפטן" [82]. די בוליחובער יידן האָבן זיך באצויגן צו דער שול מיט גרויס חשד, מורא האָבנדיק, אז מ׳זאָל נישט איינפירן אין דער שול דעם למוד פון תנ"ך מיטן באור און דער איבערזעצונג פון מענדעלסאָן. מאנדשיין האָט נישט גערוט און האָט זיך געווענדעט איבעראל, וואו ער האָט נאָר געקענט, כדי ארויסצורופן סימפאטיע און פאראינטערעסירונג פאר דער שול. אין מודעות צו די בוליחובער יידן, שטעלט ער פאַר דעם נידריקן דערציונגס־מצב פון די חברים, וואָס ס׳גייען פון זיי ארויס קינדער „נישט זיי קענען אונזער הייליקע שפראך און נישט זיי קענען דייטש", אין דער צייט ווען די מיידלעך זענען אימגאנצן באפרייט פון יעדן חנוך; ער רופט: „האָטס רחמנות אויף אייערע קינדער, נעמטס אין אכט מיינע רייד, איך האָב שטימע דעם מויל געעפנט". כאָטש ער שטייט נאָך ביים אָנהויב פון זיין פלאן, ער זעט אָבער שוין די שול א פארטיקע און ער בעט זיך ביי זיינע יידן: „שיקטס אייערע קינדער אין דער נייער שול, אייערע קינדער וועלן זיך דארטן דערציען אין חכמה און גאטספאָרכטיקייט" [83]. ער בעט שטיצע פאר דעם נייעם ווערק, און זאָגט מוסר זיינע יידן: „נישט מארמארשטיינער וועלן פאראייביקן אונזער נאָמען, ...מעשים טובים, צדקה און חסד וועלן אונז אייביק ביישטיין, און וועלן אונז מאכן א גוטן שם אויף דער וועלט" [84]. און דערוויל גיין אוועק 3 יאָר פון די פאַריקע וואלן, און ווער וויסט אויב אין יאָר 1846 וועלן ווידער געוויילט ווערן די מוטיקע רעפאָרמאַטאָרן און באנייער; אין א קאָרעספאָנדענץ פון גאליציע ווערט דערמאָנט, אז דער וואל־קאמף וועט זיין א שווערער, וויל די רעאקציאָנערע כחות וועלן זיך באמיען ארויסצושטויסן דעם פארגעשריטענעם ועד [85]. דער ועד איילט זיך צו צו דערלאנגען א בקשה דער רעגירונג וועגן א דערלויבניש צו עפנען די שול, און כדי גובר צו זיין די קעגנער, זאמעלט דער ועד אונטערשריפטן אויף א פעטיציע, כאילו מ׳גייט עפנען א בית־הכנסת, „און מ׳האָט זיך באנוצט מיט די חתימות צו דערלאנגען א בקשה אויף צו עפנען א שול" [86] און אינצווישן קומען פאָר נייע וואלן, און מאנדשיין איז ווידער אויסגעוויילט געוואָרן אלס ראש ועד הקהלה. אין יאָר 1847 זעט מאנדשיין, דאָס כאלו זיין חלום ווערט פארווירקליכט, וויל ער האָט באקומען די דערלויבניש אויף צו עפנען די שול; אָבער דער גורל האָט אנדערש געוואָלט. די קעגנערשאפט פון די חסידים איז געווען זייער א שטארקע, אז ס׳איז אפילו נישט מעגליך געווען צו טראכטן וועגן אויספירן דעם פלאן, און דער ענין איז אָפגעשלעפט געוואָרן ביזן יאָר 1856. נאָך אין יאָר 1847 האָט מאנדשיין אילוזיעס, אין אנגעזיכט פון די ערפאָלגן וואָס ער האָט געהאט. ער דערציילט וועגן זיינעם א חלום, וואו בוליחובער קומען אים דאנקען „פאר דיין גוטס וואָס דו האָסט מיט אונז געטון, מיט דיין פעדער און מיט דיינע עצות, האָסטו אונז אויפן ריכטיקן וועג געפירט", — דער חלום אנטוויקלט זיך — א קאמף פון רבנים און מלמדים פון איין זייט — און קינדער פון דער צווייטער זייט, אויך דער אמת, צדק און חכמה באטייליקן זיך אין דעם קאמף וואָס איז אין חלום; דער אמת פאָדערט: אז די

מנהיגים פון דער קהלה זאָלן זאָרגן פאַר פאַך־בילדונג און פאַר אנטוויקלונג פון דער לאנדווירטשאפט [87]. און אפשר איז אין דעם חלום דאָ א אנדייטונג וועגן דער פאַרזעצונג פון מאנדשיינס פלענער, ווי דערמאָנט, איז ער געצוואונגען אוועקצולייגן זיין געווער אויף א פאָר יאָר; אין דער רעאקציע תקופה, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן מיטן דורכפאַל פון דער פראנצויזישער רעוואָלוציע אין יאָר 1848, זענען שוין קיין אויססיכטן, אז ס'זאָל געווילט ווערן א פאַרגעשריטענער ועד, נישט געווען. טראָץ דעם האָבן די פאָרגעשריטענע כחות גענוג קראַפט צו עפנען די שול אין יאָר 1856; און בוליחוב איז געווען די פירטע שטאָט אין גאַליציע, וואָס האָט פאַרמאָגט א שול פון דעם סאָרט [88]. מיר האָבן נישט דעם אָרגאניזאציאָנעלן און פעדאגאָגישן סטאַטוט פון דער שול, אָבער ווי מיר וועלן ווייטער זען, איז דער שול־בודזשעט געווען געבויט דערעיקרשט אויף די הכנסות פון שחיטה און מקוה שטייער, און מיט שווערער מי האָבן די בוליחובער עסקנים געפועל׳ט, אז די גאַליציאַנער בעהערדע זאָל זיך באַטייליקן אין בודזשעט — פון די ערציונגס־פאָנדן. וואָס צו דער פעדאגאָגישער זייט, איז דער קורס געווען פון 2—3 יאָר און זיין ציל איז געווען צו געבן די קינדער עלעמענטארע יסודות פון אלגעמיינער און העברעאישער בילדונג. די שול־עסקנים איז געלונגען צו פאַרזיכערן דעם באַזוך פון די קינדער אין דער שול, באַשטימענדיק אין די תקנות, אז די שול איז פאַר מיידלעך און יינגלעך, און די עלטערן וואָס שיקן זייער טאָכטער אין שול — און צו דעם זענען די עלטערן געווען מער גרייט, — איידער „מפקיר״ צו זיין די זון — זענען מחויב צו שיקן אויך זייער זון.

די שול איז געעפנט געוואָרן מיט מזל, וואו ס'איז פאַרזיכערט געוואָרן דער אָנטייל פון צוויי וויכטיקע פעדאגאָגישע כחות: דער לייטער פון דער שול, שלמה רובין, וואָס איז גערודפ׳ט געוואָרן אין דאָלינע און אין זשוראַוונא פאַר זיינע סימפאַטיעס צו דער השכלה, ער ווערט נאָכדעם באַרימט אלס איינער פון די וואָרט־פירער אין דער יידישער געדאנקן־וועלט [89] און דער צווייטער: דער לערער מאנדשיין. א יאָר שפּעטער איז צוגעקומען א פרישער כח, נחמיה לאנדעס, וואָס מיר קענען אים שוין פון פריערדיקן קאַפּיטל. צו די געזעלשאַפטליכע כחות וואָס זאָרגן פאַר דער שול, איז צוגעקומען א נייער מענש: א ענערגישער און איבערגעגעבענער צום ערציונגס־וועזן: בעריש בלומענטאַל, ווייזט אויס פון דער משפחה בלומענטאַל, וואָס איז געווען א לערער אין הערץ האַמבערגס צייטן; זיין אריינגיין אין די ענינים איז זייער וויכטיק, ווייל יעקב גאָלדענבערג, — וועלכער איז געווען דער לעבעדיקער גייסט אין ועד פון דער שול — האָט פאַרלאָזן בוליחוב [90]. ווייזט אויס, אז די אויסערליכע זייט פון דער שול איז געווען א צופרידנשטעלנדיקע. אין זיין בוך „עמודי העולם״ שילדערט ער די נידריקע מדרגה פון די אויסערליכע איינאָרדנונגען פון די חדרים, דאקעגן לויבט ער די איינאָרדנונגען אין די נייע שולן. „...אין די גאַליציאַנער שטעט: לעמבערג, בראָד, טאַרנאָפּאָל און אין מיין וואוינונגס־שטאָט־בוליחוב... דאָס קינד קומט אין א פיינער געביידע, דער ארויסקוק איז צום גאַרטן, די צימערן זענען ליכטיקע, די קינדער זיצן יעדער אויף א באַזונדערן בענקל, באַזונדערע קלאסן, פיינע אינטעליגענטע לערער״ [91]. אויב ס'זענען געווען אין דער בוליחובער שול די אלע באַדינגונגען, איז שווער צו דערגיין, איין זאַך איז קלאָר: אז די שול איז אין א סך הינזיכטן בעסער

איידער די חדרים און זייערע איינאָרדנונגען. איין זאך איז זיכער, אז מאנדשיין איז געווען זייער פילבאר צו אָרדנונג און ריינליכקייט, און ער שטעלט זיך באזונדערס לגבי קראנקן־פלעגע [92]. ווייזט אויס, אז די שול־עסקנים ריידן וועגן איינפירן צו זיצן אין שול אָן היטלען [93]. טראָץ דעם אלעם: גוטע לערער, חשובע עסקנים, טראָץ דעם,

דער שרייבער און דענקער, ד״ר שלמה רובין (1823—1910), ערשטער לייטער פון דער יידישער שול אין בוליחוב.

וואָס די משכילים האָבן אין איר געזען „די אידלע קולטור־בלום״ [94] איז דער באזיס פון דער שול א וואקלדיקער. די לאגע פון די לערער איז א שווערע, ווייל דער לוין איז א קליינער, דער שול־בנין פאָדערט אינוועסטיציעס, און דער עולם איז גלייכגילטיק, די איינוואוינער באציען זיך צו דער שול מיט שנאה, זייענדיק אונטערגעהעצט פונ׳ם רב און די חסידישע מנהיגים, דער ועד הקהלה טוט אלץ, כדי צו דערגיין

די יאָרן דער שול און זיינע עסקנים. ס'איז דערגאַנגען אַזוי ווייט, ווען די שול־עסקנים האָבן געפאָדערט אַ געוויסע סומע פאַר העכערן דעם לוין, פאַר פאַרשענערן די שול, ענטפערן די ראשי הקהלה, ס'וואָלט אפשר גלייכער געווען צי שפּענדען די סומען פאַר דער אַלגעמיינער שטעטישער שול, כדי זי זאָל זיך בעסער פאַרפעסטיקן; דאָס איז אויך געווען אַ ווינק צו די היגע פּענסטער, אַז דער ועד־הקהלה ווייזט אַרויס סימפּאַטיע צו דער יידיש־קריסטליכער דערנענטערונג, אַנשטאָט זיך אָפּצושיידן אין באַזונדערע דערציונגס אַנשטאַלטן. דאָס איז אויך געווען אַ צייכן, אַז דער ועד הקהלה האָט פעסט באַשלאָסן — צו קעמפן מיט דער שול ביזן סוף, ביז זי וועט שטאַרבן אַ נאַטירליכן טויט [95]. די פאַנאַטיקער האָבן זיך מיט נאָך איין מיטל באַנוצט, כדי צו דערשטיקן דעם אַנשטאַלט, און צוואַר: אַרונטעררייסן זיין נאָרמאַלן בודזשעט. אין שיכות דערמיט זענען פאַראַן פאַרשלאָגן וועגן אויפהאַלטן די שחיטה, ד. ה. אַז די שוחטים זאָלן נישט קוילען און צו עפענען אַ פּריוואַטע מקוה לעבן איינע פון די קלויזן — דאָס אַוועקנעמען די הכנסות פון דער שחיטה און פון דער מקוה, איז אַזוי ווי אַ טויט־אורטייל פאַר דער שול. און נאָך אַ וויכטיקסטן מיטל האָבן זיי געהאַט, נישט צו שיקן קינדער אין דער שול, טראָץ דעם שול־צוואַנגס־געזעץ. אַ פאַקט איז, אַז אין יאָר 1858 זענען געווען אין שטאָט 445 שול־פליכטיקע (250 ייִנגלעך, 195 מיידלעך), פאַקטיש האָבן די שול באַזוכט נאָר 73 שילער (51 ייִנגלעך, 22 מיידלעך). אין יאָר 1860 קומט פאַר אַ ענדערונג לטובה לגבי די מיידלעך און אַ ענדערונג לרעה לגבי די ייִנגלעך. — ס'האָבן באַזוכט אין דעם יאָר 45 ייִנגלעך לגבי 46 מיידלעך. מיט אַ בולט'ער ירידה צייכנט זיך אויס דאָס יאָר 1864: אין דעם יאָר זענען געווען אין בוליחוב 500 שול־פליכטיקע קינדער, ס'האָבן באַזוכט די שול נאָר 70. און ווער זענען די שילער? דער עיקר מיידלעך, פון די ייִנגלעך נאָר פון די אָרימע שיכטן און אויך זיי האָבן פאַרלאָזט די שול, אונטערן דרוק פון די מלמדים און די חסידישע מנהיגים — נאָכדעם ווי זיי האָבן באַקומען קליידער און ביכער פון שול־קאָמיטעט. ס'איז פאַראַן צוואַר אַ געזעץ, אַז די מלמדים טאָרן נישט צונעמען קינדער צו לערנען תלמוד אָן אַ צייגניש, אַז זיי האָבן באַזוכט אַ שול, אָבער קיין פאַראָרדנונג און קיין שום דראָאונג האָבן נישט געהאָלפן; שטענדיק איז געפונען געוואָרן אַ וועג ווי אַזוי אויסצומיידן דאָס געזעץ און די פאַראָרדנונג [96].

אַזוי האָט זיך געפירט אַ שטענדיקע מלחמה אין דער שטאָט; פּראָפ' קלויזנער שטעלט פעסט, „אַז די פאַנאַטיקער האָבן געפירט אַ פאַרביסענעם קאַמף". די דאָזיקע מלחמה האָט רובינען פאַרביטערט דאָס לעבן, אַזוי אַז דאָס לערנען אין דער שול איז אים נמאס געוואָרן, און ער אַנטזאָגט זיך פונ'ם פּאָסטן [97]. נאָך רובינס דעמיסיע נעמט איבער די לייטונג פון דער שול נחמיה לאַנדעס, ווען די חסידים האָבן שטאַרק פיינט געהאַט וועגן זיינע פאָרגעשריטענע אַנשויאונגען. און די מלחמה האָט דערגרייכט דעם קולמינאַציאָנס־פּונקט. פון איין זייט „איז די שול געוואָרן דער פאָרשריטלעכער צענטער פאַר אַ סך שטעט אין דער סביבה" [98], פון דער צווייטער זייט האָבן די פיינטליכע כחות געטראַכט צו פאַרניכטן זי, אַזוי אַז אין 1864 איז עס דערגאַנגען צו אַ שווערן קריזיס. אויף אַ פאָלקס־פאַרזאַמלונג וואָס איז פאָרגעקומען אין דער גרויסער קלויז, מיט דער באַטייליקונג פון צוויי חברים פון ועד הקהלה, זענען אָנגענומען געוואָרן

פאָלגענדע ווייט גייענדע באשלוסן: א. די שוחטים זאלן אויפהערן צו קוילן, און מ׳זאָל אָפשליסן דאָס שעכט־הויז, אויך די מקוה זאָל אָפגעשלאָסן ווערן, ביז די שול וועט בטל ווערן; ב. די לערער ווערן ערקלערט אלס הפקר, ס׳איז אויך פאַרגעשלאָגן געוואָרן מ׳זאָל דינגען אונטערוועלטס מענשן, כדי מ׳זאָל זיי פיזיש באַרירן (אויפן פשוטן לשון אָנקלאַפּן די ביינער); ג. ס׳זאָל אויסגערופן ווערן אויף דעם געוועלב פון בעריש בלומענטאלס פאָטער א חרם, אויב ער וועט נישט משפיע זיין אויף זיין זון, ער זאָל זיך נישט מישן אין שול־ענינים [99]. ווערטער ווי ס׳געהערט צו זיין! א קאמף אויף לעבן און טויט! — אָבער די שול־עסקנים זענען אויך נישט געשלאָפן. בלית ברירה ווענדן זיי זיך צו דער רעגירונג, וואָס האָט זיך אריינגעמישט אין די ענינים, און אונטער איר דרוק האָבן זיך די קהלה־לייט און די שוחטים צוריקגעצויגן, און דער מצב איז געוואָרן א באַרמאַלער [100]. ווייזט אויס, אז פון דאן אָן האָבן זיך די ענינים איינגעאָרדענט, און די פאנאטיקער זענען משלים געוואָרן מיטן קיום פון דער שול. קלאָר, אז די שול און די עסקנים אירע איז קיין לייכט לעבן נישט באשערט געווען. יעדנפאלס זעען מיר, אז די שול שלאָגט וואורצלען; אין יאָר 1869 טרעפן מיר שוין אין דער שול פיר לערער און 160 קינדער [101]. אין יאָר 1879 איז אין א דייטשע צייטונג אָפּגעדרוקט געוואָרן א היסטאָרישע נאָטיץ איבער בוליחוב, די רעדאקציע באגלייט די נאָטיץ מיט א באמערקונג: „ס׳רעט זיך דאָ פון א פיין באפעלקערטער קהלה מיט שיינע אנשטאלטן” [102]. ס׳איז וואַרשיינליך, אז צווישן די אנשטאלטן זעט דער רעדאקטאָר די שול. מיט דער צייט וועט דער אנשטאלט פארוואנדלט אין א שול בלויז פאר ייִנגלעך, ס׳איז געעפנט געוואָרן א פירטע קלאַס און דער למודים־פּלאן איז וואָס אמאָל פאַרבעסערט געוואָרן; ס׳זאָל באצייכנט ווערן, אז דער למוד פון עברית איז געווען א אָרגאנישער טייל אין שטונדן־פּלאן, וואָס האָט אין זיך אריינגענומען דעם למוד פון דריי שפּראכן: פּויליש, דייטש און אוקראַיניש.

ד. דער אנפאנג פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע אין בוליחוב.

נאָכפאָלגנדיק די השכלה־באוועגונג אין אונזער שטאָט, האָבן מיר זיך באזונדערס אָפּגעשטעלט אויף דער שול, וואָס ארום איר האבן זיך קאָנצענטרירט די בעסטע געזעלשאפטליך־פאָרגעשריטענע כחות. באזונדערס האָבן מיר קענען געלערנט צוויי פאָרשטייער פון די דאָזיקע כחות: מאנדשיין און לאנדעס; מאנדשיין איז נפטר געוואָרן, נאָך איידער ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן ווערבן די ערשטע קעמערלעך פון דער נאציאָנאלער באוועגונג, ס׳איז קיין ספק נישט, ווען ער וואָלט מאריך ימים געווען, וואָלט ער זיכער צוגעשטאנען צום נאציאָנאלן לאגער, וואָס האָט געפונען זיין אויסדרוק אין חבת־ציון־לאגער. לאנדעס, ווי מיר זעען, האָט פארערט און געאכטעט די העברעאישע שפּראך, ער איז אָבער געווען א קעגנער פון דער נאציאָנאלער באוועגונג, און ער געפונט זיך אין דער מחנה פון די אסימילאטאָרן. עס פאראינטערעסירט אונז דאָס פּראָבלעם, וועלכער טיפּ האָט באשטימט דאָס געשטאלט פון דער בוליחובער יוגנט, פון מאנדשיין — צו פון לאנדעס, און צווייטנס: וואָס פאר א השפעה האָט געהאט די שול אויף דער דאָזיקער געשטאלטונג. שווער צו ענפערן אויף דער דאָזיקער פראגע, און מיר האָבן

נישט קיין גענוגנדן פאַקטישן מאַטעריאַל, בפרט ווען אין די אָנהויב 90־ציקער יאָרן אנשטייען די ערשטע ציוניסטישע פאַרבאַנדן, און זייער אָפּקלאַנג הערן מיר אויף די שפּאַלטן פון דער ציוניסטישער וואָכנשריפט "Die Welt", גאָרנישט דאָרטן איבער בוליחוב: קיין שום ציוניסטישער פאַרבאַנד, קיין שום קאָרעספּאָנדענץ, אָבער פון די ידיעות, וועלכע באַווייזן זיך אין ציוניסטישן אָרגאַן „די וועלט", פון זיין גרינדונגס־יאָר אין 1897, קענען מיר לערנען אויך וועגן די פריערדיקע יאָרן. און די ידיעות דערציילן וועגן א אינטענסיווון נאַציאָנאַלן לעבן, און איינער פון די טרעגער פון דער באַוועגונג איז דער שול־לערער בעריש ביקל. פון די ידיעות לערנען מיר, אז שוין אין יאָר 1895 איז געגרינדעט געוואָרן אין שטאָט דער ערשטער נאַציאָנאַלער פאַרבאַנד א. נ. „תקות־ישראל". דער ענטפער צו דער פראַגע, וואָס איז פריער געשטעלט געוואָרן, איז קלאָר און דייטליך, די יוגנט גייט אדורך די השכלה־בריק, און באַטרעט דעם פעסטן נאַציאָנאַלן באָדן. מיר האָבן נישט בדעה צו שרייבן איבער דער נאַציאָנאַלער באַוועגונג אין בוליחוב, מיר ווילן זיך נאָר באַגניגענען — כדי צו באַשטעטיקן אונזער פאַריקע הנחה — מיט א קורצער קראָניק־נאָטיץ איבער דער נאַציאָנאַלער טעטיקייט פון די לעצטע יאָרן פון 19־טן יאָרהונדערט.

1897 א. ס'איז איינגעאָרדנט געוואָרן א ר' יהודה־הלוי־אָוונט. אויף דער מסיבה נאָכן אָוונט איז פאָרגעקומען א דיסקוסיע איבער דער נאַציאָנאַלער פראַגע, צווישן די רעדנער איז אויך געווען איינער, וואָס האָט נעגירט דעם ציוניזם און געוואָלט באַווייזן, אז סאָציאַליזם וועט לעזן די יידן־פראַגע, „אָבער ס'איז נישט געווען שווער סותר צו זיין זיינע מיינונגען". פונ'ם נוסח פון דער דאָזיקער קאָרעספּאָנדענץ באַקומט זיך דער רושם, אז די טרעגער פון דער נאַציאָנאַלער באַוועגונג אין בוליחוב זענען געווען די מיטל־ און הויך־שילער־יוגנט.

ב. ס'איז איינגעאָרדנט געוואָרן א גרויסע פאָלקס־פאַרזאַמלונג אין בית הכנסת וואָס האָט געצויגן א עולם „פון אריבער 2000 מענשן (!?) די טעמע איז געווען צושטיין צו דער „אהבת ציון"־באַוועגונג פון טאַרנאָוו, וואָס האָט געפּלאַנט צו גרינדן א קאָלאָניע פון גאַליציאַנער יידן אין ארץ־ישראל, אויסער דער נאָרמאַלער ציוניסטישער טעטיקייט, וואָס האָט באַקומען אירע אָרגאַניזאַציאָנעלע פאָרמען אויפן ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס פון דאָזיקן יאָר. פאָרזיצנדער פון דער פאַרזאַמלונג איז געווען נחמיה לאַטרינגער, צום שלוס איז געוויילט געוואָרן א קאָמיסיע צו פאַרשפּרייטן אקציעס פון דער קאָלאָניאַל־באַנק און צו פאַרשפּרייטן דעם ציוניסטישן שקל. לכבוד דעם זכות פון זיין די „ערשטע" — לאָמיר פאַרעפנטליכן די אקטיווע פערזאָנען, אין דער פאָרם, אזוי ווי זיי זענען דאַמאָלט ערשינען אין דער פרעסע: א. גאָלדשלאַג, ה. ראָזנבערג, ש. עלענדמאַן, מ. שוסטער, י. פּיפּעס, נ. לאַטרינגער, וו. אסקרייס, א. שפּיגל. דער ענטוזיאַסטישער שרייבער פאַרענדיקט זיין אינטערעסאַנטע קאָרעספּאָנדענץ מיט פאָלגענדע ווערטער: „אין אונזער שטאָט איז נישט פאַראַן קיין ייד, וואָס זאָל קיין ציוניסט נישט זיין, א באַוויז דאַצו, אז צומאָרגנס נאָך דער אספה זענען זיך צונויפגעקומען סוחרים, בעלי־מלאכות און יוגנט, כדי צו באַשטימען קאָמיסיעס אויף אויסצואַרבעטן סטאַטוטן פאַר פאַרשידענע ציוניסטישע פאַרבאַנדן. ס'האָבן זיך אויך פאַרזאַמלט פרויען, כדי צו גרינדן זייער פאַריין „בנות ציון" [103].

1898 א. אין שטאָט איז צום דריטן מאָל פאָרגעקומען א מכבעער פייערונג. די פייערונג האָט געמאכט א גרויסן רושם, ס׳האָבן רעפערירט: ד״ר בלומענטאל, לאטרינגער, לעוונער, ביקל; דער לעצטער האָט גערעט העברעאיש.

ב. א אינטערעסאנטע ידיעה, וואָס גיט איבער, אז דער „גערטנער פארבאנד״ וועלכער איז אָרגאניזירט אויף א סאָציאליסטישער באזע איז צוגעשטאנען צום נאציאָנאלן לאגער, און זיינע מיטגלידער האָבן צום ערשטן מאָל געקויפט א ציוניסטישן שקל [104].

1899 א. אויפן אָרט פונ׳ם פאריין „תקות ישראל״ איז געגרינדעט געוואָרן א ציוניסטישער פארבאנד א. נ. „חובבי ציון״. ס׳האָבן זיך באלד אָנגעשלאָסן אינ׳ם פארבאנד 45 חברים, ס׳זענען פאראן האָפנונגען, אז די צאָל מיטגלידער זאָל בקרוב פארדאָפּלט ווערן. פאָלגענדע חברים זענען אויסגעוויילט געוואָרן אין ועד: ה. ראזענבערג (פארז.), לאנדאו, גארטענבערג, שפיגעל, ניימארק, אונגער, פרידלענדער, קאָרנבלי, ערסטער.

ב. אין גרויסן שול־זאל איז פארגעקומען א אזכרה צוליבן נפטר ווערן פונ׳ם רב פון „עדת ישראל״ אין בערלין, ד״ר עזריאל הילדעסהיימער, איינער פון די טעטיקע ציוניסטישע מנהיגים. אויף דער אספה זענען ארויסגעטרעטן: ה. ראָזנבערג, לאטרינגער, און ניימארק; דער לעצטער האָט גערעט העברעאיש.

ג. ס׳איז פארגעקומען א אלגעמיינע פארזאמלונג, אויף וועלכער די חברים ה. פרידלענדער און ה. ראָזענבערג האָבן אָפּגעגעבן א דין־וחשבון פון דער ציוניסטישער לאנדעס־קאָנפערענץ אין לעמבערג, צו וועלכער זיי זענען דעלעגירט געוואָרן אלס פארשטייער פון די ציונים אין בוליחוב. אין דער אספה האָבן זיך באטייליקט אויך נישט קיין פאריינס־חברים. צום סוף פון דער אספה האָט לאטרינגער געהאלטן א רעדע לכבוד ד״ר נאָרדאוס געבורטסטאג.

ד. אין דאלינער בית המדרש איז פארגעקומען א אספה פון די ציונים פון דאלינע, באליחוב, וויגאדע און ראזשניאטוב, כדי אפצוגעבן א באריכט איבערן לעצטן ציוניסטישן קאנגרעס. ס׳האט רעפערירט דער באקאנטער ציוניסטישער פירער פון רומעניע, ד״ר ק. ליפא, וועלכער איז געווען דעלעגירט פון די דאזיקע שטעט. נאך דער אספה איז פארגעקומען א מסיבה אויף וועלכער ס׳זענען געהאלטן געווארן העברעאישע רעדעס.

ה. ס׳איז פארגעקומען די געוועגליכע יערליכע פארזאמלונג, און ס׳איז אויסגעוויילט געוואָרן א נייער ועד. פאָלגענדע מענשן זענען געוויילט געוואָרן, יעדער חבר און זיין פונקציע: פארזיצער — נ. לאטרינגער; וויצע־פאָרזיצער — ד. אונגער; קאסירער — י. לאנדעס; סעקרעטארן — ש. ניימארק און י. שפיגעל; ביבליאָטעקאר — מ. באנדלער; חברים פון ועד און ספעציעלע פונקציעס — א. לאנדאו, ח. ה. פרידלענדער, ש. ווילגוט, אייזיק שור איז איינשטימיק אויסגעוויילט געוואָרן אלס ערן־מיטגליד.

ו. אין דער דירה פון ב. ביקל איז פאָרגעקומען א חנוכה־פייערונג. ס׳האָבן רעפערירט: לאטרינגער, ביקל און שור. אין פראגראם זענען געווען דעקלאמאציעס פון ניימארק אין העברעאיש און פון פרידלענדער אין דייטש [105].

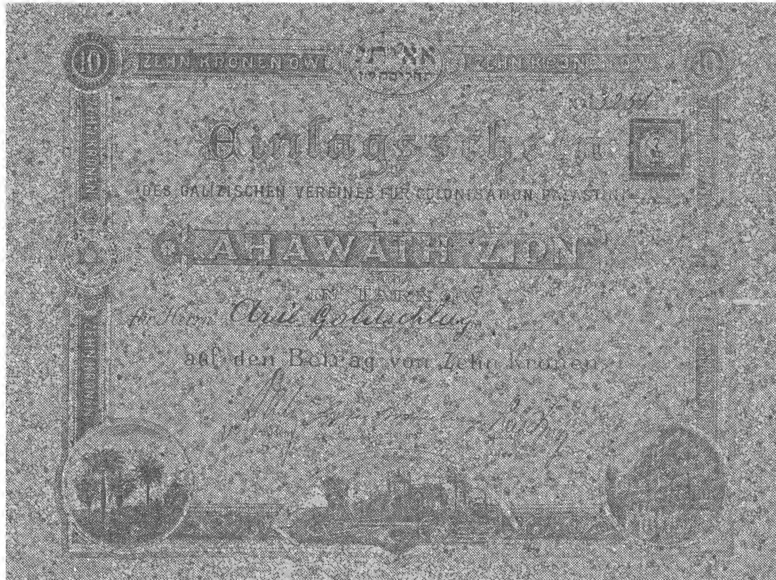
1900 אין דעם יאָר האָבן מיר 6 קאָרעספאָנדענציעס פון בוליחוב. זיי דערציילן וועגן טעטיקייט פון אויבנדערמאָנטן סאָרט. אין דעם יאָר ווערן דערמאָנט צוויי פרישע עסקנים: א. האלפערין און ד. קייזער. „ס׳איז פארגעקומען א פארזאמלונג לכבוד דעם פירטן ציוניסטישן קאָנגרעס — ווערט געזאָגט אין דער קאָרעספאָנדענץ — אין וועלכער ס׳האָט אנטיילגענומען די גאנצע יידישע באפעלקערונג [106]. די אלע ידיעות, מיט זייער גאנצער טרוקנקייט, ריידן אָבער פאר זיך. זיי באווייזן, אז בוליחוב איז געוואָרן א ציוניסטישע שטאָט א דאנק איר אקטיווער יוגנט. ציוניסטישע אקטיוויטעט האָט אין יענע יאָרן באדייטעט: אָרגאניזאציאָנעלע איינהייט, אגיטאציע, אויפקלערונג און קולטור־טעטיקייט — לערנען די העברעאישע שפראך און פלעגן איר ליטעראטור. מיט דער צייט וועט אויך קומען די ריי פון זעלבסט־פאַרווירקליכונג דורך עליה.

שלום־וואָרט

איבער די 20־ציקער יאָרן פון 19־טן יאָר־הונדערט זאָגט מאנדשיין: „די „הצפירה״ האָט ערפאָלג געהאט ביי אונז אין שטאָט״. אין סוף 60־ציקער יאָרן שרייבט פרץ סמאָלענסקין איבער מאנדשיינען: „פון זיינע ווערטער זעט מען דעם גייסט פון פאָלק, אין וועלכן ער זיצט״.

אויב איך האָב מצליח געווען עטוואס קלאָר צו מאכן דעם נייעם גייסט פון יינגן דור אין בוליחוב וואָס האָט געעברענגט די שטאט און אירע איינוואוינער צו דער נאציאָנאלער אויפלעבונג, זאָל דאָס זיין מיין באשיידענער צושטייער אויפצושטעלן א זכר אונזער שטאָט און אונזער הייליקע קהלה, אויף וועמענס שויס עס האָבן מיך טאטע־מאמע ז״ל דערצויגן צו תורה און צו באשטימונג.

ד״ר מישל הענדעל

ZEHN KRONEN Ö.W.

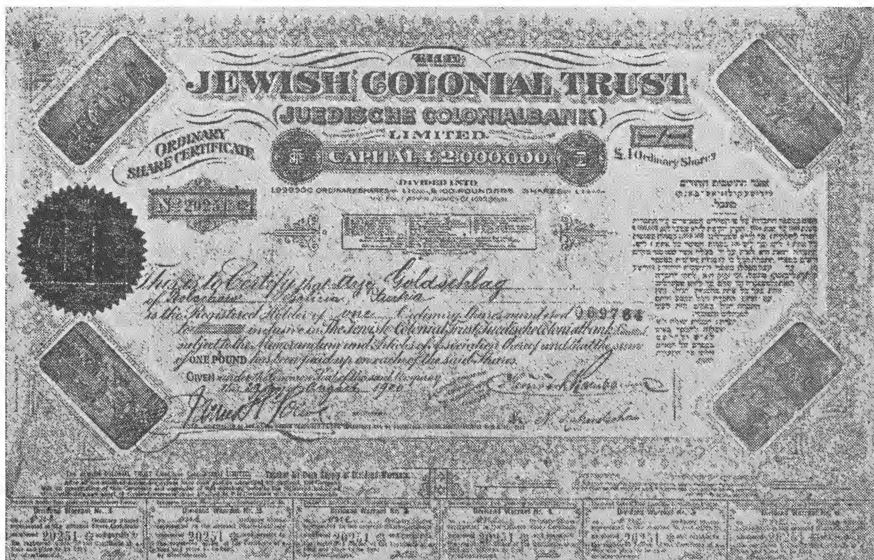
Einlagsschein

DES GALIZISCHEN VEREINES FÜR COLONISATION PALÄSTINA'S

AHAWATH ZION

für Herrn

auf den Betrag von Zehn Kronen

THE JEWISH COLONIAL TRUST

(JUEDISCHE COLONIALBANK)

LIMITED.

ORDINARY SHARE CERTIFICATE

CAPITAL £2,000,000

£1 Ordinary Shares

This is to Certify that ... Goldschlag

is the Registered Holder of one Ordinary Shares numbered ... inclusive in The Jewish Colonial Trust Juedische Colonialbank Limited subject to the Memorandum and Articles of Association thereof and that the sum of ONE POUND has been paid up on each of the said Shares.

GIVEN under the Common Seal of the said Company

באמערקונגען:

1. איבער ר׳ ישראל זאמאָשטשער: זע: ר. מאלער, דברי ימי ישראל, דורות אחרונים, ספר רביעי, תשט״ז, זייטן 26—30; נ. מ. געלבער, תולדות יהודי בראדי תשט״ו, זייט 173.
2. איבער שלמה כעלמער: זע: דאָס בוך פון מאלער, דאָרט, זייט 173.
3. איבער ר׳ שלמה דובנער: ר. מאלער, דאָרט, זייט 31—33.
4. איבער ר׳ זאב וואלף בוכנער: אין בוך פון געלבער, זייטן 177—179.
5. איבער ר׳ פנחס אליהו הורביץ: זע מאלער, דאָרט, זייט 46.
6. איבער ר׳ מענדעל לאפין סאטאנאָווער, זע מאלער, דאָרט, זייט 71—88; געלבער, דארט, זייט 179—180; י. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ראשון, עמ׳ 199—225; טרנופול, בסדרת אנציקלופדיה של גלויות, תשט״ו, עמ׳ 88—90.
7. י. קלוזנער, דאָרט, עמ׳ 202—204.
8. ר. מאלער, דאָרט, עמ׳ 74.
9. איבער הערץ האמבערג: זע: M. Bałaban, Z historji Żydów w Polsce ,1929 זייט 236—290.
10. „בכורי העתים״ תקפ״א (1821); יידישע שול־אנשטאלטן אין גאליציע, זייט 141—147.
11. זייט 72, M. Bałaban, Dzieje Żydów w Galicji ,1914
12. מיר האָבן נישט קיין קלאָרע ידיעות איבער דעם אנטוויקלונגס־פּראָצעס פון דער השכלה און דעם קאמף צווישן איר און דעם חסידישן לאגער אין בוליחוב; דער מאטעריאל איז פארזינקן אין די ארכיוון און איז ביז יעצט אויסגענוצט געוואָרן אין א קליינער מאָס צו היסטאָריש־פארענדיקטע ארבעטן.
13. בוך פון געלבער, זייט 195, הערה 119.
14. ,1844 "Allgemeine Zeitung des Judentums" זייט 545—546. (מיר וועלן ציטירן אלגעמיינע), דאָס וואָכנבלאט האָט אָנגעהויבן צו דערשיינען אין בערלין אין יאָר 1837.
15. ,1849 "Der Orient" נומער 49, (ווייטער וועלן מיר ציטירן „אריענט״) — „דער ואהלבעקאנטע פארשטעהער אויס בוליחוב״. דאָס וואָכנבלאט האָט דערשיינט אין די יאָרן 1840—1857 אין לייפציג — די דאָזיקע שול האָט נישט מאריך ימים געווען.
16. ,1859 Ben Chananja, עמ׳ 469—472, 1860 עמ׳ 458—460. „בן חנניה״, דערשיינט אין דער דייטשער שפראך אלס וויסנשאפטליך־רעפאָרמאטאָרישע צייטשריפט אין די יאָרן 1859—1867 אין שעגעדין, אונגארן.
17. „בן חנניה״, 1858, זייט 475.
18. „כרם חמד״ א׳, עמ׳ 48—50.
19. דאָרט, עמ׳ 50—53.
20. ר׳ יצחק שמואל רגיו (יש״ר) (1784—1855) א רב אין גאליציע פון די ערשטע חכמים און סופרים אין דער השכלה־באוועגונג.
21. ספר היובל להרכבי, עמ׳ 487.
22. אגרות שד״ל בהוצאת ש. א. גראבר, תרמ״ד—תרנ״ד, כרך ראשון, עמ׳ 322—324.
23. „כרם חמד״ א׳, עמ׳ 60—68. —
24. „כרם חמד״ ח׳, 1854, במקום הקדמה. — איבער דעם שרייבער המשכיל שניאור זק״ש, זע: היסטוריה של הספרות העברית החדשה של י. קלוזנר, כרך שני, עמ׳ 122—142.
25. י. קלוזנר, דאָרט, עמ׳ 165 — צונץ, דער גרינדער פון „חכמת ישראל״ (1794—1886).
26. דאָרט, עמ׳ 238.
27. „כרם חמד״ ד׳, 1839, עמ׳ 241—259.
28. זע דאָס בוך פון געלבער איבער בראָד, עמ׳ 194.
29. זע דעם בריף פון יש״ר צו ש. ל. גאָלדענבערג פון יאָר 1839, אוצר הספרות, שנה רביעית, תרנ״ב, עמ׳ 270.

30. „אוריענט" 1840, עמ' 261—262.
31. „כרם חמד" א', עמ' 106.
32. באוצר הספרות ד', עמ' 268.
33. בספר היובל להרכבי, עמ' 491 — דער היסטאָריקער יצחק מרדכי יאסט, (1793—1800). זע וועגן אים ביי ש. דובנוב, דברי ימי ישראל בדורות האחרונים, כרך ב', עמ' 65—66.
34. באוצר הספרות ד', עמ' 271—273.
35. פון א בריף צו זיין ברודער יעקב, „כרם חמד" ג', עמ' 189—195.
36. בספר היובל להרכבי, עמ' 485.
37. „כרם חמד" ג'. שמואל לייב האָט געהאט נאָך א ברודער מיטן נאָמען מ. (משה ?). ער ווערט דערמאָנט אין א קאָרעספּאָנדענץ פון גאַליציע פון יאָר 1845 אלס ראש הקהל פון זשולקעוו, אלס פאָרגעשריטענער מענש. — „אלגעמיינע", 1845, עמ' 224, מער קיין ידיעות איבער אים האָב איך נישט געפונען.
38. זע איבער אים אין דעם בוך פון ג. באדער, „מדינה וחכמיה", עמ' 35, ער באצייכנט אים אלס „מליץ פון די פיינסטע פערזן". זע נאָך אין ספר סטאניסלאב, תשי"ב, „ערים ואמהות בישראל", עמ' 33, פארגלייך דעם בריף פון ביברינגן צו מאנדשיינען, אין זיין לידער־בוך „אגודת שושנים", 1876, עמוד 56.
39. „ספר סטאניסלאב", כנ"ל, עמ' 32.
40. פרץ סמולנסקין (1842—1885), שרייבער און פובליציסט, פון די אָנזאָגער פון דער נאציאָנאלער באוועגונג.
41. „השחר" כרך ראשון, תרכ"ט, עמ' 15. און אָט זיינע שריפטן, וואָס זענען דערשינען אין די יארן 1861—1866 : „עמודי העולם", „אמרי יושר", „גורל הצדקה", „לשון חכמים". אין זיין לעצטן לעבענס יאָר איז אים נאָך געלונגען צו דרוקן 1 בויגן פון זיין ספר „אמרי נעם" און דאָס רעשט מאטעריאל איז איבערגעבליבן אין כתב־יד. ווי ס'ווייזט אויס, האָט ער אויך איבערגעלאָזט א כתב־יד פאר א בוך א. ט. „פלגי מים".
42. B. Wachstein, J. Taglicht, A. Kristianopoler, "Die Hebr. Publizistik in Wien" 1930, עמ' XLII. — איבער נתן מעלער (1822—1893), זע : „ספר סטאניסלאב", כנ"ל, עמ' 33—34.
43. „כוכבי יצחק", חוברת ד', 1846, עמ' 27—36. ליטעראַרישע צייטשריפט ערשיינט אין ווין אין די יאָרן 1845—1873.
44. דאָרט.
45. „כוכבי יצחק", חוברת כ"ה, 1860, עמ' 107—112. — דער שרייבער און דענקער שלמה רובין (1823—1910), זע איבער אים אין דער הקדמה פון אלע זיינע שריפטן, ספר שני, פון קלוזנר, עמ' V—XV.
46. דאָרט, הערה 43.
47. „לשון חכמים", עמ' פ"ח.
48. „עמודי העולם" עמ' צ"ב—צ"ג. פיין האָט באצייכנט מאנדשיינען זיין תלמיד און פריינט יעקב ביברינג אין זיין בריף וואָס אין לידער־בוך „אגודת שושנים", פעסטשטעלנדיק : „דו ביסט בעגאבט מיט חכמה און מוסר", עמ' 60.
49. ווי דערמאָנט, הערה 43.
50. „כוכבי יצחק", חוברת ה', עמ' 20—27.
51. „כוכבי יצחק", חוברת ו', עמ' 21—32.
52. „השחר", כרך ראשון, תרכ"ט, עמ' 11—14.
53. דאָרט, הערה 43.
54. „כוכבי יצחק", חוברת י"א, עמ' 30—38.
55. דאָרט, הערה 43.

56. דאָרט, הערה 54.

57. „בן חנניה", 12 אָקטאָבער 1864, עמ' 843—846.

58. „עמודי העולם", עמ' מ"ג, הערה כ"א. — לאמארטין, שרייבער און פּאָליטיקער (1790—1869), באַזוכט דעם אָריענט אין אָנהויב פון די 30־סיקער יאָרן.

59. זע באַמערקונג 43.

60. „עברי אנכי", תרל"ג, עמ' ל"ה, מ"ה, נ"ח; „המגיד", תרל"ג, עמ' 470—471, 498.

61. דאָס פּוילישע בוך פון באַלאַבאַן, די געשיכטע פון די יידן אין גאַליציע, עמ' 187.

62. „בן־חנניה", 1886, עמ' 822—823.

63. „בן חנניה", 1861, 58—59, 79—80. אינטערעסאַנט שרייבנדיק וועגן דאָרף נייבאַבילאָן לעבן בוליחוב, שטרייכט ער אונטער, אַז נישט די פּוילקייט פון די יידן האָט גורם געווען צו דער ליקווידאַציע פון דאָרף, נאָר די רעאַקציאָנער פּאָליטיק, וואָס האָט געהערשט אין עסטרייך נאָכן טויט פון קייזער יאָזעף דעם צווייטן („בן חנניה", 1863, עמ' 61); „ספר זכרון לסופרי ישראל", ורשה, תרמ"ט, עמ' 56—57. אין דעם ועד האָבן זיך באַטייליקט, א חוץ פאָרשטייער פון דער לעמבערגער קהלה, פאָרשטייער פון די משכילים פון פאָלגענדע קהלות: קולומיי, זלאָטשעוו, דראָהאָביטש, יאַראָסלאַוו, ריישע, טאַרנאָוו, און ווי דערמאָנט — בוליחוב („אַלגעמיינע", 1878, עמ' 457—458).

64. איבער דער פּרשה פון ראָלינג: זע: ש. דובנאָוו, „דברי ימי ישראל לדורות האחרונים", כרך שלישי, עמ' 43 און ווייטער.

65. „בן חנניה", 1861, עמ' 115—117; 1862, עמ' 163—166; 1883, עמ' 61—62; „אַלגעמיינע" 1879, עמ' 283—285.

66. ג. באַדער: „מדינה וחכמיה", עמ' 127.

67. א באַוואוסטער פּוילישער עסקן און שרייבער, וואָס איז געווען פאַר יידן־רעכט. (1765—1813).

68. „בן חנניה", 1869, עמ' 469—472, 1860, עמ' 458—460.

69. „אַלגעמיינע" 1861, עמ' 521—523.

70. "Przyszłość", 1894, זייט 242—246, אין דער דאָזיקער קאָרעספּאָנדענץ ווערט גערעדט איבער לאַנדעסן מיט כבוד און אָנערקענונג, חען בדרך כלל, נעמט אָן כלפי אים די צייטונג א פּאַראַכטנדן טאָן. זע דאָרט, זייט 34—35: „דער אינספּעקטאָר מיטן חסד פון די חינער באַנקירן", זייט 116: „דער אַסימילאַטאָרישער אינספּעקטאָר, הער לאַנדעס" אין יאָר 1793 ווערט ער קריטיקירט, — ווייל ער האָט אַראָפּגענומען פונ'ם לוין פון א העברעאישן לערער אין סטרי — פאַר זיין נישט ריכטיקער באַציִונג צום למוד פון דער שפּראַך, (דאָרט, 1793, זייט 224).

71. זע דעם באַריכט איבער דעם צחייטן ציוניסטישן קאָנגרעס, 1898, עמ' 254. אויפן דריטן ציוניסטישן קאָנגרעס (1899) איז אָנגעקומען אַ טעלעגראַמע פון בוליחוב פון פאַריין „חובבי־ציון" קאָנגרעס־באַריכט (זייט 260); אין דער ערקלערונג איבער דער באַגריסונג בוליחוב צום 5־טן קאָנגרעס (1901) ווערט אונטערגעשטריכן, אַז אויף דער טעלעגראַמע זענען געווען 100 חתימות (קאָנגרעס־באַריכט, זייט 463). צום 6־טן און 7־טן קאָנגרעס (1903, 1905) איז אָנגעקומען אויך א טעלעגראַם פון ועד הקהלה — קולטוס־געמיינדע (עמ' 340—360).

72. F. Friedmann, die Galizischen Juden im Kampfe um Gleichberechtigung (1848—1868), 129, זייט 71; און אויך אין פּוילישן בוך פון באַלאַבאַן, די געשיכטע פון די יידן אין גאַליציע, זייט 136, 186—187.

73. כל כתבי ד"ר שלמה רובין, ספר שני, ורשה, 1910, עמ' IX—XIII. די באַצייכנונג „מטעם הממשלה", ווערט געמיינט, אַז די שול איז געווען אונטער דער אויפזיכט פון דער רעגירונג. אין די ערשטע יאָרן האָבן די באַהערדן נישט באַשטימט קיין שום בודזשעט־הילף; „ספר זכרון לסופרי ישראל", ורשה, תרמ"ט, עמ' 102—103.

74. כרך א' עמ' 158.

75. דאָרט אין דער באַמערקונג 46.

76. זע דאָס בוך פון פרידמאַן, זייט 146; געלבער אין זיין בוך איבער בראָד, עמ' 263; באַלאַבאַנס פּוילישע בוך „די געשיכטע פון די יידן אין גאַליציע", זייט 130 און ווייטער.

77. יעקב גאָלדענבערג, דער ברודער פון שמואל לייב, מיר האָבן שוין געהאט א געלעגנהייט צו דערמאנען אים און א ביסל אים צו דערקענען, צבי בירקענטאל, ווארשיינליך פון דער בוליחובער משפחה, אין יאָר 1863 טרעפן מיר אים אלס רב אין דער קהלה פיסק (טשעכן). ביידע ווערן זיי דערמאנט אלס חברים פון ועד הקהלה אין דעם בריף פון יעקב ביברינג צו מאנדשיינען. „כוכבי יצחק״, חוברת י׳, עמ׳ 39—42, און אויך אין דער ווידמונג פון מאנדשיינען אין זיין בוך „לשון חכמים״ דעם לעמבערגער מטיף ר׳ יששכר בער לעוונשטיין, „כי בעת הזאת אנכי ורעי היקר, החכם, הגביר, הנעלה מ״ו יעקב גאָלדנברג נ״י ורענו ה׳ בירקנטל נ״י ראשי העדה״ (עמ׳ 5).
78. דאָרט באמערקונג 43.
79. „אלגעמיינע״, 1846, זייט 475—477.
80. „עמודי העולם״, עמ׳ ס״א—ס״ב ; נ״ט־ס.
81. „אלגעמיינע״, 1844, זייט 545—546.
82. דאָרט, באמערקונג 43.
83. „כוכבי יצחק״, חוברת ז׳ 1846, עמ׳ 18—36.
84. „כוכבי יצחק״, חוברת ה׳, 1846, עמ׳ 20—27.
85. דאָרט, הערה 78.
86. צבי שרפשטיין, „תולדות החנוך בישראל״, כרך א׳, עמ׳ 158.
87. „כוכבי יצחק״, חוברת ו׳, עמ׳ 21—32.
88. אז מ׳נעמט אין באטראכט, אז די שול, וואס איז געגרינדעט געוואָרן אין 1830 אין קראקע, בעת זי איז געווען א מדינה פאר זיך, איז בוליחוב געווען אויפן 5־טן פלאץ. (טארנאָפּאָל, בראָד, קראקע, לעמבערג, בוליחוב). איבערן כאראקטער פון דער שול אין טארנאָפּאָל, די חשובסטע פון די אנשטאלטן, זע : „ספר טרנופול״, עמ׳ 47—51, 55—60.
89. איך נעם אָן באלאבאנס מיינונג, וועלכע איז זיך סומך אויף ארכיוו־מאטעריאל, און ער שטעלט פעסט, ווי דערמאנט, אז רובין איז געקומען קיין בוליחוב אין יאָר 1856. מ׳דארף וויסן, אז רובין איז געקומען אהערצו, ווען ער איז שוין געווען באוואוסט אין דער ליטעראטור־וועלט און אין דער יידישער געדאנקן־וועלט ; צווישן אנדערע האָט ער געהאט אין זיין ליטערארישן פארמעגן די איבערזעצונג די בארימטע טראגעדיע פון קארל גוצקאוו „אוריאל אקאסטא״ און אויך די ליטערארישן־אידעאָלאָגישע דיסקוסיע מיט שד״ל וועגן שפינאָזאס פילאָזאָפיע.
90. יעקב גאָלדענבערג האָט זיך באזעצט אין טשערנאָוויץ און דאָרט געשטאָרבן אלס גוטס־באזיצער.
91. „עמודי העולם״, עמ׳ מ״ו.
92. דארט, עמ׳ פ״ז.
93. דארט, עמ׳ נ״ב, הערה כ״ז.
94. „בן חנניה״, 1864, עמ׳ 843—846.
95. „בן חנניה״, 1865, עמ׳ 836—837.
96. „בן חנניה״, דאָרט, באמערקונג 94 ; אין דער רוסישער ענציקלאָפּעדיע, IV, זייט 782—783.
97. דאָרט, באמערקונג 72, זייט XIII.
98. באלאבאנס פוילישע בוך איבער דער געשיכטע פון יידן אין גאליציע, זייט 187.
99. באלאבאן, דאָרט, זייט 187—188.
100. „בן חנניה״, דאָרט, באמערקונג 94.
101. דאָס דייטשע בוך פון פרידמאן, זייט 150—151, באמערקונג 6.
102. „אלגעמיינע״, 1879, זייט 283.
103. "Die Welt", 1897, העפט 18, זייט 11 ; העפט 21, זייט 9.
104. "Die Welt", 1898, העפט 2, זייט 5.
105. "Die Welt", 1899, העפט 23, זייט 13 ; העפט 27, זייט 13 ; העפט 36, זייט 12 ; העפט 37, זייט 11 ; העפט 40, זייט 10 ; העפט 50, זייט 16 ; העפט 51, זייט 12.
106. "Die Welt", 1900, העפט 10, זייט 11, העפט 17, זייט 10 ; העפט 24, זייט 12, העפט 35, זייט 15 ; העפט 39, זייט 6 ; העפט 47, זייט 14.

דאס טאג־טעגליכע לעבן

יונה אשל־עלענדמאן

מיין שטעטל

צוויי און דרייסיג יאהר זענען אוועק זייט כ׳האב מיין היים, מיין שטעטל פערלאזט. אט די לאנגע צייט האט נישט וועניג די איבערלעבנישן, די יוגנט־זכרונות פערווישט. כאטש אזוי, וויל איך דער רייכער אויף אייביג פארזונקענער וועלט א שטיין שטעלן.

בוליחוב, א פארווארפען שטעטל אין גלות, ארום די הויכע קארפאטען־בערג, נאהנט פון בובנישטש, וואו דער בעקאנטער רויבער דאָבאָש האט געבושעוועט. בוליחוב, ארום דיר וועלדער, פעלדער, בערג און טאָל. פון דערפער ארומגעצינגעלט מיט אוקראינער, און אין דיין הארץ, אינמיטן יידען. זיי האבן געהאנדעלט, געוואנדעלט, בעל־מלאכות געווען, ארבייטער אין פאבריקן. אין שטאדט זענען געווען: גארבען, א סאלינע, א זעסל פאבריק. מען האט פאבריצירט לעכט, זייף, קעמלעך, עסיג, ליים, א טארטאק, און מיהלען — וועלכע האבן דיך באשיינט מיט א בעזונדערן חן.

ווי דער שטייגער איז געווען, האסטו בוליחוב, ווי אנדערע דיינע חבר׳טעס. דיינע יידן מיט צונעמען מכבד געווען. די צונעמען האבן מכלומרשט געדארפט זאָגן: אזוי בין איך, דאס זאג איך, פון דאנען קום איך. — א פאר צונעמען אלס משל:

דאס דארע מיילעכל, דאָדעק, האם־גאָרגל, בנפשי בצמצום, פידגאָגיע, סטאָטשעק, קאָלומבוסקע, סעלטשיס, חלאָפטשיס, סויקע, וועליקיי, פוצאטשקע, פראָנצויז, אלי באָך א.א.וו.

די צונעמען האבן גוט צו די בעל־בתים געקלעבט, און זייער זווג איז געווען נישט קשה. א חוץ די פריוואטע צונעמען האט מען דער שטאדט אליין נאך א „פלעסטערל״ צוגעקלעפט: „בוליחובער קריכער״. סטייטש פארוואס? תאמר ווערסטו מיינען, אז מיר זענען קריכער געווען, חס וחלילה! מיר זענען דוקא ביז צו אלע וועלט פארקראכן, און גיך, מחמת דיינע יידן זענען רירעווודיג, רעוואָלוציאנער געווען און תמיד נאך עפעס בעסערס געלעכצט, געשטרעבט! דיין יוגנט איז אזש ביז צו קירה״ס רעזידענץ פארקראכן, תורה און חכמה צו לערנען.

בוליחוב, דו האסט געהאט א שיינע חניוודיקע אומגעבונג, זי האט אונז א סך נחת, א סך פרייד, געשענקט. זי איז מיט אונז אין אונזערע יונגע יאהרן פערוואקסן, און דערפאר איז מן היושר דיך צו דערמאנען.

1) די דייטשע קאלאניע
2) דער שפאציר־גארטן
3) דאס בערגל.

די דייטשע קאלאניע

דארט האבן שוואבן געוואוינט. דיינע הייזלעך ריין, אין גרין איינגעטולעט, דיינע הייף אויסגעקערט, א מחיה. אין זיי זענען געווען: א שטאל פאר בהמות, עופות, אפילו א בודע פאר די הינד (די גויים האבן די הינד נישט פיינט...). אויף די פליט די מילכ־קאנען. זייערע רייפן האבן געבלישטשעט פאר ריינקייט, אויף די פענסטער האבן די פאמידארן קאקעטירט, נאר די „פריצים" האבן דאס געגעסן. מיר יידן האבן פון דעם נאך נישט קיין הנאה געהאט.

די דייטשע קאלאניע זענען מיר מקנא געווען. זי איז פאר אונז א סימבאל, א משל, א ווינק פאר א אנדערע וועלט געווען. דעמולס האבן מיר נאך עפעס אנדערש געבענקט, און זי האט אונז די בענקשאפט, קראסער, שטערקער געמאכט.

דער שפאצירגארטן

דו בוסט א אבר אין אונזער גוף געווען. די בוליחובער פרשה איז אהן דעם שפאצירגארטן וויא א שייגעץ אהן א פייפאלע. דו ביסט דער צענטער פון דער יוגנט געווען, אין דיר האבן מיר געזונגען, געוואיעוועט, אונזער יונג הארץ אין ליד,ווארט, און געזאנג אויסגערעדט. די לופט האט געהילכט פון די לידער „הלאה ירדן", „שאו נס ציונה", „במחרשתי", „על אם הדרך", „שם במקום ארזים". אונזערע קולות האבן פונם גארטן ביז אויף די געסלעך געקלינגען, אפילו ביז צום „רינשטאק". אינם גארטן פלעג מען זומער פעסטינעס פעראנשטאלטן פארן קק"ל. ס׳פלעגן קומען געסט פון דאלינע, סטרי, מען האט געארבעט אויף טיש און בענק, און די הארוואניע האט געלוינט. מיר האבן פארן קהק"ל, טאג און נאכט געארבעט.

ביים איינגאנג צום גארטן איז געווען א בודקע פון ה׳ לנדוי, ער האט סאדא, זיסיגקייטן, סוכארד־שאקאלאד און אלעס וואס אונזער הארץ האט בעגעהרט, פארקויפט. ה׳ לנדויס טאכטער, די פרוי פון דעם לעהרער און שריפטשטעלער, רפאל סופרמן, איז איינע פון די ערשטע חלוצות אויס בוליחוב עולה געווען.

אויף מיצקעביטש׳ס און סאביעסקיס פאמניקעס פלעגן די פייגאליך שוויפטשען, א מחיה!

דער שפאצירגארטן איז געווען א עפענטליכער פלאץ. ס׳איז אבער כאראקטע־ריסטיש, אז די שקצים און שיקסעס זענען נאר זונטאג אהין געקומען. זיי האבן געהאט געערטליך, גרינס, בלומען אין דער היים. זיי האט דאס נישט געפעהלט. פון פראבלעמען, ראנגעלן, האבן זיי נישט געוויסט, ווי מיר. דערפאר איז קלאר, אז מיר האבן איהם אויסגענוצט, און ער האט אונז א סך פרישע לופט אין יעהער הינזיכט געגעבן, בערג לופט...

דאס בערגל

צוליב וואס האבן מיר דיך אזוי ליב געהאט? פון וואנען דאס שטארקע פערלאנגען צו דיר צו געהן? א פאר מאמענטן זענען געווען די סבה: געזעלשאפטליכע, עסטעטישע, און דער ווילן אראבצוואַרפן דאס טאגטעגליכע גרויע דאזיין, צווישן די פיר ווענד.

צו געדענקט איהר? דער וועג אהין וויא באצויבערנד, וויא הערליך, שטשעשקיס מיט פעלד בלומן באזייט, פעלדער וויא דיאוואנעס מיט בונטפארביקע בייטליך, און איבער דיר דער בלויער קלארער הימל.

גרופענווייז פלעגן מיר אלע שבתים און ימים טובים צו דיר שפאצירן. ס׳איז כמעט א טראדיציע געווארן.

קומענדיק צו דיר, זענען מיר אין שאטן אונטער א בוים געזעסן, דער בויער האט אונז די גרויסע פרישע, פון טוי נאסע קארשן אין א גרויסער טיפער שיסל ארויס געבראכט, אויפן פרישן גראז, האבן מיר די שמעקעדיקע קארשן געגעסן און נעבענביי אויך דיסקוטירט. היתכן נאר עסן? פונם שטאל פריש געמעלקטע מילך מיט דעם ווייסען שוים ווי ביר, האבן מיר „לחיים״ געטרונקן. די דאזיקע לאקאטקעס האט דאך יעדער פון אונז אין דער היים געהאט, נור וואס פאר א טעם, אליין קארשן צו עסן? דער עיקר איז געווען די חברה, די שיינקייט פון נאטור, ווייט פונם רינגפלאץ.

ס׳האָט זיך געדאכט, אז אונטערן פרייעם הימל וועלן אסך פראבלעמען געלעזט ווערן.

די בוליחובער באפעלקערונג איז געווען: יידיש, פויליש, אוקראיניש, און דייטש. און די יידישע קינדער האבן געמוזט נעביך דריי שפראכן לערנען. ליינען אוקראיניש איז פאר דעם יידישן קינד געווען אנאַבקומעניש, ס׳האט למשל שעווטשענקא געלעזן, וועניג פארשטאנען, און בעל כרחו געמוטשעט, ציטירט. אזוי איז דאס קינד נעביך אין א פלאנטער פון שפראכן פערוויקעלט געווארן. שפעטער האט די אינטעליגענטע יוגנט א פרעמדע־שפראכע געלערנט (ענגליש). אין דער היים יידיש גערעדט, די אסימילירטע דאגעגן פויליש, און אזוי ווי דער נאציאנאלער ציאניסטישער געדאנק איז אריינגעדרונגען אין אונזער שטעטל, האט מען אָנגעהויבן מיט א ברען עברית צו לערנען. דאָס איז א בעזונדער שיין קאפיטל, איבער וועלכן כ׳וועל זיך שפעטער אפשטעלן.

דייטש האט מען טראפענווייז ווי אויף א רפואה אין די שולן געלערנט, די גאלי־ציאנער יוגנט אבער, האט תמיד די דייטשע שפראך און ליטעראטור, געפפלעגט, צו דער „אריסטאָקראטישער״ ראסע זיך מיט דרך ארץ באצויגן און געמיינט, אז אט זיי וועלן די ישועה ברענגען. מיט צוטרוי האבן זיך נעביך אונזערע גוטע אונשולדיקע יוגנט צו די מערדערישע טעאוטאנער באצויגן, נישט וויסענדיק, וואס זיי וועלן זיי און זייערע קינדס קינדער ברענגען.

מיט א 50—60 יאהר צוריק האט מען ביי אונז ממש אויסנווייניג געקענט שילער, געטע, די פארשער מיט מארך פון די ביינער אלס אויטאָדידאקטן געליינט, געחזרט.

אוודאי, דאס לערנען האט נישט געשאדט, די בלינדע אמונה אבער צו די מערדערישע רוצחים, באנדיטן, האט יא, בשעת דער גרויסער טראגעדיע, געשאדט. אפילו אין דעם גרויזאמסטן שוידערליכן חלום האט אונזער אינטעליגענץ, דעם טייוולישן שדים־טאנץ נישט געזעהן.

●

א ווערטל איז ארומגעגאנגען ביים פאלק: דריי שטעט אין גאליציען זענען מיט משכילים־לומדים געבענטשט: בראד, בוטשאטש, בוליחוב. אויב דו ווילסט, איז עס אמת. די בחורים ביי אונז האבן אונטער זייערע גמרות די אפיקורסישע ביכלעך בעהאלטן. בגנבה געליינט.

●

דער ציון פעריין „מכבי״ — אזוי האט געהייסן, דער ציאניסטישער צענטער, פון וועלכן די השפעה האט זיך אויסגעברייט אויף אלע ווינקלעך. דארט איז אויך א ביב־ליאטעק געווען, און ציאניסטישע צייטונגען.

שבתים און ימים טובים איז אין „מכבי״ א מנין געווען. די „גאלדענע יוגענד״ איז אהין געקומען: די גאָלדשלאגס, די שורס, די ביקעלס, נחמיה לאטרינגער, הערמאן בלומענטאל, לעמעל מאיר, דער „אידעע פיקס״ ייד, דער קנאי פאר ציאניזם, דער קעמפפער, דער טרוימער, דער אלט־יונג ברענענדיקער פול התלהבותדיקער ייד, א טיפ, וואס איז ראוי געווען אין ישראל עפעס אויפצוטון, ליידער אבער נישט זוכה געווען. שמעון עלענדמאן און נאך אסך אנדערע. דער זאל איז געווען ווי א בינשטאק: די פארטרעגע, וכוחים, פערזאמלונגען טאג איין טאג אויס. דער „ציון פעריין״ איז געווען דאס פייער וואס האט אלע געווארמט. דער ישוב אין ישראל איז דעמאלס ארם, קליין געווען, יעדע קלייניגקייט אבער האט מען פערפאָלגט, ליינענדיק די פרעסע.

דער ארעמער ישוב איז אריינגעבאקן געווארן אין הארץ, האט דאס גלות לעבן פארזיסט און געזאלצן. נור געאגראפיש זענען מיר ווייט געווען, די פארבינדונג אבער איז קיינמאל נישט אבגעריסן געווארן.

●

אונזערע „זמירות״.

די האבן מיר שטארק ליב געהאט. תמיד האבן מיר געזונגען. א שטאבילער קאר איז פערהאנען געווען, — אסור, צו איינער פון אונז האט פארזוכט דעם טעם פון קאנסערוואטאָריום — אונזער קלאוויר־לעהרער, דער בלינדער ברוקענשטיין, און אברהם פריי, זיי האבן דעם „פערעד״ געפירט: יעדען פעסטין האט מען מיט געזאנג בעגלייט, יעדע געלעגענהייט אויסגענוצט.

מיר זענען יונג, לעבעדיק און לוסטיק געווען און ס׳האט זיך געזונגען. איבעראל ברויך מען „משוגענע״ ד. ה. מענשן מיט א „אידעע פיקס״. אויך דאָ זענען אזעלכע אונז בייגעשטאנען. די העברעאיש־יידישע לידער האבן אסך בייגעשטייערט צו אהבת ציון.

●

ווי אין א פערנעפעלטן חלום דערמאן איך זיך אין דעם גאר איינדרוקספולן פאליטישן עראייגניש: דיא וואהלן צום פארלאמענט. צוריק מיט א 50 יאהר איז דאס געווען. ד״ר גרשון ציפער איז דער קאנדידאט פון דער ציוניסטישער פארטיי געווען, ד״ר נתן לעווענשטיין פון די אסימילאנטן.ביידע פארטייען האבן אויף טויט און לעבן געקעמפט. ביידע זענען איבערצייגט געווען, אז איהר פראָגראם איז ריכטיק, אמת. מיר האבן דאס געלעבט, דורכגעמאכט אויף אייגענער הויט. די פרשה, האט צו שנאה, סכסוכים, האסטיגקייטן, צווישן די פארטייען געבראכט. דער האס צו די מה־יפית־ניקיס איז געווען אונבאשרייבליך, דער קאמפף האט זיך אבגעשפילט אויך אין די היימען, צווישן קינדער און טאטע־מאמע. די אסימילאנטן האבן תמיד געדראהט, אז די רעגירונג וועט זיך נוקם זיין, קיין קאָנצעסיעס געבן (א טרויריקע פרשה אין עקאָנאָמישן לעבן אין דער צייט) א.א.וו. לעווענשטיינס „חסידים״ האבן צוטריט געהאט צו די „פריצים״, און אפילו פרנסה־זאכן האבן נישט אבגעשרעקט. אדרבה, די סכנות און די דראהונגען האבן אונזער ווילן פארשטארקט. אונזער רצון וויא שטאָל פעסט הארט געקאָוועט. מיר האבן איינמאָל פאר אלע מאל געוואלט רעכט צום אָטמען, רעכט פונקט, וויא אלע אנדערע בריות.

די העברעאישע שפראך

נאך מיט א יובל צוריק האבן זיך די ערשטע שוואלבן ביי אונז געוויזן.

צו געדענקט איהר די לעהרער שלמה ניימארק, און ישראל יואל שפיגעל (שפיגאלי)? אט די ביידע זענען געווען די באגרינדער פון דער העברעאישער שול „תושיה״ פראקטישע שולביכער זענען דעמולס נישט בנמצא געווען, דערפאר אבער איז זייער מסירות, זייער ליבשאפט צו דער שפראך גרויס געווען. די שטימע ריידעווודיק צומאכן, זייער מויל עפנען איז זייער הייליג ציל געווען. דעמולס איז נאך קיין שפראך־אקאדעמיע מיט די „בטלנים״ וואס זענען זיך מקריב, פאר יעדעס העברעאישע ווארט נישט געווען, נישט די טויזענדער ניי געשאפענע, מאָדערניזירטע ווערטער, וועלכע מיר האבן היינט, זענען דעמולס נישט פארהאנען געווען, און דער איינפאכער אויסדרוק איז געווען כקריעת ים־סוף.

די צעהנדליקער ווערטער־ביכער, זענען אויך נישט פאר די לעהרער צו פארפיגונג געשטאנען און חאטש אזוי, האסטו געקענט אויפן „קארזא״ אין רינגפלאץ א העברעאישן שמועס, א שפריכווארט, א וויץ, א פסוק פון דעם חומש פון די בוליחובער מיידלעך, די שילערינס פון ניימארק און שפיגאלי הערן. די מיידלעך האבן זיך איינגעשפארט, און דוקא צו להכעיס, נאר העברעאיש אין א סאמע מאנטאג, דאָנערשטאג צו רעדן. חאטש שריי חי וקיים.

די צוויי קליינע (זיי זענען נישט געווען הויך געוואקסן, וויא איהר ווייסט) גאר קליינע לעהרערס, זענען ביז צום שפיצבארג פארקראכן. די בוליחובער קריכער — — — אויפן שפיצבארג שעפט מען גוטע לופט — — — —

יום העברים

אין יאר 1911 האבן פאלגענדע דריי ארגאניזאציעס א „יום־העברים" פראקלאמירט.

1) די ארגאניזאציע פאר העברעאישער קולטור (ד"ר יהושע טהון); 2) דער לעהרער פארבאנד (רפאל סופרמן); 3) דיא שול ארגאניזאציע (ד"ר קארנגרין).

דאס איז געווען דער ערשטער „יום העברים" אין גאליציע בכלל און אין דער וועלט בפרט. אין לעמבערג איז ער אבגעהאלטן געווארן. אדאנק דעם האט מען 35 העברעאישע פאלקס־שולן אין דער פראווינץ און א סעמינאר פאר העברעאישע לעהרער אין לעמבערג געגרינדעט. אחוץ די אויבענדערוועהנטע, זענען טעטיג געווען אויך נפתלי זיגל און אסך אנדערע.

דער „יום העברים" איז געווען א דעמאָנסטראציע פאר די העברעאיש ריידנדיקע אין דער רעזידענץ־שטאט לעמבערג. אין דעם טאג זענען די „מחותנים" ארויס אויף די גאסן, העברעאיש אויף דער פאסט מארקן געקויפט, אין דעם רעסטאראן קניידלאך אויף העברעאיש געגעסן, אפילו אויפן באהן־הויף א בילעט אויף העברעאיש געקויפט. האבן זיך משמח געווען, געציילט, געקריגט, געחלומט אויף העברעאיש. דאס דערמאנט אין דעם קנאי אליעזר בן־יהודה. צו דעם „יום־העברים" זענען געפאהרן אויס בוליחוב, שפיגאלי און ניימארקס שילערנס: שיינדאלי טעפער, פייגע שנור, לייקע ריינער, רייזשי לאנדעס און ריבצי עלענדמאן. אהיים קומענדיק פול מיט התלהבות, האבן זיי נישט אויפגע־הערט די ערלעבנישן, איינדריקע איבערצוקייען. כ'האב זיך צו זיי גוט צוגעהערט, מקנא געווען! און געבעטן: אוי גאטעניו! אויך איך וויל צו אזא „יום־העברים" פאהרן!

שפעטער האט שיינדאלי טעפער (יפה ויסל־לבנוני) די העברעאישע שפראך אין בוליחוב מיט מסירות די טראדיציע פון איהרע לעהרער פארשפרייט. דערנאָך האט זי אין סאמבאר און דראהאביטש געלערנט, ביז זי איז דאס ערשטע מיידל־חלוצה אויס בוליחוב עולה געווען. אין ישראל איז זי אין גליל און אין דער רעאל־שול אין חיפה, לעהרערין געווען. גלייכצייטיק מיט איר איז אויך צפורה שנור לעהרערין אין בוליחוב געווען. מיט א פאר יאר שפעטער איז זי קיין ירושלים עולה געווען און דארט אין העברעאישן גימנאזיום — איר ארבעט אלס לערערקע פארטגעזעצט.

דער ערשטער חלוץ

איז זיידאלי מעהרינג געווען. א בעשיידענער זייגערמאכער, אן עניו — א „למד ווניק". נאך פאר דער ערשטער וועלט מלחמה האט ער אונטער זיך אלע בריקן פארברענט, כדי א ניי לעבן אָנצוהויבן. דער גוטער בחור איז פאר אונז א ביישפיל געווען, מיר האבן זיין מוט, זיין גייסט בעוואונדערט און יעדעס אות פון זיינע בריף געשלינגען. ער און שיינדאלי טעפער האבן אונדז חמשה עשר פירות געשיקט, מיר האבן דעם באקסער, די טייטלין בעוואונדערט, מיט בענקשאפט בעטראכט, זייער ריח איז אין אונזערע הערצער אריין. זייערע בריף האבן מיר מיט בענקניש געלעזן און זיי זענען פון האנד צו האנד געגאנגען.

יוגנט באוועגונג

אין יאר 1916, אינם ערשטן וועלט קריג האט זיך פערוואלגערט קיין בוליחוב א יידישער זעלנער, ליפע בריל, אויס סטאניסלאוו. א בחור פול התלהבות, מסירות, שטארקן ווילן, איניציאטיווע די יידישע יוגנט צו ארגאניזירן און דערציהן. ער האט זיך גיך מיט די יוגענטליכע קרייזן בעקאנט געמאכט. און האט א דאנק זיין גוטן ווילן, ריכטיקע באציהונג צו זיי געפונען. באלד ציאניסטישע גרופען געגרינדעט, און געלערנט די ציאניסטישע באוועגונג, פאלעסטינאגראפיע. הערצל און פינסקער זענען די צוויי „לוחות הברית" געווען. ער האט זיין גאנצע נשמה, זיין לייב און לעבן פאר דעם צוועק געאפפערט. די קרייזן האבן לכתחילה „צעירי־ציון" געהייסן. ארום איהם האבן זיך געשארט דערנאך ברייטערע קרייזן בפרט אזעלכע, וועלכע האבן זיך מיטן גלות־עקזיסטענץ נישט באפרידיקט. די וכוחים, שמועסן, פאראנשטאלטונגען, וויטשעטש־קעס, לידער האבן אסך חברים צוגעצויגן און צוביסלעך ברייטערע קרייזן ארומגענומען. אדאנק דעם גאט געבענשטן דערציהער האט זיך משך פון דער צייט דער קערן פונם „השומר־הצעיר" געשאפן. אין דער שפיץ פון מישאלי הענדעל, זיידע מעהרינגג, שלמה קויפמאן, יחזקאל שליפקא, משה הויזמאן און אברהמצ'י פעדער.

און די פירות פון זייער מיהפולער אפפערוויליגער ארבעט, הכשרה, זענען אין יאר 1920 די חלוצים פון אונזער שטעטל עולה געווען. יאזעפסבערג בערצי, פרוכטער עקיבא, קליינבארד משה, ראזענבוים הודיע, רייס משה, שור רעחצי, שינדלער רוחצי, שליפקא יחזקאל. א טייל פון זיי האבן דעם יסוד פון די קבוצות בית אלפא און חפצי־בה געלעגט.

איידער איך ענדיק מיינע זכרונות איבערן לעבן אין בוליחוב, וויל איך אייך נאך איין טיפ דערמאנענ. ווער פון אייך געדענקט דעם „צעטל ייד" יעקל. אזוי האט מען אים גערופן. פארוואס? דעמולס איז אין בוליחוב שווער געווען צו באקומען וואס דאס הארץ האט געגליסט. דאך א קליין שטעטאלי. די באדערפנישן זענען צו די מעגליכקייטן נישט געוואקסן, און אויב עמיצער האט געוואלט דוקא פון „פויגל מילך" האבן, האט איהם דער „צעטל ייד" דאס אין לעמבערג געקויפט. אזוי ארום האבן אסך בעל־בתים זייערע צעטליך יעקלין געגעבן, און ער האט לויט די „קוויטלעך" די סחורות געבראכט. אט נאך א יידישע פרנסה.

צום סוף, א קליינעם איבערבליק איבער בוליחובער טיפן:

זעהט, דא געהט דער „שיינער ייד", און דארט דער „תקיף", דא דער עניו און נישט ווייט פון איהם דער „וואויל טעגער", דארט דער „ירא שמים", נעבן איהם דער „למדן", „דער משכיל", „דער בארימער", דער לץ, דער בישן, דער וואוילקענעוודיקער, וואס קוקט אריין אין „עין־יעקב" און אין דער ה„צפירה", לייענט שלום עליכם מיט גרויס פרייד, פרישמן, פרץ, און אין זיין ביכער שאפע וועט איהר אפילו שניצלער, צווייג, און „דאס לידערבוך" פון היינע געפונען. און וואו איז דער „בעל־צדקה"? יא און וואו דער „נותן בסתר" „הגומל חסדים"? די „בטלנים" — אפילו אין א לעקסיקאָן פאר פרעמדע

ווערטער ווען סטו און קענסטו נישט די ריכטיקע אמתע דעפיניציע פון די באגריפן געפונען וועלכע זענען נישט נאר באגריפן געבליבן, אלא אין מעשים טובים פארוואנדעלט.

בוליחוב, וואס איז אויס דיר געווארן? דיינע יידן אלע, אלע, קינד און קייט, יונג און אלט, די טייערע ווי גינגאלד, ריינע קינדערלעך, אומשולדיקע יוגנט, אייך אלע האט די רוצחישע, בלוטפארפלעקטע גוישע האנט דערווישט אין די וועלדער, בונקערס, קעלערס, אויף די וועגן, אין די שטאלן, קויצעס און ביידעמס. א רייכע וועלט איז חרב געווארן, נישט אויסגעזונגענע לידער אינמיטן פארשטומט. דער הויכער און פארצווייגטער בוים איז אבגעהאקט געווארן, מיטן קאפ, צווייג און שרש. אויסגעוואר־צעלט כלהאי ער וואלט קיינמאל נישט געוואקסן, געבליהט.

וואס האט איר געטראכט אויף אייער לעצטן וועג?

וואס האט איר געוואלט דער קאלטער אונבארמהארציקער וועלט זאגן?

איהר בוליחובער, וואס זענט פארשפרייט אויף גאר דער וועלט און אין ישראל, אין דארף, קבוץ, קבוצה, מושב, מושבה, מעברה און שטאט, געדענקט איר נאך אייער וויגל אין בוליחוב, און וואס ס׳האט זיך אין איהר אבגעשפילט? ווי א חלום, א בייזער, א קאלטער אהן רחמים איז אלעס אוועק, און קיין זכר געבליבן.

אונזערע טייערע קרבנות הי״ד האבן אונז באפוילען: זייט שטארק, קעמפפט פאר דעם, וואס מיר האבן נישט זוכה געווען צו זעהן. זכור ואל תשכח!

(געדענק־רעדע געהאלטן בשעת דער אזכרה פונם בוליחובער פארבאנד אין יאר תש״י אין תל־אביב).

פארגאנגענע טעג

מיין טייערער מאמע מלכה ז״ל געווידמעט

די מאמע מיינע האט מיר דערציילט:

איהר ברודער, ישראל יואל שפיגעל (איינער פון די גרינדער פון דער העברעאישער שול „תושיה״, דער ליבלינג פון אונדזער משפחה „דאָס פעטערל״) איז געווען פארלאָבט.

מוצש״ק זיצט איהר פאטער (מיין זיידע) אויף א לאנגער באנק נעבן דער דערהיצטער ריבע (אויוון) און קוקט אריין אין די גמרא.

און דאָ עפענט זיך די טיר. ס׳קומט אריין דער מחותן, כדי אבצושמיסן זמן חתונה.

— גוט וואָך! מחותן!

— גוט וואָך, א גוט יאָר! מחותן!

ער זעצט זיך אוועק אויף דעם אנדערן עק פון דער באנק.

אזוי ווי ביידע זענען נישט געווען ריידעוודיק און א וואָרט איז ביי זיי א רענדל, זיצן זיי א צייט, זיצן, שמעקן טאביק און שווייגן.

צום סוף הייבט זיך דער מחותן אויף, פֿאַנפֿעט אונטער דער נאָז:
— אי״ה וועלן מיר א חופה שטעלן אין דער וואָך פון שבת שירה.
— בשטו״מ. א גוטע וואך!
דער מחותן איז אוועק געגאנגען.
און אין דעם באשטימטן טאג טאקע האָט מען חתן כלה צו דער חופה געפירט.

א ייד א למדן, א סיני עוקר הרים איז ער געווען, דאצו א גביר אדיר. אסך געשעפטן געהאט און אויך א באנק.

ליינען און שרייבן פויליש אָדער דייטש, האָט ער — לא עלינו — נישט געקענט. היעראָגליפן זענען דאָס פאר אים געווען. חאָטש שריי חי וקיים! מילא.

ווי דער שטייגער איז, האט ער בעדארפט קאנטראקטן, טשעקס, וועקסל, בריף אדגל. אונטערחתמען.

וואָס זשע טוט מען? עמיצער האָט זיין נאָמען Jacob פאַרגעשריבן, און אונדזער יאנקאלי האָט דאָס פונקטליך נאָכגעמאכט.

סאיז קיין לייכטע הלכה נישט געווען.

קומענדיק ביז צום דריטן אות Jac, האָט ער פאר גרויס פרייד מיט די הענט געפלעסיקט און געזאגט: „כ׳האלט שוין ביי „יק״, כ׳האלט שוין ביי „יק״.

באמערקונג: אסך יידן פונם פארגאנגענעם דור האבן, ווי אונדזער יאנקל געלעבט. די תורה האָט פאר זיי ליכטיקע, גרויסע וועלטן און האָריזאָנטן אויפגעמאכט. און זיי האָבן זיך קיינמאָל נישט חלילה מבטל געמאכט.

א שריפה אין בוליחוב

א שטילע פינסטערע נאכט. דאס שטעטל שלאָפט. די געסלעך און אירע קליינע הייזלעך זענען אין טיפן שלאָף. אפילו אויף א רפואה וועסטו קיין לעבעדיקע נשמה אויף דער גאס נישט טרעפן.

די הייזלעך זענען מייסטענס געווען אויס האלץ און איינס האָט דאָס צווייטע אָנגעשפארט, כלהאי ס׳זאָל נישט פאלן. און אויב ס׳איז א שריפה אין איין הייזל אויסגעבראכן, איז געווען א גרויסע סכנה, אז איינס זאָל זיך אָנחאפן פונם צווייטן.

ביי אונז האָט א שריפה — „הבדלה" „בורא מאורי האש" געהייסן. פארוואָס? — מען האָט געמורמעלט, אז עמיצער פלעג די מלאכה מאכן בכוונה תחילה, כדי ער זאל אסעקוראציע געלט באקומען און דערנאָך שטאט א איינגעפאלן הויקערדיק הייזל, א גרעסער און בעסער הויז צו בויען.

ס׳קאָן זיין, אז מ׳האָט בחינם חושד געווען. גאָט ווייס!

ווי אויף להכעיס, האָט אממייסטן שבת צונאכטס א שריפה אין שטעטל אויס־געבראָכן און דערפאר דער נאָמען „הבדלה".

נאָך שלש סעודות, „גאט פון אברהם פון יצחק און יעקב" הבדלה, מלוה־מלכה, א שמועס מיט א שכן, לעגט זיך א ייד שלאָפן.

דער שבתדיקער טעם בלייבט אפילו אין חלום. אוי ווי געשמאַק שלאָפט זיך. דער „בן מלך", וואָס וועט מארגן אין דער פרי אויס „מלך" זיין... פארגעסט זיינע צרות, דאגות־פרנסה און חלומט נאָך אלץ פון שבת און פלוצלינג: געוואלט! ס׳ברענט! ס׳ברענט!

ווי א דונער פונם הימל הערט מען קולות, געשרייען, קוויטשערייען. פון אלע זייטן און עקן יאָווען זיך פארשלאָפענע, צערשויבערטע, האלב־נאקעטע מענער, פרויען און קינדער.

„יוקל, פייוויש, פעשי, סאשי, יענטי" הערט זיך א געשריי. מען לויפט, מ׳פאלט, מ׳שטיפט זיך. מבולבל, מיט דערשראקענע אויגן קוקט מען זיך צו צום ברענענדיקן הייזל און ווי די פלאַמען פארברייטן זיך ארום און ארום. א פחד! א מורא!

דער חאַפט א קאַן, די א ציבער, דער שלעפט זאכן פון דער שטוב, א צווייטער וואָרפט נאַסע זעק אויפן דאַך, און דאָ פישטשען קינדער. דער געטומל איז גרויס און קיינער טוט נישט עפּיס ממשדיקס, כדי דאָס פייער צו לעשן. אין דער מהומה באווייזט זיך יוזשע בילינסקי דער פּאָליציי (וואָס רעדט געזונט אייזן יידיש), כדי צו העלפן.

די קיה מריקן, די הינט הויקן, די קעץ מיאוקן, די פייגאלעך פליהען פול פחד אוועק. א יעדער אנטלויפט, האָט מורא, דער ווינט צערטראָגט די פינקן, דאָס פייער פארשטערקט זיך און די טראשטשידיקע באלקענס פאלן קרעכצענדיק. פון די הייזלעך בלייבט אש און פאָרעך.

דו שטעהסט מאכטלאָז און קוקסט דיך צו אלעמען צו. א שריפה אין שטעטל איז תמיד א גרויס אומגליק געווען: סטייטש, א ירושה הויז! וואו דיין זיידע־באָבע טאטע־מאמע זענען געבוירען און דיין וויגל איז אויך געשטאנען. — אויב ס׳איז אבגעברענט געוואָרן, ביסטו ווי א פייגעלע אהן א נעסט געבליבן.

נאָך א שריפה איז די צאָל פון קבצנים, דלפונים גרעסער געוואָרן.

יידן, רחמנים בני רחמנים האָבן זייערע נשרפים אין דער נויט געהאָלפן. מכובדיקע בעלי בתים זענען געגאנגען גרויסע נדבות זאמלען.

אויך אונזערע גוטהארציקע, צנועותדיקע מיטער האָבן מיטגעהאָלפן „בסתר — ס׳זאָל נישט אויסגערעט זיין".

מיין רביצין

רבותי, מיינע טייערע.

אין „חדר" בין נישט געגאנגען, אין דער קיהנע בין נישט געשטאנען, מיט אייך. דערפאר אבער איז צו מיר אהיים געקומען א רביצין. מיך „עברי" לערנען. ווי אלע יידישע טעכטער. אָט דער רביצין נשמתה עדן וויל איך א מצבה, אין פאָרם פון זכרונות אוועקשטעלן. וויא זאָגט די הגדה: ארבעה מי יודע? ארבעה אני יודע (האָט קיין מורא, כ'וועל אייך קיין הגדה זאָגן, אהן קניידליך אויפן טיש) ארבע אמהות, שרה, רבקה, רחל, לאה. רבותי שטעלט אוועק אין א זייט די לעצטע צוויי מיטער, און איהר ווייסט מיין רביצינ'ס נאָמען.

שרה רבקה. א שיינער ליבהארצידיגר, אסך זאָגענדער נאָמען, אַ יא?

נישט הויך, נישט נידריג, נישט דיק און נישט דאר, א יידענע. איהר פנים מיט קנייטש'ן אסך באזייעט אין דער לענג און ברייט. איהרע אויגן קאלאמוטנע טריב (א פנים נישט פון תענוגים). זיי האָט זי מיט א פאָר „קיקערס" פערשטעלט, די נאָז, פון גאָט געבענשט איז זי געווען. פון קיין פאָסוכע האט זי נישט געוויסט... וויא א קוואל, בשעת דער שניי האָט זיך געטאָפּעט... הקצור אין שפע.

די פארב פון איהרע האָר, פרעגט מיך נישט. אסור צו איך ווייס, א פאַטשיילע האָט זי תמיד אויפן קאָפּ אָנגעטון, און געה קריך חאָטש אונטער איהר אריין.

שרה רבקה, דיין טיכאלע געדענק איך אמבעסטן. כלהאי, כ'וואָלט עס היינט געזעהן. נישט צו דיך, נישט צו ווייס. א טיכל, וואָס איז כמעשהדיג אין געברויך געווען — לא עלינו — רבותי, אזוי וויא איהר ווייסט שוין וויא ס'האט אויסגעזען מיין שרה רבקה ז"ל, מוסט איהר נאָך זיך מיט איהר אונגעטיעכץ היימיש מאכן. נישט אויפפאלענד, נישט שיין, און נישט צו בטעמט איז דאָס געווען, אבי דעם גוף צוצודעקן. ווייל פון קנעלן אידישע קינדערליך, האט זי אין דחקות געלעבט, ווי דער שטייגער איז געווען, ביים רוב כלי קודש. און דער גראָצער איז געווען בצמצום.

רביצין מאַנע, פיינד האָב איך דיך נישט געהאט, אדרבה, דו מיין טייערע האָסט מיך „עברי" געלערנט, האָסט מיך מיטן עולם פון די קליינטשיקע דריבנע אותיות בעקאַנט געמאכט, ביסט מיט מיר געזעסן, געקנעלט, שטאָט אין דער היים צו זיין, ליב אבער האָב איך דיך נישט געקענט האָבן. סטאַטש פארוואָס? ווייל דו האָסט מיר די שענסטע בעסטע צייט געגזלנט, די צייט פון שפילן אין טויזנד און איין שפיל: פון בלאטע (אין בוליחוב איז געווען ב"ה בשפע), קיכאלעך, בייגאלעך, חלות צו קנעטן, אין קעסטינעס (אינ'ם הויף פונ'ם מאגיסטראט, איז א גרויסער אלטער קעסטענבוים געווען), אין קנעפליך, שטיינדליך, שטריקליך, איקס, מיקס, דריקס, עטעל בעטעל „גרינבס", אום צו גראד און נאָך אסך הארציגע שפילן. פונם לערנען „עברי" האָב איך מיך נישט אָבגעזאָגט. ראשית האָב איך מורא געהאט פאר טאטע מאמע, שנית, וויא וואָלט איך אויסגעזעהן אהן עברי רחמנא ליצלן!

אביסל האָט מיך דאָס אונטון פון שרה רבקה געהארט, חאָטשבי די פאצ'יילע וואלט איך איהר געביטן, און זיצענדיק אויף קוילן, האב געקלערט: אוי ווי איז מען שוין

אין דרויסן!? ווי מאכט מען א ויברח? מיטןביינערנעם טאטל איז שרה רבקה געפאהרן איבער דעם „סדור״, דער „סדור״ אלט פארקנייצ׳ט, פערפעצט אבגעריבן פאר אלטקייט, די עקן פערקוילערט, אָבגעניצט. מיד... חאָטש אויף פענסיע צו שיקן. גאָטיניו, פלעג איך אין הארצן בעטן, זאָל די רביצין אמאָל א אות, א שורה, א פרק איבערשפרינגען אמאָל פערגעסן, טאטע אין הימל, דו גוטער, האָב רחמנות!

מיט שפאיעכץ פלעג זי די פינגער באנעצן; געטאטעלט א אות נאָך א אות. א שורה נאָך א שורה. טאָג איין טאָג אויס.

שרה רבקה! פעסטאלאצי, פרויד, קורצ׳אק האָסטו נישט געליינט, דאס האט דיך אבער נישט געשטערט און דיין סיסטעם נישט קאלע געמאכט. דעם פרוש המלות פון די תפלות האָסטו געקענט, פארטייטשט און אויב א וואָרט ווייניגער, מילא איז וואָס? כ׳האָב געגנבעט פונם עברי טייטש דעם פרוש.

די דרדקא קינדער האבן אסך נישט געפרעגט, דער עיקר איז געווען, גיך אנעק צו נעמען און עוקר זיין. באמת, צו וואָס ברויך מען אסך קענען? מוסיף דעת, מוסיף מכאוב (האט אונזער בנימין חלפתא געזאָגט).

נאָר איבער א נארישע פאָר ווערטער מוז איך אייך דערציילן, און מיין הארץ אויסרעדן. אפשר וועט איהר מיר קענען העלפן. ווי מיר זענען געקומען ביים ליינען צו „והיו לטוטפות בין עיניך״ איז מיר דער גאנצער ענין געווען קשה, רביצין, וואָס פאר אַ אונשיקעניש איז דאָס „טוטפות״, וואָס פאר אַ שייכות איז צווישן „טוטפות״ און דיינע אויגן? איך שריי, בעט, זאָג, זאָג, ענטפער! אלצדינג מוסטו וויסן, וועסט צייט האָבן, וועסט עלטער זיין, צו לייט קומען. ני, בי דאָס וועל שפעטער פארשטיין, זאָגז׳י מיר אבער טייערע שרה רבקה, וואָס איז דאס פאר א מין חיה „צאצאי צאצאיהם״ (די ווערטער האָבן שטארק ביי מיר נושא חן געווען, צוליב די צדיקים.) האָט זיך מיין רביצין נישט הערענדיק געמאכט, חאָטש שריי חי וקים! תיקו. די וועלט שטייט נישט אויף א וואָרט, איאָ? גלייבט מיר רבותי, גלייבט מיר הייליג, דאָס עד היום י״ח סיון תשט״ז 12 מאי 1956 מאכן מיר די „טוטפות״ און „צאצאי צאצאיהם״ לעכער אין קאָפּ און לאזן מיך (לא עליכם), אויף אלע פוסטע וועלדער געזאָגט גאנצע נעכט נישט שלאפן. כ׳וועל אייך שטארק דאנקבאר זיין, און א יישר כח זאגן, אויב איהר וועט מיר מפרש זיין די דאָזיקע אונשיקעניש.

שרה רבקה, גוטע, ליבהארציקע, צנועה בנשים! צדקנית ז״ל, האָב קיין עגמת נפש. אפילו היינט זענען פאַרהאַנען מאָדערנע רביצינס, וואָס קענען זייערע דרדקעס אסך אסך זאכן נישט פארטייטשן. חאטש זיי האבן אין שקאָלעס פסיחאָלאָגיע, פסיחאָאַנאַליטיק, פסיחאָטעראפיע, פסיחאָטעכניק, און נאָך אסך אסך תורות מיטן סוף „איק״ רחמנא ליצלן געלערנט. חאָטש אזוי זענען זיי געניטע לערערקעס.

דער עיקר, אייערע כוונות זענען גוט, אייערע ליבשאפט צו די אידישע קינדערליך גרויס. אייער אהבת־ישראל שטארק, מיר האבן אייך ליב און זענען אייך פאר אלעמען מוחל און דאנקבאר.

(צום סוף א בעמערקונג. כ׳וויל מיט מיינע זכרונות חו״ח קיינעם נישט פוגע בכבוד זיין. בין אויך נישט היינט געדאכט א קנעלערקע געווען.)

ותשליך במצולות ים כל חטאתם
(מיכה ז׳—י״ט)

תשליך

כ׳וויל אייך דעם מנהג „תשליך״ אין בוליחוב שילדערן. דאָס איז א באַזונדער פּראַכטפול בילד געווען. בייצייטנס פלעגן קינד און קייט אין די ריכטונג צום וואסער אין דער באַנגאַס געהן, זיך אוועקשטעלן אויף ביידע ברעגעס, אויף דער בריק, אויף דער מיהל, אויף די פּלייט, דעכער פון די נאָנטע הייזער און געזימסן, כדי דעם תשליך צו זעהן.

עס שווימלט און גריבלט פון מענטשן. ס׳דערנענטערט זיך דער רוס׳ישער רבי פּערלאָוו מיט זיין פמליא. — די זון געהט אין פלאמען אונטער. דער עולם שפּאַנט מיט דחילו ורחימו, געהט פּאַוואָלע צו די ברעגעס און כמעט יעדער האַלט אין דער האַנט א ברענענדיק ליכט. קומענדיק צום וואסער טרעסעט א יעדער זיינע קעשענעס פון זיין קאַפּאָטע, זאָגענדיק דאַביי מיט א כוונה „תשליך במצולות ים כל חטאתם״.

דאָס פייער פון די לעצטע זונענשטראַלן פאַרמישט זיך מיט די ברענענדיקע חלב־ליכט, אַלצדינג טאַנצט און פלאַקערט אין די וועלן פונם שטיל שווימענדיקן וואסער.

פלוצלינג באַווייזן זיך א חברה יונגוואַרג. זיי האָבן אפנים קיין חטאים נישט. וואָסזשע טון זיי? אין א סך קנוילן פון שטרוי — וועלכע זיי האָבן נאָך ערב יום טוב אָנגעגרייט — שטעקן זיי אריין ברענענדיקע ליכט און לאָזן זיי אויפן וואסער שווימען.

אין א פּאָר מינוטן אַרום טאַנצן אויפן וואסער קליינטשיקע פייער־שפּייענדיקע אינזלעך, זיי טאַנצן און שפּרינגען גאַר פריילעך און לוסטיק.

די זון פאַרגייט אונטער דיביימער, לעשט אויס. פינסטער איז אומעטום. די ריקע אָבער איז א פלאַם פייער. אַרום איהר פרייט זיך אַלעס. יעדער איז לוסטיק און צופרידן, יעדן איז לייכטער אויפן האַרץ געוואָרן...

מיר זיינען ריין פון זינד. די וועלן פונם וואסער האָבן זיי מיט זיך מיטגעשלעפּט און דאָס פייער האָט זיי פאַרברענט.

פאַר פּסח אין בוליחוב

פון אַלע ימים טובים, מיט וועלכע מיר זענען געבענשט, האָט פּסח ניין מאָס שענקייט א דאַנק די גרויסע הכנות צו איהם.

פּסח — איז א ליבער, האַרציקער יום טוב פאַר יונג און אַלט. ער ברענגט אונז פרייד, לעבט אונז אויף נאָכן קאַלטן ווינטער און מיר גרייטן זיך צו איהם פאַר א פּאָר חדשים לאַנג.

פּסחדיקער שמאַלץ

אינם סאַמע ווינטער, חנוכה צייט האָט מען געשטאָפּטע גענז געקוילעט (די פעדערן פלעגט מען פליקן און אויס זיי קישענעס און פערינעס פאַר די קינדער צו די

חתונות מאכן). דאָס שמאַלץ געטאָפּעט (און די גריוון, אוי, ווי געשמאַק זענען זיי געווען) און נאָכדעם ווי ס׳איז געווען שוין אויסגעלאָזט אין בייכיקע ערדענע טעפּ אָדער סלאַיעס אויף די בוידעמס אָדער קעלער — גוט צוגעדעקט געגען חמץ — באַהאַלטן.

די משקות

פון ראזשינקעס האָט מען היימישן ווייַן אויפגעשטעלט. פלעשער אָנגעפילט און אזוי געלאָזט יערן א וואָך־צוויי.

א חוץ דעם דאָזיקן וויין פלעג מען שוין זומער־צייט אין דער סייזאָן אנגרייטן בוטלעס מיט ווישניאַק, יאַגאָדניק און אנדערע געטרענק אויס וואַמפּאַלעך, אגרעס אדגל.

און אויב חלילה ס׳איז ווער במשך פונם יאר קראַנק געווען, פלעגט מען באַין ברירה זיך באַנוצען מיט די פּסחדיקע דערקוויקענישן.

דער באָרשט

מיט רייַנגעוואַשענע הענט און אין נישט קראַכמאַלעטע שירצן אנגעטון האבן אונזערע מאַמעס דעם פּסחדיקן באָרשט געמאַכט.

קודם כל האָט מען וואַסער דירעקט פון דער פּלומפּ געפּלומפּט אין די גרויסע בוטלעס אָדער ערדענע טעפּ אריין, די בעריקלעך בדחילו ורחימו געשניטן און דערנאָך די כלים מיט גאָר רייַנע ווייסע אויסגעוואַשענע שמאַטקאַליך ארומגעוויקעלט, צוגעדעקט און אין א ווינקעל אוועקגעשטעלט, כדי ער זאָל ביז יום טוב קוואַסען.

און דער פּסחדיקער באָרשט איז באמת מחיה נפשות געווען און געהאַט דעם טעם גן־עדן.

די מצות

מצות האָט מען אין שטעטל ע״פ רוב נישט געקויפט. יעדע בעלהביתטע האָט אין דער היים געבאַקן.

אין א ליידיקע אויסגעקאַלעכטע שטוב האט מען לאַנגע טישן אריינגעשטעלט. אין דער צווייטער שטוב האָט מען אַן אויוון אויסגעהייצט און אַלע שכנים און ידידים מיט זייער הויזגעזונט האָבן געהאָלפן איינער דעם צווייטען.

אריינקומענדיק אין אזא שטוב, וואו מען האָט די מצות געבאַקן, האָסטו געקענט זעהן שורות מיט חניוודיקע, בעטעמטע מיידלעך, זונגענדיק און לאַכענדיק האבן זיי דאס טייג געקנעטן, געוואַלגערט, אזוי לאַנג ביז סאיז א שענע מצה געוואָרן, פון האַנט צו האַנט האָט מען זי דערלאַנגט, גערעדעלט און דערנאָך „אין אויוון אריין״.

פון די רעשטלעך טייג האָט מען מצה׳לעך פאַרן קליינוואַרג געבאַקן. דאָס זינגען און לאַכן, דאָס פלוידערן און שטיפן האָט ווי א מזמור שיר לפסח געקלונגען.

די בשותפותדיקע אַרבעט איז געווען אָנגענעם, דאָס קליינע אָרימע שטיבעלע, וואו מען האט געבאַקן, איז רייך געוואָרן, פול מיט יוגנט־פרייד.

בדרך כלל האָט מען תמיד אסך מצות אָנגעגרייט, ווייל אויך נאָך פּסח האָט מען מצות ליב געהאט צו עסן און שנית האט מען זיך תמיד גערעכנט אויף פּסח־געסט, ע״פ רוב חול־המועדניקעס.

נאכן באקן האט מען די מצות אין א גרויסן בייכיקן קויש אויפן בוידעם באהאלטן, מיט א ליילעך גוט צוגעדעקט, ס׳זאל חס ושלום קיינער מיט חמצדיקע הענט זיי נישט אָנרירן.

●

ווער פון אונז האָט קיין נייעם מלבוש אויף פסח נישט באנייט? קליידער, אנציגע, שירצלעך, בלוזעס, רעקלעך, זאָקן, שיך וכדומה.

ווינטער אין די בלאָטעס האָט מען שיך שטארק אָבגעניצט, צעריסן, צערפליקט. אָבער ווער האָט די נייע שיך פאר יום טוב אָנגעטון? ווען די שיך זענען שטארק אלט, צעריסן, די קנאפל קרום געווען, האָט מען זיי פארלאטעט און ביז ערב יום טוב אין זיי דורכגעשטארקעט, אבי יום טוב די סקריפידיקע שוך יום טוב צו באנייען.

דעם אמתדיקן טעם פון א נייעם מלבוש האָבן מיר קליינשטעטלדיקע אין אונזערע קינדער־יאָרן גוט געפילט.

דאָס טראדיציאנעלע שטעטל האָט פון דור־דורות זיך באמיהט דאָס גרויע טעמני גלות־לעבן צו פארשענערן און דורך איהרע ימים טובים די נשמה יתרדיקע אטמאָספערע אויף פארשידענע וועגן און פארמן צו שאפן. און מיר האָבן עס אין אונזערעביינער געפילט. אפילו דער נייער מלבוש האָט דאָס אויך גורם געווען.

●

פילפארביק און פארשידן זענען די הכנות צו פסח געווען. ראשית כל די דירות קאלעכן, ריין מאכן.

אין די געסלעך טוט זיך אויף טיש און אויף בענק, אן איבערקערעניש, אין רוסקי בוליחוב, מצרים געסל, שוסטער־גאס און אנדערע גאסן.

בעטן, טישן, איבערבעטן, קישענס, שלאבאנעס, באנקבעטליך, טאפטשאנעס, מילכיקע און פליישיקע בענק, כלים, בעקאלעך, קאנען, ציבערס, טראגן און מילטערס, טעפ און באנקעס אלעס איז אין דרויסן. די יידענעס און מיידלעך קראצען און רייבן, פוצן, וואשן און שווענקן די כלים, ס׳זאָל חלילה קיין זכר פון חמץ בלייבן. יעדע שפארע איז מען בודק, אלעס זאָל זיין כשר וישר.

בשעת דעם קאלכבן איז מען אויף קאנען, בענקלאך אָדער פעסלעך געזעסן, מחמת די בענקלעך זענען אלע אין דרויסן געשטאנען.

א טאָג־צוויי פאר יום־טוב האָט מען געגליט און געכשרט די חמצדיקע כלים.

אויב במשך פונם יאָר איז א כלי צערבראָכען געוואָרן, האָט מען פונם בוידעם א פסחדיקס אראבגענומען און פאר יום טוב אן אנדערס געקויפט און עס מיט אלע פסחדיקע צוזאמען געטובלט. אזוי איז מען זיך נוהג געווען יאר־איין יאר־אויס.

די בעלי מלאכות, דער פריזער, דער בעדער האָבן פאר פסח בשפע פרנסה געהאט. אנציגע און שיך האָט מען א פאָר וואָכן פאר פסח באשטעלט און די טעג פאר יום־טוב האָבן די געוועלבער אסך געלייסט א שפע.

צום סוף פון מיין פאר־פסחדיקן שפאציר איבער די בוליחובער געסלעך, וויל איך באמערקן, אז די קעגנזייטיקע הילף ביים באקן פון די מצות — דאס דעמאָקראטישע ברויט — האָט געהאט א טעם און א זין. ס׳האָט פארהעכרליכט דעם יום־טוב און דערוועקט אין אונז די ליבשאפט צו פרייהייט און זעלבשטענדיקייט.

לזכר מיין שוועסטער גיטאלי הי״ד

„בנות ציון"

מיין היימאט שטעטעלע בוליחוב, אין מזרח גאליציע, האט געהערט צו די וועניקע שטעטליך, אין וועלכע מ׳האט תיכף אינם אנפאנג פון דער ציאָניסטישער באוועגונג, די מאָדערן העברעאישע שפראך געלערנט.

ביי אונז איז נישט דער רייכער, אלא דער משכיל געעהרט און געשעצט געווען, מ׳האט זיך צו איהם באצויגן מיט דרך־ארץ און יראת־הכבוד. ער איז מכלומרשט אויפן פלאץ פונם תלמיד חכם געשטאנען, זיין יורש געווארן. על כן, איז ביי אונז אין בוליחוב, דאס לערנען מעגליך און נאטירליך געווען.

בוליחוב איז געבענשט געווען מיט א רייהע פון משכילים, וועלכע האבן די העברעאישע שפראך געקענט, און עטליכע פון זיי: שלמה ניימארק און ישראל יואל שפיגאלי, זענען געווען תנ״ך לעהרער. נישט נאר בחורים, אויך מיידליך האבן געלערנט. קודם עשירים׳ס טעכטער, ווי למשל אברהמ׳לי קורצערס טאכטער, גרויבארדס און אנדערע.

ס׳רוב לעהרער זענען געווען אָרטיקע און מ׳האט זיי נישט בעדארפט ברענגען פון אנדערע שטעט. די העברעאישע שפראך האט די ציאניסטן שטארק באגייסטערט, זי איז געווען ביי זיי ווי א אויג אין קאָפ, און מ׳האט זי געלערנט ביז צום גרויסן אומגליק און חורבן פון אונזער שטעטל.

די ערשטע העברעאישע שול „תושיה" האבן שלמה ניימארק און ישראל יואל שפיגאלי געגרינדעט. זייער מיה איז נישט אומזיסט געווען, זייערע מסירות האט א רייה שילער און לעהרער ארויסגעגעבן.

שיינדאלי טעפער — איצט ויסל־לבנוני — האט געלערנט אין בוליחוב—דראָהאָביטש, און איז אלס די ערשטע חלוצה קיין ארץ ישראל עולה געווען. יארן לאנג געלערנט אין צפת און חיפה. אויך פייגע (צפורה) שנור. קודם איז זי אין בוליחוב לעהרערין געווען, דערנאך אין ירושלים געלערנט, אין „גמנסיה רחביה".

שפעטער איז געשאפן געווארן די שול „שפה ברורה". אין דער דאזיקער שול האבן אויך יינגלעך, און נישט נאר מיידלעך געלערנט.

פון יאר 1911—1913 האט מיין לעהרער חנא העגדעל — יעצט אין ישראל חנן העגדעל — דעם קורס „בנות־ציון" געלייטעט. ליידער נאר 2 יאר, ווייל ער איז קיין אַלמיין אוועקגעפאהרן.

אויס פארשידענע טעמים וויל איך זיך אויף אָט דעם קורס אָבשטעלן. ראשית: כ׳האב געהערט צו די שילערינס פון „בנות ציון". שנית: דאס לערנען איז נישט געווען שאבלאנענמעסיק טראקן, ועל כלם מחמת די באציהונג פונם לעהרער צו אונז איז געווען אויסערגעוועגליך.

מורי ורבי חנן העגדעל האט אין משך פון די צוויי יאר זיך באמיהט און געשטרעבט, א חוץ די העברעאישע שפראך, ליטעראטור, געשיכטע צו לערנען, אונז

מיט דעם ציאָניסטישן געדאנק בעהאוונט צו מאכן, אין אונז ליבע צו אונזערע נאציאנאלע אוצרות פארפלאנצט, און אונז, יונגע מיידלעך אמתדיקע „בנות־ציון״ צו דערציען.

מיין לעהרער, אלס א פארברענטער אחד־העמ׳יסט, האט נאטירליך בעטאָנט די וויכטיקייט פון אחד־העמ׳ס שטאנדפונקט, אנשויאונג „היה אדם באהלך״. ד.ה. כל זמן מיר וועלן זיך פון די גלות חסרונות נישט באפרייען און נישט טראכטן קודם זיך צו פארבעסערן, וועט אויך דאס יידישע פאָלק נישט דערלייזט ווערן.

אונזערע נאַיווע שטארק יוגענטליכע אמונה האט צוביסלעך אָנגעהויבן צו וואנקן, און מיר האבן נאך א נייע אידע געלעכצט. ס׳האט אונז געפעהלט א אַנקער זיך אָנצוכאפן. דערפאר האבן מיר מיט חשק און באגייסטערונג די אויפפאסונג אָנגענומען.

די צוויי יעריקע שעורים זענען קיין ברכה לבטלה נישט געווען. דאס רוב פון „בנות־ציון״ זענען געטרייע, אקטיווע, ציאניסטישע מיטגלידער געבליבן, הן אויפן סאציאלן געביט, הן אלס העברעאישע לעהרערינס.

רחל רייז מיט מיין ברודער אלי הי״ד, האבן אין דער ערשטער וועלט־מלחמה, די אָחראָנקע פאר נויטבאדערפטיקע קינדער געגרינדעט. אין דער גאר חשוב׳ער ארבעט, האבן אויך אנדערע „בנות־ציון״ געהאלפן.

א חוץ דעם האט רחל רייז אין בולחוב געלערנט, ביז זי איז מיט איהר לעהרער—מאן, קיין אַלמיץ געפאהרן. אויך דארט איז זי געווען טעטיק אלס לעהרערין און איצט אין חיפה לערנט זי אין א רעגירונגס־שול.

רבקה קורץ־גאסטהאלטער האט מיט איהר משפחה זיך קיין לעמבערג איבער־געצויגן, און דארט לעהרערין געווען.

חדוה נימס איז געווען אין לעמבערג, מעזריטש, סטאניסלאוו א פאלקסשול לעהרערין, אוןליידער נעביך אין איהר בליטע יאהרן געשטארבן.

גיטאלע עלענדמאן, גאלדע שפיגעל און רבצ׳י פראָסט, האבן אין בוליחוב העברעאישע קורסע געפיהרט.

אויך איך בין געווען לעהרערין אין בוליחוב, דאָלינע, דראָהאָביטש, דאנציג, און צולעצט יאהרן לאנג אין חיפה. מיינע תלמידים, נייע עולים (דערוואקסענע מענשן) האבן מיר א סך א סך פרייד און נחת פארשאפט.

א חוץ אחד־העם׳ס שריפטן, האבן מיר די מאָדערן־העברעאישע ליטעראטור אין פראָזא און פאָעזיע געלערנט: ביאליק, טשרניחובסקי, כהן, פיכמן, פייערברג, מאפו, פרץ, מנדלי, שלום עליכם, און אפילו אחד־העם׳ס געגנער מ. י. ברדיצ׳בסקי.

כ׳מוז באמערקן, אז טראצדעם דער לעהרער איז געווען פריי, האט ער זיך מיט גרויסע טאָלעראנץ צו אונז באצויגן, וואס אנבעלאנגט דעם גלויבן. אדרבה, ער האט אין אונז געוועקט דעם אינטערעס פאר אלעמען וואס דאס פאלק האט דורות לאנג געשאפן. די חברישע באציהונג און צוטריט פונם לעהרער צו אונז, איז געווען אָהן צערעמאניעס, הארציק, נאטירליך, ביז צום היינטיקן טאג.

געשיכטע האבן מיר שטארק ליב געהאט צוליב די גוט אויסגעארבעטע פארטרעגע פונם לעהרער. די „שכינה" אבער האט אויף איהם גערוהט, אויב בשעת דעם שעור איז געווען רבקה קורץ. פרעגט זיך פאר וואס ? רבקה קורץ איז געווען דער גרעסטער „מבין" אין געשיכטע, „א צווייפיסיקער געשיכטס בוך."

ס'האט זיך געטראפן, אז מיר זיינען „אויס די כלים ארויס" געוואַיעוועט, וועלטען געקעהרט, האט דער לעהרער געהאט א באזונדערע „סגולה" אונז צו ציכטן: „היינט וועלן מיר א פרק דובנאָב לערנען". כלהאי מיר וואלטן איבערגעביטן געווארן, ווי די ציכטיקע טייבאלעך זיינען מיר מיט אָפּנע מיילער און געשפיצטע אוירן שטיל שאַ געזעסן און געווארט...

וואס פאר א באדייטונג, און ווי טייער דער שעור עברי איז פאר אונז געווען, קענט איהר פון די צוויי פעלע זעהן :

מיר האבן ביז צוויי טעג פאר פסח געלערנט. ווי דער שטייגער איז, קאלעכט מען פאר פסח. רחל רייז'ס מוטער האט מסתמא אויך געקאלעכט, און רחל געשיקט א גויה צו זוכן, די בריקן אבקראצן, וואשן. וואסזשי טוט רחל ? זי איז דורך דעם שטיבל, וואו מיר האבן געלערנט פארבייגעגאנגן, די טיר אויפגעמאכט, כאטשבי א קוק צו טון, האט זי אבער דער שעור אפנים מעהר פון דער גויה אינטערעסירט. זי איז געבליבן, איהר מאמע האט א ביסל געווארט...

כ'געדענק — ס'איז א ווייסער שטארק טיף פארשנייטער ווינטער טאג געווען. אפילו קיין הונד אין די אוליטשקיס פון בוליחוב איז נישט אויף א רפואה געווען. אויך די וואַסערטרעגער האבן זיך אין דער היים באהאלטן. ווער האט זיך געוואגט אין דעם טיפן שניי די נאז ארויסצושטעקן ?

געה איך מיר פון דער היים ארויס צו דעם שעור. ביסטו משוגע ? חלילה ! איין פוס אריין, איינער ארויס פונם פולכנע שניי. סאפעדיק ווי א לאָקאָמאָטיוו, מיט אלע כחות, שלעפ איך די פיס ביז צום איינגעהויקערטן הייזל הינטער דער „קליינער קלויז", ווי דער להערער האט א שטיבאלע צום לערנען געהאט. די טיר נידריק אין דער ערד פארזונקן, כאטש שריי חי וקיים, מ'קען זי נישט אויפמאכן. אזא מפלה ! אהיים ?? ניין ! א שאד א לעקציע, א פאַרטראג.

די שכנים האבן אפנים מיין פיין באמערקט, אויף מיר רחמנות געהאט, א האק, לאָפּאטעס גענומען און מיר געהאלפן דעם שניי אוועקצושארן. און דעם שעור האב איך נישט מבטל געווען.

וואס פאר א ווינדער ? אין שטיבאלע ד' על ד', ווי מיר האבן געלערנט, האט די שכינה גערוהט. אין דער גאנצער וועלט האבן מיר פארגעסן, אין אלעמען וואס האט אונז דעקוטשעט.

די פערגאנגענע יוגנט יאהרן געדענקן מיר תמיד ווי א שיינעם חלום. מיר פארהערליכן זיי און זינגן זיי ראָמאנטיש סענטימענטאלע לויב געזאנגען.

די שעורים פון „בנות ציון" זענען אבער א ראיה, אז כ'בין בשום אופן נישט מגזים. שבתים און ימים טובים האבן מיר אויך געלערנט. ווייל דאס איז אונזער „עונג־

שבת״ געווען. איינמאָל איז צו אונזער קורס דער שריפטשטעלער און לעהרער יונה געלערנטער געקומען. א בר־סמכא. דער שעור האט איהם באזונדערס אינטערעסירט, איז א היבשע צייט געזעסן, אוןביים אוועקגעהן האט ער געזאגט: „די שכינה שוועבט דאך אין דעם שטיבאלע״.

צוריקקוקענדיק אויף די דאזיקע 2 יאהר, בין איך מודה: יונה געלערנטער איז גערעכט געווען. די שעורים זענען אין באשטימטע טעג און שעהן געווען. א זייגער אבער, האט קיינער, נישט דער לעהרער, און נישט מיר שילער געהאט. צו וואס? אז די לעקציע ציהט, און די אוירן זענען נישט מיד צו הערן, נאך א פרק נביאים, „אהבת־ציון״, דובנוב, פייערבערג, „משה״ א.ז.וו. פונקט ווי מיר האבן געוואלט הערן, האט דער לעהרער געוואלט אויסגעהערט ווערן.

אין שפאציר־גאָרטן פלעגן מיר זיך יעדן אוונט פארזאמלען, איבער פארשידענע פראָבלעמע דיסקוטירן. הקצור, מיר האבן מקיים געווען: „והגית בה יומם ולילה.״

די ביבליאטעק „בנות־ציון״ וועלכע חנן הענדעל האט געגריגדעט האט אונז א סך געהאלפן זעלבשטענדיק זיך אויסצובילדן. מיר האבן די ביכער „געשלינגען״ און זיי געהיט ווי א אויג אין קאָפּ. איינמאָל איז א שרפה אויסגעבראכן אין געסל, וואו די ביבליאטעק איז געווען. זענען אלע „בנות ציון״ געלאפן די ביכער ראטעווען. קיינער האט דעמולס פאר זיך געטראכט.

נאך צוויי יאהר איז דער לעהרער לײדער קיין אָלמיץ אוועקגעפאהרן. ישראלקי שפיגל, דער טרייער קעמפער פארן ציאניסטישן געדאנק, האט דעם לעהרער רעקאמנדירט אויף א פאסטן אין „אגודת־ציון״. אין אָלמיץ האט ער אַ ברייט ארבעטס פעלד געהאט און א סך דארטיקע יידן פארן ציאניזם געווארבן, און זיי העברעאיש געלערנט.

אויך אָהן דעם לעהרער איז אונזער בינטל נישט צערפאלן. מיר האבן ווייטער געלערנט. און די בריף פון איהם זענען געווען ווי קיט. מיר פלעגן ביי איינע פון די „בנות־ציון״ זיך פארזאמלען און דאס בריוואלע ליינען, שטארק הנאה געהאט צו וויסן, אז ער איז אין מעריב מצליח, ווי די שטיינער זיינען טרפה. די בוליחובער אוליטשקעס האבן אמבעסטן געפיהלט, ווען דער בריפטרעגער האט פון אָלמיץ א בריוואלע געבראכט. אונזערע קולות און געוואלדעס האבן געהילכט אין אלע ווינקאלעך.

„בנות ציון״! וואו זענט איהר? קיין ציון זענט איהר נישט געקומען! די טמא האנד פון די תלינים האט אייך מיט די זעקס מיליאָנען אומגעבראכט.

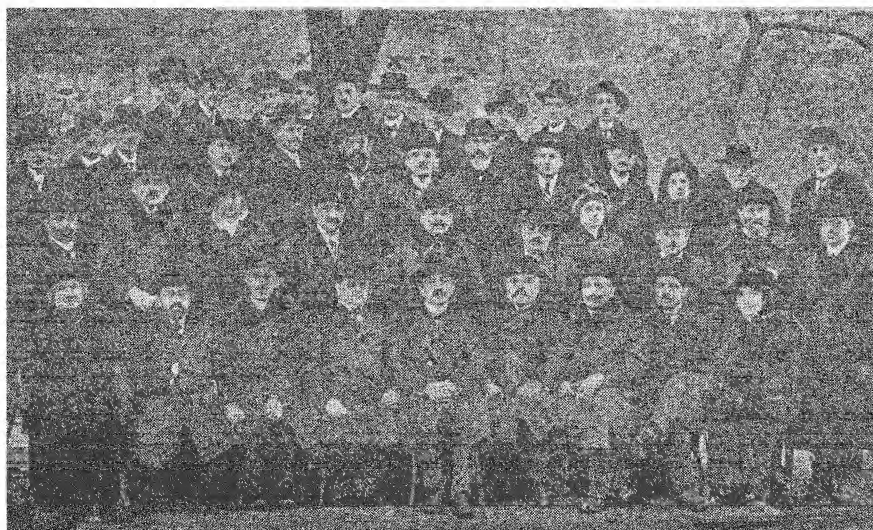
פייגע קורץ, גאלדע שפיגעל, גיטאלע עלענדמאן, רבצ׳י פראָסט, שרה נייבויער, לאָנע גרוס, חנה שפינראַד, באלטשי וועקסלער, לייטשי קאראל הי״ד — תהא בשמתכן הטהורה צרורה בצרור החיים.

פון אלע זיינען מיר 3 געבליבן: רחל רייז—הענדעל, רבקה קורץ—גאסטהאלטער, יונה עלענדמאן—אשל.

אין חיפה, דער פראכטפולער שטאָט, האבן מיר זיך ווידער מיט אונזער לעהרער געטראפן.

די פארװאלטונג און לערער פון דער העברעאישער שול

ערעפנונג פון דער קק״ל צענטראלע אין לעמבערג — ה׳ שבט תרע״ד
x שאול דינגאָט x לײביש ראָטער

השומר הצעיר 1917 — טארנאווא חיזשנא

השומר הצעיר — די הנהגה און ראשי קבוצות

קבוצת השוה״צ — די העברעאישע לערערקע גאלדע שפיגעל, ראש הקן און ראש הקבוצה

קבוצת השומר הצעיר — די העברעאישע לערערקע שפינראד

השומר הצעיר — 1917

השומר הצעיר — 1919

מ. א. טענענבלאט

תחית המתים

(א אויסצוג פונם לעמבערגער „טאגבלאט" פונם 6.3.1918)

א יאָ א הייליג וואָרט, וואס ווערט ביי אונז בענוצט נור אויף דעם גרויסען בעשטימטען פאל, אָן וועלכען די עיקרים פון דער יידישער אמונה זענען צוגעבונדען מיט אייזערנע קייטען? ביאת המשיח מיט תחית המתים געהערן צוזאַמען ווי די פלאם צום ליכט. דאס לעצטע אָהן דעם ערשטען איז אין דער רעליגיעז־יידישער פארשטעלונג גאר נישט דענקבאר.

און דאך האב איך די לעצטע טעג עס אליין געזעהן מיט מיינע גשמיות אויגען. ס'איז נישט קיין פאנטאזיע, נישט קיין גוזמא, נור פשוטע ווירקליכקייט, דאס וואס מיר האבען ערשט מיט א קורצער צייט צוריק מיט א פאר קליינע יאהרען, חדשים געהאלטען פאר טויט פאר פערלוירען פונ'ם יידישן פאלקס־גוף, ביחוד פון דער פאלקס־נשמה, איז פלוצים אויפגעשטאנען לעבעדיג פאר מיינע אויגען.

ס'איז נישט לאנג דאכט זיך, ווען מעהרען און בעהמען האבען ארויסגעגעבען ר' יונתן אייבעשיצ'ס מחצית השקלים. אסך רבנים, גדולי הדור, וואס האבען בעלאָכטען מיט זייער תורה און חכמה נישט בלויז זייערע אייגענע לענדער, נור העט ווייט אריבער קיין פוילען און רייסען. אבער פלוצים איז פערשטאָפט געווארען דער מעין התורה פונ'ם מעהרישען און בעהמישען יודענטום.

ס'איז ווי מיט א מאל איבערגעריסען געווארען א יעדער צוזאמענהאנג פונ'ם מעהריש־בעהמישען יודענטום מיט דער נייער יידישער יצירה פונ'ם מזרח יודענטום און אין ארץ ישראל.

איך בין אין די לעצטע טעג מגולגל געווארען אויף א קורצער צייט קיין אלמיץ און אזוי ווי ס'געפינט זיך דארט זייט א געוויסער צייט א העברעאישער לעהרער פון גאליציען האב איך אים נאטירליך געוואלט זעהען. איך האב געוואלט טיילנעהמען אין דעם צער פון א מזרח יידישען אינטעליגענט, וועלכער געפינט זיך אין אזא פרעמדער סביבה, א תינוק שנשבה לבין העכו"ם. איך האב געוואלט זעהען וואס דער עקשנות'דיקער גאליצישער אידעאליסט האט אויפגעטון אין האלב דייטשען, האלב טשעכישן אָלמיץ מיט זיינע 1400 טויטע יידישע נפשות. איך האב איהם פשוט געוואלט איבערצייגען, אז עס א זינד צו זיצען ערגיץ אין א מעהריש שטעדטעל און צו פערליערען דארט כוחות, ענערגיע און הייליגען אידעאליזם אומזיסט און אומנישט בעת גאליציען אליין לאזט זיך אויס נאך א העברעאישען לעהרער און זוכט איהם ארום מיט ליכט.

איך האב איהם געוואלט איבערצייגען און ער האט גאר מיך איבערצייגט. איך האב ממש נישט געגלייבט מיינע אייגענע אויגען, איך האב געמיינט, אז ער אליין איז אין דעם מיליע האלב אָבגעשטארבען גייסטיג און כ'האב געטראפען א סביבה, וואס איך וואלט געוועז געשוואוירען, אז איך בין אין לעמבערג, סטרי, דראָהאָביטש וכדומה, ווען איך זאל נישט געוועזן וויסען אויף בעשטימט, אז ס'איז גאר אָלמיץ אין מעהרען.

עקשנות בכלל איז קיין קליינינקייט נישט, דערצו נאך א יידיש עקשנות געפּאָרט מיט אידעאליזם און מיט דעם בעוואוסטזיין, אז ער האט אונטערגענומען די ערשטע פּראבע אריינצוטראגען מאָדערנעם מזרח יידישן תוכן אין עסטרייכישען מערב־יידענטום אריין. ער האט זיך איינגעשפּארט און די פּראבע איז געלונגען, גלענצענד געלונגען.

חנא הענדעל הייסט ער. דער יונגערמאן פון גאליציען פון באלעכאוו וואו ער האט מרביץ תורה געוועזן עטליכע יאהר און האט געבראכט דער העברעאישער ליטעראטור א היבשע צאָהל מעדלעך אלע לעזערינס, ווייל אויך דאָ אין גאליציען אין באָלעכאָוו, האט ער זיך געהאט א אייגענעם דרך, ער האט ערצויגען נור מעדלעך, נור זיי געלערנט די העברעאישע שפראך און ליטעראטור. ער האט קאנסעקווענט געהאנדעלט לויט זיין איבערצייגונג, אז אונזער גאנצע ארבעט און מיה מוז געווידמעט ווערען דעם מגייר זיין די יידישע טעכטער, די שפּעטערע עקרת הבית. אהן איהר יידישקייט וועט דאס יידישע הויז קיינמאָל נישט יידיש זיין. ער האט אויסגעפיהרט אין באלעכאוו און האט אויסגעפיהרט אין אָלמיץ. נאך פארן קריג איז ער אהין אוועק, אבער ביי א פעריען־אורלויב אין באלעכאוו האט אים דארט פערכאפּט די ערשטע רוסישע אינוואזיע. די צווייטע האט ער שוין נישט געוואלט וואגען. עס איז איהם א עברה געוועזן זיין אנגעהויבענע העברעאיזירונגס ארבייט אין אָלמיץ, און ער איז דעמאָלט מיט מסירת נפש אנטלאָפען צוריק קיין אָלמיץ, כדי פּאָרטצוזעצען זיין טעטיגקייט, ער האט זיך פערעקשנט, אז אין אָלמיץ מוז נאָך זיין א העברעאישער צירקעל, וואו מען לעזט אחד־העם און די העברעאישע ליטעראטור בכלל.

ער האט זיך גענומען צום בעארבייטען א פּאר געזינונגסגענאסען, לייכט איז עס נישט געוועזן, מען קען זיך דאס דענקען, דען אפילו ביי אונז אין גאליציען איז נאך היינטיגען טאג אזוי שווער בייצוברענגען נישט איינעם פון אונזערע ציוניסטישע פיהרער און עסקנים, אז ציוניזם אהן העברעאיש, ציוניזם אָהן יידיש וויסען איז א אבסורד, איז נישט קיין ציוניזם, נור בעסטענפאלס דער ערשטער עטאפּ אויפן וועג צום רעכטען ציוניזם. און ער האט אנגעהויבען מיטן בעצירקסריכטער ד״ר מייסנער, מיט א אדוואָקאט און מיט א פּרל. באָרגער.

ס׳איז נישט מעגליך אויסצומאָהלען דעם תענוג וואס כ׳האב געהאט, הערענדיק דעם קליינעם צירקעל לעזען אחד־העם, „הצפירה״, „השלוח״, ברדיצ׳בסקים „שנוי ערכין״ א.א.וו. אבער נישט מיטן בייברענגען זיי דאס לעזען העברעאישע ליטעראטור האט זיך דער גאליצישער אידעאליסט בעגניגט. ער האט זיי איינגעפיהרט אין דער פארשטעלונגס־וועלט פונ׳ם מזרח יידענטום אויף אזא פיינעם אופן, אז איהר וואלט געשוואוירען, איהר האט פאר אייך נישט קיין מעהרישען יוד, וואָס שוין זיין טאטען וואלט דער מזרח יוד געווען אויסגעקומען משונה׳דיג, קאָמיש אדער טראגיש, אויף קיין אופן אבער נארמאל, ער האט זיך פשוט געשאפען דארט א גאליציש־יידיש מיליע פונם יונגען אידעאליסטישען טיפּ. ער דער יחיד בעגעהט געוואלט אן א רבים, ער אסימילירט זיי, נישט פערבארגענדיג פאר זיי אויך די שאָטען־זייטען פונם מזרח־ייי. ער לערנט זיי זאָגאר צו ביסלאך יידיש, מאמע לשון, כדי צו ווייזען זיי דורך א יידיש גלייכווערטל וכדומה די גייסטיגע קוואליטעטן פונם יידישן המון אין מזרח.

אנגעהויבען האט ער ביי די דריי און איצט האט ער זיך גענומען צום וואנדער־בונד „בלוי־ווייס". ער בעארבייט די פיהרער, אבער טיכטיג מיט הארץ, מיט געפיהל און אויך זיי לערנען שוין העברעאיש. אויך זייער יידישע פארשטעלונגס־וועלט דער־נעהנטערט זיך פאמעלעך צום אידעאלערען יידישען אקאדעמיקער אין גאליציען. זיי ווייסען אפשר אליין נישט, אז זיי זענען די ערשטע „שומרים צעירי ציון" אין מעהרען, די בריק צו קבוץ גלויות.

מעג מען דאס נישט אנרופען מיט רעכט „תחית המתים"?

אינזשיניער ארתור בלומענטאל

פראגמענטן צו דער געשיכטע פון דער פאמיליע בלומענטאל

בשעת דער קייזער יאזעף דער צווייטער האט גאליציען פון פוילן אבגעטיילט און צו דער עסטרייכישער מאנארכיע אנגעשלאסן, האט ער פון דער בעהמישער הויפטשטאט, פראג, קיין גאליציען לערער געשיקט מיט דער אבזיכט, די יידן צו אסימילירן.

מיין זיידענס זיידע, וויקטאר, וועלכער איז געווען א לערער אין פראג האט זיך אזוי ארום קיין בוליחוב פארוואלגערט.

ער איז געווען דורך און דורך אן אסימילאנט און, ווי די מאדע איז דעמולס אין מערב און צענטער־אייראפע געווען, האט ער זיך א צאפן געלאזט וואקסן.

זיין משונעדיק אויסזען און באנעמען זיך זענען אין אונזער קליינעם פארווארפענעם שטעטל שטארק אויפגעפאלן און ווי אזוי דען האט מען איהם אנדערש געקאנט רופן, ווי „וויקטאר מיט דעם צאפן"?

זייענדיק אין בוליחוב א צייט, האט ער זיך גיך איבערצייגט, אז די יידן דארט צו אסימילירן איז א גאר הארטע נוס צו צערקנאקן, מחמת זיי זענען מיט דער טראדיציע, יידישער קולטור פארוואקסן און אז זיין ארבעט און מי זענען אומזונסט. בו אז מען קאן נישט אריבער, מוז מען ארונטער. און אונזער וויקטאר האט זיך פאמעליך צו די יידן אין שטעטל אסימילירט און די זאך איז אזוי ווייט דערגאנגען, אז ער האט זיך מיט א ארטיקער פאמיליע משדך געווען.

און וועגן דעם שידוך האט מיר מיין זיידע אט די מעשה דערצעהלט:

דער איבער די אוירן פארליבטער בחור וויקטאר איז צו דעם אלטן זייף געקומען בעטן, ער זאל מסכים זיין צום שידוך. אלס בעהמישער ייד האט ער דאך דייטש גערעדט און אזוי געזאגט: „איך פרייע (freie) אום די האנד איהרער טאכטער".

דער אלטער זייף נעביך, אסור אויב ער האט איהם ריכטיק פארשטאנען. מניה וביה האט ער, ווענדענדיק זיך צו זיין טאכטער, געפרעגט: „וואס פרייט ער זיך עפיס אזוי דער דייטש?"

freien — גוט דייטש — הייסט די האנד בעטן; **freien** — הייסט זיך פרייען און פון דאנען דאָס מיס־פארשטענדניש.

★

אחוץ דעם וואס ער איז געווען א לערער האָט מען אים געוועהלט אלס בירגערמייסטער פון בוליחוב. נאָך זיין אבשטארבען האָט זיין אייניקל שמעון רעאָרגאניזירט די יידישע שול צוזאמען מיט נחמיה לאנדעס.

וויקטאָר האָט געהאט א בן יחיד — יעקב. ער דאגעגן 6 זין און 2 טעכטער. 2 פון די זין אהרן און שמעון זענען אין בוליחוב געבליבן. די איבריגע זענען געווען צעשפרייט איוף גאר דער וועלט.

מיין זיידע וויקטאָר איז געווען אהרונס זון. דאגעגן שמעונס אייניקלעך זענען געווען הערמאן און שמעון בלומענטאל.

רעדאקציע באמערקונגען

א) הערמאן בלומענטאל האָט די יוגנט־יאָרן פארבראכט אין בוליחוב. גאָר אקטיוו זיך באטייליגט אין דער ציאָניסטישער באוועגונג. דערנאָך האָט ער אין ווין געלעבט.

ער האָט פאלגענדע שריפטן פארעפענטליכט:

Der Herr der Karpathen; Das Volk des Ghettos; Polnische Juden-Geschichten; Die Abtrünnige; Gilgul, der Roman einer Seelenwanderung; Ahasver in Wien; Jünglingsjahre; Der Weg der Jugend; Knabenalter; Der Weg zum Reichtum; Jüdische Sprichwörter; Galizien; Das Ghettobuch.

ב) דער פאטער פון ארתור איז געווען ד״ר יעקב בלומענטאל ז״ל. אין די סטודענטן־יארן איז ער א טעטיגער ציאָניסט געווען. נאָכן באענדיקן פון זיין שטודיום איז ער אין שטאָט אלס ארצט פארבליבן, פארשידענע סאציאלע וואהלטעטיקע אינסטיטוציעס געגרינדעט. צ. א. דאָס שפיטאל. — במשך פון דער צייט איז ער אסימילאנט געוואָרן און בשעת די וואלן צום פארלאמענט שטארק פראפאגאנדא געמאכט פאר דער אסימיליאטאָרישער ליסטע פון לעווענשטיין. צוליב דעם באקומט ער דעם טיטל, קייזערליכער ראט און איז אויך יאָרן־לאנג געווען ראש הקהל.

אלס ארצט איז ער געווען זעהר פאָלקסטימליך, געקענט יעדן, יונג און אלט, העלפט אסך נויטבאדערפטיקע און דאפאר זעהר פאפולער און באליבט.

שפעטער צו ביסלעך האָט ער זיך מיט סימפאטיע צו ארץ ישראל באצויגן און א פאר יאָר פאר דער צווייטער וועלט־מלחמה באזוכט ער מיט זיין פרוי צילה ז״ל (געבוירענע גאָלדשלאג) אין לאנד. דאָ ווערט ער פון אלע לאנדסלייט גאָרווארם אויפגענומען. ער באגייסטערט זיך שטארק פון אלעמען און דריקט זיך אויס, אז מען דארף דאָ יעדעס שטיקל באדן קישן און ווען ער וואָלט געווען אביסל יינגער, וואָלט ער זיך גאָר גערן דאָ באזעצט.

דאס ליעד פונ׳ם קיגעל *

נאך ארט און רהיטמוס פון שיללער׳ס „ליעד פון דער גלאקע״

פ א ר א ד י ע

פון

נ. לאטהרינגער און שמעון עללענדמאנן

יודען שפייז איך, שבת הייליג איך, דאס לעבען ציער איך.

אויסגעהייצט איז שוין דער אויווען
און דער לאָקשענטאָפּ בערייט,
אַלע שבת, ימים טובים
ווערט אַ קיגעל אָנגעגרייט.
פונ׳ם פנים הייס,
רינען מוז דער שווייס,
זאל דער קיגעל גיט געראָטען
מוזען איהם מלאכים בראטען.

*

צו דעם מאכל וואס מיר מאכען
אַ „רפואה״ פאר דעם מאָגען...
מוז מען האבען גוטע זאכען
און דערצו יהי רצון זאגען.

ס׳איז ביי יעדען יוד דעם פרומען
א גוטער קיגעל א גוטער סימן,
און דאס יונגע ווייבעל קוועלט
ווען דעם מאן דער קיגעל געפעלט.

אז אים קיגעל שטעקען סודות
דאַרף אַ יוד׳ענע גוט פערשטייהן
זי מוז קענען די יסודות
וואס א קיגעל מוז בעשטייהן...

*

נעהם די מינים אַלערליי
— האָניג, אייער, שמאלץ און עפּעל
און די בעסטע שפּעצעריי
לייג אריין אין לאָקשענטעפּעל.
דעם לעפיל גיך ארויס!
און מיש די זאכען אויס!
כדי ער זאל נישט לעפּקי ווערען
און דעם שבת נישט פערשטערען.

* *

*

אלעס וואס ס׳טהוט זיך פיהרען
אין דעם לעבען אויף דער וועלט
וואס ס׳טהוט דעם יוד פאסירען —
איז אים קיגעל פארגעשטעלט.

קוים ווערד נור דער יוד געבוירען
עפענט נאך נישט די אויגען אוירען
נאך א מאל נישט אין דעם וויעגעל —
שיקט דער שוחט קישקע־קיגעל.

ס׳איז נאך נישט ארויס פונ׳ם האטיל
זעהט נאך נישט די אייגענע שיין,
קומט דער בעלפער מיט׳ן טאַטיל
שלעפּט דאס קינד אין חדר־ריין:

---

* דאס ליד איז אורשפּרינגליך געדרוקט געװארן אין יאר 1910 אין פארלאג פון די פארפאסער.

א פינסטער שטיבעל קאלט און וויסט;
דער רבי קרעכצט, די רבי׳צין הוסט,
א טשאַט, א רויך, א מרה־שחורה
און יודישע קינדער לערנען תורה:
„שהם" אַנ׳אָניקיל, „לשם" — אַ טירקואיס
„תרשיש" — אַ יאַכטשים, „שבו" — אַ
טירפואיס
„אחו" — געמויזעכץ, „צרי" — טריאוג
„נחלה" — אַנ׳אַרב, „נגף" — אַ פלאוג...
*

נעהם די שפענדליך מאך אַ ה׳ניט
מיט דער קאָטשערע גיך, געשווינד.
שאַר מיר אויס די קוילען גיט
ס׳זאל נישט ווערען קאַלט אַצינד!

מיש דעם קיגעל מיש:
ר׳זאל זיך האַלטען פריש!
אז ער זאל זיך באַקען קענען
און אים אויוועו נישט פערברענען.

ס׳קען נאָך נישט קיין עברי זאָגען
טהוט מען עס צום חומש יאָגען
ס׳ווערט א שמחה און א פרייד —
און א קיגעל אנגעגרייט.

„אשה כי תזריע וילדה זכר"
זאָג׳זשי, שריי׳זשי, תכשיט, בחור!
שרייט דער רבי מיט א כעס
און רש"י מאכט „פישטור" בלע"ז...
* *
*

די תפילין אויף דעם שטערן
מעג ער שוין אַ חתן ווערען,
מעג שוין קומען אינטער מענשען
עולה זיין, מזומן בענשען.

ר׳איז שוין גאר א גאנצע סחורה,
זאגט א פשטיל און אַ סברה,
פרעגט א קשיא פון דער תורה
און פערענטפערט די גמרא.

פון די קרובים, פון די שכנים
ש׳יקט מען קיגלען גאר אַ פראכט
פאר דעם תכשיט, פאר דעם שיינעם,
צו דער סעודה וואס מען מאכט.
*

זעהט דעם קיגעל אויסגעסטראַיעט
און דער אויוועו שוין פערשטעקט
ס׳האט זיך שוין גאר אָבגעראַיעט
באלד איז שוין דער טיש געדעקט.
שמיר דאָס ברעטיל שמיר!
ס׳איז שוין זייגער פיער!
באַלד וועט שבת קודש זיין
פאָהרט א מלאך אין אויוועו אריין.
* *
*

א פיינער בחור, א חשוב׳ע זאך,
הכלה הבתולה מרת דוואָשע
מיט געלד אין יחוס גאָר אַ סך
ברענגט דער שדכן שמחה יאָשע.
*

אַ יוד מוז חתונה האבען
קרוטען און דרייען,
בארגען און לייען
לויפען און יאָגען
זיך מיטשען און פלאָגען
זיך קנייטשען און ביקען
זיין קרומען רוקען;
הארעווען און קריכען
שווערן און פלוכען
די פרנסה זוכען;
שמייכלען און לעקען
קלעקען און מעקען —
און קיינמאל נישט מיעד
ווערד דער שוואכער יוד...
*

יודען טאָרען לאנג נישט קלעהרען
אַ צעלניק איז שוין אָנגעגרייט,
חתונה האָבען, קינדער מעהרען.
הוריי! הוריי! דער חתן גייהט!...

*

אַנ׳„אשת חיל״ האט נאר דער יוד,
דער שענסטער סטראָף אין שענסטען ליעד
שרה, רבקה, רחל, לאה,
דאס שענסטע בילד פון מוטטער־טרייע...

*

קיגלען לאָקש׳נע בילבאָוו׳נע
פליהען שבת פון אלע עקען
העלזעל־קיגלען גאָר א נאָווינע
מ׳מעג פון זיי די פינגער לעקען.

*　　*

*

בעטראַכטס דעם יודענ׳ס וואנדערלעבען
אין דעם שווארצען גלות שפיגעל
זיינע דעות, און זיין שטרעבען,
איז׳ס נישט א געמישטער קיגעל?

דאָ שטעהט א קיגעל מיט א מראה,
פון אויסען איז ער גיבע וואויל,
ער בלאזט פון זיך א פעטע פארע;
דאס האַרץ איז אבער נעביך הויל...

*

דאָרט שטעהט א קיגעל בלאס און דאר
פון אויסען איז ער דוקא מיאוס,
עס לאכט איהם אויס א יעדער נאר —
דאס הארץ איז אבער ציקער־זיס...

*

נאך א קוגעל גוט בעקאנט
ר׳איז נישט דאר און איז נישט ווייך,
אָהן א פנים אָהן א פארב
ר׳איז נישט זיס און איז נישט האַרב...

*　　*

*

נאך א קוגעל גוט בעקאנט
קומט ארויס פונ׳ם גלות־לאנד;
שפיעלט אין קאָרטען — כאפט שיריים
מסר׳ט יודען — טרינקט לחיים.

באלד סלאווע, באלד גערמאן
דאָ אַראַבער, דארט ראָמאן,
פאפט און נארט די גאנצע וועלט
און פערקויפט זיין פאלק פאר געלד.

*　　*

*

לייג די שמאטע ארום דעם ברעטיל
און פערשטעק די שפארעס גוט;
שבת איז שוין דאָ אין שטעדטיל
אין שטריימיל ריקט שוין דאָרט אַ יוד.

שטעק די שמאטע שטעק!
מאך שוין גיך אנ־עק!
ס׳זאל קיין חלול־שבת זיין
דער שמש קלאפט אין שוהל אריין.

שבת איז א טאג פון גאָטט!
פאר זיין הייליג פאָלק, די יודען!
אין דעם שבת שטעקט אַ סוד,
שבת איז א טאג פון פריעדען!

וועה דער שטאָד וואס האָט קיין שלום,
נישט קיין אחדות, נישט קיין רוה,
און די „קליגע״ קהל־מנהלים
ניצען אויס די פעטע קוה...

וועגען שוחטים און רבנים
דורך גבאים און דינים
קומט ארויס א קריעג, א שלאכט
און מען ריהט נישט טאג און נאכט.

די קלויזען ברימען
טויזענד שטימען,
לאנגע פאות
זאָגען דעות
אין פאליטיק פונ׳ם שטעדטיל
קלאַפען „שאאא״ אין שטענדיר ברעטיל.
געגאָלעטע בערט
שעצען דעם ווערט

פון רבנים, מקוה, שחיטה
און געבען נישט צישטאר קיין פרוטה;
רעדליך שטייה׳ן אין מיטען מארק
מ׳שמיעסט, מ׳שפארט זיך שטארק
צי געציל בעריל
צי פייוויל שמעריל
זענען ראוי די גדולה
צ׳ווערען רב אין דער קהילה...

שרעקליך איז דער יוד אין כעס
אַז מען ריהרט איהם אָןביים דת,
שרעקליכער אַזש גאר א מורא
אז ער שלאגט זיך פאר דער תורה.

אַ פּאטש, אַ פליק
אַ פלעם, אַ ריק
אַ שטויס, אַ פלאַסק
אַ סטיסק, אַ טראסק
אַ האַנטיך אין די אויגען
אַ העססע אין קאָפּ געפלויגען.
„דו טיפש, דו גולם!
ווי קומסטו צום עולם?״
„דו שגיץ, דו שיכור!
איך בין דער עיקר!!!...
יאָהרען לאנג ווערד אלץ נישט שטיל,
די סטאראָסטעס זענען פול
מיט קלאגעס און מסירות,
קהל בעווייזט גבורות
ביי דעם פריץ, ביי דעם שרייבער —
ס׳קהל׳ן זיך אפילו די ווייבער
און ס׳נעהמט קיין עק, קיין סוף
אין דעם שטעטיל באַלעכאָף...

* *
*

דער אויוועץ איז שוין אויפגעמאכט,
זעהט דעם קיגעל ווי ער שיינט,
וואויל געראָטען, גאָר א פּראכט,
אַ גוטען שבת האב׳ן מיר היינט!

שנייד דעם קיגעל שנייד!
ווי ביי פרימע לייט!
ווער ס׳וויל קיין קיגעל עססען
מוז אין שבת גיך פערגעססען...

* *
*

זעהט ווי דער קיגעל שטייהט
— דאס „ערשטע״ מאכיל אויף דער וועלט
פון אלע שפייזען אָבגעשייט
און אין אַ „גרוב״ אריינגעשטעלט...

נישט קיין לופט און נישט קיין לעכט
— פון בייזע מענשען גאר פערקענט —
אין גלות־אויוועץ אוי ווי שלעכט!
ווערד דער קיגעל ס׳רוב פערברענט.

די גאנצע וואָך פעריאגט פערדילט
דער יוד קיין טעם אין עסען פיהלט;
אבער שבת וועלכע פרייד!
אז אויפ׳ן טיש דער קיגעל שטייהט...

„יום זה מכובד מכל ימים״
זינגט דער יוד מיט גרויס געפיהל
„כי בו שבת צור עולמים״
ווי א מלך אויף דער שטיהל.

נאָך דעם קיגעל, נאָך דעם עסען,
פאלט א שלאָף אויף יעדען יוד
אַלע דאגות גיך פערגעססען
שלאָפט ער ווי דער׳הרג׳עט מיד...

— — — — — — — — — — — — —

אויפגעגעסען איז דער קיגעל
א מרה־שחורה פאלט אויפ׳ן יוד
אראָבגעלאזט די גייסטעספליגעל
זינגט ער שטיל א טרויריג ליעד.

אין שטוב איז סמוטנע טונקעל,
די מאמע זאָגט אין ווינקעל:
„אליהו הנביא אין אונזער הויז
שבת קודש איז שוין אויס.

אלדיס גיטס צו אונז אריין
זאָל ביי אונז אויך אייביג זיין".
און דער טאַטע מיט א טרויריג קול
זינגט דעם „המבדיל בין קודש לחול".

* * *

נאָך מלוה־מלכה שפעט ביי נאכט
— זי איז פינסטער שרעקליך ווילד —
ליגט דער יוד פערקלערט, פערטראכט
מיט דאגות גרויסע אנגעפילט.
פלוצים זייגער דריי
אַ יאָמער אַ געשריי,
מען הערט זידן און קאָכען,
אַ שרפה איז אויסגעבראכען...
אַ ווינד אַ שטורם
ס'קלינגט פונ'ם טורם,
רויט דער הימעל
אַ גרויס געטימעל.
ווייבער קלאָגען,
מעננער יאָגען,
וואסער שעפען
זאכען שלעפען.
קינדער קוויטשען
אָקסען ריטשען
און די פלאמען שטייגען הויך
ס'זעצט ארויס א שווארצער רויך.
ס'טראשטשען שויבען
גנבים רויבען,
פעדערן פליהען
דעכער גליהען
קולות יללות
ביטערע קללות
מ'שלעפט פון געוועלבען סחורות
פון בתי־מדרשים תורות

קראנקע אין די בעטען
לויפען יודען רעטען.
מענשען ליגען אויף דער גאס
דרויסען איז א קעלט און נאס...
אַ הונגער, און אַ שרעק אַ נויט,
אַ שטעדטיל שיקט אַ פוהרל ברויט...

דאָס גאנצע שטעדטיל אָבגעברענט,
מיט קינדער אויף די שוואכע הענד,
נאַק'ט און באָרוויס אָהן אַ העמד,
וואַנדערן יודען אין די פרעמד.

געה יודאלע גייה
דרעה דיין קאָפּ דיר דרייה,
ווערסט דיך לאנג שוין מעהר נישט יאָגען
און דאָס שווערע „פעקיל" טראָגען...

אָבגעפלאָגט אין יעדען אבר
שטארבט ישראל'יק פאר דער צייט
און זיין עלענד טרויריג קבר
ליעגט פון זיינע ברידער וויט.

קיינמאָל נישט געלעבט אין פריידען,
תמיד נאר אין צרות און ליידען,
מוז ער פון דער וועלט שוין שיידען
עסען קיגלען אין גן־עדן;
פון דעם שור־הבר געמאכט
גרויסע ווי די גאנצע וועלט;
דאָרטען עסט ער, זינגט און לאכט
דאָרטען איז דער יוד א העלד...

אין דעם הימעל איז ער א מלך
עסט ער קיג'ל די גאנצע וואָך;
דאָרט נור זענען יודען פרייליך
טראָגען זיי קיין גלות יאָך.

שמעון עללענדמאן

ליעבעס־בריעף אויס דעם געטא*

ערשטער בריעף

פונ׳ם פערפאסער צו דער חתן כלה.

ליבע חתן כלה!

איך ווייס ווי זייער איהר זארגט אייך, אז איהר קומט אהיים פון די תנאים און איהר בעדארפט צו שרייבען א מזל־טוב בריעף. איבערהויפט די ערשטע בריעף פינ׳ם חתן צו דער כלה און די כלה צום חתן, וואס ברענען אזוי שטארק און די הערצער פלאטערן איינס צום אנדערן, קומען אייך שווער אָן.

דער לעהרער וואס האט אייך געלערנט „תשר״ק צפע״ס״ און „גריזליך״ שרייבען האט גאר פערגעסען אייך אויסצולערנען אזעלכע בריעף. געוועהנליך זיכט איהר אָב דעם בעסטן שטאדטשרייבער אין פאר א שיינע מטבע שרייבט ער אייך די בריעף. כדי איהר זאלט דאס מעהר נישט בעדארפען, האב איך — וואס איך בין זייט כמה שנים דער שטאדט־משכיל, און האב שוין געשריבען א סך א סך אזעלכע בריעף, און די פאָר־פאָלקען לעבען זיך אצינד ב״ה בשלום ובשלוה (האבען שוין אפילו פיינע קינדערליך) — מיר פארגענימען אזעלכע אללערליי בריעפליך, יעדער לויט זיין שטאנד און זיין פאנטאזיע אבצודריקען.

ס׳זענען שוין אפילו פערהאנען ביכליך, וואס מען ריפט זיי „בריפשטעלער״. אבער די דאזיגע זענען אלטמאדיש; צווייטענס נישט צום ענין, אבער מיינע בריעף זענען היינטמאדיש און שטארק צו דער זאך...

איך האף אז די ליעבארציגע חתן כלה וועלען זיך אָט דאס ביבעל קויפען, דערפין גרויס פערגניגען האבען און מיר נאר דאנקבאר זיין.

איך ווינש אייך גליק און גריס אייך אלע אונבעקאנט.

פון מיר אייער פריינד

ש. ע.

צווייטער בריעף

(פון א בעל מלאכה צו דער כלה.)

איי ווי קלאפט אין מיר דאס הארץ ווי א האממער אויף דער קאוואדלע, ווען איך נעם די פען אין דער האנד אריין, דיר דעם ערשטען בריעף צו שרייבען. ווי די פינקען וואס פליהען ארויס פונ׳ם שטיק אייזען, אזוי פליהען מיינע געפיהלען הייס צו דיר.

---

* די בריף זענען פארעפענטליכט געווארן אין עטליכע אויפלאגן אין דרוק פון ה. מ. עלענדמאן. דער פערפאסער איז אומגעקומען אויף קידוש השם אין יאר 1942 אין בוליחוב.

איך בעט דיך זייער, די זאלסט מיר א סך בריעף שרייבען, ווייל איך האב דיך שטארק ליעב אין בענק נאך דיר. די ביזט אריינגעזעצט אין מיין הארץ מיט א שלאס, וואס אלע שלאססערס פון דער גאנצער וועלט וועלען נישט קענען צו איהם אזא שליסעל צומאכען...

פון מיר דיין חתן, וואס זיין הארץ איז צוגעשווייסט אין צוגעקאוועט צו דיין הארץ...

ז י ג מ ו נ ד

דריטטער בריעף

(תשובה פון דער כלה צום חתן.)

טייערער זיגמונד!

אזוי ווי דער בריעפטרעגער האט נאר אריינגעברענגט דעם בריעף (איך האב תיכף דערקענט אז ער איז פון דיר), אזוי איז מיר לעכטיג און פריילין געווארען אין הארץ. ס'האט זיך מיר געדאכט אז די גאנצע שטיב טאנצט, דער שפיעגעל וואס הענגט אויף דער וואנד האט עפיס אנגעהויבען אנדערש צו שיינען, און דער הענגללייכטער צו בלישצען ווי גאלד, אלדינגס האט געפונקעלט אין מיינע אויגען. דאס הארץ איז מיר געווארען ווארם ווי א הייס פרעסיל, דער קאפ האט זיך מיר עפיס אזוי געדרייהט פריילין ווי דאס רעדאלע פון דער מאשין... א גאנצען טאג איז ביי מיר געווען יום־טוב און איך האב מיך גאר נישט געקענט נעהמען צו דער ארבייט. די נאדיל איז מיר ארויס־געפאלען פון דער האנד און האב נישט געקענט בשום אופן דעם פאדעם אריינסילען...

ביי נאכט האט זיך מיר געחלום'ט אז דער פאדים האט זיך אויסגעצויגען עפיס אזוי לאנג, ביז צו דיר און האט זיך אפילו נישט ווי איינמאל פערפלאנטעט... און דו האסט איהם שמייכעלדיג אזוי צוריק צינויפגעוויקעלט פון דיר ביז צו מיר... ווי א נאהט וואס ווען מען נייהט זי דורך עטליכע מאל קען זי זיך נישט אויפרייסען און וואנן מען פרעסט זי גוט צו, דאכט זיך אז ס'איז איין שטיק, אזוי בין איך צוגעפרעסט צו דיר...

איך גריס דיין שוועסטער חנה־ביילען גאר פריינדליך, א עקסטערן גריס פאר יענטע רויזען גאר ליפליך. איך גריס דיין ברודער מנשה־חזקיאל גאר בעזונדער, א גריס פאר דיין חבר מלך גאדיל אונבעקאנט. וואנן דו וועסט זעהן שלמה־מענדלען זאלסטי איהם פון מיינעטוועגען לאזען גריסען. מיין מאמע גריסט דיין מאמען טויזענדמאל, מיין טאטי גריסט דיין טאטין גאר הארצענדיג. זאלסט נישט פערגעסען צו גריסען דיין שוועסטערל פעסאלע, מיין שוועסטער גריסט דיין גאנצע משפחה, מיין ברידער שאול האט פון איירעטוועגען איבערגעלאזט א עקסטערין גרוס!

פון מיר דיין כלה וואס גריסט דיך מיט דעם גאנצען הארץ

ר א ז א.

פיערטער בריעף

פון אַ בוכהאלטער אדער א רייזענדער (דייטש.)

ליעבע ברויט!

זאעבען פאן איינער געשעפטסרייזע היימגעקעהרט, ערגרייפע איך די געלעגענהייט דיר מיט פערגניגען מיינע גראטולאציאן צו איבערמיטטעלן. איך האבע דיך אין מיינעם הערצען גוטגעשריעבען. דוא האסט מיינע געפיהלע אין בעטריעב געזעצט & מיינע ליעבע צו דיר איזט אהנע יעדעס מאנקא. מיין הערץ שטעהט איממער צו דיינער דיספאַזיציאָן. בייא דער נעכסטען טאור ווערדע איך בייא דיר איינען אבשטעכער מאכען...

גלייכצייטיג טיילע איך דיר מיט, דאס איך מיך בעציגליך דעס פרעזענטעס מיט איינער יאוועלען־פירמא אין קראקויא אין פערבינדונג געזעצט האבע עט האפפע דאס דיעזע מיינע אָרדרע אויפס זארגפעלטיגסטע & פראמפט עפפעקטואירען ווירד, וואדאנן דוא דיא פריינדליכקייט האבען ווירסט, מיר דען עמפפאנג צו בעשטעטיגען.

אין ערווארטונג איינער אומגעהענדען ערווידערונג עמפפעהלע איך מיך שטעטס גערנע צו דיענסטען בערייט...

דיין יאזעף.

פינפטער בריעף

פון א גרויסשטעדטיש פריילין צו איהרעם ברייטיגאם (דייטש).

ליעבער יאזעף!

איך בין אים גליקליכען בעזיצע דיינעס בריעפעס. איך פרייע מיך, דאסס דוא דער „פעגאזוס אים יאכע" נאך צייט פינדעסט, מיך מיט דיינען ליעבען בריעף צו בעגליקען.

שיללער זאגט: דער קויפמאן האט קיינע צייט צו ליעבע, קונסט אונד פאעזיע.

ביי דיר איזט עס מיר צום גליקע אנדערס. איך ליעבע דיך ווי יוליא דען ראמעא, סאפא דען פאאן, אונד הערא דען לעאנדער. געטהע זאגט: „דער מענש קאנן אהנע ליעבע ניכט לעבען ווי איין פיש אהנע וואססער". טשאַקע זאגט: „די ליעבע ווארמט דען מענשען זויא די זאננע אים יולי". סאפיר זאגט: „די ליעבע איזט איין טאַללעס ראסס, דאס מאן גוט צו רייטען פערשטעהען מוסס, זאנסט שליידערט עס דען רייטער אין איינע פפיצע היניין"... לעססינג זאגט: „ליעבע אונד קיססע זינד מעכטיגע געניססע". קאצעבוע זאגט: „הונגער און ליעבע זינד מעכטיגע טריעבע".

איך וואר געסטערן אים טעאטער, ביי דער „מאדאם בוטטערפליי" אונד זיא האט מיך געלעהרט, וויא מאן ליעבען זאלל. איך ביטטע דיך זעהר, בעזובע אויך אפטערס דאס טעאטער.

פיר זאנטאג בין איך צו דען זאננענשיינס צו איינעם טאנצקרענצכען געלאדען. דריי אקאדעמיקער זאללען מיך אבהאלען. אך וואס ווירד דאס פיר איין טאנצען זיין, אהנע דיך! איך דענקע ניכט היניצוגעהען.

איך האב מיר הייטע איינען היבשען טאפף־הוט געקויפט מיט איינער עכטען שטרויס פעדער אונד איינעם קאנאריענפאגעל. דיא פריינדינען זאגען דאסס איך אונטער איהם וויא דיא שעהנע העלענא אויסזעהע, אבער אך דער פארים פעהלט מיר.

איך לעזע דען גאנצען טאג, איך לעזע אונד טריימע אונד דענקע אן דיך, דענן גור דיך געהערט מיין הערץ, אללעס, אללעס...

דיינע מ י נ א

זעקסטער בריעף

(אַ אלטע בתולה צו איהר חתן).

ליעבער, טייערער לעאָן לעבען!

איך האב דיין הארצעדיגען בריעף ערהאלטען אין מיך פשוט מחי׳ געווען. ליעבער לעאָן־לעבן! איך בעט דיך זייער, אז די זאלסט מיר אלע טאג שרייבען. איי, די זאלסט זעהען מיין אויסשטאפירונג, וואָס איך האב אויפ׳ס ניי אויפגעפיצט וואָלסטו גרויס הנאה געהאט. די יאַשיקליך זעהען אויס ווי צוויי שיינע פופען...

די שרייבסט מיר, מיין לעאָן־לעבען, אז איך זאל מיך פיליווען, כדי איך זאל גיט אויסזעהען, פאלג איך דיך אין איך וועל דיך תמיד פאָלגען, נור דוא מיסט מיך אבער אויך פאָלגען, דהיינו דוא זאלסט נישט געהן דעם אויבערראָק אויפ־געקנעפעלט ווי דיין טבע איז, אין דוא זאלסט דיר אנטהין אַ וואַרעם־וואָללען האַלצטיכעל כדי זאָלסט דיך חלילה נישט פערקיהלען אין די זאלסט טרינקען אלע אין דער פריה אינטערשטע מילך...

ליעבער לעאָן־לעבען! די שרייבסט מיר, אז די וועסט קויפען אויף דעם יריד אַ שטיקעל בעטצייג, שרייב איך דיר, אז דוא זאלסט נעהמען פונ׳ם ברייטען. דיא ציכען צי דיא קושען זאלען זיין 1 מעטיר 10 דיא לענג, דיא איבערבעטען 2 מעטער 10 דיא לענג, דאס אינטערבעט 1 מעטער 20 ברייט אין 2 מעטער לאנג, דיא שלאפליילעכיר 2 מעטער 25 דיא לענג, דאס צייג זאל זיין געבלימט געשטרייפט. זאלסט טאקי קויפען 2 גיטע קאלדרעס, צווישפעניגע. נור זאלסט זעהן מען זאל דיך נישט אבנארען, זאלסט דיך דינגען... זאלסט אכטיג געבען מען זאל דיר נישט אפקלאָגען די וועש... איך בעט דיך, לעאָן־לעבען זאלסט זעהן דיך ווי אם שנעלסטען פארטיג צו מאכען. איך בין שוין מיט מיינע זאכען לאנג פארטיג...

פון מיר דיין כלה, וואס האפט דיך גיך אין באלד אייביג צו זעהן...

ראזאליא אלטפאטער

זיעבטער בריעף

אַ קליינשטעטעלדיגער משכיל שרייבט אַ „ליעבעס־בריעף" — צום מחותן...

לשון קודש, פון מיר איבערזעצט אויף עברי־טייטש.

ישאו הרים וגבעות רב שלום חסד וברכה עד בלי־די לכבוד אהובי חביבי המיול"ח הנכבד היקר, ה"ה הגביר הנדיב, המפורסם אדם ביקר הנודע לשם, ול־תפארת ולתהלה כבוד שמו מפוארים מוהר"ר פנחס ציזאָגער נ"י כאור הבהיר.

ס'זאלען דערהויבען ווערען דיא בערג אין טעלער אַ סך פריעדען, גנאַד אין בענטשינג אָהן אַ סוף, צום כבוד פון מיין ליעבען טייערען, וואָס איז אָנגעברייט צו זיין מיין מחותן. געשאַצט אין געאַכפּערט, דאָס איז דער מילדהאַרציגער הויכגעהויבענער האַר אַ מענש פון טייערקייט אין שיינקייט, וואס זיין נאָמען איז בעקאַנט מיט לויב, מוהר"ר פ נ ח ס צ י ז אָ ג ע ר, זיין לעבט זאל לייכטען וויא דיא קלאָרע זונן.

את עוזז רגשי־לבבי ומ־שוש נפשי לא אוכל לכלא את הרוח, רוחי בי.

דאס שטארקייט פון דיא געפיהלען פון מיין הארץ אין די שמחה פון מיין זעל קען איך מיין געמיט נישט דערטראגען, מיין געמיט אין מיר.

וכל חושי ועצמותי יהימו כהמית משברי ימים רבים.

אין אלע מיינע חושים אין אלע מיינע ביינער טהון ברימען וויא דאס ברימונג פון די אונדען פון דיא גרויסע ימים.

וכקדוח אש המסים יב־ערו בקרבי והי' ללבת אש אהבה.

ווי דאס פלאקערן פונ'ם שטארקסטן פייער גליהט אין מיר, אין עס איז געווארען צו א פייעריגען שטור־קאַץ פון ליעבשאַפט...

האח! האח! מה טוב ומה נעים שבת בקרבת איש נכבד רום המעלה כזה!

היי! היי! ווי גיט און וואויל איז עס צו זיצען אין דער חברותא פון אזא בכבודיגען הויכגעהויבענעם מענש ווי איהר זענט.

ומה מאושר וצולח הוא הגבר אשר נפל חלקו וגורלו שפרה לו בנעימים לבוא בקרבת משפחה את אנשים ישרים פרתמים טובי־לב כמו אלו.

ווי מצליח און געבענשט איז דער מענש וואס ס'איז איהם בעשערט דאס חלק און זיין גורל איז אזוי שיין אין זיסקייט צו קימען אין דער מיטט פין אַ משפחה מיט לויטער רעכטפארטיגע מענשען, גרויסע האַרען אין גוטהארציגע, אזוי ווי איהר.

לאיש כזה התפללתי וא־דם אחד מני אלף מצאתי.

אויף אזא מענש האָב איך געבעטען אין איין מענש צווישען טויזענד געפינען.

ותם א נ י ולא א ד ע במה מצאתי חן לפניו לה כירני לטובה לבחור בי ולקרב אותי מיתר בני גילי.

אך, כמאמר החכם כמים הפנים אל הפנים.

לכן אחת שאלתי זאת אדיר כל חפצי:

מי יתן והקשר הזה אשר בו נקשרתי אל ביתו ונחלתי בחבלי עבותות אהבה יהיה חזק ואמץ לעולמי עד ולא ינתק.

יושב בשמים גם הוא יענה היחד בקושרים.

בעד תשורתו הנכבדה מורה שעות עם שרשות עבות מעשה גבלות, אשר כבדוני נגד כל חברי בני גילי, אביע לו תודות אלף ות״ח חן.

והשלשלת הזה יאגד וי־חבר את ברית אהבתנו והי׳ לאחדים.

אדרוש בשלום המחותנ־תי רום המעלה וכל המש־פחה וגם ל...

המיול״ה אוהבו בלב ש־לם באמת ובתמים.

הקטן יואל שמואל בן חיים זאב צווילין.

און איך בין אַ תם און ווייס נישט וואס איך האב אזוינס געפונען גנאָד אין זיינע אויגען, ער זאל מיך דערוויסען צום גוטען און זאל מיך אויסדערוויילען אין דערנעהנטערן פון אלע פון מיינסגלייכען.

נאר אזוי וויא דער חכם זאגט אזוי וויא דאס וואסער פונ׳ם פנים צום פנים, בעשיינפערליך.

דרום האב איך איינס געבעטען און דאס איז דאס שטארקייט פון מיין בעגעהר:

הלואי דער קניפ וואס איך בין צוגעקניפט גע־ווארען צו זיין ארב מיט געפלאכטענע שטריק פון ליעב־שאפט זאל זיין פעסט און שטארק אויף אייביג, און זאלען קיינמאל נישט אוועקגעריקט ווערען.

אין דער וואס וואוינט אין הויכען הימעל זאָל אויך שרייען: וויוואַט דיא קניפערס!

פאר די געעהרטע מתנה, דעם זייגער מיט דער גיפלאכטינער קייט, א ווערק פון פלעכטונג, וואָס ער האט מיר דאמיט אנגעטוהן כבוד פאַר מיינע חברים פון מיין גלייבען, זאָג איך איהם טויזענד דאַנקען.

אין די קייט זאָל בינדען אין בעהעפטען דעם ברית פון אונזער ליעבשאפט אין זאל זיין צו א גאַנצקייט.

א ליעבליכען גרוס צו דער הויכגעהויבענע מחו־תניסטע, צו די גאנצע משפחה, וויא אויך צו דיא...

פון דעם וואָס איז אָנגעברייט צו ווערען זיין איידעם אין ליעבט איהם מיט׳ן פוללען האַרץ, מיט וואָהרהייט אין רעכטפארטיגקייט.

הקטן יואל שמואל צווייליך.

אכטער בריעף *)

(פון א קליינשטעטילדיגען משכיל אַ פילאזאפישען ליעבעס־בריעף צו זיין כלה קיין לינסק)

מיינע פרעסטאבלירטע סעראפינע!

דיא צום סובסטאַנצבעגריף געוואָרדענע, אין די דורך אטריבוטע צום קאטעגאָרישען אימפעראטיף סובסטראהירטע טראַנסצענדענטאלע ליעבע האט זיך קאָסמאָלאָגיש דורך קאָמפלעקסע אידעען צום פראַקטישען פאָסטולאט אין מיינער איכהייט דורך רעלאַציאָן קאָנסטאַלירט. הערַאקליט אונד אַללע אנדערען גריעכישען אונד רעמישען פילאָזאָפען אונד דער תלמוד מיט מיימאָנידעס אונד מענדעלזאָהן שטיממען איבעראיין, דאס דיא ליעבע פליעסט...

דיא ליעבע איזט איין פסיכישער גייסט
דער דיא געטטער שפייזט.

אין געטהעס פויסט איזט דיא ליעבע איינע אידעאַליסטישע דעדוקציאָן דער מאטעריע אויס דעם וועזן דעס איך. מיינע ליעבע צו דיר איזט אַ פריאָרי אונד ברינגט אללע גאנגליענצעללען אין וויבראַציאָן אין צווייטער פּאָטענץ.

ווי דיא ציטולא דורך אָפט ווידערהאָלטע טיילונג זיך וויעדער מיט דער שטאַממצעללע פעראייניגט, זאָ פערמעהלט זיך מיין גייסט מיט דיינעם גייסטע, מיינע גאַסטרולא, מיט דיינער גאסטרולא, מיינע גייסעלצעללען מיט דיינען גייסעלצעללען אין אינפיניטום.

עס זעהנט זיך נאך דעם „דינג אָן זיך“...

דיין
אימאַנועל

ניינטער בריעף

ליעבע ברויט!

פון טאמסק פון טיעף רוסלאנד שרייב איך דיר דעם בריעף. וואס ווייטער איך בין אלס פערוואגעלט פון דיר, אלס מעהר בענק איך נאך דיר, אלס מעהר ברענט אין מיר די ליבשאפט צו דיר ווי גליהענד פייער. אפילו די היעזיגע גרויסע קעלטען זענען נישט בכח אפילו א קליין ביסעל ליעבע ח"ו אבצוקיהלען. א גאנצען טאג זיץ איך אין געפאנגענלאגער, איך האב אין אלעמען פערגעסען. אינ'ם פאן פעלדפעבער, אינ'ם פאן קאפראל, אפילו אינ'ם מאיאר, וואס פלעגט מיר צו געבען אנבינדען. איך האב פערגעסען אן דעם גאנצען קריעג אין פראיעם יאסעלס פאבריקעל אין אלעמען, נור איין זאך ליעגט מיר טיעף אים הארץ אים מח. דאס ביזט דו, די מיין כלה לעבען.

---

*) איבער די טיפזינניגע פילאָזאָפיע פונ'ם קליינשטעטעלדיגען „משכיל“ דארף זיך דער ליעבער לעזער חס ושלום נישט דעם קאָפּ אנשטרענגען.

אין דאס וואס מען האט אין דער היים אריוסגעלאזט א שם, אז איך עס און שלאף דא ביי א גויע און לעב מיט איהר א גיטען טאג איז א שקר גמור, א געמיינער ליגען פון א קריעגסגעפאנגענען. אמת אז יאסעל זייגערמאכער האט דא יא עפיס א שיקסעל וואס ברענגט איהם עסען און גיט איהם נאך דערצו א קוש, אבער דאס קען נור טהון יאסעל, אין דער היים איז ער נישט געווען בעסער, אבער איך, וואס קענען נישט בייזע צונגען אויסטראכטען. א כלל ס׳איז שקר וכזב, איך האב נור דיך און טאקין נור דיך ליעב. השי״ת זאל העלפען דער קריעג זאל אויפהערען און מיר זאלען בשלום חתונה האבען און ס׳זאל אונס גוט זיין אויף להכעיס דיא בייזע צונגען וואס טראכטען אויף מיר אויס פוסטע חלומות.

איך קיש דיך פון דער וויטענס הינדערט טויזענד מאל, הינדערט טויזענד קיש.

ירחמיאל ווערמקרויט דיין

צעהנטער בריעף

(אַן׳אלמן צו זיין כלה אַ מיידעל.)

מיין הויכגעליעבטע חשובע כלה סאָשע לעבען עמ״ש!

ראשית שרייב איך דיר, אז איך בין ב״ה געזונד און ווינש מיר פון דיר דאס נעמליכע צו פערנעהמען אמן סלה. שנית שרייב איך דיר, אז דאס הארץ איז מיר אָנגעפולט מיט אהבה אין טריישאפט צו דיר. איך האף, אז דיר וועט ביי מיר זייער גיט זיין, וועסט דיר אליין בעסער גאָר נישט ווינשען. איך וועל דיך האלטען וויא גאָלד אין פאפיער, דיא קינדער וועלען דיך האלטען וויא א שוועסטער. נור וואָס וועלען דיך אָנגיין דיא קינדער? דאָס עלטערע מיידעל וועט בקרוב חתונה האָבען, מיין יונגעל רעדט מען שוין שדוכים אין דיא איבריגע קינדערליך זענען זייער פאָלגזאם אין וועלן פאר דיר גיין אין פייער אריין.

ליעבע סאָשע לעבן! איך בעט דיך, אז דוא זאָלסט נישט — נישט הערען קיין צלאָטקעס אויף מיר פון פריהערדיגע מעשות... דוא ביסט בייא מיר זייער ליעב אין געשעצט אין חשוב. ס׳וועט דיר זיין א גרויס כבוד רבי שמערל גינגאָלד׳ס ווייב צו זיין מיט גרויס נחת, מיר זאָלען אונז עלטערן ביז 120 יאָהר.

דיא שטיבער האב איך געלאָזט פריש מאָלען, האב נאך צוגעקויפט נייע זאכען צו דער ווירטשאפט, איך וועל דיר אויך צונעהמען א דינסט, דוא זאָלסט נישט דארפען ארבייטען, דוא וועסט אריינקומען אין אלדיס־גיטס אריין צו פארטיגען און אָנגערייטען...

פאר די 5000 קראָנען וואס איך שיק דיר היינט זאָלסטו דיר קויפען וואס דיין הארץ גליסט. נאך דער חתונה איה״ש וועל איך דיר עטאבלירען א האלב הויז, וואָרן דאס גאנצע הויז איז אויף מיר עטאבלירט נישט וויא מען זאגט דיר פאר... איך שרייב א בריעף צו דיין אָבי נ״י ער זאל זיך אביסעל ציהאָלען, וואָרין דיא ווירטשאפט גייט זייט עטליכע וואָכען צו גרונד אין איך אַליין ווער שטאָרק געפלאָגט.

מיין טייערע קרוין! זאלסט זיין פריילעך אין לוסטיג, זאָלסט דיך פיליווען דוא קומסט מיט גאָטס הילף אַריין אין גוטע הענד, דוא וועסט פון מיר ציפרידען זיין.

דיין חתן וואס ערוואַרטעט שוין דיא גליקליכע שעה...

שמערל גינגאָלד.

עלפטער בריעף

(אַ יונגע גרושה צו איהר חתן ר׳ מענדעל פויגעלמילך אַנ׳אַלמן פון פודהאַיעץ.)

ליעבער מאַריטץ!

איך ערזוכע דיך דאס איך גאָטטלאָב געזונד בין. איך האבע דיין בריעף מיט גראָסעס פארגניגען בעקוקען אבער דער פרעזענט האט מיך ניקס איבעראשט. איך האבע שאָן אזעלכע פריזענץ געזעהן. דוא מוסט יאָ וויססען דאס איך אויף דער פלוכט אין וויען פראג גראץ אין נאך גראסען שטעדטע וואר געוועזען בין אונד דאס דער מאניער איזט היינטע ניכט ווי פריער, איך האבע געדענקט צו הייראטען א ציללוויזירטען מענש וואָס איזט ניכט קאַרק וואן ער וואל האבען איין לוקסוס... פיר דיין ערשטע איז דאס געוועזען גענוג, אָבער פיר איין ציללוויזירטע פרוי ווי איך — וואס האבע איינע האלבע וועלט בערייזט אונד מיט איינע האלבע וועלט מענשען פערקעהרט אונד אין פערשיעדענע קאמיטעטען אונד פאלקסקיכען געקאכט, געטיילט הילפע, פיר דיא ארמע מענשהייט — איז דאס איין קאָמפרימענטאש. איך האבע דיך געביטען מיר צו קויפען א גוסטום מיט איין גראַניטור אונד איין אינטערסאַנטען שירים.

דוא זאָלטעסט דיא וואָהנונג אָפערירען אין אויסמעבלירען, דוא זאָלטעסט דיר קויפען איין אינטעליגענטען הוט אונד דיינע באַרד שטיצען, זאָנסט ווערדע איך ניקס קומען... איך ווערע ניכט געשיידעט געוועהן מיט דעם ערשטען מאַן וואן ער מעכטע ניכט געוועזען זיין קיין טאַדאָקס...

איך קען אויך ניקס פערשטעהן דיינע בריעף מיט אורען־קוידעשע וואָרטען. מען האט געזאגט דאס דוא קאָנסט פערפעקט דייטש, דאס דוא זייסט איינמאל אויך אין וויען געוועזן.

דוא בעלאמירסט מיך וועגן מיינע פריינדינען וועלכע האבען מיט מיר געלערנט אונד זינדען אללע הייסערסט געבילדעט. דוא מוסעסט יא וויססען דאס איך בין נאך וויא איין מעדכען, אונד קאדעמיקער לאדען מיך צו וויעטשאָרקיס אונד צו אנדערע זאכען...

איך גריסע אונד קיסע דיך פיעלמאלס

דיינע

בראָניסלאווא.

צוועלפטער בריעף

(אַ בעל־בית׳שער, קריעגס־סוחרישער בחור צו זיין כלה.)

ליעבע כלה!

איך ווינש דיר אין דיין טאַטין אין די גאנצע משפחה א מזל טוב. דער אייבערשטער זאָל העלפן, אז ס׳זאל זיין אין א גיטער גליקליכבער שעה. אונזערע עלטערן זאלען אויף אונז גרויס נחת אין גדולה ערלעבען. זיי זאלען די זאך בנקל אויספיהרען.

דען נדן (אין פוילישע מארק) האט דער טאטע געוואלט אריינלייגען אין דער פראגער קרעדיט־אנשטאלט האב איך איהם דערפון ציריקגעהאלטען, ערשטענס צאהלט די דאזיגע באנק א צי קליינעם פראצענט אין צווייטענס קען מען דערוויל מיט דען נדן ביז צי דער חתונה א האנדעל טון מיט פערשיעדענע „סחורות".

אַט למשל הער איך פון לעמבערג אז „טאקערס" פלאמען, „לאשיקליך" שפרינגען, „בלעך" טראסקען, אין „מערזער" שיעסען ארויף... צי אפילו דייטשע גרינע אין רויטע מארק, צי גור דייטש־עסטר. געסטעמפעלטע און נישט געסטעמפעלטע, ציא אפילו טשעכאָ־סלאוואקישע, יוגאָ־סלאווישע, בעהמישע, אונגארישע אין רומענישע אללע געסטעמפעלטע אין אונגעסטעמפעלטע אין ביי אללע קען מען שיין פערדיענען...

ר׳ משה׳לי גאלדרייך רוט מעך גור צי א קויף צי טון א ביסל „צארסקי", „דומסקי", „קערענסקי", „סעמינסקיס" צי „בעלזער" גור, צי אפילו א ביסל גריוונעס, קארבאוואנצעס אדער דעניקינציס, אט דער נאר מיינט, אז עך וועל עהם פאלגען. עך וועל אמבעסטען גור א קויף טון א ביסל אמעריקאנישע אדער קאנאדישע דאָלאר צי גור שיללינג אדער לעה, אין ביי דעם האף איך אי"ה שיין צי פערדיענען.

איך ווייס שוין ווי מיר ווען אי"ה האבען דאס געשעפט... נאך דעם ריסישען ריקצוג האט זיך שמערל קיטשמעמאכער אויפגעשטעלט א מויער, אין פארנט שטייען צוויי געשעפטען. איך האב מיט איהם געשמיסט אין ער האט מיר מבטיח געוועזען קיינעם נישט מעהר צו פערדינגען. דאס הויז וועט פארטיג זיין צווישען דיא ימים נוראים אין אונזער חתונה וועט זיין שבת בראשית, אזוי וועט דאס געשעפט נישט בעדארפען לאנג ליידיג צו שטייהן...

איך גריס דיך גאָר ליעבליך אין דיין ליעבען טאטען

דיין חתן

ישכר האָניגוואקס.

מאניס ווייסבארד

געשטאלטן און געשעענישן

גבאלע

זיין נאמען האב איך נישט געוויסט, און פארוואס מען האט איהם גערופן גבאלע, האב איך מיר קיינמאל נישט געקענט דערקלערן. א נידריג, מאגער יידל, א גאר שיטער קאזע־בערדל, זומער און ווינטער אין שטיוואלעך. דער איינציגער פארטרעטער פון: רויטער, פאט, יטא, א.ד.גל.

טאג טעגליך פלעגט ער געהן מט זיין קראנקן פוס צו דער באהן־סטאציע, אנגעטון אין א לעדער־טאש, ווי דער בריפטרעגער איגנארסקי, דארט צו באקומען די צייטונגען. אזוי ווי דעמולס האבן נאר ווייניק מענשן געהאט א ראדיא, האבען מיר מיט אונגעדולד געווארט אויף איהם אויפן וועג פון דער באהן־גאס.

פירערליי קונדן האט ער געהאט: ערשטער סארט: די וואס האבן איהם איינגעצאלט פאראויס פאר א חדש (אריינגערעכנט זיין שכר הליכה). זיי פלעגט ער ברענגען די צייטונג אהיים. צו דער צווייטער סארט האבן געהערט די וואס זענען געקומען צו אים אהיים נעבן דער קליינער לויקע און פלעגן קויפן פאר מזומן און שבת אויף קרעדיט. די דריטע סארט פלעגט מוזן אפילו שבת באצאהלען. צו דער פערטער סארט האבן געהערט קונדען נישט סטאבילע, זיי האט ער אפט נישט געוואלט פארקויפן בכלל די צייטונג, מיט דעם תירוץ אז זיי מוזן די צייטונג באשטעלן דירעקט פון דער רעדאקציע.

אמאהל קומט צו אים אריין א אלטער שוואב פון דער דייטשער קאלאניע און פארלאנגט א דייטשע צייטונג. דא געפינט דאס גבאלע אן אלטע צייטונג פון 1915 ווי מען שרייבט וועגן אן אנגריף פון די דייטשן אויפן פראנצויזישן באדן. לעזענדיג דאס, שפרינגט ארויס דער שוואב מיט א כעס: דאנערוועטער, די פאנגן שוין ווידער איינמאהל אן.

רעדאקציע־באמערקונג:

דאס גבאלע האט געהייסן הערשאלי וואהל. געהייסן האט עס, אז ער שטאמט פון דער פאמיליע שאול וואהל, וועלכער איז געוועזן איין טאג אלס פוילישער קעניג. גבאלע האט מען איהם גערופן, צוליב דעם, ווייל ער איז באמת א צייט לאנג געוועזן א גבאי ביים רוסישן רבין פדוה זצ״ל. גלייכצייטיק אלס צייטונגס קאלפארטער, פלעגט ער זיין שפעטער אין דער בליטע צייט פון דער ציוניסטישער באוועגונג, א שמש אין דעם ציון־פעריין, פלעגט האלטן דארט א בופעט, באזארגן אלעס צום מנין, און אפט דאוועגען פארן עמוד שבתים און ימים טובים.

אשת־איש

ביי ר׳ אלי בערל באַשעס האבן מיר גמרא געלערנט. זיין פנים איז תמיד זויער געווען, און קיין שמייכל, כאטש אויף א רפואה נישט. אין זיין געגענווארט, האבן אויך מיר תלמידים קיינמאל נישט געשטיפט, געלאַכט.

נעבן דער טיר איז ער אין קלויז געזעסן. דאס האט אים נישט געשטערט, אדרבה, ער האט זיין פלאץ באשיינט, און נישט להפך.

שמחת תורה האט מען אים מיט „עוזר־דלים" מכבד געווען. צו איז דאס זיין בקשה געווען, צו האט מען דעם פסוק צו זיין שטאנד צוגעפּאסט, ווער ווייס? נור זעלטן האט ר׳ אלי א ווערטל, א וויץ דערציילט, אַהן א שמייכל אויף זיין פנים.

קומענדיק בשעת דער תפלה, צום פסוק „ואמרת אליהם ועשו להם ציצית", האבן מיר די ציצית פון זיין טלית געקושט. ער האט אונז דאס נישט פארווערט. נאך דער תפלה אבער, האט ר׳ אלי צו אונז כהאי לשנא געזאגט: ווער ס׳קושט די ציצית פון א פרעמדן טלית, כלהאי ר׳וואלט זיין חבר׳ס פרוי געקושט...

איך בין זיך מודה ומתודה: מיר האבן אויף די מצוה מותר געווען. זיין טלית נישט געקושט. נישט חלילה אויס פחד אז מיר קושן א אשת־איש, אלא, דאס צו טון בפרהסיא און אין א מקום קדוש איז א ביסל צו חוצפהדיק...

פארציכט

(פון מיין מאמע רבקה לאה ע״ה)

מיין מאמע פלעגט אזוי זאגן:

אויף דריי גוטע זאכן בין איך מוכן אַהן צווייפל צו פארציכטן:\
נאך א שרפה — א עושר צו ווערן;\
נאך א שווערע קרענק א רפואה שלמה צו האבן;\
דאס צווייטע מאַל, א גוטן שדוך צו טון.

אור זרוע לצדיק

ווי דער שטייגער איז געווען יעדעס יאהר, איז געקומען אויף א שבת בשעת דעם ערשטן וועלט־קריג דער גלינער רבי אין די גרויסע קלויז.

געווען איז עס פרייטאג פארנאכט, בשעת אלע האבן זיך מתכוון געווען צו קבלת שבת. מען האט שוין אפגעדאווענט מנחה און דער רבי האט אנגעהויבן מיט זיין קלינגענדער שטימע „לכו נרננה" וכו׳ „ארבעים שנה אקוט בדור ואמר עם תועי לבב הם... וכו׳ שירו לד׳ שיר חדש"... ישפוט תבל בצדק ועמים באמונתו.

דער עולם האט אנגעהויבן דאס קאפיטעל: „ד׳ מלך תגל הארץ" און בשעת דער רבי האט געענדיקט און ארויסגעזאגט די ווערטער „אור זרוע לצדיק" איז ער אנידער־געפאלן און געלאזט די נשמה.

און אלע, גרויס און קליין, זענען געווען איבערצייגט, אז עס איז מקויים געווארן דער פסוק „אור זרוע לצדיק"...

קאנפאס

אין חדר אין בוליחוב פלעגן מיר אלס דרדקי קינדער צעהלען: איינס, צוויי, דריי, פיר, פינף... ביז צעהן, צוואנציג, דרייסיג, פערציג, פיפציג... ביז הונדערט, צוויי הונדערט... ביז פינף הונדערט... טויזענט, מיליאן און קאנפאס. — לויט אונזער בעגריף איז געווען קאנפאס די גרעסטע צאהל. פון וואנען האבן מיר דאס גענומען?

פון גרעסערע פון אונז פלעגן מיר הערן, אז פלוני האט געגעבן נדן זיין טאכטער ק״ן רייניש (300 קראנען). און מיר האבן עס פארשטאנען, אז מיינען מיינט מען דא א קאן פול מיט ריינישן. און אויב קאן איז א סך, טא איז קאנפאס אוודאי א סך מעהר, און אזוי האבן מיר זיך געשאפן די אויסטערלישע ציפער.

געדענקט דערפאר: טויזענט, מיליאן — קאנפאס...

רעדאקציע באמערקונג: אין די פאלקלאר־קרייזן ווערט געטייטשט — קן (ווי אויבן 150, פז = גיגאלד.

ווערטלעך

(פון ר׳ אברהמצ׳י שטראסמאן ז״ל)

א קבצן איז א מת. אזוי פלעגט זאגן ר׳ אברהמצ׳י שטראסמאן — בשעת ער פלעגט דערצעהלען א סך אנדערע ווערטלעך — און דאס פארוואס?

כל זמן דער ארימאן איז געזונד און בעט א פאסטען צו דער ארבעט ביי א שטעדטישן גביר, פטרט מען איהם אב מיט דעם באקאנטען פזמון: „א אידישער ארבעטער — זשידאווסקי ראביטניק”. בלית ברירה מוז ער נעביך געהן אין די הייזער און בעטן א נדבה. און דא פרעדיגט מען איהם מוסר: וואס? ביזט קראנק צו ארבעטן?

אבער, אז ער ליגט שוין כמעט אויפן טויטן־בעט, קומען צו איהם די פושקע־גביטעס און יעדע ברענגט א ביסל איינגעמאכטס און בעט אים רחמים, ער זאל פארזוכן, ווייל דאס איז ממש מחיה נפשות. דעמולס גרייט זיך שוין דער קראנקער אויף זיין לעצטן וועג און הערט נישט, וואס מען רעדט צו איהם.

די נשים צדקניות מאכן איהם מיט צוואנג אויף דאס מויל און שטיפן איהם אריין דאס איינגעמאכץ — און אזוי לאזט ער נעביך זיין נשמה.

א עצה

(דערצעהלט פון מיין ברודער אברהם מאיר ז״ל)

בשעת דבורה הירש איז זיך געקומען געזעגנען פון מיין ברודער פאר איהר עליה קיין ארץ ישראל, האט ער איר דערצעהלט א מעשה: עס האבן זיך צוזאמענגעטראפן 2 בעלי עגלות, וואס האבן זיך לאנגע יאהרען נישט געזעהן.

זיי האבן אנגעהויבן אויסצופרעגן איינער דעם צווייטן, אוןביידע האבן זיך באקלאגט אויף זייער גורל און אויף זייערע שווערע ארבעט.

פארן געזעגנען זיך, זענען זיי אריינגעגאנגען אין א קרעטשמע, געטרונקען א ביסל „יש״ לחיים און זיך געווינשן: „געזונד, אריכות ימים״ און מוסיף געווען — דער אויבערשטער זאל העלפן, מיר זאלען שוין אויפהערן צו ארבעטן.

און דיר — אזוי האט געענדיקט מיין ברודער זיין מעשהלע — ווינש איך, זיי עולה און הייב דארט אן צו ארבעטן.

אבא׳לי

דריי מאל אין טאג, אין דער פריה, מיטאג און פארנאכט פלעגט אבא׳לי זיך דורכלויפן פון זיין שטוב דורכן רינגפלאץ צום מאגיסטראט און שרייען:

איך וויל נישט זיין קיין קייזער, קיין קעניג, קיין פרעזידענט און נישט קיין וויצע־פרעזידענט, נישט קיין וואיעוואדע און נישט קיין בעצירקס־הויפטמאן, נישט קיין בירגערמייסטער און נישט קיין ראש הקהל.

כ׳וויל זיין נור אבא׳לי און נישט מעהר.

איסר אשל (אייכעל)
כפר אתא

צום אנדענק פון מיין טאטע דניאל און מאמע רייזשע רחל ז״ל

זכרונות פון מיינע קינדער־יארן

דער דארער מיילעכל

אין שטעטל האט מען איהם דער דארער מיילעך גערופן. — ער איז געווען דאר, אויסגעטרוקענט ווי א סקיפקע, א פעניצל, — א שניידערל איז ער געווען, געארבעט ביי מיין פעטער ישעיה לייב גערטנער.

ביי אונז איז ער א בן־בית געווען. בפרט אין די קאלטע ווינטער נעכט, חנוכה צייט, פלעג ער צו קומען מיט מיין טאטע א שמועס צו כאפן. דעמולס האט מען דאס פסחדיקע שמאלץ אויסגעטאפעט, און די ברוינע בטעמטע גריוון האט ער נישט פיינד געהאט.

אין שטוב איז א ליבע ווארם, אין דרויסן א ביטערע קעלט, א זאוויערוכע. — א גוי האט זיך מסתמא אין וואלד אויפגעהאנגען...

די צייט רוקט זיך, ס׳ווערט שפעט. מיילעכל איז בדעה אהיים צו געהן. מיין טאטע, וואס האט ליב געהאט זיך צו וויצלען, האט זיך צו מיילעכלען געווענדעט: ידידי, איך זאג דיר זהר וזהר. זאלסט נישט פארגעסן שווערע שטיינער אין די קעשענעס ארייצולעגן...

מיר אלע אויך מיילעכל האבן שטארק הנאה געהאט און הארציק געלאכט.

אין ר׳ וואלף דינגאטס חדר

דער מלמד, ר׳ וואלף דינגאט איז א כהן געווען, א ביסל א רגזן, א אויפגערעגטער.

אז זיין פלוניתטע האט איהם דערקוטשעט, די יארן הערגאנגען, האט ר׳ וואלף די פויסט אין מויל געביסן, זיך פארויטעלט ווי א בערעקל און געשריגן:

— שפרינצע! שפרינצע! לאז מיך לעבן! ברענג מיך נישט פון די כלים ארויס! זיי מיך נישט מרגז, ווייל רוגז איז עבודה זרה!

— וואוידע זרה, וואוידע זרה, אבער בייס נישט דיין פויסט, וואלף!

אזוי ווי דער רבי וזוגתו האבן זיך געווערטעלט און געקריגט, זענען מיר קליינוואַרק מיט קולות פונם חדר ארויס אויפן הויף זיך צו שפילן, צו רודערן און וואַיעווען. — גם זו לטובה!

יאסל קאהוטס חדר

אין חדר פון יאסל קאהוט איז געווען, ווי אין אנדערע דרדקא חדרים א מנהג, די קינדער וואס האבן „פארזינדיגט" א „פעקל" צו מאכן.

ווי אזוי? דעם „קרבן" האט מען אויף דער רובע אנידערגעזעצט, דאס רעקל איבערגעדרעהט, אין היטל א פעדער געשטעקט, דאס פנים מיט סאדזע אויסגעשמירט און אין די האנד א בעזעם געשטעקט. אונטער דעם רעקל אויף דער פלייצע א הערבעקל געמאכט.

אזוי איז געביך דאס קינד א צייט לאנג אויף דער רובע געזעסן און פאר זיינע חטאים דעם בזיון אבגעקומען.

כ׳לערן שוין חומש

כ׳בין ב״ה 4 יאר אלט געווארן. סאיז געקומען די צייט חומש צו לערנען. כ׳האב אין חדר ביי שלמה האשאווער געלערנט. ער האט פאמעלעך מיט מיר אנגעהויבן איינצוחזרן דאס חומש.

אחוץ דער ערשטער פרשה פון „ויקרא" האב איך געמוזט אויסנווייניק לערנען א שפרוך, א דרשה וואס האב געדארפט האלטן שבת נאכמיטאג.

אט וועגן דעם דאזיקן שפרוך וויל איך דערציילן.

אלע חדר־קינדער שיין אנגעטון, האבן זיך ביים רבין אין חדר פארזאמעלט. מיר האט דער בעלפער אנגעטון מיין טאטענס גאלדענע קייט און זייגער. פארלעכווייז זענען מיר דורכן רינגפלאץ צו אונז אהיים געגאנגען. דארט האט זיך געראַ׳עט פון קרובים, שכנים און סתם באקאנטע, וועלכע זענען געקומען צו הערן מיין דרשה.

מיך האט מען ארויפגעשטעלט אויף א הויך בענקל, און אקעגן מיר דעם „פרעגער".

— קום אהער דו קליין יונגאלע!

— כ'בין נישט קיין יונגאלע, כ'בין שוין א גאנץ פיין בחורל.

— אויב דו ביזט יא א גאנץ פיין בחורל, וואס האסטו אנגעהויבן צו לערנען?

— חומש!

— וואס איז דער טייטש חומש?

— פינף!

— וואס? פינף בייגל פאר א גרייצער?

— ניין! פינף הייליגע ספרים פון אונזער הייליגער תורה!

— ווי אזוי הייסן זיי?

— בראשית, שמות, ויקרא, במדבר „דברים" (און א דרעה געטון מיטן גראָבן פינגער).

— וואס פאר א ספר לערנסטו?

— דאס! (ווייזנדיק מיטן מיטלפינגער).

— וואס? א פינגער לערנסטו?

— ניין! איך לערן דאס דריטע ספר פון דער הייליגער תורה!

— ווי אזוי הייסט עס?

— ויקרא!

— וואס איז דער טייטש ויקרא?

— און ער האט גערופן.

— ווער האט גערופן? די מאמע האט גערופן דעם טאטן? אדער אפשר דער שמש האט גערופן אין שול אריין?

— ניין! ויקרא — און ער האט גערופן. אדוני — גאט, אל — צו, משה — איינער האט געהייסן משה. לאמור — אזוי צו זאגן. דבר — רייד, אל — צו, בני — די קינדער. ישראל — די יידן.

אזוי האב איך געזאגט ווייטער און אלע געסט האבן אנגעטעיעט פאר נחת.

נאך דער דרשה האט זיך דער בעלפער און עמיצער פון דער משפחה ביי דער טיר אנידערגעשטעלט און האבן יעדן קינד געגעבן א בייטאלע מיט לעקיך, ניס און באנבאנעס.

נאכדעם ווי מ'האט זיך אופארעט מיט דעם קליינווארק, האט זיך דער גאנצער עולם מיטן רבין בראש צום טיש געזעצט און געפראוועט א סעודה כיד המלך לכבוד מיר דעם 4־יעריקן איסר, וואס האט בשעה טובה ומוצלחת אנגעהויבן צו לערנען חומש.

סימע פאהארילעס־שינדלער

די קאפליטשקע

אויפן וועג קיין סטרי, אין א וועלדל לינקס איז געווען א קאפליטשקע.
דערציילט האט מיר מיין זיידע די מעשה.

איינמאל איז א יידענע פרייטאק אהיים געגאנגען. ס׳איז שפעט געווארן לעכט צו בענטשן. האט זי צוויי לעכט גענומען, דארט אנגעצונדן, און זיך אהיים געגאנגען.
פון וויטענס איז געשטאנען א פויער מיט א קינד, און האבן דאס צוגעזען.
גיך זענען זיי געלאפן און דערציילט די פויערן, אז זיי האבן די „מאטקע באסקע״ מיט זייערע אייגענע אויגן געזען, והראיה: די ברענענדיקע ליכט.
די מעשה איז אזוי ווייט דערגאנגען, ביז מ׳האט דעם פויער מיטן קינד קיין סטרי געשלעפט, און דארט חוקר ודורש געווען.
די יידן אבער האבן באשלאסן צו שווייגן...

און אזוי ארום איז דער פלאץ געווארן געהייליגט אלס קאפליטשקע, און בשעת די גויים פלעגן מאסנווייז געהן און פאהרן אויפן „אדפוסט״ קיין האשאוו, פלעגן זיי שטענדיק דארט אבטרעטן און פון דעם קוואל, אין דעם דאזיקן פלאץ אין וועלדל פלעשער מיט הייליק וואסער אנפולן.
אזוי פלעגן אויך טון די גויישע קינדער בשעת זייערע וויטשעטשקיס (אויספליגע) אהין.

דבורה אייבעל—אדלער
קרית־ענבים

די חתונהביים רוסישן רבין

א גוט פירטל יארהונדערט איז פארביי, זייט אונדזער רבי, ר׳ שלמה פערלאוו, האט זיין טאכטער אויסגעגעבן. ס׳איז קלאר, אז די לאנגע צייט האט דעם פרישן איינדרוק פארווישט, כאטש אזוי, וויל איך די חתונה קורץ באשרייבן, מחמת דאס איז געווען א וויכטיק געשעעניש פארן גאנצן שטעטל, ווי אויך א דערלעבניש פאר מיר אלס פרט.
דאנערשטיק איז דער חתן מיט די מחותנים אין א ספעציעלן וואגאן אויס ווארשע געקומען. יונג און אלט, קינד און קייט, אפילו גויים, צווישן זיי דער פאליציאנט יוז׳י בילינסקי, זענען מאסנווייז ווי א שווארצע חמארע צום באנהויף געגאנגען דעם חתן מקבל פנים זיין. יומטובדיק אנגעטון, ווער צו פוס, ווער אין א וועגאלע, דער פארשטעלט אלס קאזאק — ווי א כוואליע צום ברעג — אזוי האבן זיך די מענשן מאסנווייז צום באהנהויף געשטופט. דער צוג איז אנגעקומען!

„שיינע יידן" אין רעזשוולקיס, קאפאטיס, קאלפאקעס, „זיידענע יונגעלייט", רבנים פון דור דורות, און אין זייערע פנימער דער אויסדרוק פון גייסטיקער אריסטאקראציע, רוחניות. א נשמה יתרה׳דיקע שטימונג האט דאס שטעטל ארומגענומען. די פרייליכע טויזנדקעפיגע מענטשן־מאסע אויס ווארשע און אנדערע שטעט, האט דעם חתן און די מחותנים, מיט געזאנג, טאנץ און כלי־זמר ביז צום רב׳נס הויז באגלייט.

דעם רב׳נס חסידים, שכנים, ידידים, האבן די געסט ביי זיך איינקווארטירט. אופן הויף פונם רב׳נס הויז האט מען א גרויסן שאלאס אויפגעבויט, ס׳זאל חלילה קיינעם נישט ענג זיין. א וואך צייט האט די צערעמאניע זיך געצויגן. יעדן טאג האבן חסידים פון אן אנדערע קהלה די חתונה געפראוועט, און די בוליחובער יידן האבן שטארק הנאה געהאט, צוקוקנדיק זיך צו אלע מנהגים, וועל כולם, מקיים צו זיין די מצוה לשמח חתן וכלה.

בוליחוב, האסטו זיך משער געווען, אז דו וועסט זיך נישט לאנג פרייען?

בוליחוב מיין שטעטאלע, האסטו געוויסט, אז די אכזריותדיקע תליינים וועלן פון דיר א תל מאכן?

יא, דו מיין שטעטאלע, האסט דיינע טעכטער, זין, אייניקלעך מעהר נישט חתונה געמאכט.

אין דעם ים פון טרערן און בלוט איז דיין טראפן אריין.

מ א י ר ג א ט ע ס מ א ן

ווי אזוי בין געווארן א ציוניסט?

איך געדענק אין מיינע קינדער־יאהרען, ווען דער ציוניזם האט אויפגעוואקסט און איז נאך געווען אין אנהויב פון דער ענטוויקלונג, איז אין אונזער שטאדט ביי די רעליגיעזע יידען געווען דער ציוניזם טרפה פסול אין יענער צייט איז ביי זיי געווען א ציוניסט א פושע ישראל, נאך ערגער ווי צו עסן חזיר. זיי האבין געזאגט, אז מען טאר נישט דוחק זיין דעם קץ, מען דארף אליין גאר נישט טון פאר ארץ ישראל נארווארטן ביז משיח וועט קומען.

איבערהויפט אויף ד״ר הרצל ז״ל פלעגן זיי אויסרעדען, וואס איז נאר אין די קארט ווי למשל: ער איז געווען א גוי, א טריפניאק א.א.וו., עס איז ביי זיי געווען דער פרינציפ „אם ד׳ לא יבנה בית שוא עמלו בוניו בו".

מיין פאטער ע״ה האט מיר שטרענג פארבאטן איך זאל חלילה נישט בעטרעטען זייער שוועל, ווייל איך קען נאך חלילה ווערען א אפיקורס. איך געדענק, ווען עס האט געדארפט פארקומען די וואהלען צום עסטרייכישען פארלאמענט, איז מען געקומען פון דער ציוניסטישער פאריין צו מיין פאטער ע״ה אגיטירען, ער זאל געבן די שטימע פאר ד״ר ציפער. אויף דעם האט מיין פאטער ע״ה געענטפערט, וואס? איך זאל

געבן די שטימע פאר א ציוניסט, א פושע ישראל, נייַן די שטימע וועל איך געבן פאר ד״ר לעווענשטיין, ער איז א גוטער יוד, ער טוט יידן טובות ביי דער רעגירונג.

אקעגן איבער אונזער הויז איז געווען די ציון פאריין. איינמאל האב איך מיך געשפילט מיט מיינע חברים און נישט ווילענדיק בין איך פארקראכען מיט דעם שפיל ביז צו דער טיר פון דער פאריין, מיין פאטער ע״ה האט דאס בעמערקט, האט ער מיך דאפאר געשלאגן און האט מיר געזאגט, אז דאס צווייטע מאל וועט ער מיר נישט געבן קיין עסן און וועט מיך פון דער שטוב ארויסוואַרפן, און אזוי ווי דאס פערבאטענע שמעקט (מים גנובים ימתקו) האט מיך דוקא געצויגען צו די אפיקורסים.

ווען איך בין אביסעל עלטער געווארן, פלעג איך מיך אריינגנבענען אין פאריין אהן מיין פאטערס וויסן. ווען די ערשטע וועלט מלחמה האט זיך געענדיגט און נאך דער באלפור דעקלאראציע, בין איך אפיציעל געווארן א מיטגליד אין דער ציוניסטישער ארגאניזאציע, געגעבן אויף קרן־קימת, געקויפט א שקל און זיך באטייליקט אויף ציוניסטישע פאראנשטאלטונגען.

עדה מחבוב־בערגער

זכרונות פון מיינע קינדער־יארן (תרפ״א)

ווען כ׳בין 5 יאר אלט געווארן, האט מיין מאמע ע״ה מיך אויסגעסטראָיעט אין א וואלענע קאפּוזע און א סאמעטענע פעלערינע און צו מיר אזוי געזאגט: הער אויס, קינד מיינס, ס׳איז געקומען די צייט צו געהן אין די אכראנקע.

די אכראנקע איז נישט ווייט פון אונז וואו ס׳איז קודם פריידע ברענערס געוועלב געווען.

די פענסטער זענען געווען פארשטעקט מיט קישאלעך שטאט שויבן. דאס הויז שטארק פארנאכלעסיגט.

קומענדיק אהין, האט אונז א שטוינענדיק־רחמנותדיקער בליק מקבל פנים געווען. דאס איז געווען דער בליק פון מיין ערשטער לערערקע, רחל רייס (איצט הענדעל).

מיין מאמע ע״ה האט די לערערקע רחמים געבעטן, איך זאל מעגן בלייבן, אויב נישט אלס שילערין, טא חאטשבי נור צוצוהערן. רחל רייס האט געטענהט: „זי איז נאך צו יונג און דא איז קיין פלאץ פאר קלייבינקע״. מיין מאמע, שטארק צערטומעלט, האט אנגעהויבן ביטער צו וויינען און בליפענדיק איז זי ארויס. און איך בין אינעווייניק געבליבן.

דאס בילדער־ביכל, די קינדער, אלץ האט מיך ווי מיט צויבער־שטריק צוגעצויגן.

די לערערקע האט דאס ביכל אויפגעהויבן, בדי די קינדער די בילדלעך צו ווייזן און גראד איך בין פונקט די איינציקע געווען, וואס האב די פינגערלעך געהויבן, אויף די שאלות צו ענפערן. און דאס האט גורם געווען, די לערערקע זאל מסכים זיין מיך אלס „אפיציעלע״ שילערן אנצונעמן.

די אָכראָנקע (Ochronka)

די דרוקעריי

מיין שמחה אבער האט נישט לאנג געדויערט. די אכראנקע האט זיך איבערגע־צויגען אויפן וועג קיין רוסקי־בוליחוב, צו יאנקאלי מאפס. פאר מיר איז דאס געווען געגוג ווייט, און נישט איינמאל ווינטער האב מיך איבערגעקערט אויפן גליטשיקן שטראס.

קומענדיק אין די אכראנקע האב איך אין אויוון מיט האלץ געהייצט. דער נגיד, ישעיה גריפעל האט אונז אומזיסט דאס האלץ געגעבן, קיין שמש האבן מיר נישט געהאט און יעדן טאג האט אנאנדער קינד געדארפט איינהייצן, אויסקערן אדגל.

א עלטערן־קאמיטעט איז נישט געווען. דערפאר אבער האט אלי עלענדמאן פאר אלעמען געזארגט; ווי א טאטע פאר זיינע קינדערלעך ממש. רחל רייס האט אונז געלערנט עברית, חייקע האלפערן האט מיט אונז גימנאסטיק געמאכט און הינדע דעלמאן האט מיט אונז געזונגען.

אלי האט אויך געזארגט, אז די ארימע קינדערלעך זאלן אויך א ווארם עסן, א מלבוש און שיכאלעך האבן. אפילו פארשטעלונגן האבן די קינדערלעך געמאכט. אין „סאקאל" זאאל האבן מיר פרגעשטעלט „טאָפּאלי טו־טו־ריטו" מיט גרויס הצלחה און די ריינע הכנסה האבן מיר פאר דער פאלקס־קיך געגעבן.

אין דער פאלקס־קיך האבן בכבודיקע פרויען פרייוויליק געקאכט, דאס עסן געטיילט, דאס געשיר געוואשן אדגל.

די ערשטע פאלקס־קיך איז געווען ביי רחל וויזעלטיר. נאך די דערעפנונגס־רעדע און אנדערע רעדעס האבן די קינדער דעם ערשטן ווארעמען אומבייסן באקומען.

יוסף טישענקעל

פון דער קלויז ביז קיין ישראל

אויפן וועג קיין רוסקי בוליחוב איז געווען די קלויז, וואס האט זיך גערופן „חברה תהלים".

דאס הויז איז געשפענדעט געווען פון א בוליחובער משפחה אין ווין: דוד און ביילע וואהל.

יארן־לאנג זענען דארט די הויפט־עסקנים און גבאים געווען איציקל ווילגאָט (דעם שטריקל־מאכערס) און ברוך ראטער, וועלכער איז אויך געווען דער גבאי פון די מאיר בעל הנס פושקעס. איציקל האט זיך געזעגנט א וועג קיין ארץ ישראל. זיין שוועסטער האט זיך באזעצט אין קאירא, פלעג קומען באזוכן בוליחוב און איז באקאנט געווען אונטערן נאמען די מצרימדיקע.

דארטן אין קלויז האבן מיר זיך א פאַר יוגענטליכע, חדר־און שול־יינגלעך, אפט גרופירט און געקלערט, ווי אזוי צו גרינדן א יוגנט־פאריין, כדי נישט לעסטיג צו זיין די מענשן פון קלויז.

ביי א שפיל אין דאָמינאַ אין דער היים פון דעם חבר יצחק וואָלף האבן מיר באשלאסן א ציאניסטישע יוגנט־גרופע צו גרינדן. ביי אונזערע עלטערן האבן מיר אויסגעבעטן קליינע בעטרעגע און א בוידעם־שטיבל ביי דער חיים־בעריכע געדינגען.

מיר האבן צווישן די חברים געזאמעלט א האלב צערבראכן טישל, א בענקל מיט צוויי א האלבן פוס און א פאר וואנד־בילדלעך.

און מיט א קורצער צייט שפעטער האבן מיר איינגעלאדן צוויי עלטערע ציאניסטן, וועלכע האבן ארויסגעוויזן א גרויסן אינטערעס פאר אונז, דהיינו די פרוי איטע קרעבס (די טאכטער פון שלום רייזלער) און געצל וויסבארד (אייזשי פריוועס זוהן).

דער חבר וויסבארד האט אין זיין ערשט׳ען רעפעראט אונדז קלאר געמאכט, צי וואס מיר דארפן שטרעבן. דאגעגן די פרוי קרעבס האט אונז אנווייזונגען געגעבן איבער דערציהונגס־פראבלעמן אין אונזער וועג זיך פארצובערייטן עולה צו זיין קיין ארץ ישראל.

לויט זייער פארשלאג האבן מיר זיך אין אנהויב גערופן מיט דעם נאמן „צעירי ציון״.

צו אונזערע פארזאמלונגען און שיחות האבן מיר איינגעלאדן א סך יוגענטליכע, אויך אזעלכע, וואס האבן שוין געהערט צום „השומר הצעיר״. א יוגענטליכער מיטן נאמען שלמה׳לי ווייצנער האט אונז א סך פון זיין פרייער צייט געווידמעט. ליידער אבער איז ער תיכף קראנק געווארן אויף דעזינטערי און גאר יונג פון דער וועלט געגאנגען.

מיט טרויער און שמערץ האבן מיר אונזער ארבעט פארטגעזעצט. די צאל פון די חברים איז גרעסער געווארן. מיר האבן איינגעלאדן פארשידענע דערוואקסענע חברים צו האלטן פארטרעגע און רעפעראטן. אויך האבן מיר אנגעהויבן צו לערנען העברעאיש.

אין א שיחה מיט די העברעאישע לערערינס רחל רייט און טובה עלענדמאן, האבן זיי אונז פארגעשלאגן צו ענדערן אונזער נאָמן אויף „החלוץ הצעיר״.

אין דעם קליינעם ענגן בוידעם־שטיבל האבן מיר מער נישט געקענט פארבלייבן. כדי מיר זאלן קענען דינגען א גרעסערן לאקאל, האבן מיר באשלאסן צו ארבעטן א פאר חברים עטליכע טעג אין דער וואך אין א גארבארניע און פון דעם פארדינסט האבן מ׳יי באצאלט דירה־געלד און אנדערע הוצאות.

דאן האבן מיר זיך אין פארבינדונג געזעצט מיט דער החלוץ־צענטראלע אין לעמבערג. נאכדעם ווי מיר האבן זיך אלע דארט פארעגיסטרירט, האט אונז באזוכט א חבר פון דער צענטראלע און אונז געגעבן אנווייזונגען צו דער ווייטערדיקער ארבעט.

שפעטער אביסל האבן מיר געגרינדעט א קאמיטעט פון „עזרה למען החלוץ״ און זיך באטייליגט אין דער ארבעט פון דער קרן קימת קאמיסיע, אין דער ליגע פארן ארבעטענדן ארץ ישראל אדגל. די החלוץ־צענטראלע האט אונז אויפגעפאדערט, אז יעדער פון אונז זאל לערנען א פאך, בכדי מיר זאלן קומנדיק אין לאנד אריין, קאנען זיך פראדוקטיוו באטייליקן אין אויפבוי פון לאנד.

די החלוץ באוועגונג האט זיך שטארק אנטוויקעלט. אירע חברים זענען אויף הכשרה געפארן. צווישן זיי דער חבר יצחק וואלף, וועלכער איז ליידער יונג געשטארבן און זיין ציל נישט דערגרייכט.

התאחדות—גורדוניה

1925

אחוד־הקבוצות התאחדות—פועלי־ציון

התאחדות—גורדוניה

אויך דער איבערגעגעבענער חלוץ שמעון טענענבוים, וואס האט טראץ זיין שלעכטן געזונדהייטס־צושטאנד, טאג און נאכט געארבעט לטובת דעם כלל איז פלוצלינג געשטארבן.

זייער איבערגעבנקייט וועלן מיר אייביק געדענקן. תנצב״ה.

מיט א צייט שפעטער זענען צו אונז חלוצים פון אנדערע שטעט אויף הכשרה געקומען. זיי האבן זיך הויפטזעכליך איינגעארדענט אין דער אייל־פאבריק פון דער פאמיליע מייזעלס. די ציאניסטישע לאקאלע ארגאניזאציע האט זיי ווייטמעגליך געשטיצט מיט קרעדיט אדגל.

גאר טעטיג אין די יוגנט־ארגאניזאציעס אין ערציהערישן און קולטורעלן זין איז געוועזן דער חבר משה הויזמאן (אשל), וועלכער האט זיך קיינמאל נישט אבגעזאגט פון קיין שום פאראנטווארטליכער עפענטליכער ארבעט. ער האט ארגאניזירט אויסביל־דונגס קורסן און געפועלט ביי די מייסטערס פון די לערניינגלעך, מען זאל זיי מיט א שעה פריהער באפרייען פון דער ארבעט און זיי דערמעגליכן זיך צו באטייליקן אין די אוונט־קורסן.

אין דערזעלבער צייט איז א חלוצים גרופע עולה געווען.

איין צווייג פון די יוגנט־באוועגונג איז געווען די „גורדוניה״. איר הויפט־עסקן איז געווען פייוול שינדלער.

די רעגירונגס פאליטיק האט גורם געווען צו רדיפות און צו א קריטישע מאטעריעלע לאגע. מיט גאר גרויסער מי האבן מיר געדעקט די נויט־גסטע הוצאות, ווי דאס לאקאל צו באצאלן אדגל.

צוויי קיין בוליחוב צוגעקומענע ענערגישע און איבערגעגעבענע חברים: יצחק הירשהויט און בן ציון ראטענבערג, איז עס געלונגן די „גורדוניה״ צו בעלעבן און במשך פון דער צייט צו גרינדן א „התאחדות־פועלי־ציון״ און א „איחוד הקבוצות״ גרופע. אסך נייע כחות זענען צוגעצויגן געווארן און דאס איז קענטיג געווען אין דער ארבעט פארן קק״ל, קרן היסוד, „עזרה״, ליגע פארן ארבעטענדן א״י אדגל.

אין א קרייז־צוזאמענפאר אין סינאוואוצקו נעבן סקאלע, האבן מיר צוזאמן מיט די גרופן סטרי, דראהאביטש, באריסלאוו און סקאלע, אויסגעארבעט א ברייטן ארבעטס־פלאן און בעיקר געזארגט וועגן הכשרה־פלעצער פאר די חלוצים.

ס׳איז כדאי צו באמערקן, אז טראץ די חילוקי דעות צווישן די פארשידענע ציאניסטישע ארגאניזאציעס און באוועגונגען, האט מען זיך געגנזייטיק מיט טאלעראנץ באצויגן, איינער דעם צווייטן נישט באשמוצט.

אין יאר 1932 איז עס געלונגן איינצוארדנען פאר די חלוצים פון בוליחוב און פון אנדערע שטעט א סך ארבעטספלעצער אין די גארבערייען, פאבריקן, טארטאקן אדגל. ביז זייער עולה זיין אין יאר 1933 איז זייער השפעה אין שטעטל גאר קענטיג געווען.

אין דעם זעלבן יאר האט זיך פון די בעלי מלאכות קרייזן געגרינדעט א „העובד״ גרופע און א טייל פון זיי איז עס געלונגען אין די יארן 1934—1935 עולה צו זיין.

דאס רעשט אבער איז צוזאמן מיט אלע אנדערע קרבנות פון די היטלערישע רוצחים אומגעבראכט געווארן, הי״ד.

„גורדוניה"

„התאחדות" קרייז־צוזאמענפאר אין סינאחאוצקאָ

החלוץ

דראמאטישער קלוב

אברהם וועבער

זכרונות

נאך דער באלפור דעקלאראציע האט די יידישע יוגענט אויף גאר דער וועלט זיך ארגאניזירט אין חלוצישע באוועגונגען און א טייל פון זיי איז אויף פארשידענע וועגן עולה געווען.

די אין הער היים צוריקגעבליבענע יוגנט זענען געווען די שטיצזײלן פון דעם ציאניסטישן, קולטורעלן און געזעלשאפטליכן לעבן אין שטעטל ביז צו איהר חורבן.

יעדן שבת האבן זיך די פארטרעטער פון אלע פארטייען אין „מכבי" פעריין פארזאמעלט און דארט אבגעהאלטן זייערע וועכנטליכע זיצונגען פון קק"ל. ביים זאמלען פארן קק"ל האט מען אנגעשטויסן אויף געגנער פון לינקס געשטימטע און פאנאטישע ארטאדאקסע קרייזן. אפטמאל האט מען געמוזט אין מאנכע קלויזן אויפהאלטן קריאת התורה, און צווינגען דאס נדרן פארן קק"ל.

צו דעם ציאניסטישן בעוואוסטזיין האבן א סך בייגעטראגן די וואהלן צום סיים און סענאט, מאגיסטראט, קולטוסגעמיינדע, ועל כולם צו די ציאניסטישע קאנגרעסן.

צו די לעצטע האבן זיך בעטייליגט 5 פארטייען: אלגעמיינע ציאניסטן, רעוויזיאניסטן, התאחדות, השומר הצעיר און מזרחי.

צו די התאחדות האבן געהערט דערוואקסענע פון מיטלשטאנד און ארבעטער קלאס. די פארטיי האט מיט א ברייטן פארנעם אויף פארשידענע געביטן געארבעט. דאגעגן די אין „גורדוניה" ארגאניזירטע חברים האבן מיט הילף פון דער התאחדות דורכגעמאכט הכשרה, הן אין די בוליחובער פאבריקן און ארבעטס פלעצער, הן אין אנדערע שטעט אין פוילן.

די אקטיווסטע אין דער „התאחדות" באוועגונג זענען געווען די ח"ח הרשהויט (ארטמנס איידעם) און בן ציון רוטנברג (הירש מרדכי עלענדמאנס איידעם). א דאנק זייער ענערגיע, פעהיגקייט און התלהבות פאר דער פארטיי און ציאניזם בכלל, זענען זיי דעלעגירט געווען אין פארשידענע אינסטיטוציעס. זייער מיה איז אויך אויף אלע עפענטליכע געביטן קענטיק געווען.

אין די רעוויזיאניסטישע רייען זענען געווען ארגאניזירט דערוואקסענע אין הצה"ר, דאגעגן יונגערע ארבייטענדע און שול־יוגנט אין „מסדה". די יונגסטע שיכט פון זיי איז געווען דער „בית"ר" א דאנק דעם חבר ד. רפפורט (אלי וויצנערס איידעם) איז די באוועגונג גאר הויך געוואקסען. בעיקר דורך די אינטערעסאנטע אויס־פליגע, זומער לאגער, וועלכע האבן אויך געדינט אלס מיליטערישע איבונגען (אין ראהמען פון P. W.).

א חוץ דעם האט מען ענטוויקעלט קולטורעלע ארבעט, אויך עברית קורסן געלייטעט פון היגדע דעלמאן. דער הויפט איניציאטאר פון די מייסטע ציאניסטישע טעטיגקייטן איז געווען יוסאלי שינדלער הי"ד (דער זון פון יצחק שינדלער). צוליב זיין איידלעם האראקטער און זיין איבערגעבענקייט אלס עסקן האבן אלע חברים זיך צו איהם באצויגן מיט גרויס דרך ארץ און כבוד. אהן זיין עצה קיין וויכטיגע זאך

בית״ר

בית״ר

געטון. טראָץ זיין הייסען באַגעהר עולה צו זיין, איז עס איהם ליידער נישט געלונגען. ער איז אומגעקומען אויף קדוש השם.

„השומר הצעיר" און „החלוץ" האבן ארום זיך קאָנצענטרירט די בעסטע יוגנט פון דער שטאָט. מ'האט זיי דערצויגן אין גייסט פון סקויט און סאציאליסטישן געדאנק. קיין שום וויכטיגע ציאניסטישע טעטיגקייט איז אין שטעטל אהן זיי נישט געטון געווארן. אנגעהויבן פון עברית לערנען, זאמלען פאר ציאניסטישע פאנדן, הכשרה ביז צו דער עליה. דאס רוב פון זיי איז זוכה געווען עולה צו זיין. זייער שטאָלץ און קרוין איז געווען די פראַקטפולע ביבליאטעק, פון וועלכער ס'האבן אויך נהנה געווען לעזער פון אנדערע קרייזן.

א טייל פון די השוה"צ חברים זענען ליידער אריבערגעגאנגען צום עקסטרעם לינקן פליגל.

דער לעבעדיקער גייסט פון דעם החלוץ איז געווען שמעון טענענבוים, וועלכער האט מיט אלע כחות און מסירות ארגאניזירט און קאָנצענטרירט די הכשרה פלעצער פאר פארשידענע שטעט אין גאליציע. ליידער אבער איז ער זער יונג געשטארבן.

אין שפיץ פון דער „מזרחי" טעטיגקייט איז געשטאנען דער תלמיד חכם, אציל הרוח, מעין מתגבר, עוקר הרים וכו' וכו', ר' חיים קרעמער ז"ל. כדי די פרומע יידן פון דער גלייכגילטיגקייט צו וועקן, האט ער ביי זיך אין דער היים יעדן פרייטיג־צונאכטס געלערנט א שעור פרשת השבוע. פון אלע עקן אין שטאט זענען יונג און אלט צו דעם שעור געקומען. קיין רעגן, ווינד אדער שניי האט די מענשן נישט צוריק־געהאלטן, אבי דברי־תורה פון ר' חיים קרעמער צו הערן. ביי דער געלעגענהייט האט ער אויך געדרשנט איבער עניני דיומא, מיט פארליבע איבערן לעבן אין ישראל, אויך איבערגעגעבן אינפארמאציעס איבער דער לאָקאלער לאנדעס פאליטיק.

די שעורים וואס זענען געווען מלא תורה וחכמה האבן געהאט א גרויסן איינפלוס, דערלייכטערט דער יוגנט אין זייער ארבעט פאר די נאציאנאלע פאנדן. די אָרטאָדאָקסישע קרייזן האבן צוליב איהם צום סוף אונז אויפגעהערט צו רודפ'ן.

דער הרב מטעם, ר' מענדאלי לאנדוי הי"ד האט געדינט מיט ראט און טאט אחוץ די „מזרחי" קרייזן, אויך אנדערע ציאניסטישע יוגנט באוועגונגען. אפיציעל האט ער נישט געטאָרט אויפטרעטן צוליב דער רעגירונג, און אויך ווייל זיין געגנער פון דער „אגודת ישראל" האט שטענדיג געגן איהם געגראָבן. מיר אלע האבן נהנה געווען פון זיין תורה און חכמה.

די אויבן דערוועהנטע ביבליאטעק איז געווען אין דער יידישער שול. צו איהר ענטוויקלונג האט בייגעטראגן דער דירעקטאר י. דאגילעווסקי ז"ל. א דאנק איהם האט געהערשט אין איהר א מוסטערהאפטע אָרדנונג.

פארן העברעאיש־יידישן טייל איז געווען פעראנטווארטליך אלי עלענדמאן (אלי באָך). זיין בקיאות און געשיקליכקייט האבן מיר אלע בעוואונדערט, בפרט זיין בליצשנעל שרייבן מיט דער לינקער האנט.

א וויכטיגער פאקטאר אין עפענטליכן לעבן איז געווען דער פעריין פון די בעלי מלאכות „יד חרוצים". זיינע חברים האבן זיך רעג בעטייליגט אויף אלע ציאניסטישע און געזעלשאפטליכע געביטן. בשעת וואהלן פלעגן זיי אויפטרעטן מיט א זעלבשטענ־

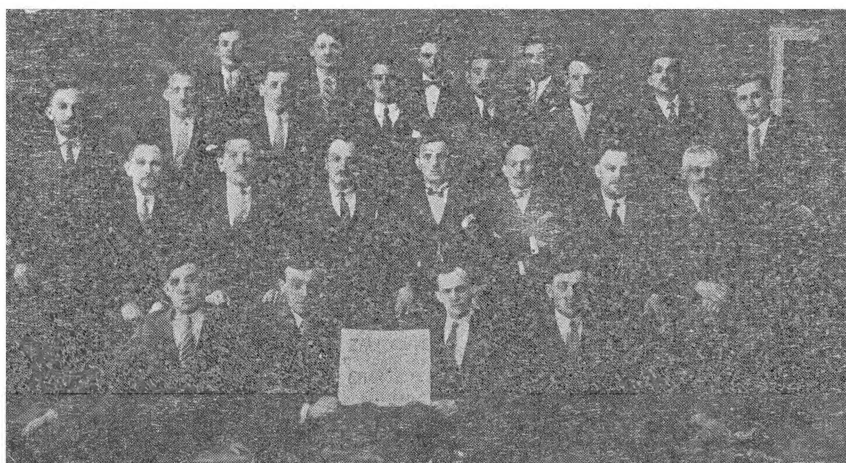
קבוצת החלוץ הצה״ר

בית״ר

ביתּ״ר

„יד־חרוצים״

דיגע ליסטע אין דער שפיץ פון איהרע בלל טוער: שמואל וואליק, זלמן קעסלער, שמואל יעגער, וואלף האפמאן, זישע גערטנער א.א.

פאר די וואהלן צום געמיינדעראט איז איינמאל איפגעטרעטן ביי א פערזאמלונג מטעם „יד חרוצים" אין דער פוילישער קלויז, שבת נאך מיטאג זייער ליסטעפיהרער שמואל וואליק אין א שטריימעל מיט 17 שפיצן און בשעת דער ערעפנונג אנגעפאנגען זיין דרשה מיט די ווערטער: „איך אלס שפיצענקאנדידאט..." זייט דעם האט מען איהם טאקי גערופן דער שפיצענקאנדידאט.

חנוכה, פורים וכו' האבן זיי בעלער פעראנשטאלטעט און אזוי ווי דארט האט דער עולם זיך היימיש משמח געווען, איז ממילא דער מאטעריעלער דערפאלג שטענדיג געזיכערט געווען.

אריה רייכמאן

„הנוער הציוני" אין בוליחוב

אין מיטן פון די דרייסיקער יאָרן, איז אין בוליחוב אנטשטאנען דער סניף „הנוער־הציוני". דער סניף האט זיך שנעל און שטארק אנטוויקעלט, און אין משך פון א קורצער צייט, האבן צו זיינע שורות ס'רוב פון בוליחובער יינגלעך און מיידלעך געהערט.

ווי אנדערע יוגנט־באוועגונגן, האבן מיר די העברעאישע שפראך, געשיכטע, און באזונדערס די אנטוויקלונגסגעשיכטע פונם ציאניזם געלערנט.

אונזער שטרעבן איז געווען, דעם האריזאנט פון אונזערע חברים, חברטעס צו פארברייטערן דורכן שאפן פון פארפולקומען קורסן, וויכוחים, ליטעראַרישע משפטים א.א.וו.

דער „הנוער־הציוני" איז געווען א סינטעזע פון דעם נאציאנאלן און הומאנעם עלעמענט.

לויט דער אנשויאונג פון דעם דענקער, פראפעסאר מ. בובער האבן מיר געחלומט און געהאפט, אז דאס רעקאנסטרואירטע און באפרייטע יידיש פאלק, אין זיין היימאט, אויף זיין באדן, וועט די אונטערגייענדיקע מענשהייט, פונם גייסטיק מאַראלישן פארפאל דערלייזן.

צוזאמען מיט נאך אנדערע ציאניסטישע יוגנט באוועגונגן, האבן מיר פאוואָלע דאס יידישע לעבן אין שטעטל באהערשט.

שבתים, ימים טובים האבן מיר אויספליגע געמאכט, זינגענדיק העברעאישע לידער, אויך פארשידענע איינדרוקספולע פעסטע פאראנשטאלטעט.

פורים, למשל, האט זיך די חברה פארשטעלט, פאר נאציאנאלע טיפן און איבער די געסלעך זינגענדיק און טאנצענדיק מארשירט.

פארשלאסן אין אונזער וועלט, האבן מיר זיך צו דעם לעבן אין לאנד פארברייטעט.

הנוער הציוני — 1938
אויפן חעג צו א זומער־קאלאניע

„אחוה"

סעפטעמבער 1939 איז די רוסישע ארמיי אין שטעטל אריין. אפאר טעג נאך דער אקופאציע, האט מען אונז אויפגעפאדערט די שליסל פונם קן, און זיין איבערצוגעבן.

דאס האט אונז נישט אבגעשרעקט. מיר האבן זיך אויפסניי געהיים ארגאניזירט.

אין פריוואטע הייזער, ביי חברים האבן מיר זיך פארזאמעלט, מקבל שבת צו זיין, און ימים טובים אויף אונזער אופן צו פייערן.

זייענדיק זיכער, אז די מלחמה וועט לאנג נישט דויערן, האבן מיר שטענדיק געהאפט אונזער ציל סוף סוף צו דערגרייכן.

אין יאר 1940 האט מיך די סאוויעטישע ארמיי איינבערופן, כ׳האב שטענדיק אסך בריוו באקומען. און צווישן די שורות פארשטאנען, אז טראץ די שווערע באדינגונגען, אין וועלכע די יוגנט האט געלעבט, האט זי די דערציהערישע נאציאנאלע ארבעט נישט אויפגעגעבן, איהר אמונה איז שטארק, און איהר גייסט נישט געפאלן.

צום סוף האבן די נאציס ימ״ש בוליחוב אָקופירט און אויס איהם א תל־עולם געמאכט.

אין אנפאנג פון דער מלחמה זיינען מיר 120 חברים און חברטעס אין קן געווען, געבליבןביים לעבן פון אונז זיינען בס״ה נור דריי.

מיכאל (מעך) שנעוויים

די גאַרבן

איינער פון די הויפטצווייגן פון דער אינדוסטרי אין אונזער שטאדט זענען געווען די גאַרבן. דער גרעסטער טייל פון זיי האט געהערט צו יידן. די לאנדווירטשאפטליכע געגנט און די אנטוויקעלטע פי־צוכט האט געליפערט די רוי־פעלן. דאגעגן די גרויסע רייכע סמערעקינע און דעמבינע וועלדער האבן געליפערט די קאָרע, וועלכע אנטהאלט אין זיך א גאר גרויסן פראצענטזאץ פון גארב־שטאף.

א דאנק דעם האט זיך אנטוויקעלט די גארב־אינדוסטרי און אין צוזאמענהאנג מיט איר לאהם און קעמל־פאבריקן, ווי אויך דער מסחר מיט סערסט (האר פון די פעלן).

שוין אין אנהויב פון 19־טן יאר־הונדערט האבן עקזיסטירט גארבן אין שטעדטיל אין קליינעם מאסשטאב, אלס הויז־אינדוסטרי. דאקעגן די ערשטע גרויסע לעדער־פאבריק האט געגרינדעט ישראל לייב הויפטמאן, וועלכער איז אויך געווען איינער פון די ערשטע יידישע בירגערמייסטער. ער איז אויך געווען דער גרינדער פון דער האנדעלס־און געווערבע־קאמער אין לעמבערג. ס׳איז כדאי צו באמערקן, אז בשעת דער קייזער פראנץ יאזעף דער ערשטער איז געקומען אויף יאכט אין אונזער געגנט (פון דאנען שטאמט אויך דער נאמען „קייזער־אייכע״, אויפן וועג קיין ליסאוויץ) האט ער איהם אין נאמען פון דער שטאדט מקבל פנים געווען.

די דערוועגטע פאבריק איז אייגענטליך געגרינדעט געווארן אין יאר 1814 אלס

א פיקטיווע קריסטליכע פירמע, ווייל לויט דעם דעמולסדיקן געזעץ האבן יידן נישט געטארט זיך באשעפטיקן מיט געווערבע. בשעת מען האט אין יאר 1844 אויפגעהויבן דאס דאזיקע געזעץ, האט די פירמע געלויטעט: די קייזער און קעניגליכע פריווילעגירטע לעדער־פאבריק ישראל הויפטמאן עט קאמפ. — די שפעטערע אייגענטימער פון דער פאבריק זענען געווען: משה'לי הויפטמאן, אריה גאלדשלאג און זייערע יורשים.

די פירמע איז געווען בשעתו די איינציקע אין שטאדט, וואס איז נהנה געווען פון קרעדיט אין דער „עסטרייך־אונגארישע באנק" אין לעמבערג. מיט יארן שפעטער זענען אנטשטאנען אנדערע פאבריקן, ווי: גרשון קורצער (זיינע יורשים — אבהרמ'לי קורצער און אברהמ'צ'י כהן), רעכטער, קורץ און אייזענשטיין, וויסבארט און פריי, קימעל, קויפמאן, רייזלער און אויך 2 קריסטען — דער דייטש פייפער און דער פוילישער שלאחטשיץ לובאטשעווסקי.

נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה זענען געגרינדעט געווארן א סך גארברייען, צ. א. פעדער, ראטפעלד, אדלער, גאטעסמאן, ראט, קארחין און אנדערע. א חוץ דעם צוויי גרויסע מאדערנע פאבריקן פון חיים פריש, און געברידער לאנדעס, וועלכע האבן אויסגעארבעט זוילן און באקס־לעדער.

די גארבערייען און די מיט איהר פארבונדענע פעכער האבן געגעבן באשעפטיגונג א גרויסן טייל פון דער באפעלקערונג הן אלס ארבייטער און הן אלס מעקלערס פון פעלן, פארטיגע לעדער, סוחרים פון קאָרע, הערנער, לאָי (חלב), זייף וכו'.

בעיקר האט מען אויסגעארבעט אין די גארבן צוויי סארטן פון לעדער: יוכט און בראנדזאָלן. די יוכטן האט מען פארקויפט פאר אָבערלעדער פון שיך, וואס זאלן נישט דורכנעצן אין דער אָשין און ווינטערצייט. דאגעגן די בראנדזאָלן אויף חאדעקעס. די ביידע ארטיקלען האט באנוצט הויפטזעכליך די דארפישע גוישע באפעלקערונג.

עטליכע פון די דערוויינטע פאבריקן האבן געליפערט לעדער דעם עסטרייכישן און שפעטער אויף פוילישן מיליטער. אין דעם גרעסטן טייל פון די גארבן האבן געארבעט יידישע ארבעטער, הגם מען האט דארט געמוזט גאר שווער הארעווען, בפרט דאפאר ווייל קיין מאשינען זענען דעמולס נישט געווען פארהאנען און מען האט אלעס אויסגעפערטיגט מיט די הענט. און דא מוז מען אבלייקענען די גוישע באהויפטונג, אז די יידן זענען פויל און נישט פעהיק צו א שווערער פיזישער ארבעט.

ס'איז אינטערעסאנט צו באמערקן, אז ס'האט אפילו עגזיסטירט א שפעציעלער מנין פון די גארבער־ארבעטער, אין וועלכען דער אלטער צוריכטער, א ייד א תלמיד־חכם, ר' יאנקל שנעע, האט געלערנט מיט די גארבערס יעדן שבת אדער פרייטאג־צונאכטס א בלעטל „עין יעקב".

אין יאר 1941, בשעת דעם סאוויעטישן רעזשים האט מען אלע גארבן נאציאנאַליזירט. און ווען די נאצישע רוצחים האבן פארטיליגט אונזער שטאדט, האבן זיי אומגעבראכט די אייגענטימער און די ארבעטער פון די אלע באטריבן, און אזוי א סוף געמאכט צו אזא נוצליכען געווערבע אין דעם אונז אלע אזוי טייערן שטעדטל.

אין „המגיד" פון יאר 1878 נומער 44 פונם 13.11, זייטן 379—380 איז פאראנען א קאָרעספאנדענץ פון א דראהאביטשער יידן וועגן זיינע רייזען אין א סך לענדער. ער איז אויך געווען אויף דער האנדעלס־אויסשטעלונג אין פאריס. האט זיך דארט אינטערעסירט

וועגן דעם אורשפרינג פון גאליצישע יידן. ער שרייבט דארט: „כ׳האב געהערט מ׳זאגט, אז מ׳ארבעט אויס גאר פראכטפול שיינע פארביקע לעדער אין דער פאבריק פון מיינע מחותנים, די באקאנטע גבירים, די סימפאטישע און יראי־שמימדיקע ברידער מו״ה ישראל ליב און ר׳ אלי נטע הויפטמאן נ״י פון דער שטאדט בוליחוב. די פאבריק רופט זיך אן „איזראעל הויפטמאן עט קאמפאניע״. זיי האבן שוין באקומען א אויסצייכנונג ביים אייגאנג פון דער אויסשטעלונג אין ווין און דערנאך אין קראקע״.

לזכר מיין עלטסטן ברודער ישראל יואל הי״ד

י. ב. מ.

די דרוקעריי

די איינציקע דרוקעריי אין שטעטל מיט האנט און פוס באטריב האט טראץ איר קליינעם אומפאנג געליפערט דרוקזאכן פאר די שטעט אין דער סביבה, אפילו קיין סטאניסלאוו.

אין איר האבן כמעט נור אייגענע כחות געארבעט: א טאטע מיט זיינע 7 קינדער. אלע צוזאמען האבן זי אויפגעבויט, אנטוויקעלט.

די דרוקעריי פון מיין טאטן, הערש מרדכי עלענדמאן ז״ל, געגרינדעט אין יאר 1884, איז אין דער באהנגאס געווען.

ווער ס׳איז פונם שטעטל אוועקגעפאהרן, געקומען, איז נעבן דער דרוקעריי דורכגעגאנגען. אסך גוטע פריינט פלעגן טאג־טעגליך אין די דרוקעריי צוקומען. די 7 קינדער האבן א שאָק חברים און חברטעס געהאט.

ביי דער מאשין אדער זעצקעסטל זענען תמיד 2 געשטאנען: הבחור הזעצער, דער דרוקער און זיין ידיד. די דאזיקע ידידים פלעגן קומען נישט עפיס באשטעלן, נור א שמועס צו חאפן מיט ישראל יואלן, שמעון, יאנצי, רבצי, אלי, גיטאלע און טויבאלע.

אין דער דרוקעריי האט זיך אבגעשפיגעלט דאס סאָציאלע, קולטורעלע און פריוואטע לעבן פון שטעטל. אלץ וואס איז אין די בתי מדרשים, שילן, צדקה־אינסטיטוציעס, פאראיינען אדגל. פארגעקומען.

האט איר געהערט „תנאים״, א חתונה, א ברית, אהן א איינלאדונג?

אפילו די קימפעטארן איז א „קונדע״ געווען, מחמת כל זמן זי איז אין קימפעט־בעט געלעגן, האט מען אין 4 עקן פון דער שטוב 4 קימפעט־צעטלעך אויפגעהאנגען. א „סגולה״ פאר רוחות און שדים, רחמנא לצלן! — די קימפעטארן נעביך האט מסתמא די דאזיקע „סגולה״ נישט פארשטאנען. מילא! אויך די „כתובה״ איז פאר די כלות נישט צו קלאר. אזוי איז א פנים בעסער...

פון תשרי ביז תשרי האט זיך אין דער דרוקעריי געראַייעט, פונקט ווי אין א בינשטאָק.

פאר וואלן צו דער קולטוס־געמיינדע, מאגיסטראט אדגל. האט זיך אין דער דרוקעריי אויף קעסל און כלים געטון. — די קאנדידאטן־ליסטע האט מען געהאלטן בסוד סודות. בשעת דעם דרוקן איז א פארטיי־מענש געשטאנען „אויף שמירה", חאטש דאס איז איבריג געווען, ווייל די „סודות פונם חדר" וואלט סייוי' קיינער פון אונז חס וחלילה נישט פאראטן.

פריצים, גלחים, לערער אדגל. זענען אין שטענדיקן געשעפטליכן קאנטאקט געשטאנען.

מיט יארן צוריק, איידער ס'איז געווען די עלעקטראָווניע, האט דער גוי יאש Jaś מיט דער האנט דאס מאשינראָד געדרייט. ער האט א היבשע צייט ביי אונז געארבעט. אט איינע פון זיינע „חכמות": „הערבאַטאַ בעז קונעראָלו ניע שטימויע" (טעע אהן מארגארינע שטימט נישט) מהיכא תיתי!

אויך די יאהרעסצייטן האבן זיך אין דער דרוקעריי אבגעשפיגעלט:

אָט קומט פסח און דער „קול קורא" פאדערט אויף דעם עולם צו „מעות חטין". — אין זומערוואכן די פלאַקאַטן צו די פעסטינעס און פאָרשטעלונגען אין „סאקול"־זאַל. פאר און צווישן די ימים נוראים איז געווען די „האָך־סייזאָן": מען האט באשטעלט מאסנווייז ראש־השנה וואונש־קארטן, אויך פארטיקע פארקויפט.

אויפן טיש אין געוועלב זענען שאכטל מיט וואונש־קארטן מכל המינים געשטאנען: זעהט! דא איז א פייגאלע; אין איהר פיסקאלע „לשנה טובה". קוקט! דא א קיישאלע מיט רויזן ברענגט דיר „לשנה טובה תכתבו". — 2 אויסגעשטרעקטע הענט גיבן זיך „שלום" און ווינשן דיר א געבענטשט יאר. אפשר ווילסטו א „ארון קודש" טא עפנען זיך טיראלעך און ס'קוקט ארויס א ספר תורה! איין קארטע איז פארלייִשט, די אנדערע בראנזירט, די גלאט, יענע כראָפּאטע, זיג־זאג, הקיצור, וואס דיין הארץ גליסט און דיינע אויגן באגערן, קענסטו באקומען.

זענען די טויזנטער ברכות מקוים געווארן?...

צום שלוס א קוריאז:

די גוים פון דער האָשאָווער געגנט פלעגן מאנטאג אויפן מארק אין שטעטל קומען. מאנכע וואס האבן געקענט די שילדער ליינען, פלעגן פארבייטן „דרוקארניא" מיט „דראָגעריא" און אריינקומנדיק אין די דרוקעריי האבן זיי א מאשטש פאר זייערע טשעריקעס (לא עלינו) פארלאנגט און אפט זיך אויפגערעגט, ווייל מען איז זייער וואונש נישט באַכגעקומען.

פרימקע בראווער־פּאַרדעס

זכרונות

מיט 21 יאר צוריק האב איך בייגעוואוינט, ווי קינדער פון אלע קינדערגערטן אין תל־אביב האָבן געפייערט שבועות אונטערן פרייעם הימל, אויף א גרויסן פלאץ, מחוץ לעיר. ווייס אנגעטון, מיט בלומענקרענצלעך אויף די קעפּאלעך, האבן געזונגען און געטאנצט, ווי די מלאכים׳לעך. דאס הארץ האט געוואקסן „צאן קדשים" צו זען.

אויף א טריבונע זענען געזעסן די פּני פון דער שטאָט און די פארטרעטער פון קרן קימת. דאס קליינוואַרג איז ארויף אויף די טריבונע, כדי צו ברענגען דעם קק״ל די ביכורים. גריגס, אויבסט, זאנגען, אפילו ווייסע טייבאלעך, פון כל טוב, מיט וואס דאס לאנד איז געבענטשט. אין דעם מאמענט האב נישט געדאכט, אז אט די טייערע קינדער וועלן מיט יארן שפּעטער אונדזערע קעמפער זיין און דאָס לאנד פון פרעמדן יאך באפרייען.

צוקוקנדיק זיך צו דער פּראכטפולער צערעמאניע, האב מיך דערמאנט אין דער „מאיאָווקע", דעם אמאָליקן אויספלוג פון דער פּוילישער שול אין בוליחוב.

אט די „מאיאָווקע" וויל איך באשרייבן, מחמת זי האט אונדז די אויגן געעפנט, אונדזער לעבנס־וועג געענדערט.

די קלאסן־לערערין האט אונדז וועגן דער וויטשעטשקי דערציילט און מיר זענען גליקליך געווען, ס׳טייטש! א וויטשעטשקי! מיט פרייד און שפאנונג האבן מיר אויפן „גרויסן טאג" געוואַרט.

שבתדיק אויסגעפּוצט זענען מיר פאָרלעך אין באגלייטונג פון דער סאלינע־באנדע פון דער שטאָט ארויס. די זון האט געברענט. נור וועמן האט עס געארט, אבי צו מארשירן, בפרט ווען די פּויקן און די טראמייטערס גיבן דעם טאקט און לאזן זיך הערן.

נאך איבער א שעה בערך מארשירן זענען מיר צו דער קאפּליטשקע פון דער הייליקער מרים אנגעלאנקט, דארט אין דער נאנט געגעסן, געטרונקן. דער וואלד אין וועלכן מיר זענען געווען, האט דעם הימל פארשטעלט און מיר האבן נישט באמערקט, ווי ס׳איז פארחמארעט, חושך מצרים. ס׳הויבט אן צו בליצן, צו דונערן און צו האגלען. צערמישט און דערשראקן זענען מיר אנטלאפן זיך צו באהאלטן אין דער קאפליטשקע. די גויישע קינדער האבן אונדז אוועקגעטריבן און די שקצים האבן אונדז מיט שטעקינעס געשלאגן.

נאס, פארצווייפלט און פארביטערט האבן מיר זיך אונטער די נאסע, פון שטורם ציטערדיקעביימער געשטעלט און געוואַרט, ביז מ׳וועט קענען אהיים לויפן. נאכן שטורם, באליידיקט, מיט א וואונד אין הארצן, זענען מיר אהיים געגאנגען. דאָס איז געווען פאר אונדז א מאראלישער קלאפּ. דאס אבער האט אונדז געוויזן, אז מיר מוזן זיך ארגאניזירן.

שוין אין שול האבן מיר זיך ענגער צוזאמענגעשלאסן, גראד אין דער צייט האבן מיידלעך, עלטערע פון אונדז, א ציאָניסטישן פאריין „רחל" געגרינדעט.

מיר האבן באשלאסן דאָס זעלבע צו טון, נור בסוד, ווייל מיר האבן קיין דערלויבניש נישט געהאט. תיכף האבן מיר די קינדער־צייטונג אין פוילישער שפראך „השחר" אבאנירט, א קליין שטיבאלע געדונגען און אין יעדער פרייער שעה די צייטונג געלעזן, זיך געפרייט אונדזער ווינקאלע צו האבן און אזוי זענען וואכן פארגאנגען.

אין א שיינעם טאג, ווען מיר זענען געווען פארטיפט אין לייענען דעם „השחר", עפנט זיך די טיר און א אונערווארטעטער גאסט קומט אריין, דער אקאדעמיקער נחמן, א פארברענטער ציאניסט, וועלכער האט גימנאזיסטן צו דער פריפונג פארבארייטעט.

דער גאסט האט אונדז דערקלערט, אז ער איז איבערראשט פון אונדזער איניציאטיוו און איז באריית אונדז צו העלפן. האט א לערער באזארגט, וועלכער האט אונדז די געשיכטע פון ציאניזם געלערנט. מיר האבן הערצלס שריפטן געלעזן. אונדזערע אויגן און הערצער האבן זיך געעפנט און מיט א פאר יאר שפעטער האבן מיר קורסן געגרינדעט און די יוגנט ארגאניזירט.

איך דערמאן זיך אין א קינדער חנוכה־פייער אין ברוקענשטיינס זאל. דער פארפאסער פונם שטיק אויף א טעמע פון תנ"ך איז געווען מיין אומפארגעסליכער חבר, אלי עלענדמאן.

די פארבערייטונגען זענען פארטיק, די פראבן מיט די קינדער זענען געלונגען, א מחיה, וואס טוט גאט? קורץ פאר דער פארשטעלונג קומט די זשאנדארמערי און פסלט די פארשטעלונג. וואס טוט אלי באך? ער געפונט תיכף א עצה. לויפט שנעל אין די דרוקעריי און ברענגט די פארטיקע איינלאדונגען. ביים איינגאנג פארטיילן אונדזערע עסקנים איינלאדונגען (לויטן פאראגראף 2) און אזוי זענען מיר מכלומרשט „כשר וישר" געווארן. דער זאל איז, ווי אויף צו להכעיס די שונאים, פול געפאקט. דאָס קליינוואַרג האט גוט געשפילט ועל כולם איז די קאסע געווען פול. אונדזער צוועק האבן מיר דערגרייכט. די הכנסה דערפון איז געווען באשטימט פאר הוצאות קיין ארץ ישראל פאר אונדזער טייערן ערשטן חלוץ, זיידאלע מעהרינג ז"ל. נאך א קורצער צייט איז ער עולה געווען ברענגנדיק פון אונדז א גרוס דעם לאנד.

דער פארווירקליכטער חלום פון מעהרינג האט אבער ליידער נישט לאנג געדויערט. ער איז בשעת דער ערשטער וועלט־מלחמה אין דער טערקישער תפיסה אלס פרייוויליקער גייסל פון טיפוס געשטארבן.

אינם נאמען פון דעם קבוץ גבעת השלשה נעבן פתח־תקוה זענען פאראייביקט ער און נאך 2 אנדערע חברים פון טורקע און קאלאמיי, פאר זייער מסירת נפש און אידעאל.

ת.נ.צ.ב.ה

*

אין יאר 1913 איז די ערשטע חלוצה פון בוליחוב אין לאנד געקומען. דאס איז שיינדאלי טעפער, איצט יפה לבנוני־ווייסל.

זי איז אין בוליחוב, סאמבאר און דראהאביטש העברעאישע לערערין געווען. קומנדיק אין לאנד אריין האט זי אלס לערערין אין צפת און אין חיפה געארבעט.

ווינטער־אויספלוג אויפן בוליחובער בארג
1916

די קליינע לאקע

מיט 43 יאר צוריק, אונטער דער טערקישער רעגירונג, זענען די לעבנס־באדינגונגען אין לאנד געווען גענוג שווער. זי האט קיין האניג געלעקט.

מיט יארן שפעטער, ווען אסך פון אונדזערע בוליחובער זענען עולה געווען, האט זי מיט ראט און טאט געהאלפן. איר הויז איז אפן געווען פאר אלע נייע בוליחובער עולים. אזוי האט זי אונדזער אקלימאטיזירן זיך דערלייכטערט.

דער המשך פון אונדזער ארבעט אין שטעטל איז געווען די קק״ל קאמיסיע אונטער דער לייטונג פון מענדאלי לאנדוי, דעם רבס זון. קיין יום טוב, אדער געזעלשאפטליכע, משפחה־שמחה האבן מיר אהן זאמלען פארן קק״ל נישט געפייערט. אחוץ דעם האבן די פעסטינעס גרויסע הכנסות געבראכט.

איצט וויל איך אביסל די זכרונות איבער איינעם אזא פעסטין אויפפרישן.

אפאר וואכן איידער מ׳האט דעם פעסטין באשטימט, האבן מיר עבודת הפרך געארבעט: די פארמאליטעטן ביי דער סטאראסטווע און מאגיסטראט צו ערלעדיגן, פאנטן צו זאמלען, ביי די פרויען טארטן, ציאסטעס אדער בוכטעס אדגל. אלס געשענק צו באשטעלן, בודקעס פאר דער פאסט אויפצושטעלן ועל כולם פארן „אראקל״. דעם שפאציר־גארטן מיט פארשידענע סטענגיס אויספוצן, די קאפעלע באשטעלן, לאמפיאנען באזארגן א.א.וו.

מיר האבן קיין מי געשפארט, אבי די געסט, וועלכע זענען אויך פון דער אומגעגנט געקומען, זאלן זיך גוט משמח זיין און אויך צו זייערע קעשינעס לייכטער צוצוקומען.

דעם שבת פאר דעם „גרויסן טאג״ (זונטיק) איז שוין, קיין חמארקע אויפן הימל, חאטש אויף א רפואה, מיר זענען גליקליך, קוקן אלץ צום הימל און קלערן: הלואי, יהי רצון, אויך מארגן אזוי, קבונו של עולם.

א וועטער־נביא אין ראדיא איז דעמולס ביי אונדז נישט געווען. מיר האבן „געדאווענט״ און געהאפט, אז דער אויבערשטער וועט אונדזער שמחה חו״ח נישט פארשטערן.

דריי א זייגער איז די דערעפנונג. די סאלינע־באנדע מיט פויקן און טרומייטערס רופט דעם עולם צום פעסטין. דער צוג ברענגט געסט פון סטרי, דאלינע, ראזשניאטאוו און א.א. ס׳איז „ליהודים׳דיק״.

פלוצלינג, ווי מעשה להכעיס, פארחמארעט זיך דער בלויער הימל. די חמארעס לויפן, כלהאי זיי וואלטן דעם צוג פארשפעטיקט. ס׳ווערט חושך מצרים. ס׳דונערט און בליצט און א גראבער אומדערבארימדיקער האגל מאכט חרב אונדזער שיינעם בופעט, אונדזער האראוואניע. פארשעמט קוקן מיר זיך קעגנזייטיק אן. פארוואס? פארוואס דווקא איצט? אפנים כדי די געסט אפצושרעקן און אונדז צו שטראפן. די טישן זענען נאס. פון די ביימער טריפט דער רעגן. אך און וויי צו אונדזער פראצע.

נאכן רעגן אבער שיינט ווידער די זון. ווי א נס! אזוי ווי דער שטורם איז געקומען, אזוי טאקי איז ער אוועק. מיר באקומען קוראזש, ווישן די טישן, שטעלן די משקות, די זיסע, גוטע דערקוויקנישן און דער עולם כלהאי ס׳וואלט גאר נישט געווען, קומט מאסנווייז אין שפאצירגארטן. מ׳לויפט, ווי נאך מצה־וואסער! דער גארטן פילט זיך אן. די קאסע אויך. ס׳ווערט ווארם, היימיש און דאס פראגראם הויבט זיך אן.

די מוזיק דונערט אין דער לופט. די פארלעך שפאצירן. מ׳ווארפט קאָנפעטי, קאַריאַנדאלי אדגל. מ׳איז זיך מחיה מיט א נעפ און מיט די גוטע היימישע סענדוויטשן. די פאליצעס, וואו ס׳זענען די פאנטען און עסנווארג, ווערן וואָס אמאל שיטערער. און איצט שטופט מען זיך צום אראקל. אין א בודע זיצט דער „נביא", מאסקירט און זאגט „נביאות". יינגלעך און מיידלעך ווילן דווקא „נביאות" וויסן. דער עולם האט שטארק הנאה. ווער קאן דאס זיין? איך ווייס ווער. מיין חבר, אלי עלענדמאן (אלי באָך). ער זאָגט דעם „אמת" אהן פראטעקציע, אהן חנופה. נור דעם אמת. אביסל שוויצט ער אין דער בודע. נור וואס טוט מען נישט פארן תכלית?

שא, שטיל, ס׳קומט דער פאטשטיליאָן. די ליבעספאסט ברענגט „אמאָר"־בריוולעך. אויף יעדן בריף א קק"ל־מארקע. א פאסט ממש, מיט אלע פיטשעווקיס.

און דארט קומט די גרופע פון שניטערינס. זיי טראגן זאנגן פון די פעלדער און סימבאליזירן די צוקינפטיקע פויערנס אין ארץ ישראל.

אטראקציאָן! אטראקציאָן! איז מודיע דער טרומייטער: דריי יפהפיות זענען געוויילט. דעם ערשטן פרייז אבער באקומט לייטשע קאראל, דאס גרוי־אויגיקע יינג מיידל, וואס רעט פליסענד העברעאיש (חנא הענדעלס שילערין).

אין געהויבענער שטימונג, אביסל בגילופין, אונטערהאלטן זיך די געסט. די צייט פליט, מ׳שטופט און לאכט. מ׳פראמענאדירט אין גארטן אהין און אהער ביז חצות. די לבנה, די פארביקע ראקעטן און שטורקאצן באלייכטן דעם גארטן.

צום גוטן סוף זינגט מען די „התקוה" און דער גארטן ליידיקט זיך אויס. נור די מיטגלידער פונם קק"ל קאמיטעט בלייבן, די קאסע צו קאנטראלירן. זי איז איבער אלע דערווארטונג. האפנונגספול מיט נייע פלענער געהן מיר גליקליך אהיים.

אין דער ערשטער וועלט־מלחמה זענען מיר פון דער וועלט אפגעשניטן געווארן. א סך בוליחובער האבן „געפליכטעט" קיין ווין אדער בעמן. אונדזער ארבעט האט געליטן. די קק"ל־קאמיסיע אבער האט געארבעט, דאס רעדל נישט אפגעשטעלט.

דעמולס האט זיך פארוואלגערט קיין בוליחוב א סאלדאט פון טורקע (נעבן סאמבאר) מלך בראווער. ער האט זיך שנעל אקלימאטיזירט. און אזוי ווי ער האט געהאט טעאטראלישע פעהיקייטן, האט ער אנגעהויבן מיט אונז יוגנט א שטיק איינצושטודירן, א.צ. דעם „יידישן קעניג ליר" פון יעקב גארדין. בראווער האט זיך די שפילער אויסגעקליבן. אין דער צוקערניע פון משה׳לי טעפער זענען די פראבן פארגעקומען. דאביי האט מען דארט געגאשט א „לאָדי" „צאלוסקעס" (א מין מאקאראנע) נוינט, מעט אדגל.

בראווער האט געשפילט די הויפט־ראלע. נאך א סך פראבן און בילעטן־פארקויף זענען מיר אמאטארן אויף די ברעטלעך (בינע) ארויף. דאס פובליקום האט נישט א סך דערווארט. מ׳האט דאך געוואוסט, אז די גרופע באשטייט בלויז פון אמאטערן. דער עילם האט אבער שטארק הנאה געהאט צו זען אויף דער בינע משה הויזמאן (אין ישראל באקאנט א.ב. אייכעל—אשל) אלס שמאי דעם דינער, יונה עלענדמאן—אשל, סאבקע גערטנער, דאס לוסטיק־לאכנדיק מיידל אלס אלטע יידענע, יחזקאל שליפקא,

פרימקע בראוועך, הערש קליינבארט א.א. די צושויער האבן שטארק געקלאטשט, באנבאנעס און בלומען צו אונדז אויף די בינע געווארפן. דער דערפאלק איז געווען גרייס, בפרט דער מאמענט, ווען דער שוואכער, אלטער קעניג, געשטיצט אויף א שטעקן, האט א נדבה געבעטן. וועלכע יידענע האט קיין טרערן דאביי געלאזט? מ׳האט אונדז אפילו געלאדן אויפצוטרעטן אין די שכנותדיקע שטעטלעך. אבער אונדזערע עלטערן זענען דאצו נישט מסכים געווען.

ווינטער זכרונות

די פענסטער־שויבן פארגליווערט, אויסגעפוצט מיט קינסטליך שיינע בלימן. די פעלדער, גערטנער, פלייט און דעכער פארשנייט. די ערטער, אויף וועלכע מען טרעט נישט, איז דער שניי פולכנע, ווייס און ווי גוט איז פון אים א „מענש" אדער סתם א קויל צו מאכן? מ׳ווארפט קוילן, די הענט דערווארמען זיך, די פנימער פלאמען, ס׳איזווארם אין יעדן אבר. אט קומט א סטאדע ווראנעס צו פליהען. „שווארץ אויף ווייס". דאס גליטשן זיך אויף שליטאלעך, אוי ווי געשמאק! בוליחוב האט געהאט ארום זיך א סך בערגלעך. און מיר האבן נישט געדארפט זיך דעם קאפ צערברעכן, וואו זיך צו גליטשן.

— — —

ארומגעצייגעלט מיט בערגלעך, בערג, וועלדער, פעלדער און פעלזן איז דאס שטעטל געווען און זיי האבן אונדז אין פרילינג און זומער צו וויטשעטשקעס גערופן.

אין איינעם פון די וועלדער, וואו דער קייזער פראנץ יאזעף איז אויף פאלאוואניע געקומען, האט מען א אייכע (א דאמב) לכבוד אים געפלאנצט. דער ארט האט געהייסן „קייזער־אייכע". צום ערשטן מאל האב איך אים געזען, ווען ער איז 50 יאר אלט געווען. שטארק, ברייט זענען זיינע ווארצל און ארום אים א אייזערנע קייט. דארט אהין פלעגן מיר אויספליגע מאכן.

ס׳פארגייען א פאר יאר. בשעת דער ערשטער וועלט־מלחמה, נאכדעם ווי מיר זענען פון דער פלוכט אהיים געקומען, האב איך א אויספלוג צו דער קייזער־אייכע געמאכט. וואס האב איך געזען? ארום און ארום קברים פון די קריגס־געפאלענע.

— — —

איצט א פאר ווערטער איבער אונדזער וואסער סוקעל. דער סוקעל האט דאס שטעטל אין 2 טיילן געטיילט. די גרויסע בריק און די לאוקע האבןביידע טיילן פון דער שטאט פארבינען. דאס וואסער איז בדרך כלל געווען רוהיק, שטיל, ציכטיק, קלאר. מ׳האט יעדעס שטיינדאלע געקענט זען. דארט האבן מיר זיך אויך געבאדן. אויפן ברעג געזעסן, זיך אין דער זון געווארעמט און געלאזט זיך אפברענען.

אבער נאך שטארקע שטראקס־רעגען אדער וויאסנע, ווען דער שניי האט זיך געטאפעט, א פחד, א מורא! דעמולס האט זיך דער סוקעל צערווילדעוועט, איז איבער די ברעגיס ארויס, געשלעפט, וואס ס׳האט זיך געלאזט, חרב געמאכט פעלדער, הייזלעך, בהמות און חיות פארטרונקען, ווי א חיה רעה האט ער אלץ פארשלונגען. פון ווייטן

זענען מיר געשטאנען, צוגעקוקט זיך צו דעם אנשיקעניש, צו דעם חורבן. נאכן צארן האט ער זיך פאמעליך בארוהיקט, צוריקגעצויגן שטיל שא.

ווי געזאגט, האט די טאפאגראפישע לאגע פון בוליחוב אונדז דערמעגליכט א סך אינטערעסאנטע אויספליגע צו מאכן. יעדען אויספלוג צוגעפאסט צו דער פרייער צייט. א מאל צום „בערגל", וואו אונדזער ידיד, אלי עלענדמאן האט שוין מיט רויטע און שווארצע קארשן געווארט. א מאל קיין מארשין, דעם קוראַרט, וואס איז באקאנט געווען דורך זיינע שוועבלזוירע קוואלן. קראנקע, וועלכע האבן געדארפט א רפואה זענען קיין מארשין געקומען. די גוטע שפילקאַווע־ביימער־לופט, די רוה, די הערליכע געגנט, זענען פאר זיי ממש א ישועה געווען. זיי האבן אין קליינע ווילן אין וואלד געוואוינט.

צומאל פלעגן מיר קיין „אונטערן שטיין" (פאדקאמיען) שפאצירן. אויפן וועג אהין פון ביידע זייטן שטיינערנע בערג. זיירע פארבן האבן זיך געמיני־עט לויט דעם זון־אונטערגאנג אדער אויפגאנג. א ביסל ווייטער פון דארט איז געווען בובנישטש. א הין צו קומען האט מען באדארפט א גאנצן טאג. פון גאנץ פרי ביז בייננאכט.

די געגנט א ווילדע, א שיינקייט נישט געקינצעלט, ווי גאט האט זי באשאפן. מיר האבן „צידה לדרך" גענומען. צווישן די געדיכטע וועלדער אנטפלעקט זיך א פעלז, א הייל און אין איר 2 באנקבעטלעך. אין די ווענט און אין באלקן סימנים פון טעסן, וועמענס הענט האבן זיי אויסגעטעסעט? די לעגענדע דערציילט, אז דער באקאנטער רויבער דאָבאָש האט פאר זיי די באנקבעטלעך אויסגעטעסעט. דארט האט ער געוואוינט, פון דארט איבערפאלן. צי האט געקענט א מענשן־לעבן אזא מי־פולע ארבעט מאכן? איך צווייפל. ס'קאן זיין אז זיינע נאכפאלגער, אנדערע רויבער, האבן די פון אים אנגעהויבענע ארבעט באענדיקט. די רויבער זענען אומגעקומען, זייער פלייס און אויסדויער האבן זיי פאראייביקט. טוריסטן פון אלע טיילן פון לאנד פלעגן קיין בובנישטש קומען, די לעגענדע צו לעבן.

צו פוסענס פון די הויכע שטיינערנע בערג הערט זיך א פלוסקען. קוקט און זעט: אונדזער סוקעל מורמעלט דא. ער באַרעט זיך מיט די בערג און באנט זיך א וועג, א וואסער־פאל! ביז דער סוקעל קומט קיין בוליחוב, איז ער מסתמא מיד און שוואך. ווער קען אזא וואסער־פאל נור אנקוקן? פארשוויצט פונם דראפן זיך אויף די בערג, שפרינגען מיר אין דעם אייז־קאלטן שוים און שטעלן זיך אונטער אים. פריש און פרייליך פארן מיר פון דעם אויספלוג אהיים.

קאלייקע

אזוי האט געהייסן די קליינע וואלד־באַן פון גריפעלס טארטאק. די באן האט געפירט האלץ פון די וועלדער צום טארטאק צום באארבעטן. מיר האבן די קאלייקע פאר אונדזערע וויטשעטשקיס אויסגענוצט, קיין בזשאזע און בעסאראבאוו, און דער אזוי גערופענע „שווייץ" געפארן. א טאג פריער האבן מיר פונם טארטאק א דערלויבניש באקומען, און צומארגענס גאנץ פרי האבן מיר זיך אין א אפענעם וואגן געזעצט. די קאלייקע איז גאנץ פאוואלע געפארן. דאס איז גראד אנגענעם געווען, באשר מיר האבן געקענט די באצויבערנדע געגנט זען. ארום וועלדער, גרינס, האסט דיין האנט אויס־

געשטערקט און שוין האסטו א צוויג אנגעריר׳ט. גרינס האט דיין פנים ממש געלעשטשעט.
— איידער דו קוקסט דיך אום, בייט זיך די לאנדשאפט און דו קענסט נישט דיינע אויגן אנזעטיקן. דא און דארט הערסטו א פאטיקעל און אין אים פישאלעך פלוסקען.
א אויספלוג מיט דער קאלייקע איז באזונדערס שען געוועזן. נאך א פאר שעה איז דאס באנדל באלאדן מיטן האלץ צוריק צו דעם טארטאק געפארן, און מיר „באלאָדן״ מיט דערלעבנישן, איינדריקן, פרייליך און לוסטיק א היים געקומען.

דאס געזעגנען זיך

— געזעגנען וויל איך מיך פון אייך, ווילדע וועלדער, אייער שמעקנדיקע לופט האבן מיר געגאסן.
— געזעגנען וויל מיך פון אייך, לאנקעס, קארנפעלדער, אין אייערע שטשעשקיס האבן מיר שפאצירט און בלומען געריסן.
— געזעגנען וויל מיך פון דיר, מיין טייערער בוים, וואס האט אין מיין גארטן געוואקסן, אין דיין שאטן בין איך געזעסן, וועגן מיין צוקונפט געחלומט. די רייכסטע פאנטאזיע איז צו ארם געוועזן אויסצומאלן, וואס פארא מארגען וואַרט אויף אונדז.
כ׳האב זיך נישט משער געוועזן, ווי די לעצטע פינסטערע, שווידערהאפטע נאכט וועט אויסזען און דער אפגרונט וועט אונדזערע ליבע און טייערע פארשלינגען. אז אונדזערע שכנים, מיט וועלכע מ׳האט יארן געלעבט, וועלן מיט העק, העמער, קאסעס און מעסער, ווי ווילדע חיות, אונדזערע טייערע, אין א פינסטערע נאכט, פונם געלעגער צום בית עולם שלעפן און דארט זיי הייסן זיך לעבעדיק באגראבן.
א שורה נאך א שורה האבן די תלינים, גראד ווי די זאנגען, אפגעשניטן. און אז דער לעצטער געשריי פונם לעצטן יידישן געקווילטן קינד איז פארשטימט געווארן, האט דאס טייפלישע לאכן פון די רוצחים די לופט דערציטערט.
איז דאס א טעאטער־פארשטעלונג געוועזן ? ניין ! אויף דער בינע, אז דער פארהאנג פאלט, שטייען די הרוגים אויף, די רוצחים און זייערע קרבנות (וועלכע האבן פאר א מינוט די ראָלן געשפילט) האלזן און קושן זיך און ס׳איז נור א שפיל. דא איז קיין שפיל געוועזן. אזוי ווי די לבנה האט זיך אונטער די בערג פארקראכן און די אויפגעהענדיקע זון האט געשיינט, האסטו געקענט זען הרוגים און אויף זייערע בלאסע אויסגעמוטשעטע פנימער די שאלה : פארוואס ? פארוואס ?
די רוצחים אבער, הויבנדיק זייער בליק צום הימל, צופרידן פון זייער מלאכה, זענען צוריק אין שטעטל צו רויבן און ראבעווען, די שווער פארהארוועטע פראצע פון אונדזערע ליבע, וואס האבן מיט שוויס און בלוט במשך פון דורות זיך דערוואָרבן.
דאס בלוט פון די טויזנטער קדושים איז געריגנען ביז צום סוקעל, פון דעם רויטן סוקעל האט דאס בלוט געשטערעמט צו דער שוויצע, פון דער שוויצע, וואס איז געווארן פורפור־רויט ביז צום דניעסטער. פייערדיק רויט איז ער געשווימען צום שווארצן ים, ס׳איז נישט שווארץ געבליבן. דאס רויט־שווארצע ים איז אין דער בעהע פון די דארדאנעלן ביים מיטעללענדישן ים. פלוצלינג האט זיך באמערקט א קליינטשיק שיפאלע, גרויס ווי א אייער־שאל, אויפן ים זיך הוידן. ס׳האט זיך געוואקלט אהין און אהער, ווי א פענדל, און אויף איינמאל האט עס דעם ברעג פון ארץ־ישראל דערזען. מיט שמחה

און פול האפנונג האט זיך דאס שיפאלע צום ברעג דערשלאגן, קלאפט אן אויפן טויער. אומזונסט, קיין ענטפער. דער טויער איז פאריגעלט. שטארק פארביטערט און מיט א צוגקעלמט הארץ דערווייטערט זיך דאס שיפאלע פונם ברעג. וואו אהין יעצט? פלוצלינג איז אנטשטאנען א שטארקער שטורם און א מעכטיקע שטימע האט מבשר געווען: יידישע קינדער! זייט נישט פארצווייפלט! כ׳וועל אייך אויפנעמען! ביי מיר וועט איר רוה האבן! תיכף איז דאס שיפאלע צערשמעטערט געווארן און יעדע כוואלע האט א גאסט מיט זיך מיטגעריסן. נאך א פאר טעג, האט זיך א קליינטשיקע כוואלע מיט די רעשטלעך פון דעם חרב־געמאכטן שיפאלע געשפילט און דאסווארט „סטרומא״ אויף איר ריקן אויסגעקריצט.

געזעגנען וויל איך מיך פון אייך, קברים פון מיינע עלטערן, קרובים און פריינט.

— וויסט, חרב זייט איר. דער וועג צו אייך אפגעשניטן. אפילו א בלום קענען מיר אויף אייך נישט אנידערלעגן, א טרער נישט אראפלאזן.

אין „יער קדושים״ אינם בוליחובער וועלדל אין ישראל האבן מיר פאר אייערע אומשטערבליכע נשמות א מצבה געשטעלט. אהין וועלן מי צו אייך, טאטעס און מאמעס, שוועסטער און ברידער, פריינט און גוטע ברידער אויף קבר אבות קומען.

ת. נ. צ. ב. ה.

פלוגת „השומר־הצעיר"

השומר־הצעיר

חנוכה תרצ״ז

די העברעאישי שול — 3. קלאס — 1938
דירעקטאר : פסח לב

די העברעאישע שול — פורים־פארשטעלונג — תרצ״ח
שול־דירעקטאר: פסח לב

העברעאישע שול — פורים פארשטעלונג 1939

דער אונטערגאנג

מ. רייסמאן

בוליחוב און די יידישע באפעלקערונג בשעת דעם סאוויעטישן רעזשים
(1939—1941)

די פויליש־דייטשע מלחמה, וואס האט אויסגעבראכן אנהויב סעפטעמבער 1939 האט נישט לאנג געדויערט. און אין אונזער שטעדטל בוליחוב זענען קיין שום קאמפן נישט פארגעקומען.

ביז צו דער לעצטער מינוט כמעט האט מען אין שטאדט נישט געקענט דערקענען, אז די פוילישע מדינה און איהרע סאלדאטן שטעהן אין א אכזריותדיקער מלחמה קעגן דער נאצישער חיה.

נאך א ביטערן קאמפף פון 3 וואכן איז כמעט גאנץ פוילן באזעצט געווארן פון דעם דייטשען מיליטער.

אין דעם לעצטן עטאפ פון דעם בלוטיקן צוזאמענשטויס דינט בוליחוב אלס טראנזיט פאר די רעשטלעך פון דעם צערקלאפטן פוילישן מיליטער, פאר די באאמטן פון דער פוילישער אדמיניסטראציע אדגל. פארשידענע מיליטערישע אפטיילונגן, געוועזענע באאמטן, פליכטלינגע פון גאנץ פוילן אנטלויפן דורך בוליחוב אין דער ריכטונג צו דער אונגארישער און רומענישער גרעניץ. איהר קענט דא זעהן א פאר פוילישע אינפאנטריסטן און טויזנטער ציווילע אויף אויטאמאבילן, וועגאלעך, ביציקלעך און פוסגעהער, וואס פאסירן די שטאדט אין די דערוועהנטע ריכטונגן.

די דאזיקע מענשן, אויסגעפלאגטע און הונגעריקע, האבן אויסגעקויפט כמעט דעם גאנצן פארראט פון לעבענסמיטל. מאנכע פלעגן מוזן אויך נאכטן, מחמת זיי זענען נאך א ווייטן וועג געוועזן טויט מיד. אסך פון זיי האבן זיך געווענדעט צו דער שטעטישער באהערדע און געבעטן א פינאנציעלע הילף, ווייל זיי זענען געבליבן אהן יעדע מיטל.

צווישן די פליכטלינגע זענען געווען אויך אסך יידן. סהאט זיך געגרינדעט א יידישער קאמיטעט און האט ארגאניזירט א פאלקס־קיך, כדי צו העלפן די יידישע פליכטלינגע. — א טייל פון די פליכטלינגע איז געבליבן אין שטאדט, ביז זי איז באזעצט געווארן פון דער רויטער ארמיי.

אין דער זעלבער צייט דערנענטערן זיך די דייטשן אין דער ריכטונג קיין בוליחוב, באזעצן די שטאדט סטרי און זייערע פאטראלן דערנענטערן זיך כמעט צו אונז.

מיטן באזעצן פון סטרי שניידן אב די דייטשן דעם וועג פאר די לעצטע פוילישע מיליטערישע אפטיילונגען און אויך די ציווילע פליכטלינגע. — נאר א פאר בוליחובער ציווילע באאמטן געלינגט עס אין איילעניש מיט זייטן־וועגן צו פארלאזן בוליחוב.

די יידישע באפעלקערונג ערווארט מיט אונרוהע די קומענדיקע שעהן, און דא

געשעהט א נס. די דייטשע פאטראלן זייענדיק שוין אין די טויערן פון בוליחוב ציהן זיך צוריק אין דער ריכטונג קיין סטרי. דארט באפעסטיקט זיך דאָס דייטשע מיליטער ביים וואסער סטרי, וואס שפילט א וויכטיקע סטראטעגישע ראלע.

ווי ס׳ווייזט אויס האבן די דייטשן נישט באטראכט אונזער שטעטל פאר א וויכטיקע סטראטעגישע פאזיציע.

דעם זעלבן טאג האט דאס ראדיא געמעלדעט, וועגן דעם דייטש־סאוויעטישן אפמאך, לויט וועלכן דאס סאוויעטישע מיליטער האט דאָס רעכט צו באזעצן א טייל פונם געוועזענעם פוילישן באדן, ד.ה. א טייל פון די וואיעוואוצטוועס: טארנאפאל, לעמבערג און סטאניסלאוו. טראץ דעם ציהט די דייטשע מאכט נישט צוריק איהר מיליטער, בלייבט אין סטרי און אין די שטעטלעך אין דער געגנט. דאגעגן בוליחוב בלייבט לעת עתה אהן קיין שום הערשער, ווייל די שטעטישע אדמיניסטראציע האט פארלאזט די שטאדט און קיין שום מיליטער באזעצט עס.

די באפעלקערונג ווארט מיט אונגעדולד אויף די נייע הערשער. עס זאמלען זיך רעדלעך און מען דיסקוטירט איבער דעם גורל פון דער שטאדט. עס שאפן זיך — אזוי צו זאגן — דריי לאגערן.

דער ערשטער באשטייט פון די אוקראאינער, וועלכער איז איבערצייגט, אז די דייטשן וועלן די שטאדט באזעצן, ווייל דאס איז געווען דער באגעהר פון די אוקראאינער. דער צווייטער באשטייט פון די פאלאקן און א קליינעם טייל יידן, וועלכע זענען מכלומרשט נייטראל, דער דריטער דאגעגן נור פון יידן, וועלכע ווארטן אויף די סאוויעטן.

די אוקראאינער האבן באשלאסן צו שיקן א דעלעגאציע צו די דייטשן מיט דער בקשה, אז זיי זאלן וואס שנעלער די שטאדט באזעצן. זעהענדיק אבער, אז די דייטשן זענען לעת עתה נישט נוטה בוליחוב צו פארנעמען, נוצן זיי אויס די דאזיקע לאגע און אזוי ווי די שטאדט איז אהן א הערשער, ארגאניזירן זיי די פוירן אין די דערפער און שיקן זיי גרופנווייז ראבעווען. דער אונבאוואוסטער המון הייבט אן צו איבערפאלן די געהעלבער, טיילווייז אויך וואוינונגען, ראבירט וואס ער קען.

תיכף ארגאניזירן זיך די יידן און יעדער פארפליכטעט זיך צו האלטן שמירה, אבוועקסלענד א פאר שעה און אזוי ארום דערלאזט מען נישט די גויים צו רויבען און פלינדערן.

א טאג נאך די געשעהנישן באזעצט דאס סאוויעטישע מיליטער די שטאדט און איבערנעמט די מאכט.

די יידישע באפעלקערונג אטעמט אויף און זענען איבערצייגט, אז די דייטשן וועלן קיינמאָל נישט בוליחוב איינעמען, ווייל זיי גלויבן אין דעם כח פון דער סאוויעטישער רעגירונג.

דאגעגן די אוקראאינער האבן נישט געגלויבט אין דעם כוח פונם סאוויעטישן מיליטער און האבן אפילו אָפן גערעדט, אז די סאָוויעטן וועלן לאנג אויף אונזער טעריטאָריע נישט פארבלייבן.

נאָך א קורצער צייט פון מיליטערישער הערשאפט גיבן איבער די סאוויעטישע מיליטערישע קאמאנדאנטן די מאכט צו ציווילע באאמטן פון רוסלאנד און קאאפטירן

צו זיי צו ארטיקע קאמוניסטן. בוליחוב ווערט א באצירקסשטאדט. די באצירקסהויפט־מאנשאפט איז אין הויז פון גרוס. בירגערמייסטער ווערט א אוקראינער פון רוסלאנד.

מען צווינגט די סוחרים צו פארקויפן זייערע סחורות לויט די אלטע פרייזן, טראצדעם וואס דאס געלד איז דעוואלואירט געווארן און מען דערמעגליכט נישט איינצוקויפן נייע סחורה.

מען רעגולירט דאס פארקויפן פון ברויט און מען הייבט אן צו פילן א מאנגל פון לעבענסמיטל, שפייז. עס בילדעט זיך א שווארצער מארקט, וואו מען באקומט מאנכע פראדוקטן פאר הויכע פרייזן.

ביי אלע געוועלבער מוז מען זיך אנשטעלן אין דער רייהע און מאנכסמאל גאר גאנץ פרי, כדי צו קענען קויפן ברויט אדער אנדערע שפייז־ארטיקלען, ווייל נישט יעדער איז געווען אין דער לאגע צו קויפן אויפן שווארצן מארקט.

נישט נור אויף ברויט האט מען זיך געדארפט אנשטעלן אין דער רייה, נור אויך אויף טעקסטיל, שיך, גאלאנטעריע אדגל. ווייל אין די דאזיקע געוועלבער פלעגן אויסקויפן די סחורות מייסטענס מענטשן וואס זענען געקומען פון רוסלאנד, פאר א שבוש — דאס סאוויעטישע געלד האט דעמולס קיין גרויסן ווערט נישט געהאט.

די סוחרים האט מען געצווינגען אלעס אויסצופארקויפן און נאכדעם די געוועלבער ליקווידירן. מיט דעם געלייזטן געלט האבן זיי געמוזט באצאלן די שטייערן. מען האט יעדן באמאסטן מיט א גאר הויכן שטייער און דאס האט געמוזט באצאלט ווערן במשך פון א קורצער צייט. באם עס איז נישט געלונגען געווען צו באצאלן, האט די מיליץ דעם באטרעפענדן סוחר תיכף ארעסטירט.

די פאבריקן אוןווארשטאטן זענען נאציאנאליזירט געווארן. און אין זעלטענע פאלן האט מען דערלויבט די געוועזענע אייגנטימער צו ארבעטן אלס פשוטע ארבעטער.

די געוועזענע אנגעשטעלטע, וואס האבן געקענט נאכווייזן, אז זיי זענען געווען קאמוניסטן, האט מען באשטימט אלס לייטער פון די אונטערנעמונגען.

אבער נישט אלע געוועזענע אנגעשטעלטע זענען אויף די לייטענדע פאסטענס פארבליבן, מחמת סהאבן זיי געפעלט די פאכמענישע קענטענישן און אזוי ארום איז א גרויסער טייל פון דער פראדוקציע מינדערווערטיק געווען.

און אזוי ווי א טייל פון די ארבעטער האבן באקומען לכתחילה א שלעכטן לוין, פלעגן זיי גנבענען פון די מאגאזינען אין די אונטערנעמונגן און דאס פארקויפן אויפן שווארצן מארקט. און נאכדעם ווי די רעגירונג האט אנטדעקט דעם דאזיקן צושטאנד, האט זי באשולדיקט נישט איהר אייגענע אדמיניסטראציע, נור די לייטערס פון די אונטערנעמונגן און זיי פארדעכטיקט וועגן סאבאטאזש. דא הויבן זיך אן פארהאפטונגען און פראצעסן. מען באשטראפט א סך פון די לייטערס מיט תפיסה, מאנכע ווארפט מען פאר, אז זיי זענען קאנטרא־רעוואלוציאנערן און מען פארשיקט זיי קיין סיביר.

אין שפעטערן עטאפ פון נאציאנאליזירן טוישט מען איין די פוילישע וואלוטע אויף סאוויעטישע רובל און אזוי ארום פארלירט דער פוילישער זלאטי זיין ווערט בכלל. אנשטאט די געוועזענע פריוואטע אונטערנעמונגען און געוועלבער עפנט מען שטאאטליכע און קאאפעראטיווע געשעפטן און די פרייזן שטייגן ביז צענפאך.

דאן קומען פאר גרינדליכע ענדערונגען אין דער פארוואלטונג, דהיינו, די העכסטע פאסטענס אין דער בעצירקסהויפטמאנשאפט פארנעמען נור די סאוויעטישע באאמטן, דאגעגן די שטעדטישע אדמיניסטראציע בלייבט אין די הענט פון די ארטיקע קאמוניסטן, אלס בירגער מייסטער (גאלאווא גאראדא) ווערט משה הויפטמאן, וועלכער איז באקאנט אין שטאדט פון די פריהריגע פראצעסן געגן קאמוניסטן.

זיין ערשטער אויפטו איז געווען די פאראָרדנונג צו ארגאניזירן א ארבעטס־בריגאדע אויסצוהאקן וועלדער. צו דעם צוועק האט מען גענומען בעיקר געוועזענע סוחרים, טיילווייז אויך אזעלכע וואס האבן דעמולס זיך באשעפטיקט מיט קליינהאנדל אדער אלס פריוואטע בעלי מלאכות.

אביסל שפעטער קומט ארויס, צווישן אנדערע, א פאראָרדנונג, לויט וועלכער מען ווארפט ארויס פון זייערע וואוינונגען אזעלכע, וואָס האבן מעהרערע צימער.

די אלע גזירות זענען נוגע געווען די געוועזענע בורזשואזנע קלאס (אזוי, למשל, איז באטראכט געווארן אלס קאפיטאליסט אויך איינער וואס האט אין זיין בודקע פארקויפט ציגארעטן). אזוי ווי 90% פון די בוליחובער יידישע איינוואוינער זענען פארן סאוויעט רעזשים געווען באשעפטיקט מיט מסחר און מלאכה, האבן די דערוועהנטע פאראָרדנונגן און גזירות באטראפן בעיקר די יידן.

די סאוויעטישע באהערדן באטראכטן דעם באדן נישט אלס אקופירטן, נור אלס באפרייטן. אזוי ארום ווערט יעדער איינוואוינער אויטאמאטיש א בירגער פון ראטן־פארבאנד.

כדי דאס צו דאקומענטירן, גיט מען ארויס א יעדן א פאספארט אדער א פערזאנאל־אויסווייז. די דאזיקע דאקומענטן דינען נישט נור אלס באווייז פון אידענטיטעט, נור אויך אלס צייגניש פונם לעבנס־אופן פון דעם באזיצער און זיין פארגאנגנהייט. — דאס איז נישט קיין מינדערווערטיגע זאך, ווייל אויפן גרונד פון די פארשידענע באמערקונגען אין די דאָקומענטן ווערט מען אבגעשאצט בשעת מען זוכט באשעפטיגונג, אָדער ווען מען ווענדעט זיך צו די באהערדן אין פארשידענע אדמיניסטראציע־אנגעלעגנהייטן. צווישן אנדערע ווערט אין די דאקומענטן באמערקט די אפשטאמונג און נאציאנאליטעט. געוועזענע פאבריקאנטן אדער סוחרים פארמערקט מען דארט נאכטרעגליכע פאראגראפן. א בירגער, וואָס באקומט א פאספאָרט מיט אזעלכע פאראגראפן, איז באגרעניצט אין זיין פרייהייט.

מיט א צייט שפעטער פארהאפטעט די שטעדטישע מיליץ לויט א פארטיקער ליסטע א טייל פון די געוועזענע גבירים, אויך אסך פליכטלינגע, וועלכע זענען אנטלויפן פאר די דייטשן פון זיירע שטעדט און געזוכט א זיכערן פלאץ אין סאוויעטישן רעזשים.

די אלע האט מען אין א שפעציעל אנגעגרייטן צוג מיט דער באהן ווייט קיין סיביר פארשיקט. מען פארהאפטעט אויך די געוועזענע ציאניסטישע עסקנים און פארמשפט זיי אויף לאנגיעריקע תפיסה. דאן רעקרוטירט מען „פרייוויליקע“ צו די קוילן־גרובן אדגל.

טראץ די דעפרימירטע געמיטער האט זיך די באפעלקערונג צוגעוויינט צו דעם מצב און איז געווען צופרידן דערמיט, וואס זענען נישט ארונטער אין די דייטשע הענט. און אזוי האט עס זיך געפירט ביז סוף יוני 1941.

יוסף אדלער

חורבן קאפיטלען

הקדמה

א פאר טעג איידער דאס סאוויעטישע מיליטער האט פארלאזט בוליחוב, האבען זיך עטליכע אוקראינישע ארטיקע כלל־טוערס געווענדעט צו דער מיליטער־באהערדע, מען זאל זיי דערלויבן צו ארגאניזירען א נויטראלע מיליץ.

לויט זייערע באהויפטונגען, וועט זיין דער צוועק פון דער מיליץ: צו זיכערן דאס לעבן און פארמעגן פון די איינוואוינער אין דער איבערגאנגס־צייט, ווען עס קען געשאפן ווערן א תוהו ובוהו, נאכדעם ווי די סאוויעטישע כחות וועלן זיך פון דער שטאדט צוריקציהען.

די שטאדט־קאמאנדא האט מסכים געווען צו דעם דאזיקן פארשלאג און נאך א פאר טעג האט איהר געקענט זעהן אין די גאסן פון בוליחוב פאטראָלען, וואס זענען באשטאנען פון 2—3 אוקראינישע „נויטראלע" מיליציאנערן, באוואפענט מיט ביקסען, אין ציווילע קליידער, אויפן ארם א ווייסער באנד.

אין דער זעלבער צייט האבן זיך פארזאמעלט אין די זייטעגעסלעך באיקעס פון די בערג, דאָרפסגויים פון דער געגנט פון דער שטאָדט און פאַרשטאָדט. אלע האבן מיט זיך געטראגען זעק. די סאוויעטן האבען געעפענט אלע בעקערייען, וואו ס׳געווען פאררעטע פון מעהל, דעם „אוני ווערמאג" אין רינגפלאץ א.ד.גל. דער המון האט מיט א גרויסער שנעליגקייט אנגעהויבן צו חאפען פארשידענע סחורות און אפילו איינגעבראָכען אין די מאגאזינען פון דעם באהנהויף, און אויך אנדערע פלעצער.

דעמולס גראד האט מען קיין פריוואטע יידישע הייזער נישט געפלינדערט. אבער דאס דאזיקע בילד, ווען דער ווילדער רויבדורשטיגער המון פלינדערט, האט זיך אין דער נאהנטסטער צוקונפט געמוזט מעהרערע מאהל ווידערהאָלען.

דערנאך האבען די סאוויעטישע לעצטע טרופען באמבארדירט די נאפט־ציסטערנען אין דער ראפינעריע. דער שאדען איז געווען צימליך גרויס, אזוי אז די דייטשן האבן אפילו דערנאָך נישט געפרוווט צו דערנייערן די ארבעט אין דער ראפינעריע בכלל. די סאוויעטן האבען פאר דעם באמבארדירען צעטיילט צוביסלעך נאפט צווישן די איינוואוינער און בשעת דעם באמבארדירען האט איהר געקענט זעהן איבער דעם גאנצן שטעדטיל ריזען וואלקען פון רויך. — דאָס מיליטער האט אויך געפרוווט צו שפרענגען די גרויסע בריק און נאָך אנדערע וויכטיגע שטעלן אָבער אהן דערפאלג. און ווען די לעצטע פאטראָלען האָבען פארלאזט בוליחוב, איז אין דער שטאָדט שוין געווען א תוהו ובוהו.

תיכף נאָכדעם ווי די לעצטע סאוויעטישע סאָלדאטן פארלאזן די שטאָדט, האָט די אוקראינישע אינטעליגענץ ארגאניזירט די שטעדטישע אינסטיטוציעס. אלס בעצירקהויפטמאן ווערד ערנאנט ד״ר הארסימוב (דער איידעם פון סימקוב) און אלס בירגערמייסטער סימקוב (דער געוועזענער פאליציי־אינספעקטאָר). אפאר טעג

שפעטער פאראנשטאלטן זיי א גרויסע פארזאמלונג נעבן מאגיסטראט. עס באטייליקן זיך פארטרעטער פון אלע דערפער, אויך אלע גלחים אין זייערע אפיציעלע קליידער און מען פראקלאמירט עפענטליך אן „אוקראינישע אויטאָנאָמיע״. די „נויטראלע״ מיליץ ווערט מבטל די „אוקראינישע אויטאָנאָמיע״. דאגעגען די אָרטיקע שטעדטישע פאר־וואלטונג בלייבט אין אוקראינישע הענט, ביז דער „בירגערמייסטער״ סימקוב ווערד פארהאפטעט צוזאמען מיט די יידן. מען באשולדיגט איהם, אז ער האָט מיטגעארבעט מיט די יידן.

אין די ערשטע יולי־טעג הייבט זיך אן די צייט פון א ווילדען בושעווען מצד די אוקראינישע נאציאָנאליסטען.

דעם 3 יולי נאכמיטאָג באווייזט זיך אויף דער דאלינער גאס (נאך דער באהנגאס) א פאטראל פון 3 סלאוואקישע אינפאנטעריסטן. דאס אונגארישע מיליטער, וואס האט ארייגמארשירט קיין בוליחוב און אומגעבונג האט א קורצע צייט נאכדעם ענטוואפענט די „מיליץ״. אבער ביז דעמולס האבען די אוקראינישע באנדיטען שוין פארגאסן אונשולדיק יידיש בלוט. און אט א פאר פעלע, וועלכע זענען מיר באקאנט.

א) אויף דער נאכט האבען זיי דערשאסען 24 יידען, דאס רוב יינגע מענשען מכלומרשטע געוועזענע קאָמוניסטישע אָנהענגער, יידישע קאמסאמאלען אין דער שפּיץ פון לייקע שינדלער ז״ל (די טאכטער פון בן ציון שינדלער ז״ל) די דאזיקע קרבנות זענען אומגעבראכט געווארן אונטער דער גרויסער בריק און לאחר המעשה האט מען פארפּלייצט אין שטאדט אוקראינישע פאלגענדע אויפרופן. „די יידישע יינגע קאָמוניסטען האבען דערשאָסען זייערע אנשטענדיקע ברידער א.א.וו.״

ב) נעבן דער דוישקע (Dolzka) האבען זיי דערהרגט א געוויסע צאהל פון יידן, וועלכע האבען מיטגעארבעט מיט די סאוויעטן.

ג) אויף א גרויזאמען אופן האבען זיי דערמארדעט יידישע סאלדאטען, וועלכע זענען אנטלאָפן פונם רוסישן מיליטער אָדער זענען אבגעשניטן געווארן פון דער ארמיי אין ריקצוג און האבען זיך בעמיהט צוריקצוקומען צו זייערע פאמיליעס פון דער ריכטונג דאלינא—בוליחוב אדער נאָך ווייטער.

די אונגליקליכע האט מען דערווישט אין האָשאוו און נאָכדעם ווי מען האט זיי געפייניקט און דערמאָרדעט, האָט מען זייערע קערפער אריינגעווארפן אין די שוויצא. די צאהל פון די קרבנות איז מיר נישט בעקאנט.

די צייט צווישען מיטע יולי ביז צום 28 אקטאָבער 1941 איז פארהעלטנישמעסיק דורך רוהיק און עס זענען קיין אפּפער געווען מיט אויסנאהם פון ד״ר אריה רייפאייזען ז״ל, וועלכער האט זיך ליידער אויפגעהאָנגען אין סאָד נעבן זיין הויז נאך א זיצונג פונם יודענראט מיט די נאציס. דאגעגען מוז מען באצייכנען א פאר וויכטיקע געזעצליכע געשעהענישן וועלכע האבען משפּיע געווען אויף א ענטשיידענעם אופן אויפן לעבן פון די יידן, דהיינו:

א) מיטן מאמענט ווען די דייטשן האבן איבערגענומען די מאכט און די גאנצע טעריטאָריע איז אָנגעשלאָסן געוואָרן צום גענעראל־גאווערנמענט — אלס „דיסטריקט

גאליציען" — זענען אין קראפט געטרעטן אלע ראסן־געזעצן, וועלכע זענען פון זייער רעגירונג שוין לאנג איינגעפיהרט געווארן.

די געזעצן זענען אין קראפט געטרעטן שטופענווייז און אזוי האט יעדער ייד געמוזט טראגן א ווייסן באנד מיט א מגן דוד אין דערמיט. אין די עפענטליכע אוןווירטשאפטליכע אינסטיטוציעס האבן זיי אויפגעהאנגען שילדער: „איינטריט פיר יודען פערבאטען" (דארונטער מיינט מען אויך געשעפטן, ראזיר־שטובן, פארוויילונגס־פלעצער און פארשידענע אנדערע) קיין ייד טאר נישט געהן אויפן טראטואר און ער מוז פלאץ מאכען יעדען דייטשן סאלדאט און איהם בעגריסן אין הוילען קאָפּ אדגל. מען האט קאָנפיסצירט אלע ראדיא־אפאראטן. מען האט אויך איינגעפיהרט פאר יידן שפעציעלע אפראוויזאציע־קארטן, לויט וועלכע מען פלעגט באקומען ביז זומער 1942 (דאכט זיך) גאָר קליינע שפייז־ראציעס און דאס פון דער ערגסטער קוואליטעט. אלע פעלצמענטעל אין יעדער פארם האט מען במשך פון איין טאג אונטער דראהונג פון טויט־שטראף קאָנפיסצירט. אויף דעם ארויף האט די פרעסע אין לעמבערג געמעלדעט, אז די יידן האבן פרייוויליג געשפענדעט די פעלצן לטובת די דייטשע סאלדאטן, וועלכע ליידען פון קעלט אין דער אסט פראנט.

ב) א ווירטשאפטליכער חרבן איז געווען שוין דאדורך, ווייל לויטן געזעץ האט מען געמוזט שליסען אלע יידישע געוועלבער און אלע אינדוסטריעלע אונטערנעמונגן זענען איבערגעגאנגן צו דער „וועהרמאכט" און שפעטער צו פריוואטע דייטשע געזעלשאפטן.

ג) מען האט פארבאטן אויף דער נאכט בכלל ארויסצוגעהן אין גאס און נור אין געוויסע שעהן האט מען דערלויבט צו געהן איינקויפן.

ד) בכלל האט מען נישט געטאָרט די שטאדט פארלאזן. די דאזיקע אלע באגרענצונגען זענען נישט געווען צום דערטראגן און פראקטיש האט מען נישט געקענט עקזיסטירן אויב מען איז נישט איבערטרעטן דאס געזעץ.

די אוקראינישע פאליציי איז גאר שטרענג פארגעגאנגען און האט זעהר אָפט ארעסטירט האפענדיק עמיצן ביי א „עבירה" און דאביי געשלאָגן מכות רצח.

אין די ערשטע אקופאציע־חדשים זענען מיר בוליחובער געווען עדות פון וואנדערונגען פון יידען, וועלכע האבן געוואוינט אויף די גרעניצן פון קארפאטא־רוסלאנד. די באהערדן האבן צעהנדליקער טויזענטער יידען ארויסגעטריבן פון דארט קיין גאליציע, פון דער ריכטונג סקאלע. אנפאנגס זענען זיי נעביך געגאנגען צופיס מיט זייערע ארעמע פעקלעך אין דער ריכטונג זידליך. זיי האבן געגלויבט, אז מען וועט זיי דערלויבן דורכצוגעהן די גרעניץ איבער ווישקאוו און אזוי אהיים צוקומען.

א פאר וואכן שפעטער זענען די זעלבע ארימע מענשן, וואס זענען ביים לעבן געבליבן ווידער דורכגעגאנגען איבער בוליחוב קיין סטרי. די רעסטליכע האט מען אויסגעקולט אויף א שרעקליכן אופן אין האליטש און אין אנדערע פלעצער. — אסך בוליחובער יידן האבן די דאזיקע דורכגעהענדע פארזארגט מיט קליידער און שפייז. בערך 100 פון די פליכטלינגע האבן זיך באזעצט אין בוליחוב צוזאמען מיט אנדערע יידישע פליכטלינגע פון דייטשלאנד ביז צום אונטערגאנג פונם שטעדטיל.

כמעט אלע אנדערע אונגליקליכע זענען דערמאָרדערט געוואָרן אין געבירג אויף

דער גרעניץ, בשעת זיי האבען זיך באמיהט אהיים צו קומען וואנדערנדיק צוריק אין דער ריכטונג קיין סקאלע. די ידיעה דאריבער האט דערשיטערט אלע יידן אין בוליחוב.

א וויכטיק דעראייגניש אין עפענטליכן לעבן איז געווען דאס שאפן פונם יודענראט. דאס בירא פונם יודענראט איז געווען אין דער שוסטערגאס אין דער יידישער שול. די ערשטע אויפגאבע, וואס איז ארויפגעלעגט געווארן אויפן יודענראט, איז געווען צו מאביליזירן יידישע ארבעטער צו די שטראזן און צו דער באהן, פארשטעהט זיך ארבעטן אהן לוין.

דאן האט מען ארויפגעלעגט א קאנטריבוציע פון א מיליאן רובעל, פיר און א האלב קילא גאלד און ליפערן א גרויסען פאראט פון פארשידענע סחורות. נאכן זעלבסטמארד פון ד״ר רייפאייזען איז באמינירט געווארען אלס פארזיצענדער פונם יודענראט ד״ר ישראל שינדלער. מען האט ארגאניזירט א „יידישע פאליציי״ (יידישע ארדנונגסדינסט) אונטערן קאמאנדא פון מאגיסטער פרעסלער. אין ערשטן שטאדיום זענען זייערע אויפגאבן געווען גאר באגרעניצט און בעיקר האבן זיי געדארפט היטן די ארדנונג אין דער עפענטליכער קיך, וואס איז ארגאניזירט געווארען דורכן יודענראט (פרטים דעריבער אביסל שפעטער) שפעטער אבער איז געשטיגן די באדייטונג פונם „ארדנונגס־דינסט״. זיי האבן געמוזט טראגן אמטסהיטלעך מיט א געלן באנד און אויפן אונטערן טייל פונם ארם א ברייטן באנד (פארדעקט מיט צעלולאָזע) און דערויף א מגן דוד אויסגעשטיקט אין רויט.

עס האט זיך אנגעהויבען א קאאפעראציע צווישן דער אוקראינישער און יידישער פאליציי און געסטאפא און די לעצטע האָט געהאָלפען, למשל, ביים מאביליזירן מיט כח יידישע ארבעטער צו צוואנגס־ארבעט אין די לאגערן. די דאזיקע פאליציי האט געווארפן א אימה און פחד אויף די יידישע באפעלקערונג.

אין הערבסט 1941 האט מען ארויסגעטריבן אלע יידן פון די דערפער אין שטאדט אריין. דאָס איז געשעהן במשך פון א פאר שעה און דערלויבט האט מען מיט־צונעהמען בלויז א פאר קלייניגקייטען. דאָס האָט גורם געווען, אז די צאהל פון מיטעללאָזע יידען אין שטאדט איז א סך גרעסער געוואָרן.

דאס לעבן פון די יידן פאר דער ערשטער אקציע

ווי דערוועהנט איז אבגעשטאָרבן כמעט אומגאנצען דאָס ווירטשאפטליכע און קולטורעלע לעבן פון די יידן. די איינציקע ארגאניזירטע קערפערשאפט איז געווען דער יודענראט און זיינע אינסטיטוציעס. אסך האבן זיך געווענדעט צו דער ארבעט אין די גערבערייען, און דאָס האָט טיילוויז דערמעגליכט צו עקזיסטירן פון ארגאניזירטע גניבות פון לעדער (אין דער באציהונג איז שוין געווען א „טראדיציע״ פון די סאוויעטישע צייטן).

טעארעטיש האבן די יידן באקומען דעם לוין פאר זייער ארבעט, אבער פראקטיש האבן זיי געארבעט אומזיסט, ווייל דער לוין איז געווען גלייך נול.

דער רוב פון די אייגוואוינער האט געלעבט פון די פארקויפטע מעבל, הויז־געגענשטענדע אדגל. מייסטענס האט מען די זאכען אויסגעטוישט פאר לעבענסמיטעל, בחצי חינם. און אזוי ארום האָט זיך צווישן די קריסטן געשאפן א נייער „שטאנד״ וואס

האָט געלעבט אויף לייכטע רווחים דורך דעם דאזיקן מסחר מיט יידן. אסך גויים האָבן זיך באפאסט מיטן קויפן פון פארשידענע זאכן ביי די יידן און האָבן זיי אבגעזעצט פאר גאר הויכע פרייזן פאהרענדיק קיין פאדאליע אָדער אנדערע געביטן די זאכן דארט פאר לעבענסמיטעל אויסצוטוישן.

שוין אין די ערשטע הערבסט־טעג האָט מען געקענט זעהן הונדערטער פרויען מענער און קינדער געהן אין די הייזער בעטן א נדבה. די אונגליקליכע זענען מייסטענס געווען געשוואלן פאר הונגער אויף א שרעקליכען אופן.

זיי פלעגן זאמלען קראפּיווע, אנדערע קראטיכצער, און זיי קאָכען צום עסן. ע״פ רוב זענען דאָס געווען די דאָרפס־יידן אָדער פון די ארטיקע אָרימע־לייט.

די פאלקס־קיכן פונם יודענראט האָבן אויסגעטיילט הונדערטער מאהלצייטן, וואָס זענען ליידער באשטאנען פון א קליינע פארציע גאר מאָגערע זופּע.

הונגער און טיפוס האָבן געמאכט א חורבן פון דער פאָלקסשיכטע. די צאהל פון טויטע איז געשטיגן פון טאָג צו טאָג און איז דערגריכען ווינטער 1942 ביז צו 50—40 קרבנות בערך טעגליך. די יידישע פאָליציי פלעג פון די הייזער ארויסנעהמען די טויטע. — די אלגעמיינע צאהל פון יידן וואָס זענען געווען א קרבן פון הונגער און טיפוס ווערד געשעצט אויף 600 ביז 800.

טראָץ דעם גרויזאמען מצב האבן די רייכערע שיכטן געפיהרט א האלבוועגס נארמאל לעבן און א סך האבן נאך געהאט גוישע דינסטן, און זייערע קינדער האָבן געלערנט ביי פריוואטע לערער. מיט געלט האָט מען נאָך געקענט אלעס טון.

די אקטועלע טאָג־געשפּרעכן זענען געווען: די שרעקליכע ידיעות פון די שכנותדיקע שטעדט וועגן די מאסן־מארדען, קאָנטריבוציע פּראבלעמען, הונגער, די טעטיגקייט פונם יודנראט וכו׳. כמעט יעדן צווייטען־דריטען טאָג האָט מען געקלעבט פלאקאטן מיט פארשידענע נייע גזירות.

די אוקראינישע און פוילישע פרעסע איז געווען פול מיט פארליימדונגען און העצע געגען די יידן.

כאראקטעריסטיש זענען געווען אין דער צייט ריזן־פלאקאטן אין אוקראיניש, און אויף זיי קאריקאטורן פון א ייד מיט א ליסע קאָפּ און א גרויסער באָז, אין דער האנד א מעסער פון וועלכן עס רינט בלוט. אויך האָט מען געקענט זעהן געדרוקטע וואָרנונגען קעגן יידן, וועלכע זענען שמוציק און פארפלייצן לייז פון טיפוס. דאביי זענען געווען אָנווייזונגען, ווי אזוי צו פארמיידן זיך מיט יידן צוזאמענצוטרעפן אדגל.

ס׳פארשטייט זיך, אז דאָס אלעס האָט שטארק געווירקט און דעפרימירט די יידישע באפעלקערונג. טראָץ אלעמן האָט דאָס רוב ארויסגעוויזן א שטארקן ווילן צום לעבן און א מאהל אפילו א איבערטריבענעם אָפּטימיזם.

דאָס רעליגיעזע לעבן איז געווען גאָר רעג. בשעת דעם דאווענען זענען געשטאנען מענשן אויף דער וואך אין דרויסן און די מתפללים זענען געווען בערייט יעדן אויגנבליק זיך פונאנדערצולויפן.

אין דער זעלבער צייט האָט זיך ארגאניזירט אויס איניציאטיווע פון די דייטשן א נייע שיכטע פון אזויגערופענע „פאלקסדויטשע״ וואָס האָבן זיך תיכף אנטפלעקט אלס פאררעטער פון דער נידריגסטער מדרגה.

די שטעלונג פון די פאלאקן און אוקראינער איז געווען פאַרהעלטניסמעסיג פאסיוו. נור די דאָרפס־גויים האָבן מייסטענס אַרויסגעוויזן א נישט געהאַמעוועטע שנאה און דאָס איז צום אויסדרוק געקומען דורך ווילדע איבערפאלונגען אויף איינצעלנע יידן וואָס זענען נעביך געקראכן אין די דערפער זוכענדיג אפאר קארטאָפעל אָדער אביסאלע מעהל.

די ערשטע אקציע
28—29.10.1941

דינסטאק, דעם 28.10.1941 פארטאג זענען אנגעריקט פון סטאניסלאוו א פאָר לאסט־אויטאָס, בעדעקט מיט שווארצע פלאכטעס (ברעזענטן).

די הויפט־בעגלייטערס אין זיי זענען געווען א אפטיילונג פון קברנים, וועלכע זענען געווען אויסגעריסטעט מיט פארשידן געצייג צו גראָבן. צווישן זיי זענען אויך געווען געסטאפאָ־לייט פון סטאניסלאוו, אָנגעטון אין די מונדורן פון ס.ס.

מען קאן זיך מערקן, אז בערך אין דערזעלבער צייט זענען אָנגעקומען פארשטערקערונגען פון דער אוקראיינישער פאָליציי און דייטשער שופּאָ (שוצפּאָליציי) פון סטרי און דער סביבה.

פארזעהן מיט געגויע ליסטען פון הונדערטער יידן פון דער אינטעליגענץ, סוחרים, רבנים וכו׳ האָבען די תליינים אָנגעהויבן צו ארעסטירן קעגן 10 אזייגער פאָרמיטאָג די אונגליקליכע קרבנות.

אין ערשטן סטאדיום האָבן זיי דאס דורכגעפיהרט גאָר רוהיק אזוי, אז די אפּפער זענען גאנץ איבערראשט געוואָרן, ביז נאכמיטאג האָט מען קיין פרויען און קינדער בכלל נישט גענומען.

ווי ס׳ווייזט אויס האָט די אקציע זיך אָנגעהויבן אין די גרעניצען פון שטאָדט און שטופּענווייז זיך דערנעהנטערט אין מיטען שטאָט. די פאַרהאפטעטע האָבן זיי באפוילן זיך וואָרם אָנצוטון, „ווייל זיי דארפן ווייט פאהרן". פארשטייט זיך, אז בשעת׳ן פאַרהאפטן האָט מען מכלומרשט געזוכט אין יעדן ווינקעל. דער צוועק דערפון: צו געפונען ווערט־געגענשטענדע.

א פאר שעה נאָכן אָנהויב פון דער אקציע איז געוואָרן א בהלה און דאָס רוב מענשן וואס זענען געווען אויף דער ליסטע האָט זיך בעהאלטן אָדער אנטלאָפן.

צוליב דעם האָט מען געכאפּט, ווער ס׳איז אונטערגעקומען. מען האָט געהערט א סך שיסערייען און דער ווילדער המון פון גויים האָט אָנגעהויבן צו ראבעווען.

פון די באהעלטענישן אויף די ביידימער און קעלערס האָט מען געזעהן, ווי די גויים איבערפאלן די הייזער, כאפּן מענשן, שלאָגן זיי און ראבעווען, וואָס מען קען.

אסך יידן האָבן זיך באהאלטן ביי גויישע שכנים. לרוב פאר הויכע סומעס אָדער ווערטפולע זאכן.

נישט ווינציקע פון די גויים זענען געלאָפן תיכף צו די נאציס אָנצייגן, נאָכדעם, ווי זיי האָבן זייער „כופר" אין די האנט באקומען, און דערנאָך אנטייל גענומען ביים ראבעווען פון די דירות און אמאָל נאָך ערגער דערפון.

בשעת דער ערשטער אקציע האָט מען אין די גויישע הייזער נישט געזוכט. אויף דערנאכט איז אביסל רוהיקער געוואָרן און דאָס האָט מען אויסגענוצט צו באזאָרגן זיך שפייז און ווארעמע קליידער.

מיטוואך פארטאָג האָט מען ווידער אנגעהויבן צו פארהאפטן. דאָס האָט געדויערט ביז מיטאָג. אלע די וואס זענען פארהאפטעט געווארן נאך דער באשטימטער שעה, זענען בעפרייט געווארן. אין דערזעלבער צייט האָבן זיך די 800—950 קרבנות וועלכע מען האָט פארזאמעלט אין הויז "Dom Krasnoji Armji" (פריהער "Dom Katolicki") פארבערייטעט צו זייער לעצטן וועג.

נאָכדעם ווי זיי זענען דורכגעגאנגען אונבעשרייבליכע ייסורים. אין א געוויסער פוילישער בעשרייבונג ווערט דערוועהנט, אז די ייסורים וואָס די קרבנות זענען דורכגעגאנגען אין דעם דאָזיקן הויז זענען נישט געווען אין קיין שום שטאָדט אין גאליציען.

אָט דאָ אָ אקורצע באשרייבונג פון א אויגענצייגן: 11 א זייגער פארמיטאג קלאפט מען 3 מאָהל אין דער טיר. אויף דער פראגע „ווער איז דאָרט?" ענטפערט מען: געסטאפאָ. איך האָב געעפנט די טיר. סקומען אריין 4 מענשן. א דייטש, מונדרירט ס. ס. אויף זיין היטעל א „טויטען־קאפף", א שווארץ מונדוירטער אוקראינישער פאָליציאנט און 2 ציווילע אוקראינער. דער דייטש האָט געהאלטן א פאראבעל־רעוואָלווער, דער אוקראינישער פאָליציאנט א ביקס. די 2 ציוויליסטן גראָבע פאלקעס.

דער דייטש האָט מיך באגריסט „גוטען טאָג" און געפרעגט, צי איך פארשטיי דייטש, און צי איך בין דאָס פלוני אלמוני. ער האט מיר מודיע געווען, אז נאָך 10 מינוט דארף איך זיין באריט מיט זיי מיטצוקומען. מיין פרוי האָט רחמים געבעטן, ער זאָל מיך באפרייען. דערויף האָט דער דייטש געענטפערט: „דיין מאן קומט באלד צוריק. נור גרייט איהם אָן ווארימע קליידער און אסך געלד, ווייל ער געהט אויף א ווייטן וועג".

פלוצלינג האָט דער אוקראינישער פאָליציאנט אָנגעהויבן מיט קולות צו פארלאנגען די רויטע פאָהן און דאס געוועהר, מען זאל איהם תיכף ווייזן די געהיימע קאָמוניסטישע דרוקעריי. דערויף ענטפער איך, אז כ׳האָב קיינמאָל דערמיט נישט צו טון געהאט. „מיר וועלן שוין געפונען" שרייט ער, און בשעת איך האָב מיך אָנגעטון, האָבן זיי געבושעוועט אין דער דירה, געדראהט און צעבראָכן געשיר און מעבל.

דער דייטש האָט זיין העפליכע טאקטיק פלוצלינג גאר גרויזאם געענדערט און געזוכט געלד, ווערט געגענשטענדע. די אוקראינער דאגעגן האָבן אָנגעפאקט אין קוישן און טאשן וואָס סאיז אונטערגעקומען (קליידער, וועש, שטאָף, שיך וכו׳) און ווען זיי האָבן געפונען אין א שיפלעדל א אלטע סאוויעטישע צייטונג, האָבן זיי אהן רחמנות געשלאָגן מיך מכות־רצח. — דער דייטש האָט געדראהט מיטן רעוואָלווער געגן מיין פרוי און פלוצלינג ביי איהר צוגעראבעוועט דאָס קידושין־רינגעל. — ביים פערלאָזן פון דער דירה האבן די אוקראינער מיך געצווינגען צו שלעפן די אלע צוגעראבעוועטע זאכן.

אין רינגפלאץ האָב איך באגעגנט אסך באקאנטע, וועלכע מען האָט געפירט ווי מיך צו דער גרויסער בריק. פון אסך האָט דאָס בלוט געריננען פון די קלעפּ. דער גויישער המון האָט זיך פארזאמעלט און אונז באגלייט מיט שפּאָט און שימפּפווערטער, דערונטער זענען אויך געווען גויים, וואס האָבן אויף אונז געקוקט מיט רחמנות און אָפט געוויינט.

צווישן די פארהאפטעטע האט מען געקענט זעהן פארווייַנטע, פארפייניקטע פנימער, אָבער אויך מאנכע אפאטישע און אפילו שמייכעלדיקע (אויס גאלגען־הומאר).

ביים אריינגעהן אין „דאָס קאטאָליצקי״ איז מען דורכגעגאנגען דורך 2 רייהען יונגע אוקראַינער, וועלכע האבן אונז מיט גראבע פאלקעס געגעבן טויט־קלעפּ און א פּאָר פון אונז שוואכע, זענען פון די קלעפּ נעביך געשטאָרבן. — כמעט אהן באוואוסטזיין בין איך אריין אין זאל, דאָרט האָב איך געזעהן דעם רוב מענשן ליגן אויף דער בריק. אויך איך האב מיך אנידער געלייגט און געווארט אויף מיין סוף. במשך פון א פאר שעה איז דער זאל אָנגעפילט געוואָרן קאָפּ אויף קאָפּ.

די פענסטער זענען געווען פארמאכט און דער אייזערנער אויוון האָט געהיצט, כמעט ווייס געווען. די היץ און שטיקעניש זענען געווען אונערטרעגליך און יעדער פריוו אויסצוטון די ווארמע קליידער איז געווען באגלייט מיט ייסורים מצד די ס. ס. לייט אפילו מיט א דראָהונג פון טויט־שטראָף.

די געסטאפּאָ האָבן צערשטרייט אין זאל א פראָשעק, וואָס פאראורזאכט צו היסען און שטיקען. די דייטשן, ימח שמם, האָבן מיט זייערע שטיוועל געטרעטן אויף די ליגענדע קערפּער, געשלאָגן, געבאָכעט און געקאָפּעט אהן אונטערשיד. מען האט נישט געטאָרט זיצן און געצווינגען נור צו ליגן. — יעדעס מאָהל האט מען געהערט נייע באפעהלן.

פארנאכט האָט מען באפוילן דעם לערער פרידמאן פון דער יידישער שול צו דראפּען זיך אויפן גליהענדן אויוון. צו זיינע אונמענשליכע געשרייען האבן זיך אנגעשלאסן דאָס געוויין און די יללות פון די פארווינדעטע אין זאל, בפרט פון פרויען, וועלכע האָבן היסטעריש געיאָמערט, ווייל זייערע נערוון זענען צוזאמענגעבראכן. אסך האָבן געחלשט און מערערע האָבן דאביי געלאָזט די נשמה.

די דייטשן זענען געשטאנען אויף א באלקאָן און האָבן געשאָסן אין די מענטשן אריין. די צאָהל טויטע און פארווינדעטע שטייגט. איין פרוי איז מפיל געווען און דערביי געשטאָרבן.

יעצט קומט א באפעל: אלע מוזן תיכף איבערגעבן געלד און קלייינאטן, דער רוב קומט נאך דעם באפעל. נאָכדעם רעווידירט מען די קעשענעס. 11 מענשען, ביי וועלכע מען האט געפונען, ווערן אויף דער בינע דערשאָסן, בשעת אלע קוקן זיך צו.

די טויטע קערפּער בלייבן אין זאל און דער הונגעריקער און דורשטיקער עולם ווערד גאר אפאטיש צו אלעמן.

דער פיאניסט ברוקענשטיין ווערד געצווינגען צו שפּילן, און צום קלאנג פון מוזיק ווערן די נאקעטע מיידלעך געצווינגען צו טאנצען מיט די רוצחים, צווישן די טויטע און גוסדיקע.

די רבנים ר׳ מנדלי לנדאו און ר׳ יוסלי הורביץ געהן ארויף אויף די בינע. עס ברענען 2 געלע ליכט און די רבנים דרשנען בערך אזוי: „מיר האָבען שווער געזינדיקט און דערפאר באשטראָפט אונז דער אייבערשטער״ נאָכדעם זענען די באנדיטן מחלל די ספרי תורה, שמייסן די רבנים, שטעכן זיי אויס די אויגען, פייניגען זיי און זיי לאָזן די נשמה אויף א צלם.

פלעצליך קומט א מעלדונג וועגען נאכטמאָל. מאנכע שטעהן אויף, נישט פאר־

שטעהענדיק דעם שפאס. דאָ הערט מען א קנאל פון שיסעריי באגלייט מיט טייוולישן לאכן און געשריי: „דאָס איז אייער לעצט נאכטמאָל״.

איך האב געמוזט געהן אין קלאָזעט. ביים אריין און ארויסגעהן האָט מען מיך בעגלייט פון 2 זייטן מיט טרוקענע קלעפּ. אנדערע, וואָס האָבן געמוזט, ווי איך, ארויסגעהן, האָבן באצאָהלט דערפאר מיטן לעבן.

פארנאכט האָט מען געבראכט צופיהרן נייע קרבנות. די גויים פון די דערפער האָבען געבראכט צו פירן אויף זייערע וועגאליך די קרבנות אָפט געבינדן ווי בהמות. פאר יעדן דאָרפסיידן האָבן די נאציס באצאָלט די גויים 50 גראָשן (!!!) און א סלאָיעק miodosłód (דאָס איז געווען א מין ערזאץ צו דער דאָזיקער צייט שטאט האָניג).

אויף דער נאכט זענען ערשינען פארטרעטער פון פארשידענע אונטערנעהמונגען און האָבן פארגעלעזן א ליסטע פון נויטווענדיקע ארבעטער. אזוי ארום זענען א פּאָר הונדערטער מענשן באפרייט געוואָרן. דערונטער אויך אלע פונם „יודענראט״.

א שרעקליכע נאכט איז דורכגעגאנגען אויף די פארבליבענע. א טייל גוס׳ן, א טייל חלש׳ן, כמעט אהן באוואוסטזיין. ווי ווייט מעגליך האָט איינער דעם צווייטן געהאָלפן מיט א עפּאלי, א באנבאנע אָדער סתם מיט א פּאָר טרייסט־ווערטער.

נאָך א פאר מענשן האָבן די רוצחים דערשאָסן אויף דער בינע, בשעת די אנדערע קוקן זיך דערצו. אין דער פרי ווידער „דער שפאס״ וועגן פריהשטיק און אביסל שפעטער ריקען אָן הונדערטער נייע קרבנות.

געגן מיטאג האָט מען אונז אלע ארויסגעפירט אויפן הויף, געהאלטן „האבט־אכט״ א פּאָר שעה, ווען די געפלאנצטע ביקסען זענען געווען ממש געווענדעט צו אונזערע העלזער. שפעטער האט מען די מענשן ארייגעפאקט גרופּענווייז אין די לאסט־אויטאָס, און אוועקגעפירט אין א אונבעקאנטער ריכטונג. ווען ס׳איז געקומען די רייהע איף מיר, בין איך אריין אין א געדעקטען לאסט־אויטאָ געדרענגט צווישען צעהנדליגקער מענשן, דער רוב אפאטישע און צוזאמענגעבראָכענע.

מיין פלאץ איז צופעליק אויסגעקומען נעבן דעם הינטערן טייל פונם אויטאָ. די ביקסן פון דער בעוואכונג זענען געווען געווענדעט צו אונזערע קעפּ, מען האָט זיך געקענט קוים ריהרען. — מיר האבן דאָך פארשטאנען, אז מען פיהרט אונז צום אויסשיסן. איך האָב מיך אין דער מחשבה געזעגנט מיט מיין פרוי און קינד, זייער גורל האָב איך נישט געוויסט. און פלעצליך האָט זיך אין מיר דערוועקט דער שטארקער ווילען צום לעבן. — איך האָב בגניבה ארויסגעקוקט און באמערקט גאָר הויכעביימער אונטער דעם פארוואָלקטען הימעל.

ווי א בליץ איז מיר דורך דער געדאנק: „א וואלד — שפרינג ארויס״ האָב אוועקגעשטויסן דעם דייטש און ארויסגעשפרינגען פונם אויטאָ. כ׳האָב באקומען א שטארקן קלאפּ אין פיס, אָבער טראָץ דעם בין אויפגעשטאַנען און בין אריין טיף אין וואלד. איך האָב געהערט געשרייען נאָך מיר און אפּאר געוועהר־קנאלן. בין טיפער אין וואלד אריין און תיכף אנידערגעפאלן לויפענדיק מיט די לעצטע כחות.

הערענדיק, אז דער מאָטאָר פונם אויטאָ זשומעט ווידער, האָב איך פארשטאנען, אז מען האָט אויפגעהערט מיך צו זוכן. איך בין נאָך ווייטער געלעגן און קורץ נאָכדעם

האָבן דערגרייכט צו מיינע אוירען די אָבקלאנגען פון די מאשינען־געווערע און איינציקע געווער־קנאלן און רעוואלווער־שיסע.

ביינאכט בין איך אָנגעקומען קיין בוליחוב און דאָרט האָט מען מיר דערצעלט, אז דער פאָגראָם האָט זיך געענדיקט. אין דער וואוינונג האב איך געטראָפן מיין פרוי און קינד. אָבער אלע זאכן אויסגעראבעוועט.

די צאָל פון די קרבנות פון דער ערשטער אקציע אין דער נאָהנט פון טאניאווער וואלד דעם 29.10.41 איז געשעצט געוואָרן צווישן 850—1000.

א סך גויים זענען געווען אויגען־צייגן צו דעם מאסען־מאָרד, ווער פון א הויכען בוים, ווער פונם וואלד. עטליכע קרבנות האָבן געפריווט אנטלויפן ממש אויף דער שוועל פונם גרוב, אָבער זיי זענען ליידער ביים אנטלויפען דערשאָסן געוואָרן.

דער איינציקער, וועמען ס'איז געלונגען זיך פון דאָרט אָבציראטעווען איז דודזי שינדלער הי״ד. פון אים זענען מיר געוואָהר געוואָרן אסך איינצעלהייטן איבער די לעצטע מינוטען פון די קדושים אין טאניאווער וואלד.

די „רייהע״ לויט וועלכע מען האָט געזאָלט דערשאָסען ווערן, האָבען באשטימט די אוקראינישע פאָליציאנטן, וועלכע האָבן „בעשטראפט״ די יעניקע וואָס האָבן געבעטן רחמים און די אנשטענדיקע אויף דעם אופן, אז מען האָט זיי אלס ערשטע דערשאָסן.

דאגעגן האָט מען א געוויסע צאָל פון „עלטערע סוחרים און נישט קאָמוניסטן, נור אנשטענדיקע מענשען״ דערשאָסען אלס לעצטע און מכלומרשט מיט זיי א „חסד״ געטון.

א סך זענען געפאלן אין די קברים ביים פולען בעוואוסטזיין נור פערוואונדעט. אויף מאנכע האָט מען נאָך אין קבר אריין געשאָסן און טיילווייז האָט מען זיי לעבעדיקערהייט באגראָבן.

מאנכע זענען געשטאָרבן מיט שטאָלץ און גאוה אויפן פנים, שעלטענדיק דאביי די רוצחים און דערמאנענדיק זיי, וואָס פארא שטראף עס ווארט אויפן דייטשן פאלק בכלל.

דאכט זיך, אז נאָך דער „אקציע״ האָבן די באנדיטן געמאכט א סעודה, דעם יודענראט האָט מען צוגעשטעלט א רעכנונג פאר אזויפיל און אזויפיל פאטראנען און אנדערע הוצאות וואָס זענען געווען מיט דער „אקציע״ פארבונדן.

אויך האָט מען באפוילן דעם יודענראט צו שיקן יידישע פרויען צו וואשן די ווענד און די בריקן אין „דאָם קאטאָליצקי״ פונם בלוט פון די קרבנות.

28 מתים פונם „דאָם קאטאָליצקי״ האָט מען געבראכט צו קבורת ישראל אין א עקסטער ווינקעל אויפן בית עולם.

דאגעגן דעם רב האראוויץ הי״ד האָט מען אין דער צאהל נישט געפונען און מען ווייס נישט, וויאזוי זיין קערפער איז פארשווינדן. א פאר איבערבלייסעל פון זיין געביין האָט מען געפינען מיט א צייט שפעטער, בשעת מען האָט גערייניגט די קלאָזעטן פונם „דאָם קאטאָליצקי״.

דעם איינפלוס פון דער „ערשטער אקציע״ איז אונמעגליך צו בעשרייבן. מען קען מיט זיכערהייט בעהויפטן, אז קיין שום אונגליק, וואָס האָט פאסירט נאָכדעם אין שטאָדט, האָט נישט אזוי דערשיטערט די מענשן ווי די דאָזיקע ווילדע מאָרד־טאַטן.

במשך פון אסך חדשים האָט מען קיין סימן פון שמייכל אויף די פנימער פון אונזערע יידען נישט געקענט זעהן.

ארום דער אקציע האָט מען דערצעלט פארשידענע מעשות; ווי אזוי פארשידענע גויישע ידידים האָבן פאררעטן די יידן און אומגעקערט. ווילד פרעמדע גויים האָבן אויפגעטויט אלס גואל.

עס האבן זיך אויך געפונען עטליכע דייטשע געוויסענהאפטע סאָלדאטן, וועלכע האבען זיך באמיט צו בעפרייען די יידן, האבן זיי געהייסן אנטלויפן און האָבן מכלומרשט געשאָסן צו די אנטלויפענדע, אבער באמת האבן זיי געשאָסן אין דער לופט און אזוי אירעגעפיהרט די אוקראינישע „העלפערס" וועלכע האבן מיט א אונבעשרייבליכער ענערגיע און התלהבות געטון די דערוועהנטע מערדערישע מלאכה.

מען האט נאָך פארשידענעס דערצעהלט. א סך מענשן האבן בשום אופן נישט געוואלט גלייבן, אז אזויפיל הונדערטער מענשן זענען אזוי אומגעקומען. חדשים לאנג האבן זיי געגלייבט אין דער פאנטאזיע, אז דער אדער יענער קרבן לעבט און איז אין א ארבעטסלאגער נעבן ווין אדער ערגיץ וואו אנדערש און מכלומרשט האט מען איהם דארט אדער אין אנאנדער לאגער געזעהן.

די אילוזיעס האבן זיך אפילו נישט געענדערט, נאָכדעם ווי מען האָט א פאָר צעהנדליקער יידען געשיקט אין טאניאווער וואלד צו פארעכטן די קברים אויס סאניטארישע סיבות. מען האט געשמיסט, אז נור א טייל איז דערשאָסן געוואָרן א.א.וו.

אזוי ווי אין דאָלינע איז נאָך קיין שום אקציע נישט דורכגעפיהרט געווארען, האט מען די הויפטשולד פאר דער אקציע אין בוליחוב ארויפגעלעגט אויפן פארזיצענדן פונם יודענראט, מחמת ער האט נישט פארשטאנען אונטערצוקויפן די דייטשן, ווי עס האט דאס געטון דער דאלינער פארזיצענדער.

דאס איז געווען די מיינונג פונם פאָלק. אויך די אינטעליגענץ האט זיך געטיישט מיט די דערמאהנטע אילוזיעס און דאָס איז ווייזט אויס פאר זיי געווען נור א מיטל צו אנטלויפען פון דער אכזריותדיקער ווירקליכקייט.

יעדענפאלס איז צו די בוליחובער יידען אזויארום אויך צוצופאסען דאס ווערטל פון אנטעק צוקערמאן „אז אין געטא ווארשע זענען געווען 2 שונאים, דהיינו, די דייטשן און די אילוזיעס".

עס זענען אוועק אפאר וואכען און דאָס לעבן איז ווידער „נארמאל" געווארן, ווי פאר דער ערשטער אקציע. אין די הייזער אין וועלכע מען האט איינגעבראכן, האט מען די שלעסער פאררעכטען און מען האט זיך לאנגזאם געוועהנט צו זעהן די גויים אנגעטון אין די קליידער פון די טייערע קרבנות אדער אפטמאל פון די, וועלכע זענען ביים לעבן געבליבן.

אסך האבן אנגעהויבן צו זוכען ארבעט, ווייל זיי האבן זיך איבערצייגט פון דער טאטזאך, אז נישט איינער איז אבגעראטעוועט געווארן פון דער אקציע, צוליב דעם ווייל ער האט געארבעט אויף א וויכטיקן פלאץ.

די מאראל איז שטארק געזונקן. אסך מענשן האבן פארשטאנען, אז זייערע טעג זענען געציילט און דערפאר באשלאסן נאכצוגעהן זייער וואוילטאג.

אין דערזעלבער צייט האט מען מאסענווייז אנגעהויבן אנצוגרייטן זיך באהעלטנישען (Schrony). ווערטפולע זאכן האט מען פארשטעקט אין דער ערד אדער אויף א זיכערן פלאץ — מעבעל און אנדערע געגענשטענדע האט מען איבערגעגעבן

אמתדיקע און פארשטעלטע גויישע ידידים. דער צוועק דאביי איז געווען, צו פארזיכערן די זאכען קעגן רויב אדער אלס ערשטע ראטע — אנגאבע פאר א עווענטועלער הילף אין דער צוקונפט.

ווי סהאט זיך דערנאך ארויסגעשטעלט, האט דאס גורם געווען מער צום דערהרגנען, ווי צום אבראטעווען דאס לעבען.

צווישן דער ארעמער באפעלקערונג האבען וייטער געהערשט הונגער, נויט און קראנקהייטן און די חברה קדישא־לייט זענען געווען שטארק באשעפטיגט.

דער גורל האט אבער געוואלט, אז נעבן דעם קליינעם פלאץ אויפן בית עולם, וואס איז באשטימט געווארען פאר די קרבנות פון הונגער און טיפוס, זענען צוגעקומען אסך מאסען־קברים פון די פערשידענע אקציעס.

אין פריהלינג 1942 זענען ליידער כמעט קיין שום ארימעלייט נישט געבליבעןביים לעבען.

עס הייבען אָן צו קומען דייטשע בעאמטען און אלע אינדוסטריעלע אונטערנע־מונגען געהן אריבער צו געזעלשאפטען אויס דייטשלאנד, א חוץ די גערבערייען, וועלכע ארבעטען דירעקט נור פארן מיליטער. קליינע אונטערנעהמונגען ווי די מיהלען געהן אריבער צום רשות פון דער רעגירונג און רופן זיך אָן: „וועהרמאכט" אונטערנעמונגען. עס ווערט ארגאניזירט א ארבעטס־בירא (אויך פאר יידן), דאן א באהן־שוץ־פאליציי פון דער ארטיקער באפעלקערונג, אויך וואלד־סטראזשניקעס. (די לעצטע אונטערן קא־מאנדא פון אלטע דייטשען.)

די אלע דאזיקע אינסטיטוציעס האבן אין דער צוקונפט גענומען א אנטייל אין די מאסן־הריגות.

די „יידישע ארדנונגס־דינסט" איז באשטאנען דעמאלס פון עטליכע צעהנדליקער מענשן און האט מיטגעארבעט מיט דער אוקראינישער פאליציי.

די יידן זענען געווען געצווינגען פולקאם אויסשטאפירן דעם קלוב פון די דייטשע דירעקטארן. אזוי צ.ב. בעזעצט זיך אין דער ווילא פון דעם טיראַרצט בארנשטיין דער דירעקטאר פון פעסל־פאבריק, מגוב, דער פאלשער באנדיט פון ווין, אין הויז פון ד״ר רייפאייזן, דער דירעקטאר פון גרויסן טארטאק. אין הויז פון מאיר קרויטהאמער, דאס מאגיסטראט. דאקעגן אין אלטען מאגיסטראט האט זיך באזעצט די אוקראינישע פאליציי. דארט איז געווען דער פלאץ פון פייניקן און מערדן.

אין פריהלינג און זומער 1942 האבן די דייטשן געשטעלט איין פאדערונג נאך דער צווייטער צום יודענראט. אזוי למשל: צ.א. 20 ק״ג קאקאו, 50 מעטער ענגלישן שטאף, 50,000 זלאטיס, 500 קילא וויס מעהל. יעדער דייטשער סמארקאטש און ארחי־פרחי סתם נוצט אויס די געלעגענהייט. יעדע פאדערונג איז באגלייט מיט דראהונגען, אז אויב מען וועט זיי נישט דערפילן ביז אזוי פיל און אזוי פיל שעה, וועט מען מיט דער באפעלקערונג טון וואס מען וועט וועלן.

די יידן זענען געווען געצווינגען פולקאם אויסשטאפירן דעם קלוב פון די דייטשען און „פאלקס דייטשען" אין הויז פון ד״ר קורצער.

די יידישע פאליציי איז געווען דער אויספיר־ארגאן פון די דאזיקע ארגאניזירטע

רויבערישע מעשים, און טיילמאָהל האָבן זיי געמוזט זיך באַנעהמען אכזריותדיק און אָהן רחמנות.

די מפלה פון די דייטשן אויפן מאסקווער פראָנט אין ווינטער 1941 האָט צוגעגעבן די יידן אביסל מוט אין דער האָפנונג, אַז די מלחמה וועט זיך בקרוב ענדיקן. א סך אָבער האָבן דערין נישט געגלויבט.

מען האָט זיך געוועהנט צו די שלעג און „אָבלאַוועס" וועלכע זענען געווען אַ אויסרייד צו רויבען און שמוציגסטע בעליידיגונגען און ליידער זענען מסירות און פאַרראַטונגען נישט באַטראַכט געוואָרען אַלס עוולות. די יידען האָבן זיך צוגעוועהנט אַרומצוגעהן דאָס געזעץ און אונטערצוקויפען די פאַרש־ידענע דירעק־טאָרען, קאָמענדאַנטען און פאַרגעזעצטע. אין דערזעלבער צייט האָבן די יידען אין די אונטערנעהמונגען פאַרנומען וויכטיגע פּאָסטענס סיי אַדאַנק זייערע פּראָפעסיאָנעלע פעהיגקייטען, סיי אַ דאַנק זייערע קענטנישען אין דייטשער שפּראַך.

א טייל פון זיי האָבן זיך דערוואָרבען אַ געוויס פאַרטרויען מצד זייערע פאָרגעזעצטע און אַזוי אַרום האָבן זיי אַרויסבאַקומען וויכטיקע ידיעות אָדער פאַרמיטעלט ביים באַפרייען פון פאַרהאַפטעטע וכו'.

דורך זיי אָדער דורך די אָנפיהרערס פונם יודענראַט האָט מען גאָר אָפט אונטערגעקויפט די קאָמענדאַנטן. די דייטשען אָבער האָבן זיי אויסגענוצט און אין אַסך פעלע האָבן די יידען פאַרשפּרייט פאַלשע פּאַטשטען, וואָס זייער צוועק איז געווען מבולבל צו מאַכען, שפּאַנען די נערוון און גורם זיין צו אַ ברידערליכען האַס און פולשטענדיקער דעמאָראַליזאַציע אַדגל.

עס זענען אויך געווען דערונטער גאָר אַנשטענדיקע יידען, וועלכע האָבן אַ דאַנק זייער באַאיוויטעט געדינט אַלס ווערקצייג אין די הענד פון די דייטשען. ס'איז כדאי צו באַמערקען, אַז דער רוב פון די „פאַרמיטלער" זענען געווען קראַנק אויף „גרעסען־וואַהנזין" און זיי זענען געווען איבערצייגט, אַז זיי און זייערע משפחות וועט קיין שלעכטס געשעהן.

די אַלע דערוועהנטע דערשיינונגען זענען נישט געווען כאַראַקטעריסטיש נור פאַר בוליחוב אַליין. ס'דאַכט זיך מיר, אַז אין גאָר ווייניגע שטעדט האָבן זוכה געווען די דאָזיקע נידריקע באַשעפענישען צו אַזאַ אכזריותדיקן סוף מצד זייערע „גוטע פריינד".

אין דער צייט צווישן דער ערשטער און צווייטער אַקציע זענען איינצעלנע יידען דערשאָסען געוואָרען דורך בושעוודיקע דייטשען. אַסך אויך זיינען אומגעשליך געשלאָגען געוואָרען ביי פאַרשידענע געלעגענהייטן.

א געוויסע צאָהל איז איבערגעפיהרט געוואָרן אין די תפיסה קיין סטאַניסלאַוו. פון דאָרט איז קיינער ביים לעבן געבליבן.

לויט די פאַרעפענטליכטע פאַראָרדנונגען האָט יעדער ייד אָנגעהויבן פונם 14 לעבענסיאָהר געמוזט אַרבעטן. פאַקטיש האָט דאָס רוב פון דער יוגנט שוין פאַר דער פאַראָרדנונג געאַרבעט. אין אַסך פעלע האָט מען דאָס אַלטער געפעלשט, בעיקר כדי אָנגענומען צו ווערן צו דער אַרבעט.

יעדער וואָס האָט געאַרבעט האָט באַקומען דורכן אַרבעטס־אַמט א „אויסווייז"־קאַרטע פון דער Sicherheits-Polizei und Sonder-Dienst אין דראָהאָביטש.

די „אויסווייזע אין בוליחוב האבן געהאט די נומערן פון 114.000 ביז 116.000. צוזאמען מיט דער „אויסווייז" קאַרטע האָט מען אויך באַקומען א ווייסן באַנט מיט א מגן דוד און אין דער מיט א צייכען "A" (אַרבייטער). אויף דעם באַנט איז געווען דערזעלבער נומער, וואָס אין דער „אויסווייז"־קאַרטע. דער מגן דוד און דער נומער זענען געווען אויסגעשטיקט רויט.

ביז צום 1.12.1942 האָבן די יידישע אַרבעטער נאָך באַקומען א מינימאַלסטן אַרבעטס־לוין. אין געוויסע פלעצער ווי HOBAG G.M.B.H. (שפּעטער „דעלטא" ג.מ.ב.ה. — אין די פּוילישע צייטען פאַנסטוואָווי וויעלקי טאַרטאַק) פלעגט מען באַקומען אין דער אָרטיקער אַרבעטס־קיך קנאַפּע מאהלצייטן.

אין דעם צושטאַנד זענען די יידען געווען געצוואונגען צו לעבן פונם פאַרקויפן אָדער אויסטוישן פון זייערע מעבעל און אַנדערע זאַכען. די פּרייזן וואָס מען האָט פאַר זיי באַקומען זענען געווען בחצי חינם.

לויטן געזעץ האָט מען באַשעפטיקט די יידן ביי די שווערסטע און שמוציגסטע אַרבעטן.

דער אַרבעטס־טאָג האט געדויערט 8 שעה, שפּעטער אָבער 9 שעה און אין „דעלטא" אפילו 12 שעה.

טראָץ די שלעכטע באַציהונגען, אָפטמאָל פאַרבונדען מיט קלעפּ, האָט זיך דער עולם פאַמעליך צוגעוועהנט צו דער שווערער אַרבעט.

אין די זומער־חדשים הייבען אָן צו קומען ידיעות וועגן נייע אקציעס אין א ריזען מאַסשטאַב אין גאַנץ פוילען, אויך אין דער נאָהנטסטער געגענט. די נייע סאָרטע פון אקציע רופט מען „די ווילדע אקציע" אין די אָפיציעלע פּלאַקאַטן רופט זי זיך אָן „אויסזידלונגס־אקציען".

אין אויגוסט קלעבט מען אין די גאַסען גרויסע פּלאַקאַטען אונטערשריבען פונם גענעראַל־מאיאָר קאַצמאַן, פּאָליציי און ס.ס.־קאָמאַנדאַנט אין גאַליצישן דיסטריקט. דאָרט ווערט גערעדט וועגן איבערפיהרען פון יידן (אויסזידלונג) און יעדער ייד ווערט געוואָרנט, אז אויב ער וועט נישט אויספיהרען די אָנווייזונגען אין טאָג פון דער „אויסזידלונג", וועט בעשטראָפט ווערן צום טויט. — טויט־שטראָף איז אויך פאַרגעזעהן פאַר יעדן גוי, וואָס וועט העלפן א יידן זיך אַרויסצודרעהן פון דער „אויסזידלונג".

לאָמיר זיך א ווייל אָפּשטעלן אויף דעם כאַראַקטער פון דעם מין „אקציע".

אויב מיר וועלן נישט אין בעטראַכט נעהמען די משוגעתן און בעזאַנדערע נאַרישקייטן פון איינצעלנע קאָמאַנדאַנטען אין פאַרשידענע פלעצער — זענען אַלע די דאָזיקע אקציעס אויסגעפיהרט געוואָרען אויף א פאָלגענדן אופן:

קודם כל האָט מען אויסגעקלעבט פּלאַקאַטען וועגן דער געגויער צייט, אין וועלכער אַלע יידען זענען מחויב זיך אויף א געוויסען פּלאַץ צו פאַרזאַמלען. טיילמאָלס האָט מען אפילו אויסגערעכנט וועלכע סאָרטע מענשען: אַלטע און קראַנקע, נישט אַרבעטס־פעהיקע אָדער אַלע אָהן קיין אויסנאַהם. ע"פ רוב האָט מען באַפוילן

מיטצוברענגען א רעזערווע פון שפייז אויף עטליכע טעג און זיין גוט אָנגעטון. מאנכסמאָהל האט מען פארגעשריבן וויפיל קילא געפעק מען מעג מיטנעמען.

צווישן דעם אויסקלעבן פון די פלאקאטען און דער באשטימטער צייט צום פארזאמלען זיך, זענען איבערגעבליבן שטענדיק נור א פּאָר שעה.

אויב מען האָט נישט אויסגעפילט די פאראָרדנונגען לויט די פלאקאטן, האָט מען פארהאפטעט די „יודענעלטסטע" (פארזיצענדע פונם יודענראט) וועלכע זענען געווען פאראנטווארטליך מיט זייער לעבן פארן אויספיהרן פון די „אויסזידלונגס" באפעהלן.

אין די ערשטע אקציעס האָט זיך יעדער אליין געשטעלט אזוי, אז דער יודענראט האָט נישט געהאט קיין שום מעגליכקייט טעכניש במשך פון א פּאָר קורצע שעה צו צענטראליזירן די באפעלקערונג אויף דעם באשטימטן פלאץ.

אין די מיינסטע פעלע האָט מען פארהאפטעט דעם פאָרזיצענדער פונם יודענראט און די דייטשען צוזאמען מיט זייערע פאחאָלקעס האָבן די „אויסזידלונג" אליין דורכגעפיהרט.

נאָכן דורכפירן פון דער אקציע, האָט מען ערשט באפרייט דעם פאָרזיצער פונם יודנראט.

אין חדש אויגוסט איז אונזער שטאָדט דערשיטערט געוואָרען פון די ידיעות איבער דער שרעקליכער אקציע אין דאָלינא, וואו מען האָט אויסגעהרג'עט אין איין טאָג אלע 3000 יידישע נפשות.

ווי שוין דערוועהנט, האָבען אסך אין בוליחוב געגלייבט אין די פעהיגקייטען פונם דאָלינער יודנראט פאָרזיצענדער.

א שרעק איז דורכגעגאנגען דורך די גאנצע באפעלקערונג. מען האָט אָנגעהויבן צו פאררעכטן די באהעלטנישן, אָנצוגרייטן רוקזעק אדגל. מען האָט פארשפרייט פארשידענע פאטשטען. יעדער האָט פארשטאנען, אז דאָס אומגליק דערנעהנטערט זיך. ווייניקע האבן געגאכטעט ביי גויים אדער אין די באהעלטנישן און א טייל האָבען אויפגעהערט צו קומען צו דער ארבעט. דער שרעק און ציטערניש פון אלעמען איז נישט צו באשרייבן.

אין די ערשטע סעפטעמבער טעג זענען אָנגעקומען אין שטאָדט אריין ס.ס. לייט. דאָס איז נישט געווען קיין באזונדערע דערשיינונג אָבער איינער פון די דייטשן האָט זיך ארויסגעכאפט ווענדענדיק זיך צו א יידישער פרוי אין דער שוסטערגאס: „דעם דאָנערשטיק הייבט זיך עס אָן".

די ידיעה האָט זיך שנעל פארשפרייט. אביסל שפעטער איז אָנגעקומען צום יודענראט א דעפּעשע פון סטרי: „די פעקלעך זענען אָנגעקומען" דאָס איז געווען די געהיימע לאָזונג צווישן דעם סטריער און בוליחובער יודנראט, אויב עמיצער פון זיי וועט האָבן א קאָמפּעטענטע ידיעה וועגן דעם טערמין פון דער אקציע.

דאָנערשטיק פארטאָג, דעם 3 סעפטעמבער 1942 האָט מען געהערט 3 שאָס פון א ביקס פון מיטן שטאָדט. תיכף נאָכדעם האָט דאָס שיסן נישט אויפגעהערט און איז געווען באגלייט מיט יאָמער און געשריי פון די פארוואונדעטע און גוססדיקע, ברעכן פון טיר און שלעסער מיט קללות און געוואלדעס.

דאָס רוצחים געזינדעל פון דער „פליגענדער בריגאדע" באגלייט פון דער אוקראַינישער פאליציי, „יידישע אָרדנונגס־דינסט" און אנדערע אויספיהרונגס־אָרגאנע האָבן אָנגעהויבן ווילד צו בושעווען.

דאַנערשטיק אויף דער נאכט האָבן זיך געווענדעט די קאָמאנדאנטן פון דער אקציע צום יודענראט און פארלאנגט אולטימאטיוו, אז פארטאָג זאָלן זיך פארזאמלען אין רינגפלאץ 2000 יידען. ד"ר שינדלער און אלע מיטגלידער פונם יודענראט זענען פארהאַפטעט געוואָרן, ווייל די אולטימאטיווע פאָדערונג איז געווען נור פארמעל און נישט דורכפיהרבאר. נור, ווי אויבען דערוועהנט, האָבען די דייטשן עס סיי ווי תמיד געטון אין אזא פאל.

די אקציע האָט געדויערט 3 טעג. דאסמאהל האט מען אויפן פלאץ דערהרגעט דאס מייסטע אלטע, קראנקע און קינדער. אין אסך פעלע האָט מען אלטע פרויען זאדישעט, די שעדל פון זקנים מיט די קאָלבעס צעבראָכען און די קעפאלעך פון די קינדערלעך צו די ווענט אדער טעלעפאָן סטויפעס צעשמעטערט. דאָס איז אלעס פארגעקומען אין אדער ארום דעם הויף פונם מאגיסטראט. די מיינסטע איינוואוינער פון די ווייטערע גאסן האָט מען אין זייערע שטיבער אָדער אויף די הייף דערשאָסן.

אזוי האָט מען דערהרג'עט אין הויף פון דער פאמיליע לעווי אויף דער דאָלינער גאס גאנצע משפחות (לוי, קודיש, צאודערער, שטרייפער און נאך).

אזוי ווי די באהעלטענישן זענען געווען זעהר עהנליך איינער צום צווייטן, האָט מען זיי גאָר שנעל ענטדעקט. אפט האָט דאָס געוויין פון קינדער פארראטען דעם פערשטעקטן אָרט. עס זענען געווען מיטער וואָס האָבן דערווארגן זייערע אייגענע קינדער, כדי זיי זאלן נישט שרייען. אין אסך פלעצער האבען די מענשן געפריווט צו דערהרג'נען די קינדער, בשעת זייערע עלטערן האָבן זיך אנטקעגנגעשטעלט און אין דעם פונקט זענען פארגעקומען גאר שוידערליכע טראגעדיעס.

אין אסך פעלע האבן די רשעים צוגעזאגט פארשידענע קינדער אויך דערוואקסענע זיי ביים לעבן צו לאזן, אויב זיי וועלן ענטדעקן, וואו זייערע פאמיליעס זענען פארשטעקט. עס איז איבריק צו בעטאנען, אז זייערע הבטחות האבען די רשעים נישט מקיים געווען. אומגעקעהרט זיי האבן די דאָזיקע פחדנים פאררעטער נאך מעהר געמוטשעט און זיי דערהרגעט. און דאביי געשפילט מכלומרשט די ראלע פון „שופטי צדק", באשטראפט זיי, סיי אלס יידן און סיי אלס פאררעטער".

מייסטענס אבער האבן די יידן זיך שטארק אנטקעגן געשטעלט און מיט שטאלץ געגאנגען צום טויט, וואס האט אפטמאָל פארוואונדערט די גרעסטע רוצחים.

באזונדערס האט זיך אנטפלעקט דאביי די ליבע און איבערגעבענקייט פון די קרבנות צו זייערע משפחות.

די גאנצע שטאדט איז דעמאלס געווען א בילד פון א שרעקליכן שוידער. הונדערטער הרוגים און גוססדיקע האבן זיך געוואלגערט אין די גאסן, פאָסעס, הייף, הייזער און פעלדער.

דער גויישער המון האט אנגעפילט די גאסן, האט זיך באמיהט צו זוכן די באהעלטענישן, האט געמארדעט און געשלאגן, ענטדעקט באהאלטענע, זיי איבערגעגעבן די דייטשן, ועל כולם גערויבט און גערזבעוועט.

כמעט אין אלע הייזער האט מען איינגעבראכן און געפּלינדערט.

2000 מענטשן בערך האט מען אויפגעזאמעלט אין הויף פון מאגיסטראט און ארום איהם אויפן רינגפּלאץ. מייסטענס אלטע און שוואכע האט מען דארט אויפן פּלאץ דערשאסן. 3 טעג פון הונגער און דורשט האבן געליטן הונדערטער קרבנות.

די אנשטענדיקע צווישן דער יידישער פּאליציי האבן געטאן, וואס זיי האבן געקענט און געבראכט וואסער און עסן. אבער זייערע מעגליכקייטן זענען געווען שטארק באגרעניצט. מאנכע פון די אומגליקליכע האבן זיך באמיהט אונטערצוקויפן די סאלדאטן, און באזארגט אביסל שפּייז און וואסער און אזוי ארום האט א קליינער טייל פון זיי זיך דערלייכטערט די לעצטע שעה׳ן.

די חברה קדישא לייט און די יידישע פּאליציי האבן בשעת דער אקציע איבער־געפיהרט די דערהרגטע קרבנות אויף וועגאלעך אויפן בית עולם.

אין די דאזיקע שרעקליכע טעג איז געווען א נארמאל בילד צו זעהן, ווי די וועגאלעך מיט די מתים פאהרן דורך די שוסטער־גאס און פון זיי רינט אונאויפהערליך דאס בלוט.

מען דערצעהלט, אז אין דער אקציע איז געווען איין ייד, וועלכן מען האט געפירט צווישן די אנדערע מתים, האט זיך געמאכט טויט, און אין לעצטן אויגנבליק, פארן ארייןוואַרפן אין קבר ארייז, האט ער „אויפגעוואכט" און אנטלאפן.

די קדושים פון דער צווייטער אקציע — בערך 400 — זענען באגראבן געווארן אין דער מערב־זייט פונם בית עולם אין א מאסן־גרוב (דארט ליגן אויך דאס רוב רעשטלעך פון אלע קרבנות).

טראץ דער שטארקער באוואכונג זענען א סך מענטשן אנטלאפן פונם זאמעלפּלאץ. אויך איז מאנכע געלונגען זיך מיט חכמה אנצושליסן צו די יעניקע, וועלכע זענען באפרייט געווארן.

ביים באפרייען פון גאר נוצליכע ארבעטער האבן די דייטשן שטארק מזלזל געווען די באדייטונג פון די אויסווייז־קארטע און אנדערע וויכטיקע לעגיטימאציעס, און אין באטראכט גענומען בעיקר די מיינונגען פון די פאבריקס דירעקטארן און זייערע העלפערס.

און אזוי ארום האבן א סך יידן באצאלט מיט זייער לעבן פאר זייער נאיוו גלייבן אין דעם ווערט פון דער „אויסווייז־קארטע" און די ארבעטספּלעצער בכלל.

שבת, דעם 5־טן סעפּטעמבער, נאכמיטאג האט מען ארויסגעפירט צו דער באהן, אונטער שטארקער באוואכונג, בערך 1600 מענטשן. אויפן וועג האט מען באפוילן די ארטאדאקסישע יידן צו זינגען דאס ליד „מיין שטעטעלע בעלז". אויפן באנהויף האט מען מאנכע באפרייט. די איבריקע האט מען אויף אן אכזריותדיקן אופן דערמארדעט. ס׳ווייזט אויס, אז דאס איז געווען א רעאקציע אויף דעם פארצווייפעלטן פּריוו פון אנטלויפן. געענדיקט האט עס זיך דערמיט, אז מען האט אלע, וואס האבן פּארזוכט צו אנטלויפן, דערשאסן.

די איבערגעבליבענע נפשות האט מען ארייגעפּאקט אין די לאסט־וואגאנען, 120 נפשות אין א לארע, און דער צוג האט זיך לאנגזאם באוואויגן אין א אונבעקאנטער ריכטונג נעבן לעמבערג.

צוואר האבן די דייטשן באהויפטעט, אז מען פירט די מענשן אויף א ווייטן ארבעטספלאץ און די טאטזאכע, אז מען האט סיסטעמאטיש אויסגעהרגעט די זקנים, קינדער און קראנקע, האט כאילו געזאלט באשטעטיקן די אויביקע באהויפטונג. די שרעקליכע טראנספארט־באדינגונגען און אנדערע געוויסע אילוזארישע אויסריידן האבן נישט איבערגעלאזט די קלייַנסטע האפנונג, אז די מענשן זענען ביים לעבן געבליבן.

דערפאר האבן א סך געפריווט אין פארצווייפלונג צו אנטלויפן פון דעם צוג און עטליכע איז אפילו געלונגען צוריקצוקומען קיין בוליחוב. נאך א פאר טעג. זיי האבן דעמאלס דערצעלט איבער די שרעקליכע יסורים אין די פארמאכטע דושנע וואגאנען (שטאט פאר 40 מענשן האט מען דאך אריינגעפאקט אין א וואגאן 120).

אהן לופט, אהן עסן און אהן טרינקען, זענען א סך בשעת דער נסיעה געשטארבן און א טייל משוגע געווארן.

פארנעפלטע ידיעות האט מען פארשפרייט וועגן דעם גורל פון די אלע קרבנות. יעצט אבער האבן נאר יחידים נאיוו געגלויבט, אז ס׳איז וועך ביים לעבן געבליבן.

נור נאכדעם ווי גאליציע איז דורך די סאוויעטן באפרייט געווארן, איז מען בפירוש געוואויר געווארן, אז די קרבנות פון דער צווייטער אקציע זענען פארברענט געווארן אין די גאז־אייוועץ אין בעלזעץ.

צוזאמען מיט די הונדערטער טויזנטער יידן פון דער אומגעבונג האט מען זיי באגראבן אין די ריזן מאסן־גרעבער. די רעשטלעך פון זייערע קערפער האט מען פון די גריבער שפעטער ארויסגענומען און פארברענט. דאס האט מען געטון, כדי צו פארטושן די שפורן פון דעם פארברעכן, און דאס בעיקר מחמת דער שלעכטער לאגע אין דער מלחמה־פראנט.

אין דער „גרויסער" אקציע (אזוי האט מען גערופן די צווייטע אקציע) זענען צום פארשיין געקומען, אין געגנזאץ צו דער ערשטער אקציע, פאלגענדע ענדערונגען: דורך עפענטליכע מערדערייען, דורך זוכן באהאלטענע ביי גויים, דורך פלאנמעסיקע און סיסטעמאטישע דורכפירונג, דורך באדינען זיך מיט דער יידישער פאליציי, דורך ברענגען פון „היטלער־יוגנד" גרופן און אנדערע כחות ווי „באהנשוץ פאליציי". אלע וואס האבן גענומען אנטייל האבן געטראגן שטאהל־העלמע.

אלס ארגסטע און שפלדיקע באנדיטן האבן זיך ארויסגעשטעלט די אוקראַינישע פאליציאנטן לוטשאווי און דעמאנין, ועל כולם דער סאדיסט מאטאוויעצקי, דער קאָ־מאנדאנט פון דער פאליציי, און דער נאצי פיאטקע, וועלכער האט זיין דרעסירטן הונט געהוזשעט אויף די קרבנות און האט ממש שטיקער פון די אומגליקליכע געריסן.

עטליכע פון דער יידישער פאליציי האבן ארויסגעוויזן התלהבות, אונטערנעמונגס־גייסט און אויסערארדענטליכע פעיגקייטן ביים אויסזוכן פון באהאלטענע, און אפט האבן זיך די דייטשן און אוקראַינער ממש דעריבער געוואונדערט.

ווען 2500 יידן בערך, זענען צוריקגעקומען פון די וועלדער און בונקערס, איז די שטאדט געווען פוסט, ליידיק און אויסגעפלינדערט, און די גאסן זענען נאך געלעגן א סך מתים. מען האט געקענט זעהן, ווי מאנכע גוישע שכנים געהן אנגעטון אין די קליידער פון די דערהרגעטע, און זייערע הייזער זענען די צוגערויבטע מעבל און אנדערע זאכן.

כאראקטעריסטיש איז, אז דאסמאהל האבן די דייטשן דערהרגעט א פאר דארפס־לייט וואס האבן געראבעוועט. ס'ווייזט אויס, אז די דייטשן האבן באשלאסן זיך צו נעמען דעם „מאנאפאל” אויף דעם געביט. וויל באמתדיג האבן זיי גאר א סך סחורה און מעבל אוועקגעשיקט אויף לאסט־אויטאס קיין לעמבערג. דאבײ האבן זײ געוועלט די בעסטע און ווערטפול'סטע זאכן.

דער טויט־קלאפ פון דער „גרויסער” אקציע איז געווען שרעקליך. אבער דאסמאל איז מען שנעל צו זיך געקומען. איינע פון די הויפט סיבות דערפון איז געווען די טאטזאכע, אז אלע אהן אויסנאם האבן דאס אויפגעפאסט אלס אונפארמיידליך און כמעט נאטירליך.

שוין א פאר טעג נאכדעם איז דאס לעבן געווען „נארמאל”. גלייכצייטיק אבער דערמיט האט מען אויפסניי אנגעהויבן צו פארעכטן די באהעלטנישן (סחראָנעס), צו זוכן גוטע פריינט קריסטן, ארישע דאקומענטן א.ד.גל.

אין דער צייט האבן זיך אנגעהויבן צו באווייזן אין שטאדט יחידים פון די שכנותדיקע שטעדט, וועלכע זענען גאנץ פארטיליקט געווארן, בעיקר סקאלער יידן. מייסטענס יינגע מענשן. א טייל זענען געבליבן ביי אונז, און א טייל האבן זיך באמיט צוצוריקן צו דער אונגארישער גרעניץ.

גלייכצייטיק האבן איינצעלנע זיך אנגעהויבן צו באהאלטן ביי קריסטן אויף א לאנגע צייט ביז צו דער באפרייאונג, אדער פארשטעקט זיך אין גוטע באהעלטנישן, וועלכע זענען אויסגעבויט געווארן צו דעם צוועק.

נאך דער אקציע איז דאס פארהעלטניש פון רוב גוים צו די יידן געווארן א סך ערגער. די סיבה דערפון ווייזט אויס ליגט דארין: די נייע נצחונות פון היטלער אויפן פראנט, די בולטע באווייזן, אז דאס פארטיליגן פון די יידן וועט זיין טאָטאל, און צום סוף, די טאטזאך, אז די יידן ווייסן כמעט אלע פרטים וועגן באטייליגן זיך פון די גוים אין רויב און מארד.

אין דער זעלבער צייט האט די פוילישע אינטעליגענץ געשפילט א צביאקישע ראלע. זייער צוועק איז געווען נהנה צו זיין פון פארטרויען מצד זייערע יידישע באקאנטע און זיי האבן פארשפראכן צו העלפן אין דער צוקונפט ווי ווייט מעגליך. כמעט זיי אלע איז עס אזוי ארום געלונגען צו פארבעסערן זייער ווירטשאפטליכע לאגע און אפילו זיך צו באַרייכערן אויפן חשבון פון די יידן, און מיטן עסן איז דער אפעטיט געשטיגן. ווי פריער דערוויינט, האט אין דער צייט געבליט ממש א נייער מין פון מסחר. דהיינו, די גוים פלעגן פארן קיין פאדאלע און דארט איינטוישן די יידישע זאכן פאר פארשידענע לעבנס־מיטל.

די דריטע אקציע

דעם 21־טן אקטאבער 1942 האט מען פארלאנגט פונם יודנראט איבערצוגעבן 400 יידן צו דער געסטאפא.

די אקציע איז דורכגעפירט געווארן כמעט בשלמות דורך די יידישע פאליציי. (נור אין לעצטן און דריטן מעת־לעת האבן זיי זיך געווענדעט צו דער אוקראינישער פאליציי און זיי געבעטן „וועגן הילף”).

די פארהאפטעטע האט מען געהאלטן אין הויז פון ראנד אין דער קאשצ׳יושקע גאס (איצט לעניז־גאס). צווישן זיי אויך ארבעטער פון די באטריבן, אויב זיי זענען נישט געווען ערשטקלאסיקע פאכלייט.

אין פארהעלטניש צו די פריערדיקע אקציעס, זענען דאסמאל די באדינגונגען געווען א ביסל בעסער. ווער ס׳האט נור געהאט א ביסל געלט אין קעשענע, האט אן שוועריקייטן געקאנט זיך באזארגן עסן און טרינקן. אלע באמיטלטע האבן זיך געקענט באפרייען, אונטערקויפנדיק דעם יודנראט, די יידישע און אוקראינישע פאליציי. שטאט די באפרייטע האט מען פארהאפטעט די ארימערע, וועלכע זענען אראפ פון דער מדרגה. די ארעמסטע הארפאשנע מענשן האט מען פארטיליקט שוין אין אנהויב פון 1942.

דאס נידערטרעכטיקע פארגעהן מצד דעם יודנראט און דער פאליציי, האט גורם געווען צום פאלקומענעם אויסראטן פון דער ארימסטער שיכטע, ווייל זיי זענען באטראכט געווארן ממילא פאר נישט עקזיסטענץ־בארעכטיקטע.

די דאזיקע 400 קרבנות האט מען אין א לאסטצוג אוועקגעפירט אין א אומבע־קאנטער ריכטונג (ווי ס׳האט זיך שפעטער ארויסגעוויזן קיין בעלזעץ).

א פאר וואכן פאר דער דריטער אקציע האט מען באפוילן אלע יידן זיך אריבער־צוטראגן אין א שפעציעל שטאדט־פערטל, וועלכער האט זיך באגרעניצט אויף דעם רינגפלאץ, קלויז־גאס, שוסטער־גאס און אלע זייטנגעסלעך אין דער זעלבער סביבה.

דאס איבערציען איז דורכגעפירט געווארן אהן א צוואנג און אינדיווידועל. יעדער איז געווען מחויב זיך אליין צו געפינען זיין וואוינפלאץ. א סך האבן זיך ארייננעצויגן אין וואוינונגען, וועלכע זענען געשטאנען ליידיק זייט דער צווייטער אקציע.

אבער מייסטענס איז געווען א גרויסער מאנגל פון וואוינונגען, און דערפאר האט מען נישט געקענט מיט זיך מיטנעמען אלע מעבל און אנדערע זאכן, און מען איז געווען געצווינגען צו פארקויפן זיי בחצי חנם. אפט האט מען זיי מכלומרשט „צום היטן" איבערגעלאזט די גויים. דאס וואוין־פערטל איז נישט געווען ארום געגרוידזעט און נישט באוואכט געווארן. מען האט געמעגט אהן א דערלויבניש אריין און ארויסגעהן. אויך „ארישע" האבן זיך באזעצט אין דעם פערטל.

ווארשיינליך איז דער איינציקער צוועק פון גרינדן דאס דאזיקע פערטל געווען צו קאנצענטרירן די יידן אויף נישט א צערשפרייטן פונקט, כדי צו דערלייכטערן דאס דורכפירן פון אקציעס אין דער צוקונפט.

די פערטע אקציע

עטליכע וואכן נאך דער דריטער אקציע צווישן 20־טן און 23־טן נאוועמבער, איז דורכגעפירט געווארן די פערטע אקציע. בערך 300 יידן זענען דורך די יידישע פאליציי (דאסמאל אהן הילף פון דער אוקראינישער פאליציי) געחאפט געווארן און זיי ארייננעפאקט אין לאסטוואגאנען פון דער באן.

ביי דער אקציע האט מען בכלל נישט גענומען קיין ארבעטער. די „פאליציי" האט זיך באנוצט מיט העק, דז׳יעגאנעס און אנדערע ווערקצייג, כדי צו קענען אריינ־דרינגען אין די באהעלטנישן (סכראנעס). אזוי ווי די „פאליציי" האט נישט געהאט קיין געווער אין דער האנט, האבן זיי זיך באנוצט מיט פארשידענע פארטלען. ביי די

מענער, למשל, האבן זיי צוגענומען די שעלקיס און רימאנעס פון די הויזן, כדי די אומגליקליכע זאלן מוזן האלטן די הויזן אין די הענט און נישט קענען אנטלויפן. אפטמאל האבן זיי די געכאפטע צוגעבונען צו א שטריק און זיי געפירט ווי הינט אויף דער קייט.

ענדע נאוועמבער 1942 האט דער גענעראל-מאיאר קאצמאן פארעפנטליכט א נייע פארארדנונג, לויט וועלכער אלע יידן אין גאליציען וועלן קענען פארבלייבן, אנגעהויבן פונם 1.12.42, אדער אין ארבעטס-לאגער אדער אין געטא. (ביז דעמולס זענען געטאס פארהאנען געווען נור אין גרויסע און מיטלערע שטעדט). די פארארדנונג האט באשטימט, אז אין בוליחוב קען מען פארבלייבן נור אין ארבעטסלאגער, און יעדער קאן זיך אויסוועלן, אדער אין ארבעטסלאגער אין בוליחוב, אדער אין געטא אין סטרי, און ווער ס'בלייבט אין שטאט א חוץ דעם ארבעטסלאגער, ווערט באשטראפט צו טויט.

און דא הויבט זיך אן ביי דער באפעלקערונג א וכוח: וואס איז בעסער — לאגער אדער געטא?

דאס רוב באשליסט צו בלייבן אין בוליחוב אין די ארבעטס-לאגערן. ס'זענען אייך געווען מענשן, וואס האבן באהויפטעט, אז דאס איז נור א טריק, און אז דעם ער'שטען דעצעמבער וועט מען אלע אויסהרגענען. די לאגערן האט מען אייגענטליך אויפ-געשטעלט נאך א סך פריער פארן באשטימטן דאטום. לאגערן זענען געווען 25: דעלטא, לעדער-פאבריקן, וואסער-ווירטשאפט, פאראייניקטע שטאדט-אינדוסטרי, און א פעסל-פאבריק.

קיין שפעציעלע בויטן האט מען צו דעם צוועק נישט אויפגעשטעלט. מען האט מערערע יידישע איינצעלנע הייזער ארומגעצינגעלט מיט א האלץ-פלויט, 2 מעטער הויך. דער אריינגאנג איז געווען נור דורך איין טיר, וועלכער איז באוואכט געווען פון יידישער פאליציי. אין מאנכע הייזער האט מען געמאכט א קוך און אויפגעשטעלט פריטשען, 3 שטאק הייך. ע"פ רוב האט יעדער געהאט זיין אייגן בעט און אין איין שטוב האבן געשלאפן 6—7 מענשן.

עטליכע הונדערט מענשן זענען אריבערגעגאנגען אין געטא קיין סטרי, מייסטנס אונפעיקע צו דער ארבעט. קיין באגרענצונגען זענען נישט געווען און יעדער האט געקענט מיט זיך מיטנעמען, וואס ער האט געקענט און געוואלט. אבער יעדענפאלס האט יעדער פון זיין פארמעגן געמוזט א סך צוריקלאזן אין בוליחוב. — ווער ס'האט נישט געהאט אין דער האנט קיין געלט, אדער קיין זאכן צו פארקויפן, אדער אויסצוטוישן, איז געווען כאילו פאראורטיילט צו שטארבן פון הונגער.

אנגעהויבן פון דער צווייטער אקציע האבן די געשעענישן גאר שרעקליך זעעליש געווירקט אויף די מענשן, און א סך מאל זענען גאנצע פאמיליעס באגאנגען זעלבסטמארד, בפרט בשעת די אקציעס, כדי נישט געפייניקט צו ווערן און נישט דערהרגעט צו ווערן דורך די מערדערס. א סך פלעגן מיט זיך מיטטראגן דעם סם און ס'איז נישט איבער-טריבן צו זאגן, אז דאס איז כמעט א מאדע געווארן.

אין קעגנזאץ צו די דאזיקע דערשיינונגען, וואס זענען געווען א אויספלוס פון גלייכגילטיקייט אדער פארצווייפלונג, האבן פיל ארויסגעוויזן אן אומבאשרייבליכע ענערגיע אין זייערע באשטרעבונגען זיך אבצוראטעווען.

בוליחוב נאכן 1.12.1942

פון די טויזנט יידן וואס זענען ביים לעבן געבליבן זענען געווען 2 גרופן:
א) אין די ארבעטס־לאגערן 850—900 מענשן; ב) מענשן וואס האבן געוואוינט א חוץ דעם לאגער.

1) די יידישע פאליציי — 40—50 מאן, וואס זענען געווען קאנצענטרירט אין דער קאזשימיעזשאווסקא גאס.

2) די יעניקע, וואס האבן אויפגעזאמעלט אפפאל־זאכן. זיי האבן געוואוינט אין פריוואטע הייזער אין געוועזענעם יידישן פערטל, בערך 50 מענשן.

3) דאס פערסאנאל פונם שפיטאל, וואס איז בשעתו געגרינדעט געווארן דורכן יודנראט. דאס שפיטאל איז געווען אין רוסקי—בוליחוב, אקעגן דער גארב פון לאנדעס. עטליכע צענדליק אנגעשטעלטע האבן געארבעט אין שפיטאל.

4) דאקטוירים: ד״ר לאנדעס און ד״ר רינטעל האבן געוואוינט אין זייערע פריוואטע הייזער. זייערע פאציענטן זענען געווען בעיקר גויים.

אין שטאדט און אין דער געגנט זענען אומלעגאל געווען א סך יידן. זייער צאל איז שווער פעסטצושטעלן. א טייל פון זיי האבן זיך ביי קריסטן באהאלטן אדער אין די „סחראָנעס״. א טייל האבן זיך אויסבעהאלטן אין די לאגערס, דארונטער א גרויסע צאל גאר קליינע קינדער.

כמעט אהן אויפהער פלעגן דורך די שטאדט דורכגעהן קליינע גרופן פון יידן פון שטעדט, וועלכע זענען אומגעקומען, טיילווייז אנטלאפענע פון די געטאס און לאגערן. בוליחוב איז פאר זיי געווען אן איבערגאנגס־פונקט אין די וועלדער אריין אדער קיין אונגארן. ביי אונז אין שטעדטל האבן זיי זיך באזארגט מיט לעבנס־מיטל, און מאנכעסמאל געהיילט זייערע וואונדען אדער קראנקהייטן. אבער א סך פון זיי האט מען דערוויּשט און תיכף אויפן ארט דערהרגעט.

אלע מענשן פון לאגער האבן באקומען א נייעם אבצייכן. א פירעקיג שטיקל לייוונט 5 × 5 ס״מ. אין דערמיט איז געווען אויסגעשטיקט מיט שווארצן פאדעם R אדער W. אויף דעם באטרעפנדן אות איז געווען א שטעמפל פון דער פאליציי און ס.ס. און אויבן אויסגעשטריקט די נומער (לויטן אלטן „אויסווייז״). דעם אבצייכן האט מען געמוזט טראגן אויף דער לינקער זייט פון דער ברוסט (דעריבער האבן זיך ליצנים געמאכט א שפאס, דהיינו אין דער לינקער זייט, כדי מען זאל קענען צילן דירעקט אין הארץ). W און R דאס זענען די ראשי תיבות פון ווערמאכט (דאס דייטשע מיליטער) און ריסטונגס־אינדוסטרי. בכלל האט די באפעלקערונג פארגעצויגען דעם אבצייכן R.

און איצט הייבט זיך אן א נייע עפאכע אין לעבן פון דעם ביסל איבערגעבליבענעם יידנטום אין שטעדטל. הגם מען איז געווען קאנצענטרירט אין די לאגערן, האט דאס רוב מענשן געארבעט אויף די פריערע פלעצער. אבער מחמת ס׳זענען געווען גרויסע שוועריקייטן ביים ליפערן פון לעבנסמיטל, האט מען געמוזט בגניבה, ווי פריער, קויפן שפייז אין די גוישע געוועלבער און ביי די דארפס־גויים. — קיין שטרענגע קאנטראלע איז נישט געווען דיסבעציגליך. בעיקר האט מען אכטונג געגעבן אויף היגיענע און אויף דער ארדנונג כלפי חוץ.

אויף די פּלייט און אויף די טויערן פון לאגער זענען געווען גרויסע שילדער: „צוואנגס־ארבעטסלאגער בוליחוב, יודען" און אנדערע צושריפטן.

אין די לאגערן האָבן כמעט קיין קראנקהייטן געהערשט. די מענשן האָבן גוט אויסגעזען און כמעשדיק אנגעטון. טיילווייז האט מען געהונגערט נור אין די לעצטע וואכן פונם באשטיין פון די לאגערס. מען האט גענוג שווער געארבעט, אפּטמאָל 48 שעה און אפילו מעהר דורכאנאנד, מיט קלייניקע אונטערברעכונגען. דער פארמאלער ארבעטס־טאג איז באשטאנען פון 9 שעה (אויך אין דער נאכט־שיכט), דאגעגן אין „דעלטא" 12 שעה. כמעט אלע זענען געווען שוין צוגעוויינט צו דער שווערער ארבעט און האבן עס אויסגעהאלטן. ביז צום שלוס האבן יידן פארנעמען געוויסע פאראנטוואָרטליכע פּאסטענס און האבן געהאט צו זאגן אפילו איבער „ארישע" אנגעשטעלטע. דאס האָט גורם געווען, אז אסך פון די פּריווילעגירטע יידן האבן געלעבט אין דער' אילוזיע, אז זיי וועט מען נישט אנרירן, ווען ס'וועט קומען די קריטישע צייט, צוליב זייער וויכטיקייט. די דייטשן האבן אויך במתכוון זיי דאס צוגעזאגט און דאפאר באקומען ווערטפולע מתנות.

די סיבות פון דעם מכלומרשטן גוטען באהאנדלען זענען געווען פאָלגענדע:

דאס שווערע באַמבארדירן פון דער אינדוסטרי אין דייטשלאנד, דאָס פארשיקן פון מאסן פאָלאקן און אוקראינער צו צוואנגסארבעט אין דייטשלאנד, דאָס מאָביליזירן פון אוקראינישע יוגענטליכע צו דער דיוויזיע ס.ס. „גאליציען" ועל כולם די גרויסע מפּלות אויף דער פראנט.

אזוי ארום מוז מען פארשטיין, פארוואס מען האט געלאזט די לאגערס אין בוליחוב ביז אויגוסט 1943 (אין דראָהאָביטש און באָריסלאוו האבן זיי עקזיסטירט, ביז די סאוויעטן זענען אהין אריין).

דאָס באווייזן זיך פון קאָלפּאקס פּארטיזאנען אין דער געגנט האט פאראורזאכט דאס אינדירעקטע ליקווידירן פון לאגער. ווינטער 1942—43 האט דאס רעשטל יידן אביסל אויפגעאטעמט און דאָס צוליב דעם, ווייל ביז דעמולס האט מען געלאָזט די יידן אין געטאָ סטרי לעבן. סאיז דאך קלאר געווען, אז אויב ליקווידירן, טאָ וועט מען דאך קודם כל די „נישט־פּראָדוקטיווע".

מאנכע האבן אויסגעטייטשט דעם רוהיגן צושטאנד כלפּי די יידן, מחמת די מפּלות פון די דייטשן בעיקר אין סטאלינגראד. דער איבערטריבענער אפּטימיזם איז פּסיכאָלאָגיש צו דערקלערן אלס רעאקציע נאָך א לאנגער צייט פון פארצווייפלונג. דער אָפּטימיזם אָבער האָט פאראורזאכט א גרויסן שאדן.

אין דער צייט זענען געשאפן געווארן אין לאגער פארשידענע לידער, ווערטלעך, וויצן אדגל. א גרופּע יוגענטליכע פון לעמבערג און בוליחוב האָבן אויך געפּריפּט זיך אריבערצושמוגלען צו דער אונגארישער גרעניץ. די גויישע וועגווייזער האָבן אָבער זיי אלע אויסגעליפערט צו דער גרעניץ־פאָליציי. דעמולס איז ארויס א געזעץ, אז מען טאָר יידן נישט האלטן אין ארעסט מער ווי 24 שעה נור, אָדער איהם באפרייען, אָדער דערשיסן.

אין דער זעלבער צייט האָט מען אויך באגרעניצט די קאָמפּעטענץ פון דער אוקראינישער פאָליציי אין פארהעלטניש צו די לאגער־יידן און דאדורך איז, אזוי

צו זאגן, געשאפן געווארן א פאראדאָקסער צושטאנד אין לעבן פון די יידן אין לאגער.

סוף פעבער האָט מען איבערגעפירט פון סטריער געטאָ בערך 100 בוליחובער יוגענטליכע אין לאגער קיין בוליחוב און זיי פארפליכטעט צו ארבעטן אין דער פעסל־פאבריק.

דעם 5־טן מערץ פארטאָג האָט א גרויסע אפטיילונג פון ס.ס. און אוקראאינישע פּאָליציי ארומגערינגעלט דאָס לאגער פון דער פעסל־פאבריק. אלע זענען געווען איבערצייגט, אז יעצט איז געקומען דער סוף.

אָבער באלד האָט מען זיך איבערצייגט, אז געמיינט האָט מען דערמיט נור די יוגענטליכע, וועלכע מען האָט געבראכט פון סטרי. די יידישע פּאָליציי האָט ארויס־גענומען די אומגליקליכע פון די שטיבער און זיי פארשפראכן, אז מען פירט זיי איבער אין יאנאָווער לאגער, נעבן לעמבערג.

מען האָט זיי אבגעפירט אין מאגיסטראט אריין, דאָרט זיי ביז נאכמיטאג געהאלטן (ביז מען האט דעם קבר פאר זיי אנגעגרייט) אונטער א שטארקער באוואכונג, דערינטער אויך די יידישע פּאָליציי האָט מען זיי אלע ארויסגעפירט אויפן בית עולם. דאָרט האָט מען זיי באפוילן זיך נאקט אויסצוטון און נאָכדעם ווי זיי האבן 2 שעה געווארט, ביז מען האט דאָס קבר אויסגעגראבן. האט מען זיי אלע דערשאָסן. א טייל האָט געפריפט אנטלויפן, אָבער סאיז זיי נישט געלונגען.

די יידישע פּאָליציאנטן, וואָס זענען צוריקגעגאנגען פונם בית־עולם זענען פלעצליך ארומגערינגעלט געוואָרן פון די דייטשן און אוקראאינער. מען האָט זיי באפוילן זיך נאקט אויסצוטון און ביז צום לעצטן מאָמענט האָבן זיי אלעס געמוזט טון אויפן מיליטערישן שטייגער, סאלוטירן, האבט־אכט שטיין אדגל.

מען האט דערציילט, אז דער קאָמאנדאנט פון דער יידישער פּאָליציי, דער אדוואָקאט פרעסלער (ד״ר שינדלערס איידעם) האָט דעמזעלבן טאָג געגעבן א פאטש זיין נאציישן פארגעזעצטן.

ס׳איז אויך כדאי צו באמערקן, אז עטליכע יידישע פּאָליציאנטן איז געלונגען גאנץ פרי צו אנטלויפן, נאָכדעם זיי האָבן געהאט א פארדאכט, אז סקומט א סוף צו זייער לעבן. א טאָג נאָכדעם איז ד״ר שינדלער באגאנגען זעלבסטמאָרד.

דעם זעלבן טאג האָט מען ליקווידירט דאָס סטריער געטאָ און מערערע טויזנטער יידן האָט מען דערשאָסן, ארויספירנדיק זיי חוץ פון דער שטאָדט.

די אלע געשעענישן האבן גאר שטארק משפיע געווען אויף דאָס ביסל רעשטל יידן אין בוליחוב.

שוין אין דער אורשפרינגליכער פאראָרדנונג פון קאצמאן בנוגע די לאגערס, איז דערוועגט געווען, אז די לאגער זענען נור „באשטעטיקט״ ביז צום 31.3.43

אין אָנהויב פון לעבן אין לאגער האָט דאָס רוב מענשן נישט אכט געלעגט אויף דעם פּרט, ווייל מען האָט זיך סיקוּרי געווייזנט צו לעבן פון „היינט אויף מארגן״ און א צייט אבשניט פון 4 חדשים האָט זיך אויסגעוויזן אלס גאָר א לאנגער ממש.

אסך „גדולים״ האָבן פארזיכערט, אז מען וועט די לאגערס לאָזן באשטיין נאָך דעם 31.3.43.

יעצט איז געקומען א נייע פאראָרדנונג צו רעגיסטרירן אויפסניי אַלע יידן אין לאַגער. אַלע האָבן מיט הארצקלאַפּן געוואַרט אויף דעם גורלדיקן דאַטום. אויפּווייפל די מענטשן אין לאַגער האָבן נאָך געהאַט א קליינע האָפענונג, האָבן דאגעגן אַלע די, וואָס האָבן געאַרבעט ביים „דינסט פון זאמלען אפּפעלע״, געוואוסט, אז זייער גורל איז ענטשידן געוואָרן. ס׳זענען אָנגעקומען אַפּטע ידיעות אין שטאָדט אריין פון אנדערע שטעדט וועגן דעם ביטערן גורל פון די דאָזיקע באַשעפטיקטע.

דאָ איז כדאי זיך אָפּצושטעלן ביי דעם דינסט. אויס אומבאַקאַנטע סיבות האָבן די מענטשן דאָ גענאָסן פון א גוטער באַציהונג מצד דער רעגירונג.

בשעת אַלע אקציעס זענען זיי אַלס ערשטע באַפרייט געוואָרן. אויף דער קלאַפּע פון זייערע רעקלעך האָבן זיי געטראָגן א ספּעציעלן אָפּצייכן אויף א גרויס רונד בלעכל.

עטליכע צענדליקער יידן זענען געווען רעגיסטרירט ביי דעם דינסט. בעצם האָבן זיי קיינמאָל גאָרנישט געטון און האָבן גענאָסן פון זייער זיכערן מעמד. נאָך דעם 1.2.42 זענען זיי געווען צווישן די איינצעלנע, וועלכע מען האָט דערלויבט צו וואוינען אין זייערע פריערדיקע הייזער.

און דאָ האָט זיך פּלוצלינג געענדערט צו שלעכטן די באַציהונג צו זיי און ווי פריער דערוויינט האָבן זיי געוואוסט, וואָס סוואַרט אויף זיי.

טיילווייז האָבן מאנכע זיך געגרייט צו אנטלויפן, אָבער ס׳איז זיי נישט געלונגען. דאָס רוב איז פאַרהאַפטעט געוואָרן פון דער אוקראַינישער פּאָליציי און דערשאָסן געוואָרן אויפן בית עולם דורך דעם אכזריותדיקן זשאַנדאַרם מאַטאַוויצקי.

דאָס אומגליק איז געשען דעם 12 מערץ 1943 און די צאָל פון די קרבנות האָט דערגרייכט ביז 28.

טראָץ דעם גרויסן פחד און מורא איז אין די לאַגערס גאָר נישט געשען דעם 31 מערץ און אויך א קורצע צייט נאָכדעם.

פון אַפּריל ביז יוני 1943 איז אַלעס געווען פאַרהעלטנישמעסיק שטיל. דאָס לעבן האָט זיך געפירט לויט דעם פריערדיקן שטייגער. די איינציקע ענדערונג איז געווען דאַרין, אז מען האָט בכלל נישט באַוואַכט קיין לאַגער, בעצם האָט די פריערדיקע באַוואַכונג פון דער יידישער פּאָליציי קיין שום נוצן געבראַכט.

אין דערזעלבער צייט הייבט זיך אָן צו אַנטוויקלען ביי א טייל פון די יידן — דאָס איז געווען אן אַלגעמיינע דערשייַנונג אין גאַנץ פּוילן — א שטימונג פון ווידערשטאַנד. ליידער איז עס צום אומגליק צו שפּעט צום פאַרשיין געקומען.

אַלס באַווייז צו דערדאָזיקער שטימונג קאָן מען ברענגען פּאָלגענדע פאַלן פון זומער 1943 : בערך 10 יינגע בחורים און מיידלעך, די שארית הפליטה פון פאַרשידענע שטעדט, האָבן זיך באַהאַלטן אין דער נאָענט פון דער פעסל־פאַבריק. עסן האָבן זיי באַקומען פון די באַוואוינער פון דעם לאַגער אין דער פאַבריק.

ווען די אוקראַינישע פּאָליציי האָט זיי ענטדעקט, האָבן זיי קיין רחמים נישט געבעטן, נישט געפּריפט אונטערצוקויפן די פּאָליציי אָדער צו אַנטלויפן. מיט מעסער זענען זיי איבערגעפאַלן די פּאָליציאַנטן, אסך פאַרוואונדעט. נאָך א שווערן געראַנגל זענען זיי אַלע דערשאָסן געוואָרן. קוים איין בחור איז עס געלונגען צו אַנטלויפן, טראָץ דער גרויסער צאָל פון פּאָליציי און שלעגערס.

די דייטשן האָבן בפירוש געוואוסט וועגן דער שטימונג אין די לאגערס. ווי ס'ווייזט אויס, האָט מען אין דיווירטשאפטליכע, פאָליטישע און מיליטערישע קרייזן געפירט א קאמף פאר און קעגן דעם ווייטעריקן באשטיין פון די לאגערס.

ווי שוין דערוויינט, איז געווען אין גאליציען א גרויסער מאנגל אין מענשן־קרעפטע. און אין די לאגערס זענען געווען פארהאנגען אסך גוטע פאכלייט. דאָס אויסהאלטן פון די לאגערס האָט כמעט גאָר נישט געקאָסט. די דייטשע פירמעס, די באזיצער פון די שטעדטישע אונטערנעמונגען האָבן זיך פון דעם צושטאנד באריכערט און זענען געווען פאראינטערעסירט אין דער עקזיסטענץ פון די לאגערס.

ווי סווייזט זיך אויס, האָבן אין דעם דערוויינטען אינערן קאמף, ביז זומער 1943 געוואונען די ווירטשאפטליכע דייטשע קרייזן. דאָס באווייזט די טאטזאך, אז במשך פון 8 חדשים האָבן זיי נישט דערלאָזט, כמעט ביז אויפאפערן זיך, קיין שלעכטס צוטון די איינוואוינער פון די לאגערס.

אָבער דער צושטאנד האָט זיך געענדערט, מיט דעם מאָמענט, ווען מען איז געוואויר געוואָרן וועגן די געפערליכע אויפשטענדע אין די געטאָס אין ווארשע, קראקע און ביאליסטאָק. בפרט נאָכדעם ווי די בריגאדע פון די סאָוויעטישע פארטיזאנען (אונטער דער קאָמאנדאָ פון גענעראל־מאיאר קאָלפאק) זענען אריינגעדרונגען אין די קארפאטן.

אין יוני 1943 האָבן אָנגעהויבן די דייטשן פון דער „וואסער ווירטשאפט״ און „פאראייניקטע שטאדט־אינדוסטרי״ צו פארשטיין, אז זייער לאגע ווערט געפערליך. זייער ווירטשאפטליכע באדייטונג איז ממילא נישט געווען וויכטיק.

די איינוואוינער פון „וואסער ווירטשאפט״ לאגער פלעגן באצאָלן זייער דייטשער פארוואלטונג יעדן טאָג (אין אנדערע לאגערס איז דאָס נישט אזוי געווען). אין חדש יוני אָבער האָט די פארוואלטונג אָנגעהויבן געלט צו פרעסן און צו פארלאנגען וואָס אמאָל גרעסערע סומעס, כמעט אבסורדישע.

פארטאָג, דעם 6 יולי האָט א גרויסע אפטיילונג פון אוקראינישע פאָליציאנטן (געבראכט פון א אנדערער שטאָדט) אונטער א דייטשע קאָמאנדאָ ארומגערינגעלט די 2 אויביקע לאגערס.

בערך 150 מענשן האָט מען איינגעזעצט אין 2 גרויסע צעלעס (דאָס מאגיסטראט איז דעמולס געווען די פאָליציי־סטאציע און געפענגניש).

ווי שטענדיק, האט מען א טייל פון די וואָס האָבן געפריפט אנטלויפן, דערשאָסן. טראָץ דעם איז עס א פאר מענשן געלונגען צו אנטלויפן און זיך צו באהאלטן.

איינער פון די אנטלאָפענע האָט דערצעלט, אז די אוקראינישע פאָליציאנטן האבן זיך באמיט צו איבערצייגן די יידן, אז מען נעמט זיי נור צו דער ארבעט אין דער געגנט פון דאָלינע. אלע יידן אָבער זענען געווען פעסט איבערצייגט, אז דאָס ווארטן אין מאגיסטראט באטייט ווארטן, ביז מען וועט ענדיקן צו גראבן א מאסן־קבר.

דודזי שינדלער, איז עס געלונגען שוין אין דער פרי ארויסצורייסן פון די הענט דעם אוקראינישן פאליציאנטן דאָס געווער און אים כמעט צו דערהרגענען, עטליכע גוישע שלעגער האָבן אים דערין געשטערט. דודזי האָט זיך געווענדעט צו די אנדערע פאר־האפטעטע און זיי פארגעלעגט א פלאן, ווי אזוי מאסנווייז צו אנטלויפן.

מן האָט באשלאָסן, אז געהענדיק צום בית הקברות דורך די שוסטערגאס, וועט שינדלער געבן א פייף און אין דעם מאָמענט וועט מען זיך צעלויפן אין אלע ווינקעלעך. באכמיטאג האָט מען די אומגליקליכע אנגעהויבן צו פירן אויף זייער לעצטן וועג.

אויף דעם באשטימטן פונקט האָט מען געהערט לויטן באשלוס דאָס פייפן, אבער קיין מענש האָט געוואגט צו רעאגירן און אנטלויפן. דודזי אבער האָט באשלאָסן צו ווייזן א מוסטער און זיך געפרובט דורכרייסן דורך דער רייהע פון דער באוואכונג. און דער העלדישער בחור איז דורכגעלעכערט געוואָרן פון די קוילן און געגויסעט עטליכע שעה אין איינער פון די זייטענגעסליך אין דער שוסטער־גאס.

אלע אנדערע האָט מען ארויסגעפירט אויפן פלאץ אויף דער דאלזשקע (ווי מען פלעג באגראָבן געפגרטע פערד), און זיי דערשאָסן.

אוקראַינישע פאָליציאַנטן האָבן געהיטן די 2 ליקווידירטע לאַגערס און א פּאָר גויים זענען פארהאַפטעט געוואָרן, בשעת זיי האָבן געפרופט זיך אהין ארייַנצוגנבענען, נאָכדעם, ווי די דייטשן האָבן פון דאָרט ארויסגענומען מאנכע זאכן, האָט מען די לאגערס איבערגעלאָזט הפקר.

נאָך דער אקציע האָבן די גויים דערציילט, אז דאָסמאָל האָט מען אין דעם פּאַטיק מאלינאווקע ארייַנגעוואָרפן ביזשוטערי און זייגערס. אויך אסך דאָלארן און ארטיק געלד. דעמולס האָבן די איינוואוינער פון די איבערגעבליבענע לאגערס אין באלגן־הומאָר זיך געוויצלט: „מיר ארבעטן ווי פערד און דערפאר „באגראבט מען אונז אויפן בית הקברות פאר פערד". די לאגע אין די אנדערע לאגערס האָט זיך מכלומרשט נישט געענדערט.

אין די דאָזיקע טעג האָט מען געבראכט קיין בוליחוב און געגנט טויזנער סאָלדאטן פון וולאסאוו׳ס ארמיי און איינצעלנע אפטיילונגען פון אזארבאדזשענים, טאטארן און אנדערע פעלקער, וואָס האָבן מיטגעקעמפט מיט די דייטשן.

די סיבה דערפון איז געווען שייַנבאַר, ווייל די סאוויעטישע פארטיזאנען האָבן נאָך א מארש פון 1500 ק״מ ארייַנגעדרונגען אין די קארפאטן אין דער געגנט פון יארעמטשע. ס׳איז שטרענג פארבאָטן געוואָרן בייַנאכט ארויסצוגיין אויף דער גאס און שטרענגע באוואכונגען זענען געשטאנען אויף די גאסן און באַן־געלייז כמעט יעדע 50 מעטער.

די אטמאָספערע אין לאגער ווערט געשפאנט און אלע אהן אויסנאם האָבן זיך אנגעהויבן גרייטן צו פארלאזן די לאגערס. אין די טעג פון 26—25־טן יולי איז עס אזוי ווייט דערגאנגען, אז דער רוב האָט דאָס לאגער פארלאזט, און אין די נעכסטע שעה׳ן האָבן כמעט אלע דאָס זעלביקע געטון. די באהערדן זענען דערויף געקומען מיט א קליינער פארשפעטיקונג.

דעם 26־טן יולי, 4 א זייגער נאכמיטאג בערך, האָט זיך אנגעהויבן אן אקציע, וועמענס צוועק איז געווען אהן א ספק פולקום צו ליקווידירן דאָס רעשטל יידן פון בוליחוב. קודם כל האָט זיך אנגעהויבן א שיסערייַ אין לאגער פון דער לעדער־פאבריק, און דאָס האָט פאראורזאכט די מענשן צו אנטלויפן פון די איבריקע לאגערס. טראצדעם וואָס אין דער אקציע האָבן זיך באטייליקט סאלדאטן פון דער וולאסאוו־ארמיי און אנדערע מערערע פאליציי־גרופן, איז די אקציע נישט געלונגען, ווייל זי איז נישט

געוועזן פלאנמעסיג ארגאניזירט און דאס רוב מענשן איז געווען שוין רעבטציייטיג צוזייט און צעשפרייט. א סך יידן זענען אנטלאפן אין די ווייטערע וועלדער. בערך 200 מענשן האט מען דאך געכאפט און צירקא 80 זענען אויס אנדערע סיבות דערהרגעט געווארן. נאך 3 טעג האט מען די געכאפטע באפרייט און וועגן די אנדערע האט מען מכלומרשט אן אמנעסטיע דערקלערט.

אזוי ווי דאס ספאנטאנע מאסנווייזדיק אנטלויפן פון די לאגערס איז פראיעקטירט געווארן כמעט „אויף איין פיס" און דערפאר אויך נישט געלונגען, איז דאס רוב אנטלאפענע געווען געצוואונגען צוריקצוקומען אין די לאגערס נאכן דערקלערן פון די „אמנעסטיע". די לאגערס זענען גאר שווער אויסגעראבעוועט געווארן. דאסמאל האבן טיילגענומען דערין גראד ע"פ רוב די יידן אליין.

ס'זענען געווען פעלע, ווי א סך מענשן האבן זיך איבערצייגט אהיים קומענדיק, אז זייערע זאכן זענען אויספארקויפט געווארן דורך זייערע שכנים, אויב די גויים האבן עס אין דער צווישנצייט נישט צוגענומען. ס'פארשטייט זיך, אז אין די נידריקע מעשים האבן זיך באטייליקט ע"פ רוב מענשן מיט א טונקעלער פארגאנגענהייט. בדרך כלל איז דער שאדן געווען געגנוג גרויס. די לאגע פון די צוריקגעקערטע איז געווען גאר שווער, ווייל בשעת זיי זענען געכאפט געווארן, האבן זיי פארניכטעט אלץ וואס האט געהאט א ווערט, אפילו אויך געלט (מאנכע האבן געפרופט זיך סמען, אבער דער סם איז געווען נור מעל).

די דייטשן האבן אנגעהויבן אנדערש זיך צו באנעמען קעגן דעם רעשט ביסל יידן. ווי ס'ווייזט אויס, האבן זיי מורא געהאט, אז די יידן קענען זיך אנשליסן צו די פארטי־זאנער אדער ארגאניזירן א באוואפנטן ווידערשטאנד. ס'איז כדאי צו אונטערשטרייכן, אז בשעת דער „נישט געלונגענער אקציע" האבן עטליכע יידן פונם לאגער אין דער לעדער־פאבריק געשאסן פון רעוואלווערן אויף די דייטשן. הגם ס'איז אומבעקאנט וועגן קרבנות מצד די דייטשן, האט די דאזיקע זאך געמאכט א שטארקן רושם.

אין דערזעלבער צייט איז אנגעקומען קיין בוליחוב דער אבערשארספירער גזש'ימעק און זיין שטעלפארטרעטער. צוזאמען מיט זיי א גרופע יידישע דינערס און ארבעטער. די ביידע האבן זיך באזעצט אין הויז פון אברהמצ'י שטראסמאן און האבן אנגעהויבן זייערע מעשים. גזש'ימעק האט געהאלטן אין די לאגערס לאנגע רעדן. לויט זיי האט געהייסן, אז די דייטשן האבן פלוצלינג געענדערט זייער פאליטיק אקעגן די יידן צוליב די נצחונות פון זייערע קעגנער, און אז „די אמעריקאנער הרגענען דייטשן, אויב די דייטשן הרגענען יידן". ער האט אויך באהויפטעט, אז ס'איז געקומען „א גרויסע אמנעסטיע" און האט באאיינפלוסט דעריבער מודיע צו זיין אלע יידן וואס זענען נאך יעצט באהאלטן, דארונטער אויך זקנים און קינדער. לויט זיינע רייד וועט מען באלד אנהויבן בויען א צענטראל־לאגער פאר די בוליחובער יידן, און צווישן אנדערע וועט מען גרינדן קינדער־גערטנער, שולן און א שפיטאל. די רעדעס פלעגט ער בדרך כלל פארענדיקן מיט משונעדיקע דעקלאראציעס, ווי למשל: „איך בין אייער פאטער" וכו'.

די לאגע אבער אין די לאגערס איז געווען קאמיש און פול מיט פאראדאקסען. אזוי צ.ב. האבן גראד איצט באוואכט אוקראינישע פאליציאנטן באוואפנט מיט רעוואל־ווערן. דאקעגן האט מען זיך געקאנט פריי באוועגן נישט נאר אין שטאדט, נור אויך

אין דער אומגעבונג. (דערקלערט האט מען עס דערמיט, אז דער צוועק פון דער באַ־וואכונג אין לאַגער איז נור צו היטן, אז מען זאל קיין שלעכטס טון די באוואוינער פון לאַגער).

מ׳האט פאַרקלענערט די לאַגערס ווי ווייט מעגליך. אזוי למשל איז דאס לאַגער פון פעסל־פאַבריק געווען נור אין 1 הויז, שטאט פריער אין 7 הייזער. די קלייגע ראַציעס פון שפייז האט מען מבטל געמאכט. די לאַגע אין באַזארגן פון שפייז איז גאר שלעכט געווארן און א סך האבן געליטן הונגער און מאנכע זענען געפאלן פון די כחות. די יעניקע האט מען אריבערגעפירט אין שפיטאל אריין, וואס האט נאך דעמאלס עקזיסטירט און זיין סאַניטארע לאַגע איז נאך געווען האַלב־לייטיש.

דאס ענגקייט אין די לאַגערס איז נישט געווען צום דערטראגן און א גרויסער טייל פון די ארבעטער האט געגעבכטיקט אין די הייף אדער אין די פאַבריקן. אין דער צווישנצייט האט מען מיט א גרויסן טעמפא אנגעהויבן צו בויען דאס פארשפראַכענע לאַגער אויף דעם ליידיקן פלאַץ צווישן דער ראַפינערי און דעם הויפטשטראס וואס פירט קיין דאלינא. דאס אויסזען פון לאַגער איז געווען טיפיש פאר א קאנצענטראציע־לאַגער, שטארק ארומגעצוימט א.ד.גל.

אין דער זעלבער צייט האט דער „טאטע" (אזוי האט מען איראניש גערופן גוש׳ימעקן) געשלעפט, ווי ווייט מעגליך, געלט דורך פארשידענע „לאַגער עלטסטע" — דאס געלט האט ער געשלעפט אויף פארשידענע מיאוסע אופנים.

ס׳איז באַשטימט געווארן, אז דעם 22־טן אויגוסט גייט מען אריבער אין נייעם לאַגער. דעם טאג מוז יעדער ייד געהן אין דעם שפעציעלען מרחץ אין דער קלויז־גאס. אין דעם טאג האט געהערשט א ווירוואר. א סך מענשן זענען אנטלאפן און זיך באהאלטן. א פאר טעג פריער האט מען היים דיסקוטירט, צו ס׳איז כדאי בכלל אריבערצוגעין אין לאַגער. כמעט אלע זענען ביי דער דעה געווען, אז דאס לאַגער וועט לאנג דויערן. ס׳איז שווער געווען צו גלויבן, אז די דייטשן האבן אזוי פיל געלט אינוועסטירט צו בויען דאס לאַגער אויף גאר נישט. אנדערע ווידער האבן מורא געהאט, אז די שטרענגע באַוואכונג פון לאַגער וועט נישט דערמעגליכן דאס עווענטועלע אנטלויפן. צעבדליקער יידן האבן אויס פארשידענע סבות פארלאזט זייערע באהעלטענישן און זיך אנגעשלאסן צום לאַגער. און אזוי ארום האט מען נאך א פויזע פון א סך חדשים געקאנט זעהן אין די גאסן אלטע און קינדער. דאס האט אבער נור קורץ געדויערט.

דאס ענדגילטיקע פארטילגן און די עפּאכע פון „יידן־ריין"

דעם 25־טן אויגוסט 1943 איז דאס נייע לאַגער ארומגעצינגעלט געווארן פון גאר שטארקע טרופן, וואס זענען באשטאנען הויפטזעכליך פון די וולאסאוו־סאלדאטן. בערך 1200 מענשן האט מען ארויסגעפירט אויפן בית הקברות און דארט זיי דערשאסן (דארונ־טער מערערע הונדערטער סקאלער יידן, וואס זענען בשעתו אריבערגעפירט געווארן אין בוליחובער לאַגער).

דאסמאל האט מען אנגעווענדעט א נייעם סיסטעם פון מארדען, ווי אין אנדערע שטעדט, דהיינו, דעם באטרעפנדן קרבן האט מען אין ריקן געשאסן נאנט צום קבר, און דער רוצח האט מיט זיין פוס געשטופט דעם אומגליקליכן אזוי, אז ער זאל אין קבר

אריינפאלן. בשעת ביי די פריערע אקציעס פלעגט מען באפוילן די מענשן אריינצוגעהן אין קבר זיך אנידערלעגן אויף די פריערע הרוגים און אזוי פלעג מען זיי נעבי׳ך דערשיסן. מייסטנס אבער פלעגט מען די קרבנות דערשיסן פון געווער פון א געוויסער אנטפערנונג, בשעת די אומגליקליכע פלעגן שטיין אין דער נאנט פונם קבר. דאס האט פאראורזאכט פארשידענע מעשות, וועלכע מען האט דערציילט צווישן יידן און גויים. אזוי למשל האט מען געקענט הערן דאס קרעכצן פון די פארוואונדעטע ארויס פון די קברים אין אפטמאל פלעגט זיך די ערד דערהייבן א.ד.גל. דער נייער סיסטעם, ווייזט אויס, האט געדארפט איינשפארן א ביסל קוילן... אויף וויפל ס׳איז באקאנט, איז קיינעם נישט געלונגען ביי דער אקציע צו אנטלויפן און זיך אבראטעווען.

„דער טאטע״ (גזש׳ימעק) האט געבושעוועט ווי א חיה און האט שטארק געמוטשעט זיינע אפפער, איידער ער האט זיי דערהרגעט. נאך דעם מארד האבן די וולאסאוו־סאלדאטן געמאכט א ליציטאציע פון די זאכן, וועלכע זענען צוריקגעבליבן אין לאגער. די קברים האט מען באדעקט מיט קאלך (כדי זיי צו דעזינפעקצירן) און אזוי ארום איז בוליחוב געווארן ממש „יידן־ריין״.

ס׳איז זיך משער צו זיין, אז בערך 300 יידן איז עס געלונגען צו בלייבן אויס־באהאלטן אין די וועלדער, ביי גויים און אין פארשידענע באהעלטנישן. מען באהויפטעט אויך, אז די העלפט פון זיי האט מען דערווישט און פארניכטעט נאך סוף אויגוסט, און במשך פון סעפטעמבער. ע״פ רוב זענען דאס געווען אזעלכע, וואס האבן זיך פארשטעקט אהן הילף פון גויים, אדער זייערע באהעלטנישן זענען געווען גאר פרימיטיוו.

אפטמאל איז א טייל פון זיי געגאנגען זוכן עסן און דאדורך זענען זיי אריינגעפאלן אין די הענט פון גויים, וועלכע האבן זיי איבערגעגעבן צו דער פאליציי. די אלע קריסטן, וואס האבן אויסבאהאלטן יידן, נור כדי א מאטעריעלן נוצן פון זיי צו ציען, האבן זיך יעצט, פארשטייט זיך צוגעאיילט, די דאזיקע יידן, תיכף אויסצוגעבן צו די נאצ׳יס.

די פארזיכטיקע צווישן די גויים האבן פארגעצויגן זייערע קרבנות אויסצוסמען אדער צו קוילען און זיי אין געהיים צו באגראבן, ווייל זיי האבן פאראויסגעזען, אז זיי דערוואַרט סיי ווי א טויט שטראף מצד די דייטשן פארן אויסבאהאלטן יידן. ס׳זענען אבער אויך געווען א פאר גויים, וואס האבן אויסבאהאלטן יידן מיט דער כוונה זיי אבצוראטעווען. אין דער זעלבער צייט איז דאס פאשיסטישע איטאליע צוזאמענגעבראכן געווארן און מען האט געגלויבט, אז דייטשלאנד וועט זיך אין א קורצער צייט אונטערגעבן. אבער ליידער איז עס לעת עתה אנדערש געווען. דאס און אנדערע פאקטארן האבן גורם געווען, אז די לאגע פון די באהאלטענע און באהאלטערס איז געווארן שווערער.

נאך אין הערבסט 1943, אויב מען האט אנטדעקט א יידן באהאלטן ביי א גוי, האט די פאליציי זיך באגנוגנט מיט א ווארנונג. צוואר האט דאס געזעץ געדראט מיט טויט־שטראף פארן אויסבאהאלטן א יידן, אבער דאס איז נור געווען אויפן פאפיר. פארמעל האט דאס אויסגעזען ווי א אונאנגעמבארע זאך. אבער די דייטשן און די אוקראינישע פאליציי האבן געהאט זייערע סיבות צו אזא מין טאקטיק. די הויפטאורזאך דערפון קאן מען זען אין דער מיליטערישער שווערער לאגע פון די דייטשן אין דעם דיסטריקט, און פון דער טאטזאך, אז ס׳עקזיסטירט אן אוקראינישע באוועגונג, וואס שטארקט זיך פון טאג צו טאג, ווייל שיינבאר וועט זיך בקרוב פארענדיקן די באזעצונג

פון לאנד, און דאס באטייט, אז די אוקראינער זענען בדעה צו קעמפן קעגן די רוסן און אויך קעגן די דייטשן.

די קריסטליכע באפעלקערונג איז געווען גאר עמפינדליך צו יעדן קלאפ מצד די דייטשן. טראץ דער שנאה צו יידן, איז דאס געווען אן אונאננעמבארע זאך, אז מ'זאל א גוי הענגען צוליב דעם, וואס ער באהאלט אויס א יידן. ראשית האבן די דייטשן אליין געלערנט די גויים, אז דאס לעבן פון א ייד איז נישט ווערט קיין פרוטה אין פארגלייך צו אן „אריער", דערפאר פארוואס זאלן זיי הרגענען אן „אריער" צוליב עפיס א שמוציגן יידל? שנית האט כמעט יעדער געמאכט עפיס א משא־מתן מיט א יידן. מ'האט נישט געקענט וויסן צו עמיצער האט אויסבאהאלטן א יידן במשך פון אן אקציע, כדי אים צו ראטעווען, אדער אים אויסצוגעבן די דייטשן. אין מאמענט ווען מ'האט געפונען ביי א גוי אויסבאהאלטענע יידן, האט דער גוי געקענט טענה'ן אז ער האט בדעה געהאט אים אליין צו הרגענען בסתר, אדער נאכדעם, ווי ער וועט ביים יידן ארויסשלעפן נאך געלט, וועט ער ממילא אים אויסגעבן די דייטשן א.ד.גל.

אפילו אין דער „יידן רייגער" עפאכע האט די רעגירונג נישט באשטראפט קיין גויים פארן אויסבאהאלטן א יידן, ווי ס'ווייזט אויס צוליב טעמים פון „אינערציע". אבער אנגעהויבן פון הערבסט 1943, האט זיך די לאגע געביטן צו שלעכטן צוליב פאלגענדע טעמים:

א) דער מורא פאר א יידן וואס קען אבגעראטעוועט ווערן און שפעטער נעמען נקמה; ב) דאס קאנצענטרירן פון גרויסע מיליטערישע טרופן אין דער געגנט, וועלכע וועלן זיך נישט רעכנען מיט דער פארביטערונג פון דער גויישער באפעלקערונג.

נאך אין דער צייט פון די לאגערס האט קאצמאן פארעפנטליכט א מודעה, לויט וועלכער ער האט פארשפראכן יעדן וואס גיט אויס יידן א פרעמיע פון 5000 זלאטי און 20 ליטר בראנפן. ביז צו דער „יידנריינער" צייט האבן די יעניקע, וואס האבן אויסגעגעבן א יידן, באקומען בלויז א בראקן פון דער פארשפראכענער פרעמיע, ווייל בעיקר האבן זיך די קאמאנדאנטן אליין איינגעטיילט מיט דעם פעטן ביסן. אבער צום שלוס, ווען די הכנסות פון די גויים זענען קלענער געווארן (מחמת ס'איז נישט געווען וואס מער צו רויבן און פון וועמען געלט צו שלעפן) האבן א סך חשק באקומען אויף די פארשפראכענע פרעמיעס און זיך גענומען צו דער מלאכה מיט מער ענערגיע, ווייל יעצט האבן זיי זיך באמיט צו באקומען ווי אממייסטען פון דער פרעמיע.

זעענדיק, אז די דייטשן האלטן פאר א צוזאמענבראך, האבן די גויים מורא באקומען, אז מ'וועט זיי שטרענג באשטראפן פארן באטייליגן זיך אין די „מעשים טובים" און אנגעהויבן מיט א פארדאפלטן פלייס און ענערגיע צו זוכן באהאלטענע יידן. אין א סך פעלע האבן זיי זיך ארומגעדרייט וואכן אין די וועלדער אין פעלדער, כדי צו כאפן א יידן. א סך מאל פלעגן זיי זיך אריינגנבענען פון איין הויז אין צווייטן און אויפשטעלן די אויערן ביי די ווענט און פענסטער, כדי צו הערן א שטימע אדער א גערויש פון פארדעכטיקע.

ווינטער 44—1943 האט מען פארקויפט די יידישע הייזער פאר א ביינערן קנעפל. מהאט אויך א סך הייזער צענומען און באנוצט דאס האלץ דערפון צום הייצן. א חוץ דעם אלעם פלעגן די גויים זוכן ווינקעלעך אין די הייזער, ווי ס'זענען אפשר באהאלטן

ווערטפולע זאכן. און אזעלכע ווינקאלעך האבן טאקי נישט געפעלט. דאס צערנעמן פון די הייזער איז געוואָרן א מין „נאציאנאלער ספאָרט" און די מייסטע הייזער זענען דאדורך שטארק באשעדיקט געווארן.

טראָץ דעם וואס דער ווינטער איז דעמאלס געווען פארהעלטניסמעסיק א לייכטער, זענען די אויסבאהאלטענע יידן געשטאנען פאר שווערע פראבלעמען, ווייל אין דערזעלבער צייט האט אויך דאס מיליטער גאר שטרענג געזוכט און זיך אפילו מיט שפיצל־הינט באנוצט. אויף די גויים, וועלכע ארבעטן סיי ווי אין דער ווינטער־צייט כמעט גאר נישט, האבן דעם מיליטער ביים זוכן א סך פארהאלפן.

דעם זעלבן ווינטער זענען אומגעקומען לכל הפחות 100 יידן. א טייל פון זיי זענען געפאלן אין קאמף אלס ארגאניזירטע אין דער גרופע פון באבי (Babij). 40 מענשן בערך, דארונטער די פאמיליע יאזעפסבערג, און אנדערע האט מען אנטפלעקט ביי דעם מילנער אין הוזיעיאוו. געשען איז דאס צוליב דעם אומפאראנטווארטליכן פארגעהן פון איינעם צווישן די באהאלטענע דארט, וועלכער האט גראד יעצט געפונען פאר ריכטיק אהיים צו געהן, כדי פון דארט ארויסצונעמען פון דעם באהאלטענעם ווינקל זיינע ווערטזאכן, הערנדיק אז זיין הויז האבן די גויים צערנומען.

דער גויישער מילנער און זיין משפחה האבן אויך טייער מיט זייער לעבן באצאלט. 16 מענשן האט מען געפונען אין א הייל אין גריניער וואלד. מען האט אריינגעלאזט א סך רויך אין דער הייל, פון דארט זיי דאן ארויסגעשלעפט און דערשאסן (די פאמיליע אונגער א.א.). קליינע גרופן פון יידן האט מען אנטדעקט אין פארשידענע פלעצער. מען האט אלע דערשאסן.

די גויים וואס האבן אויסבאהאלטן יידן האט מען געהאלטן אומויפהערליך צו דראהן און מען האט זיי פארשידענס צוגעזאגט. אויף דער גריניע למשל, איז פארגעקומען א פארזאמלונג פון גויים און דארט האט מען די אנוועזנדע אויפגעקלערט, אז יעצט איז געקומען א צייט אויף דער וועלט, וואו מען פארטיליקט אלע יידן. אפילו דאס סאוויעטישע מיליטער טוט עס אויך און זיי דערהרגנען אלע די יעניקע וואס באהאלטן אויס יידן. נאך דער דאזיקער פארזאמלונג האט מען אויסגעגעבן 2 יידן.

אזוי ווי א סך גויים האבן פארלוירן די האפנונג, אז די מלחמה וועט זיך נישט אזוי שנעל פארענדיקן און זיי זענען געקומען צו דער איבערצייגונג, אז דאס אויסבאהאלטן פון יידן פאראורזאכט זיי שוועריקייטן און איז פארבונדן מיט טויט־שטראף, האבן זיי באשלאסן זייערע יידן צו דערהרגנען און אין געהיים צו באגראבן.

אפט איז זיי דאס געלונגען. אבער אין א סך פעלע האט מען עס אנטדעקט. אזוי למשל, האט א גוי אויף דער גריניא געפרופט צו פארסמען 8 נפשות פון דער פאמיליע וואהל. דער סם האט אבער נישט געווירקט. איז דער גוי געצווינגען געווען די אומגליקליכע אויסצושחטען און אויף זיין פעלד צו באגראבן.

אין די וועלדער האט מען פון צייט צו צייט געפונען די קערפער פון יידן, וואס זענען געשטארבן פאר הונגער און קעלט. אין ווינטער 1944 האט מען געפונען 4 געהאנגענע אויףביימער. ס'ווייזט אויס, אז זיי זענען באגאנגען זעלבסטמארד. פריער א ביסל אין הערבסט, האבן מאנכע יידן זיך אליין אויסגעגעבן. א קרוב פונם יידישן

פאליציאנט קאפעל האט זיך געווענדעט צו זיין „פריינט", דעם וויצע־קאמאנדאנט פון דער אוקראינישער פאליציי און אים געבעטן ער זאל אים דערשיסן, און דאס איז אויך אזוי געשען. אים פרילינג און זומער 1944 האט מען אנטדעקט און דערהרגעט עטליכע יידן. דעם לעצטן יידן האט מען דערווישט 2 וואכן פאר דער באפרייאונג פון בוליחוב.

אין דער דאזיקער צייט האט מען געקאנט באמערקן אן אקטיוויטעט און אלגעמיין פאראינטערסירן זיך אויף אנדערע געביטן, דהיינו: ס'האבן זיך אנגעהויבן באוויזן באנדעס פון נאציאנאליסטישע אוקראינער, א פוילישע אונטערגרונט־באוועגונג, שווערע קלעפ אויף די אוקראינער מצד די דייטשן וכו'. דאס זוכן און כאפן יידן האט אויפגעהערט צו זיין א געשעפט וואס לוינט און אלע גויים האבן פארשטאנען, אז דאס ביסינקאלע יידן וואס האבן זיך נאך אויסבאהאלטן, איז נישט אזוי לייכט ארויסצוגעפינען. אויב אבער מען האט א יידן ערגיץ וואו אנטפלעקט, האט מען מיט אים געטון, וואס מען האט געוואלט.

אויך די אוקראינישע באנדעס האבן געבושעוועט אויף יידן, וואו זיי האבן געקאנט. אזוי למשל, זענען די „באנדעראוועצעס" (Bandera) געוואויר געווארן, אז אין האשאוו באהאלטן זיך רוזיא אדלער (אן אייניקל פון מרדכי שינדלער), זיי האבן פארלאנגט פון דעם באטרעפענדן גוי, ער זאל זי ארויסגעבן, און אזוי ארום איז זי דערמארדעט געווארן, נאכדעם ווי מען האט ביי איר אלעס צוגערויבט. דאס איז געשען אנהויב זומער 1944.

נאך מיט א צייט פריער האבן די באנדעס אנגעהויבן צו איבערפאלן די פוילישע באפעלקערונג. אין פאלאניץ למשל, האבן זיי דעמולס דערמארדעט א פוילישע פאמיליע פון 7 נפשות. אין סוף ווינטער האבן זיי פארברענט אלע פוילישע הייזער אין דער געגנט און גאנצע פאמיליעס זענען לעבעדיקערהייט פארברענט געווארן. אויך אין בוליחוב גופא האבן זיי א פאר פוילישע פאמיליעס אויסגעקוילעט. א סך פאליאקן האבן פארלאזט די שטאדט און די דערפער און זענען אריבער קיין סטאניסלאוו, זוכנדיק דארט א באהעלטניש. די פוילישע אונטערגרונט־מענשן (ס'ווייזט אויס די A.K.) האבן פארברענט די פעסל־פאבריק. אבער נאכדעם ווי מען האט אין סטרי עטליכע יוגענטליכע פון זיי דערווישט און דערשאסן, האט די גרופע אויפגעהערט צו זיין טעטיק.

אויך א פאר באוואפנטע יידן האבן אנגעהויבן טעטיק צו זיין ווינטער 1944. זיי האבן פארזוכט אן אטענטאט אין בוליחוב אויף דעם פארברעכער, דעם פאליציאנט מאטאוויצקי. אבער דער באנדיט איז על פי נס ארויס דערפון מיטן לעבן. אן אנדערש מאל האט זיך באוויזן א באוואפנטע גרופע אין דער געגנט. די אוקראינישע פאליציי האט זיי אנגעגריפן. ביי דעם קאמף זענען 2 אוקראינער פאליציאנטן דערהרגעט געווארן און די רעשט איז אנטלאפן. ווי מ'האט פארשטאנען זענען דאס געווען די גרופע פון באבי (Babij). באבי איז געווען אן אוקראינישער קאמוניסט פון דאלינא, אין דער ערשטער צייט פון דער דייטשער אקופאציע האט ער זיך געמעלדעט צו דער פאליציי, אבער נאך א קורצער צייט איז ער אנטלאפן אין די וועלדער און דארט ארגאניזירט א גרופע פארטיזאנער, וואס איז באשטאנען כמעט נור פון יידן. זייער לאגער איז געווען אין דאלינער וואלד. אין דער ערשטער צייט זענען זיי כמעט נישט געווען טעטיק. זייער אקטיוויטעט הויבט זיך אן ערשט אין הערבסט 1943. טראץ דעם וואס דער גרעסטער טייל פון זיי איז דערווישט געווארן בשעת דאס דייטשע מיליטער, די מאדז'ארן און די

וולאסאוו־ארמיי האבן אומאויפהערליך זיי פארפאלגט און אויסגעהרגעט, האט דאס בדרך כלל געמאכט א שטארקן רושם אויף אלע גויים אין דער סביבה.

דער פחד פאר באוואפנטע יידן איז געווען אין דער צייט גרויס און אויב מען האט זיי אנטדעקט, איז דאס געשען א דאנק די איבערטריבן גרויסע כחות פון דער ארמיי. ס'איז אזוי ווייט דערגאנגען, אז ווען מען האט פארשפרייט א ידיעה, אז אויף דער גרעניצע באהאלט זיך אויס ביי א געוויסן גוי א ייד באוואפנט מיט א רעוואלווער (פרילינג 1944) האבן זיך די אוקראינישע פאליציאנטן באגניגט מיט דעם פארשפרעכן, אז זיי וועלן בקרוב אריבערקומען.

אויך האבן נאציאנאליסטישע אוקראינער (באנדעראווצעס) געקעמפט קעגן די דייטשן. א דייטשע באוואכונג פון 22 מאן, וואס איז געפארן מיט דער קאלעיקע, איז אין דער נאנט פון בובנישטש פון די באנדעראווצעס איבערפאלן געווארן און אלע דייטשן זענען אין קאמף געפאלן.

אין פרילינג 1944 האט מען שווער באמבארדירט סטרי, דראהאביטש און לעמבערג. עטליכע הונדערט אמעריקאנישע פלוגצייג האבן זיך דאביי באטייליקט. דאס באמבארדירן פון סטרי האט מען געהערט ביז בוליחוב. אויך א סך פלוגצעטל האבן די אמעריקאנער פון דער לופט אראבגעווארפן.

ס'האט זיך אנגעהויבן אויף די וועגן א שטארקע מיליטערישע באוועגונג. צווישן דער אונגארישער ארמיי זענען אויך געווען אפטיילונגען פון יידישע ארבעטער. אין דער זעלבער צייט זענען אנגעקומען שרעקליכע ידיעות וועגן אויסראטן פון דעם אונגארישן יידנטום.

אין אנהויב יוני האט מען שוין געהערט דאס הילכען פון קאנאנען־שיסע, וואס זענען געקומען פון מזרח זייט. און בשעת די שיסע האבן זיך אויפגעהערט, האט דאס שטארק דעפרימירט דאס רעשטל באהאלטענע יידן.

יולי איז די מיליטער־באוועגונג געווען גאר גרויס. די דייטשן האבן אנגעהויבן צו גראבן אין דער געגנט שיצגראבן און אין א סך פלעצער האבן זיי אויפגעשטעלט קאנאנען. שוין פאר דעם האט מען ארויסגענומען פון דער שטאדט אלע אינדוסטריעלע מאשינען און זיי אוועקגעשיקט נאך דייטשלאנד. ביי דער געלעגנהייט האט מען אויס־געראבעוועט אלעס, וואס ס'איז אונטערגעקומען.

שוין אין אנהויב פון פרילינג האבן הונדערטער מענשן געארבעט ביים פאר־ברייטערן און אויסבעסערן פון די גאסן, דאביי האט מען זיך באנוצט פאר שטיינער מיט די מצבות פונם בית הקברות.

צום שלוס האבן די הונגעריקע סאלדאטן אנגעהויבן צו ראבעווען אהן רחמנות ביי די דארפס־גויים, און דערפאר איז די שנאה פון די דערפער צו די דייטשן געווארן גאר גרויס. די זעלבע אוקראינער, וואס האבן בשעתו אויפגענומען די דייטשן מיט אפענע ארעמס, האבן איצט געווארט אויף זייערע סאוויעטישע באפרייער. דאס איז אבער נאר געווען א צייטווייליקע שטימונג.

די אפקלאנגען פון א שטארקן קאמף זענען דערגרייכט פון דער דאלינער געגנט. די רוסן זענען צוואר אריין קיין דאלינע, אבער מ'האט זיי פון דארט אפגעשטויסן.

א פאר טעג שפעטער האבן די סאוויעטן דערנייט דעם אנגריף מיט א פולן טעמפא. אין געבירג האט זיך פארזאמלט א גרויסע צאל פון סאוויעטישע פאראשוטן, וועלכע האבן אבגעשניטן דעם ריקצוג פון די דייטשן נעבן ציסאוו. בערך 3 טעג האט געדויערט א שווערער ארטילערי קאמף פון ביידע צדדים, וועלכע האבן זיך באדינט מיט די שווערסטע קאנאנען. טויזנטער שראפנעלן זענען אין שטאדט געפאלן און א סך הייזער זענען שווער באשעדיקט געווארן. צום סוף האט מען געהערט שיסע פון לייכטערן מין. די סאוויעטישע אינפאנטערי איז אריין אין שטאדט. די דייטשן האבן זיך אין א גרויסער בהלה צוריקגעצויגן און איבערגעלאזט א סך טויטע. בוליחוב איז באפרייט געווארן דעם 9־טן אוגוסט 1944.

די באוואוסטע רשעים וואס האבן קאאפערירט מיט די דייטשן, די ציווילע דייטשן, די „פאלקסדייטשן" א.ד.גל. זענען אנטלאפן מיט א פאר וואכן צוריק. די אוקראינישע פאליציאנטן האבן זיך ע"פ רוב אנגעשלאסן צו די באנדעראוועצעס.

צווישן די סאוויעטישע סאלדאטן וואס האבן איינגענומען די שטאדט, זענען געווען עטליכע בוליחובער ייִנגע לייט, וואס האבן פארלאזט די שטאדט אין יאר 1941 אדער פריער מאביליזירט געווארן צו דער סאוויעטישער ארמיי.

תיכף נאך דער באפרייאונג זענען ארויסגעקומען פון זייערע באהעלטנישן די איבערגעבליבענע 45 יידן, דארונטער 2 קינדער, און דערמיט פארענדיקט זיך די טרויריקע פרשה.

כמעט אלע אפגעראטעוועטע האבן זיך באזעצט אין דער שוסטער־גאס אין איין הויז, און דאס צוליב זיכערהייטס גרינדע, ווייל מען האט נאך מורא געהאט פאר די „באנדעראוועצעס". דערנאך האט יעדער געפינען באשעפטיקונג אין פארשידענע אונטערנעמונגען, וואס די סאוויעטן האבן אויפגעשטעלט מיט אן אונגעהויערע ענערגיע, און בשעת מען האט אויסגעטוישט אין 1945 די באפעלקערונג צווישן ראטן־פארבאנד און פוילן, האט דאס רוב אפגעראטעוועטע יידן פארלאזט בוליחוב און אריבער קיין פוילן.

אין שטאדט זענען געבליבן 5—7 יידן. איינער פון זיי האט זיך מאביליזירט צו דער אפטיילונג, וואס איז אייפגעשטעלט געווארן פון די סאוויעטן צום קאמף מיט די נאציאנאליסטישע אוקראינער און איז אין קאמף מיט די אוקראינער געפאלן.

די סאוויעטן האבן פארוואנדלט די גרויסע שול אויף א מיליטערישן לאגער. די רעגירונג האט גארנישט געטון, כדי צו באערן דעם זכר פון די קרבנות אין די מאסן־גרעבער, וועלכע זענען פארבליבן פארלאזט און פארנאכלעסיקט. דאס יידישע בוליחוב איז פולקום אונטערגעגאנגען. נור חורבות און מאסן־גרעבער זענען פארבליבן.

ת. נ. צ. ב. ה.

בענא רייסמאן

דער טראגישער אונטערגאנג פון די בוליחובער יידן

הקדמה

אלס איינציקער, וואס האב מיטגעמאכט די לעצטע טרויריגע טעג אין בוליחוב, וועל מיר מי געבן זיי צו שילדערן. מערערע מאָל האָבן מיך די רשעים געכאפט און א דאנק א נס, אדער בעסער געזאגט פאר מיר גינסטיקע צופאלן, איז מיר געלונגען זיך אבצוראטעווען.

אין אנהויב האב מיך אויסבאהאלטן אין די וועלדער און דאן ביי גויים אין דארף יאוואָראוו, צוזאמען מיט א בוליחובער יינגן מאן, מונדזיא טירקעל.

אזוי ווי די דאזיקע גויים האבן פון אונז פארלאנגט א געוויסע סומע געלט, זענען מיר געווען געצוואונגען פון אונזערע היימען זיי אונזערע ערשפארנישן אריבער־צוברענגען און דאָס איז געווען פארבונדן מיט סכנת נפשות. ס'איז אונז געלונגען דאָס צו רעאליזירן. די גויים האבן אונז צו פארפיגונג געשטעלט א געוועזענעם שפאכלער פון וועלכן דער איינציקער אויסוועג איז געווען אויף א בוידעם. אין דעם ענגן און דונקלען פלאץ האָבן מיר ביידע דורכגעלעבט 21 חדשים. דורך דעם קוקער, וואס האָט געפירט צום בוידעם, האבן מיר קוים וואָס אביסל לופט צום אטמען באקומען. דורך א שפעציעל געמאכט שופלעדל אין דער וואנט האָבן מיר באקומען איינמאָל אין טאָג שפייז, וואס איז באשטאנען פון 3—4 בולבעס און א האלב ברויט. אונטער אזעלכע באדינגונגען האבן מיר געלעבט ביז אויגוסט 1944, בשעת די סאוויעטישע ארמיי האט ווידער באזעצט דאָס שטעטל.

קוים אויסגערוט א פאר טעג, בין איך מאביליזירט געווארן צום מיליטער, געשען איז דאָס א דאנק די שטעטישע אוקראינער. דהיינו נאך דעם ווי די שטאָט איז באפרייט געווארן פון די נאציס, זענען מיר 15—16 יידן צוריק א היים געקומען. די אוקראינער, מורא האבנדיק, אז מיר וועלן דינען אלס עדות פאר זייערע „מעשים טובים" בשעת דער דייטשער אקופאציע, האבן זיי זיך מיט אלע כוחות באמיט ביי דער סאָוויעטישער שטעטישער באהערדע, מען זאל אונז פון שטאט ארויסשיקן. כמעט אלע זענען מיר מאָביליזירט געווארן און דאָס תיכף צו דער פראנט פארשיקט.

דארט בין איך פארוואונדעט געווארן און נאָכדעם ווי כ'בין אויסגעהיילט, ווער איך דעמאָביליזירט און קום ווידער קיין בוליחוב.

די שטעטישע באהערדע האט אנערקענט מיינע פארדינסטן און האט מיר ביי זיי א פאסטן אלס באאמטער פארזארגט.

ליידער האב נישט געקאנט לאנג אין שטאט פארבלייבן, ווייל כ'בין אויף יעדן שריט שפיאנירט געווארן פון די אוקראינער.

און אזוי ווי גאנץ פוילן איז באפרייט געווארן, האָב איך באשלאָסן צו פארלאָזן די שטאָט און אויפצווזוכן מיינע ברידער: דעם אינזשיניער גוסטאוו, וועלכער האָט געשפילט א וויכטיקע ראלע אין דער ארמיי פון דע־גאל אין פראנקרייך, און מיט מיין צווייטן ברודער מאקס איז מיר געלונגען אריבער צוקומען קיין ישראל.

די דייטשע אקופאציע

דעם 2 יולי 1941 איז די סאוויעטישע ארמיי געצוואונגען זיך צוריקצוציהען. דאָס מיליטער און די ציווילע באהערדן פארלאָזן די שטאָדט.

א קליינע אפטיילונג פון סאפיערן פארניכטעט אלע וויכטיקע סטראטעגישע פונקטן, ווי די בריקן, מאגאזינען אדגל. דאָס שטעטל ווערט דערציטערט פון די עקספלאזיעס. און טראץ דעם שיינעם זומער־טאָג זענען די גאסן ליידיג, די געוועלבער געשלאָסן. אוקראינישע באנדעס נוצען די לאגע אויס און הייבן אָן צו ראבעווען די יידישע געוועלבער, אויך די איבערגעבליבענע סאוויעטישע מאגאזינען.

ס׳שאפט זיך א אוקראינישע מיליץ, וועלכע באשטייט פון נאציאָנאליסטישע ארגאניזאציעס. זייערע ערשטע מעשים זענען געווען: דאָס פארהאפטן אסך יידן אלס מכלומרשטע קאמוניסטן אדער קאמסאמאלצעס. אין דער אמתן אבער איז דאס געווען א פערזענליכע נקמה אויף אלע די דאזיקע. צווישען די דעמולסטיקע קרבנות איז געווען לייקע שינדלער (די טאכטער פון בן ציון הי״ד), וועלכע איז דערשאָסן געווארן אויף א גרויזאמען אופן.

דעם 6 יולי 1941 מארשירן אריין אפטיילונגען פון אונגאריש־סלאוואקישן מיליטער. די אוקראינער עמפאנגען זיי מיט פול פרייד, מיט בלומען אין די הענט. דאביי הערט מען געשרייען: ס׳זאל לעבן דייטשלאנד, נידער די יידן, טויט די קאמוניסטן״ אדגל.

דאָס אונגארישע מיליטער איבערנעמט די פארוואלטונג פון דעם סטאניסלאווער וואיעוואוצטווע. די ארטיקע אוקראינער זענען דערמיט נישט צופרידן, ווייל די אונגארן באגרעניצן זייערע „מעשים טובים״, באשטראפן זיי אפט. די אוקראינער ווענדן זיך צו דער דייטשער העכסטער באהערדע אין סטרי מיט דער בקשה, אז זי זאָל איבערנעמען די פארוואלטונג פון דער שטאָט. די דייטשן דערפולן זייער בקשה.

עס באזעצט זיך א דייטשער קאמיסאר מיט זיין שטאב. ער באפעלט קודם כל צו ארגאניזירן דעם „יודען־ראט״, וועמענס מיטגלידער עס זענען: ד״ר שינדלער, ד״ר רייפ־אייזען, מגר. פרעסלער, בומע קרויטהאמער א.א.

דער יודן־ראט אונטערליגט דעם קאמיסאר און זיינע באפעלן.

ד״ר הארסימאוו ווערט דערנאנט אלס בירגער־מייסטער און זיין שווער, דער געוועזענער פאליציי־אינספעקטאָר, סימקאוו, אלס קאמאנדאנט פון דער שטעטישער מיליץ.

אין הויז פון ד״ר קליינבערג זאל דער זיץ פונם דייטשן שטעטישן קאָמיסאר זיין. דאָס רעמאָנטירן און איינריכטן פונם הויז אלס וואוינונג פארן קאָמיסאר מוז דורכגעפירט ווערן דורכן יודן־ראט און פאראנטווארטליך דאפאר איז געווען ד״ר רייפאייזען. דער יודן־ראט האָט אפעלירט צו אלע איינוואוינער מען זאל צוהעלפן אין דער אויפגאבע פון שפענדן מעבל, דיוואנעס, בילדער, קריסטאל אדגל. במשך פון 7 טעג האט אלעס געמוזט פארטיק ווערן. טעכניש איז אבער אוממעגליך געווען א גרינטליכן רעמאנט אויסצופירן אין די 7 טעג און ס׳בויטיק געווען נאָך א טאָג־צוויי.

דעם זיבטען טאָג וועלכער איז געפאלן שבת, האָט דער קאָמיסאר צונויפגערופן די מיטגלידער פונם יודן־ראט, האט זיי אויסגעשטעלט אין דער ריי און מיט א באפעלנדיקן־

טאָן געפרעגט, ווער פון זיי איז פאראנטוואָרטליך פארן דורכפירן פון דער ארבעט. ד״ר רייפאייזן טרעט ארויס פון דער ריי. דער קאמיסאר פול מיט כעס באליידיקט אים און פאטשט אים צוזאמען מיט אלע אנדערע מיטגלידער.

נאך דעם פאל ווענדעט זיך ד״ר רייפאייזן צו זיינע חברים מיט די פאָלגענדע ווערטער: „מיך וועלן די דייטשן מער נישט פאטשן״. דעם נעכסטן טאָג זענען מיר אלע דערשיטערט געווארן פון דער שרעקליכער ידיעה, אז ד״ר רייפאייזן האָט זיך אויפגעהאָנגען אין זיין גארטן לעבן זיין הויז אין דער באנגאס. און אזוי האָבן מיר פארלוירן איינעם פון די ערנהאפטסטע פארטיידיקער פונם בוליחובער יידנטום.

איצט הייבט זיך אָן א צייט, וואו מען צווינגט די יידישע באפעלקערונג צו שווערע פיזישע ארבעטן ביים בויען פון בריקן, באן־ליניעס אדגל. אויף יעדן ארבעטער לעגט מען ארויף א געוויסע נאָרמע, וועלכע ער איז בשום אופן נישט אימשטאנד אויסצופירן, בפרט פאר די יעניקע, וועלכע זענען אין די פריריקע יארן בכלל נישט געוואוינט געווען צו שווערער ארבעט. אלע די, וואָס האָבן נישט געקאָנט אויספירן די נאָרמעס האָבן די אוקראינישע אויפזעער באשטראפט און אויף א בעסטיאלישן אופן געשלאגן און געמוטשעט.

דער יודן־ראט ווערט רעאָרגאניזירט און נעמט אויף זיך אלע ענינים, וואָס האָבן א שייכות מיט דער יידישער באפעלקערונג, ווי „ארבעטס־אמט״, וואהנונגס־אמט״, „אפראָוויזירונגס־אמט״ א.א. דער זיץ פון יודן־ראט איז געווען אין דער יידישער שול אין דער שוסטער־גאס. אלס „אבמאן״ איז דערנאנט געווארן ד״ר שינדלער און זיין איידעם מגר. פרעסלער אלס לייטער פון דער יידישער מיליץ („ארדנונגס־דינסט״). די אויפגאבע פון דער מיליץ איז געווען צו היטן, אז די באפעלקערונג זאָל אויספירן די פאראָרדנונגען פונם יודן־ראט. געווען זענען דאָס באמת די דייטשע פאראָרדנונגען.

דער קאָמיסאר נוצט אויס דעם „אָרדנונגסדינסט״ פאר זיינע פערזענליכע צוועקן. אזוי למשל, פארלאנגט ער במשך פון א גאָר קורצער צייט אים צו ליפערן: פוטער, טעקסטיל, לעדער, לעבנסמיטל אדגל. דאָס אלעס איז בדרך כלל געווען דעמולס שווער צו באקומען. אחוץ דעם קאָמיסאר האָט אויך די „געסטאפאָ״ פארלאנגט די דערוועגטע סחורות. און אויב מען האָט זיי נישט צו דער צייט געליפערט, האָבן זיי באליידיקט און געשלאָגן מכות רצח די מיטגלידער פונם יודן־ראט.

דאן קומט ארויס א פאראָרדנונג, אז יעדער ייד, אָהן אונטערשיד, מוז טראָגן א ווייסן באנד מיט א בלויען מגן־דוד. ס׳ווערן באגרעניצט די שעה׳ן, אין וועלכע יידן מעגן זיין אין גאס. יידן טארן נישט באזוכן קיין רעסטאָראן, קינאָ, טעאטער, פארן מיט דער באן, זיך באדינען מיט דער פאסט אדגל. די ראדיאָ־אפאראטן און אנדערע ווערטפולע זאכן ווערן רעגיסטרירט. יעדער ייד איז מחויב אונטערן טויט שטראָף איבערצוגעבן די דייטשן זיירע פעלצן אפילו דעם פשוטען פעלץ־קראגן.

די אוקראינישע מיליץ פלעג איבערפאלן די וואוינונגען בייטאָג און ביינאכט, מכלומרשט דורכצופירן א קאָנטראלע, ביי דער געלעגנהייט האָבן זיי געראבעוועט, וואָס ס׳איז אונטער דער האנט געקומען. חאָטש ס׳איז נישט געווען געזעצליך, האָבן די יידן נישט געטאָרט זיך באקלאָגן.

לעבנסמיטל האָט מען צוגעטיילט דורכן יודן־ראט אין גאָר קליינע מענגן. אזוי ווי אבער מען האָט כּאַרבאָטן די יידן צוצוקויפן שפּייז, האָט זיך געהיים אנטוויקעלט א טויש האנדעל. מ׳האָט געפילט א גרויסן מאנגל און אסך עלטערע, קראנקע, שוואכע און קינדער זענען געשוואָלן געוואָרן פאר הונגער און געשטאָרבן.

אָקטאָבער 1941 פארלאנגט די בעצירקס־הויפּט־מאנשאפט, געלייטעט פון דער געסטאַפּאָ אין סטאניסלאוו, אז דער יודן־ראט, זאָל ארויפלייגן א קאָנטריבוציע אויף די בוליחובער יידן, דהיינו $4\frac{1}{2}$ ק״ג גאָלד, א ריזן־סומע פון געלט און ווערט־געגענשטענדע. דאס מוז געליפערט ווערן במשך פון א גאָר קורצער צייט, אלא בישט, דראָהט די געסטאַפּאָ מיטן דורכפירן פון א אקציע. דער יודן־ראט אפעלירט צו דער באַפעלקערונג צו שפּענדן געלט און ביזשוטעריע. מען ליפערט די דייטשן דאָס פארלאנגטע פינקטלעך צו דער צייט. טועה געווען האָבן זיך אלע מיינענדיק, אז די קאָנטריבוציע וועט זיי אפּראטעווען פון דער אקציע, וועלכע איז מיט א קורצער צייט שפּעטער דורכגעפירט געוואָרן.

די ערשטע אקציע

געווען איז עס דעם 28 אקטאָבער. די גרויסע געסטאַפּאָ־וועגן האָבן זיך קאָנצענטרירט נעבן מאגיסטראט. די יידן האָבן פארשטאנען, אז דאָס באטייט עפּיס שלעכטס און האָבן אנגעהויבן צו אנטלויפן און זיך באהאלטן ע״פ רוב אין זייערע געביידעס אָדער גערטנער.

צום דורכפירן פון דער אקציע האָבן געהאָלפן די אוקראַינישע מיליציאנטן אויך אוקראַינישע פרייוויליקע. מען האָט פארלאנגט פונם יודן־ראט א ליסטע פון א טייל יידן. אזוי ווי אָבער אסך זענען שוין געווען אויסבאהאלטן, האָט מען געחאפּט, וועך ס׳איז צופעליק אונטערגעקומען. אלע קרבנות האָט מען פארזאמעלט אין הויז פון „דעקא״ אין וואלאסקא וויעש. א גאנצע נאכט האָט מען געבראכט מענער פרויען און קינדער. ווען דער זאָל איז געווען פול געפּאַקט, האָט מען פארמאכט טיר און פענסטער. ארום דעם זאל איז געווען א שטרענגער וואך. מען האָט איינגעהייצט די אייוועגס מיט קוילען, דעם קוימען פארמאכט פּריציייטיק, כדי סזאָל ווערן א טשאד. אלע קרבנות האָבן געמוזט ליגן מיטן פּנים צו דער בריק. די יינגע פרויען און מיידלעך האָט מען אראָפּגעריסן די קליידער און זיי האָבן געמוזט טאנצן נאקט. דער רב מענדאלי לאנדוי איז געצוואונגען געוואָרן צו זאָגן מיט די מענשן וידוי און דער פּיאניסט ברוקענשטיין האָט געמוזט שפּילן טרויער־מארשן. די געסטאַפּאָ־לייט זענען יעדעס מאָל שיכור ארייגעפאלן אין זאל און מיט זייערע שטיוול געטרעטן אָהן רחמנות אויף די אומגליקליכע.

במעט א מעת לעת האָט געדויערט דאָס פּייניקן און מוטשען אין זאל. איך דערמאָן מיך נור א פּאר נעמען פון די אומגליקליכע קרבנות: איצי לאנדעס, דער סאָליציטאטאר צימערמאַן (יעגערס איידעם), צוזאמען מיט זיין זון יולעק, ווייץ (בלומענטאל), ברוך פּאפּער, ישראלצ׳י, שינדלער, בן ציון שינדלער מיט זיין זון דודזי. א טייל פון די מענשן האָט געלאָזט די נשמה אין זאל און די ביים לעבן געבליבענע האָט מען אונטער א שטרענגער באוואכונג פון פּאליציי און געסטאַפּאָ ארויסגעפירט אין וועלדל נעבן טאָניוו.

דאָרט איז געווען אָנגעגרייט א מאסן־גרוב באוואכט פון די געסטאפאָ. די קרבנות האָט מען אויסגעשטעלטביים ברעג פון קבר אין רייען צו 10.

די דייטשע רוצחים האָבן שטענדיק געהאלטן געריכטעט זייערע געווערן צו די אומגליקליכע. לויטן באפעל האָט מען געדארפט נור איין קויל צו יעדן קרבן צילן. און דאפאר האָבן די דייטשן און אוקראינער קברנים אסך לייכט פארוואונדעטע קרבנות מיט כוח אריינגעוואָרפן אין גרוב, נישט אכטנדיק אויף די געשרייען און יאָמערן פון די פארוואונדעטע. א אויגנצייגע פון דער אונערהערטער מערטירעריי איז געווען דודזי שינדלער, וועמען סאיז געלונגען אויפן וועג קיין טאניוו, אדאנק זיין קאלטן בלוט און געזונטן שכל זיך אפצוראטעווען. ער האָט זיך ארויפגעדראפעט אויף א גאָר הויכן בוים אין וואלד און פון דאָרט אלעס צוגעקוקט. נאָך דעם דורכפירן פון דער גרויזאמער אקציע איז אים געלונגען — קריכנדיק אויף אלע פיר און באהאלטענדיק זיך פאר די גויים פון דער געגנט, וועלכע האָבן מיטגעארבעט מיט די דייטשן — צוריקצוקומען אין שטאט אריין. א שרעק און א גרויזאמער מורא האָט ארומגענומען אלעמען נאָך דער שרעקליכער אקציע.

איצט קומט א נייע פאראָרדנונג. יעדער ייד מענער, פרויען און אפילו מינדער־יעריקע מוזן ביי זיך טראָגן א „קען־קארטע". דאָס זענען געווען ארבעטס־קארטן, וועלכע מען האָט באקומען פונם ארבעטס־אמט אין יודן־ראט. צוזאמען מיט דער קארטע האָט מען אויך באקומען צוגעוויזן דעם ארבעטס־פלאץ. די ארבעט איז געווען זער שווער און גאָר שלעכט באלוינט. אלע האָבן געמוזט טראָגן אחוץ דעם דערוועגטן באנד נאָך א בוכשטאב, ווי למשל, A וואָס באטייט א פשוטער ארבעטער אָדער AW ווערמאַכט־ארבעטער (אין דער מיליטערישער אינדוסטריע). טראָץ דער שווערער ארבעט, וואָס מהאָט געלייסטעט, האט מען זיך נישט געקענט פריי באוועגן. אויך דער דאָזיקער אופן פון לעבן האָט נישט לאנג געדויערט.

די צווייטע אקציע

געווען איז עס דעם 20־טן אויגוסט 1942. דאסמאל האָבן די יידן שוין א פאר שעה פריער דערפון געוואוסט. הערנדיק שוין אסך פריהער וועגן אזעלכע אקציעס אין די אנדערע שטעט, האָבן אסך זיך אויסגעבויט באהעלטענישן. דעם 20. גאנץ פרי האבן די דייטשן מאָביליזירט די אוקראיינישע, און יידישע מיליץ, אויך פרייוויליקע ציווילע אוקראינער, וועלכע האָבן אנגעהויבן צו ברענגען די באהאלטענע סיי פון די הייזער סיי פון די „סכראָנעס" (באהעלטענישן) אין הויף אריין פון מאגיסטראט. דאָס בושעווען האָט געדויערט 36 שעה. מיינע גאָטזעליקע עלטערן, שוועסטער און מיך האָבן די דייטשן דערווישט אין א באהעלטעניש. צוזאמען מיט אונז האָט מען געבראכט צופירן מאסנוויז יידן. יעדער האָט זיך געמוזט לעגן מיטן פנים צו דער ערד. די אוקראיינישע מיליציאנטן און פרייוויליקע זענען געווען באַרעכטיקט דורכצופירן א עגזעקוציע אויפן פלאץ לויט זייער ווילן. אסך יידן זענען טאקע אומגעקומען פון זייערע הענט. צווישן אנדערע אויך אונזער באליבטער ד"ר בלומענטאל.

די אָקציע אויפן הויף פון מאגיסטראט האָט געדויערט 60 שעה. די בארבארן האָבן זיך נוקם געווען אויף די יידן אזוי ארום צווי און האלב מעת לעת. א גרויסער

טייל פון די קרבנות איז נעביך דאָרט אויסגעגאנגען פון שלעג, הונגער און דורשט. די מעטאָדן, וועלכע מען האָט דאָרט אָנגעווענדעט, זענען נישט צום באשרייבן. אַסך טראַגנדיקע פרויען האָבן די מערדער געקאָפּעט אין בויך, ביי די מוטער אָפּט ארויסגעריסן זייערע קליינע קינדערלעך און די קעפּלאַך צערשלאָגן ביי דער וואנט אָדער א סטויפּ. (אלס אויגנצייגע פונם מאגיסטראט־הויף דערלויב איך מיר דאָס אלעס צו דערציילן). מיט די אלע „גוטע מעשׂים" האָט מצד די אוקראַינער דיריגירט דער אוקראַיני־שער נאציאָנאַליסט סטרוטינסקי. דאָס איז געווען א חיה בצורת אדם. מיט זיין אכזריות האָט ער אַסך איבערגעשטיגן זיינע נאַציִשע „הערשער". פארשאָלטן זאָל ווערן דער דאָזיקער שד, וואָס האָט אויף זיין געוויסן טויזנטער יידישע אומשולדיקע נפשות!!! —

אלע ביים לעבן געבליבענע יידן זענען פונם מאגיסטראט־הויף אָבגעפירט געוואָרן צו דער באַן־סטאַציע און דאָרט אריינגעזעצט אין וואַגאָנען. אין א וואַגאָן פון 15 טאָן, וואו ס'קענען שטעהענדיק אריין 30 מענשן בערך, האָט מען אָנגעשטופּט 100—120 נפשות. די פענסטערליך פון די וואַגאָנען זענען געווען ארומגעגרוידזעט מיט שטאכל־דראָהט. ביי יעדער טיר איז געשטאנען א באוואפנטער דייטש. דעם צוג האָט מען געזאָלט אבטראנספּאָרטירן אין קרעמאטאָריום קיין בעלזעץ.

א חוץ מיר איז עס געלונגען נאָך איינער זיך אפּצוראטעווען. דאָס איז די פרוי ב. גלאָס (לעבט אין ישראל), וועלכע איז ארויסגעשפּרונגען פונם פארנדיקן צוג. אלע אָבטראנספּאָרטירטע, דארונטער מיין משפחה זענען אומגעקומען אין בעלזעץ. — ביי דער אקציע האט מען אומגעבראכט בערך 400 יידן.

וויאזוי בין איך אבגעראטעוועט געווארן?

דער דירעקטאָר פון דער „שטעטישער פאראייניקטער אינדוסטריע" האָט מיך אויסרעקלאמירט ביים שעף פון געסטאַפּאָ אלס פולווערטיקן ארבעטער. און אזוי האָט מען מיך קעגן מיין ווילן ארויסגענומען פונם טראנספּאָרט־וואָגן. איך האָב בשום אופן נישט געוואָלט פארלאָזן אין אזא שווערן מאָמענט מיין פאַמיליע. די מיליציאַנטן אָבער האָבן נישט געאכטעט, אויף מיין ווידערשטאַנד און האָבן מיך מיט כח ארויסגעשלעפּט. דאָס אפּפאָרן פון דעם צוג, דארונטער מיין טייערסטע משפחה האָב איך געזען נור פון דערווייטענס. איך האָב פארלוירען דעם חשק צום לעבן, וויינען האָב איך נישט געקאָנט און געדאכט האָט זיך מיר, אז די ערד פאלט אונטער מיר און עס שאַפט זיך ממש א ים פון טרערן. פון דעם אויגנבליק האָב איך געהאט טענות צו די אלע ארומיקע מענשן, זעהענדיק אין זיי נור חיות אָהן א הארץ. מיין איינציקער פארלאנג איז געווען: נקמה, נקמה!

נאָך דער צווייטער אקציע איז געקומען א קליינע פויזע אלס עטאַפּע אין דער פולקומענער פארניכטונג פון די יידן אין בוליחוב.

דאס געטא

אלע יידן זענען אויפגעפאָדערט געוואָרן זייערע וואוינונגען צו פארלאָזן און אריבערגען אין געטאָ, וואָס איז באשטימט געוואָרן אין דער שוסטער־גאס, רינגפלאץ, באַן־גאס, און זייטיקע געסלאך. א חוץ די בוליחובער יידן האָט מען פארשיקט אין געטאָ

אויך די יידן פון פערעהינסקא, ראזשניאטאָוו, וועלדזיש, און די ארומיקע דערפער. מ׳האָט נישט געדארפט ארויסגען פון די געטאָ־גרעניצן און געדראהט מיט גאָר הארבע שטראָפן.

יידישע ארבעטער־קאסערן

אלע יידן וואָס האָבן געארבעט אין די פאבריקן און ווארשטאטן האָט מען איינקווארטירט אין די צו דעם צוועק שפעציעלע באשטימטע הייזער אין דער באן־גאס. זיי זענען געווען ארומגעגרוידזעט מיט שטעכנדיקן דראהט און אהן א דערלויבניש האָט מען נישט געטאָרט דעם פלאץ פארלאָזן. דאָס דערלויבניש האָט געגילט נור אויפן וועג צו דער ארבעט און צוריק. די אויפזיכט איבער די „קאסערן" האָבן געהאט די אוקראינישע און יידישע מיליציאנטן. די אוקראינער פלעגן אָפט באליידיקן און שלאָגן די יידן.

די פרויען האָבן נישט געטאָרט טראָגעדיק ווערן און אויב יאָ, זענען זיי געווען געצוואונגען תיכף נאָך דער געבורט די קינדער איבערגעבן דער געסטאַפּאָ. אויב די מוטער האָט אויסבאהאלטן דאָס נייגעבוירענע קינד און מען האט עס ענטדעקט, האָט מען די מוטער און קינד תיכף אומגעבראכט. אונטער אזעלכע באדינגונגען האָבן געלעבט און געארבעט די יידן ביז דעצמבער 1942.

דאס ליקווידירן פון לאגער (קאסערן)

אָנהויב דעצעמבער 1942. די ארבעטער לעגן זיך שטארק אבגעמוטשעט פון דער ארבעט, נאך א גאָר באשיידענעם אָוונט־ברויט און ווייסן נישט, אז דאס איז זייער לעצטע נאכט. נאָך חצות ציגגלען ארום די געסטאַפּאָ און די אוקראינער די קאסערן. איבערפאלן די אומשולדיקע ארבעטער און שיסן א טייל פון זיי אויפן ארט. דעם רעשט פירט מען ארויס אויפן בית עולם און בעגראָבן זיי אין א מאסן־גריב. נאָכדעם ווי מען האָט זיי דערשאָסן. נאָכן ליקווידירן פון די קאסערן, ווערן די יידישע מיליציאנטן שוין באטראכט אלס איבריקע אין זייער לייסטונג און מען שיסט זיי אלע אויס. נאָכן דערהרגנען פון די יידישע מיליציאנטן איז איבערגעבליבן א גאָר קליינע צאָל פון יידן אין געטאָ. דאס זענען געווען די אזוי גערופענע „פולווערטע" און „זאמלער־יידן".

די דריטע אקציע

געווען איז עס מערץ 1943. גאנץ פרי, ווען דאָס ביסל איבערגעבליבענע אין נויט לעבנדיקע יידן האָבן נאָך געשלאָפן, דערנענטערן זיך די געסטאַפּאָ און אוקראינער צו די הייזער אין געטאָ, פירן די יידן כמעט נאקט ארויס אויף א פלאץ און פון דאָרט אין רייען אויפן בית עולם. דאָרט ווערן זיי דערשאָסן און באגראָבן.

די איבערגעבליבענע עדות

א קליין הייפעלע יידן, וועלכע זענען נישט געווען אין געטאָ און האָבן זיך אויסבאהאלטן, פארלאזט די שטאט און מעלדן זיך צו די פארטיזאנער, אָדער באהאלטן זיך ווידער אין די נאָנטע דערפער ביי די גויים. צווישן די אָבגעראטעוועטע איז אחוץ

מיר, מיין חבר מונדזיא טירקעל. די דייטשן האָבן בפירוש געוואוסט, אז א ביסל יידן באהאלטן זיך אויס ביי די גויים אין די דערפער. דעפאר דראָהן זיי מיט טויט־שטראָף יעדן, וואָס העלפט אָדער באהאלט ביי זיך א יידן. און דעפאר איז באמת שווער צו געפינען עמיצן, וואָס איז בארייט צו העלפן א יידן. —

די אומגעקומענע גבורים

נישט אלע זענען געגאנגען צום טויט אָהן א ווידערשטאנד. אויף וויפיל די כחות האָבן זיי געסטאיעט, האָבן מאנכע העלדיש געקעמפט און אומגעבראכט דייטשן און אוקראינער, איידער זיי זענען אליין דערהרגעט געוואָרן.

דאָס איז נישט געווען א קאמף פון א גלייכן מיט א גלייכן. מיט בלויז פיזישע כחות קעגן א באוואָפנטן שטארקן קעגנער. סאיז מיר שווער צו געדענקן אלע נעמען פון די, וואָס האָבן פאר זייער טויט נקמה גענומען, צוויי פון זיי געדענק איך: דודזי שינדלער (זון פון בן־ציון) און יאסי נאגעל (זון פון שלום נאגעל, דעם רעסטויראטאָר).

✶

און אזוי זענען אוועק אויף אייביק די יידן אין בוליחוב. זיי זענען געווען לאָקאל־פאטריאָטן, האָבן זייער שטאָט ליב געהאט. דאָס זענען נישט געווען אלטע מענשן, וואָס האָבן שוין געמוזט שטארבן אָדער קראנקע וואָס האָבן נישט געקענט געזונט ווערן. ניין און ניין! מײנסטענס זענען דאָס געווען, יינגע, געזונטע מענשן וועלכע האָבן געוואָלט לעבן און זיך צום לעבן געריסן. יידן פון פארשידענע שיכטן: ארבעטער און בעלי מלאכות, געלערנטע, סטודענטן און באאמטן, סוחרים און ספעציא־ליסטן, מענשן, וואָס א דאנק זיי איז דאָס שטעטל געווען בארימט און א דאנק זיין קולטור און זויבערקייט האָט עס געדינט אלס מוסטער פאר אנדערע שטעטלעך אין פוילן.

ת.נ.צ.ב.ה

אסתר יעקובאָוויץ (וויטאשקא)

בוליחוב אין יאר 1945

אין חדש אקטאבער 1945 נאָך דער מפלה פון די דייטשן י״ש בין איך פון רוסלאנד קיין לעמבערג געקומען. זייענדיק דאָרט, האָב געטראכט: איצט האָסטו די געלעגנהייט דיין שטעטל צו זען.

צוואר איז דער שריט געווען גענוג געפערליך, ווייל די אוקראינער האָבן נאָך דעמולס געקעמפט קעגן די סאָוויעטן.

כ׳בין קיין בוליחוב געקומען. אך און ווי צו מיינע אויגן! דאָס יידישע שטעטל, וואו די יוגנט האָט געלעבט איר נאַציאָנאַל און טראַדיציאָנעל לעבן, איז אויסגעמעקט געוואָרן, כמעט ממש „יידן־ריין״.

די אוקראַאינישע באַנדעס האָבן זיך אָרגאַניזירט אין די וועלדער. די פאַליאַקן זענען אַנטלאָפן קיין מערב און די שוואַבן י״ש זענען נאָך מיט היטלערס ריקצוג קיין דייטשלאַנד אַוועק.

דערשיטערט, פאַרווירט און שפּראַכלאָז האָב איך אָנגעהויבן איבער די גאַסן פון שטעטל צו גיין, תאמר וועל אפשר עמיצן זען. בין ביז צו דער סאַלינע דערגאַנגען. דאָרט איז אַלעס געווען ווי קודם, נור „יידן־ריין״ און די סאַלינע־אַרבעטער בלויז סאָוויעטישע.

פון דאַרט בין איך צוגעקומען צום הויז פון ד״ר בלומענטאַל, פישל ברוקענשטיין. שפּעטער האָב די דייטשע קאָלאָניע פאַסירט. כ׳האָב ליידער קיין לעבעדיקע נשמה נישט געטראָפן.

דער שפּאַציר־גאָרטן איז ווי א אבל געשטאַנען אָן די יידישע קינדערלעך, וואָס זאָלן אים באַלעבן.

לעבן דער לעשניטשע שול, דייטשן קלויסטער און דעם „סאָקול״־זאַל, א טויטע שטילקייט, ממש א פחד!

די קליינע לויקע כמעט חרב. דער סוקעל כמעט אויסגעטרוקנט. אפילו די לאַזינעס, וואו מ׳האָט גרעט געפערעט, זיך געבאָדן און להבדיל הושענות געריסן, אַלע ביימלעך זענען געווען אויסגעהאַקט. אַלעס אַזוי פּוסט און וויסט, אַז די ביימלעך האָבן נישט אפילו קיין חשק ווייטער צו וואַקסן.

די הייזער, וואו ס׳האָבן געוואוינט משה׳לי טעפּער, שלמה שעפּס, דער לערער הענדל און דער רב, ר׳ מענדאלי לאַנדוי, אַלע זענען פאַרניכטעט און צעשטערט.

די אַפּטייק, דאָס הויז פון רב ר׳ יוסאלי הורוביץ און אברהמ׳לי קורצער זענען פון א באַמבע צעשטערט געווען. אין לייזער גאָלדשלאַגס הויז איז געווען דער מאַגיסטראַט און אין מיין טאַטענס ז״ל הויז (פּיני וויטאַשקא) א לאַגער פון סאָוויעטישע סחורות.

דאָס רוב הייזער חרב. די טירן און פענסטער צערהאַקט, צערשלאָגן.

די גאַס, וואו אַלע בתי מדרשים זענען געווען, ווי למשל: די גרויסע קלויז, די קליינע, די פּוילישע און סאַדאַגערער שטוב און פּוסט, ווי פאַרשעמט. אין ארון קודש קיין שום ספר תורה.

די שול מיט איר שיינעם בוי און פאַרביקע קונסטפולע שויבן איז פאַרוואַנדעלט געוואָרן אויף א לאַגער פון סאָוויעטישע סחורות.

אויפן בית עולם א ריזן מאַסן־גרוב פון די אָרימע קרבנות הי״ד, וואָס האָבן זייער קבר מיט אייגענע הענט געגראָבן, איידער די רוצחים האָבן זיי דערשאָסן. די מצבות פאַרניכטעט, צערהאַקט, צערקלאַפּט. ווי אַנדערע גאַסן, אַזוי אויך די באַנגאַס. די מיל און זעסל פאַבריק פון ישראל לויפער, אַלטער שנייד און יעקב קרעמער פּוסט און ליידיק. די פענסטער פון דער דרוקעריי הערש מרדכי עלענדמאַנס פאַרקלאַפּט מיט ברעטער, די טירן צעבראָכן.

דאָס שעכטהויז, די גאַרבן פון יאשי פריי און יידל קימעל, די לעכטפאבריק פון יואל האלפערן, דאָס חדר פון וואלף דינגאט, איבעראל שטיל און וויסט. פון דעם „חדר" הערט מען נישט קיין יידישע קינדער לערנען. זיירע קולות פארשטימט אויף אייביק.

פארוועהטאקט, צערבראכן און דערשלאגן פון דעם גרויסן חרבן, פון קיינעם נישט קיין גוט וואָרט געהערט און קיינעם נישט די האנט געדריקט, האב איך מיט דער שבועה אויף די ליפן: „נקום את דם עבדיך השפוך" דאָס שטעטל פארלאזט.

פון „יד ושם" האבן מיר פאלגענדע ידיעה:

דעם 3 מאי 1946 האָט מען פארנומען אלס עדות א סטריער מענש, אונטערן נאמען שמואל זעליגער (נומער פונם אקט: ארכיוו מינכען, עדות, נומער 191/76). דער־דאזיקער דערציילט:

„אין חודש יענער 1942 זענען זשאנדארן און אוקראינישע פאליציאנטן איבערפאלן אין א שרעקליך קאלטער נאכט די הייזער פון די ארימע לייט און האבן צונויפגעזאמעלט בערך 800 נפשות. אויך האט מען געבראכט צו פירן עטליכע הונדערט מענשן פון זשידאטשאוו, מיקאלאיעוו, זשוראוונע, כאדאראוו, בוליחוב, דאלינע, בויבריק און סקאלע. מ'האט אלע ארייגעפאקט אין דערפישע וועגאליך און אוועקגעפירט אין געבערג אריין. אויפן וועג זענען אסך פארפרוירן געווארן. כמעט אלע קינדער זענען געשטארבן פאר קעלט. דאס רעשט מענשן האט מען איבערגעלאזט אין די פארלאזטע דערפישע הילצערנע הייזלעך. די וואס האבן זיך געפילט אין כחות זענען אנטלאפן צוריק קיין סטרי. די איבערגעבליבענע, ד. ה. 80% בערך, זענען אויסגעגאנגען פאר קעלט און הונגער."

די מצבה אין „יער קדושים" ע"ש קדושי בוליחוב

מאלצי רייניהארץ (וואליק)
באר־שבע

מסירות נפש פון 2 יידישע טעכטער

בשעת די אכזריותדיקע היטלעריסטישע בלוטיקע אקציעס, ווען ס׳האט זיך געדאכט, אז דער ייד האט זיין אמונה אין מענטש לחלוטין פארלוירן, האבן זיך אין די פינסטערע טעג א פאר ליכטשטראלן באוויזן.

דאס זענען געווען פעלע, ווען איינצעלנע קריסטן האבן זיך מקריב געווען, כדי יידן פון טויט צו ראטעווען. די דערשיינונגען האבן די ביים לעבן געבליבענע יידן דערמונטערט און א פונקען פון האפנונג ביי זיי דערוועקט.

אין די קומענדיקע פאר שורות וויל איך באשרייבן א פאל, אין וועלכן יידן האבן אין די שרעקליכסטע לעבנסבאדינגונגען זיך באמיט זייערע יידישע ברידער צו ראטעווען.

אין דער צייט, ווען בוליחוב איז שוין כמעט יידן־ריין געווען, האבן אפילו ארישע דאקומענטן קיין יידן נישט געהאלפן. דעמולס האט זיך געדאכט, אז עס קומט א סוף צו אונזער לעבן און פאר אונז איז געשעהן א פאל, וואס מיר באצייכנען אים אלס נס: מיין מאן, סיומה ריינהארץ, האט נאך א שווערן ארבעטס־טאג אין צוואנגס־לאגער באקומען א פאסירשיין, בדי ער זאל קענען אויף דער נאכט ארבעטן אלס בוכהאלטער אין קאסינא, וואס האט געהערט צו א אוקראינישער פאלקס־דייטשקע. אין דעם קאסינא זענען געווען באשעפטיקט צוויי אוקראינישע 17—18 יעריקע שיקסלעך (נאך דער באפרייאונג זענען מיר געוואר געווארן, אז די דאזיקע שיקסלעך זענען יידישע מיידלעך. איינע פון זיי איז דאניא פיקהאלץ, טאכטער פון מתתיהו און שיינדל. פאר דער מלחמה האבן זיי געוואוינט אין סינאוואוצקא און שפעטער אין סטרי אויף דער לעמבערגער גאס 21. די צווייטע דאגעגן איז פרידקא לאסט פונם דארף Kulczyce נעבן סאמבאר).

אט די דאזיקע שיקסלעך האבן אפט געהערט פון זייערע ברויטגעבערין, אז ס׳איז א שאד אומצוברענגען אזא אנשטענדיק יידל, סיומקה ריינהארץ. זיי זענען געקומען צו לויפן אין אונזער ארבעטס־לאגער און אונז פראפאנירט, אונז אויסצובאהאלטן, באשר זיי זענען אנטי־נאציס און ווילן דער וועלט באווייזן, אז נישט אלע גויים זענען רוצחים.

חאטש מיר זענען שטארק מיסטרויאיש און פארצווייפלט געווען, האבן מיר זיך ווי א טרינקידיקער אין א שטרוי אנגעהאפט און אין נסים געגלייבט.

די שיקסלעך האבן אונז א Kryjowka ארויסגעזוכט, דארט א גרויסן לעבנס־מיטעל פארראט אנגעגרייט, און בשעת ס׳איז געקומען א באפעל פון דער ענדגילטיקער ליקווידאציע פון די יידן, זענען מיר אוועק אין וואלד אריין און נאך א סך שטראפאצן איז אונז געלונגען זיך אין דער דערוועגטער Kryjowka צו באהאלטן.

במשך פון 14 חדשים, ביז צו דער באפרייאונג, האבן אונזערע „שעפאלעך״ (אזוי האבן מיר זיי גערופן) געזארגט, מיר זאלן נישט ווינטער פארפרירן און שטענדיג זאט

זיין. מיר האבן מיט זיי מיטליד געהאט, ווייל מיט סכנות נפשות האבן זיי זיך דעם קאפ צערבראכן, ווי אזוי אונז מיט שפייזמיטל צו פארזארגן.

אין דערזעלבער צייט האט דאך אפילו דאס גרעסטע פארמעגן נישט געהאלפן, און מיר האבן באמת א גרויסע זכיה געהאט אבגעראטעוועט צו ווערן.

דאס קאסינא איז געווען אין הויז פון אדוואקאט ד״ר גאלדשלאג, נעבן דער פאלקסשול. אונזער באהעלטניש איז געווען אין גארטן פונם קאסינא. — אונטער אונזער באהעלטניש אין הויז פון ד״ר בלומענטאל איז געווען די וואלד־פאליציי און א ביסל ווייטער די דייטשע סאלדאטעסקיס.

דער רוצחישער פאליציי־שעף Piatke האט זיך מיט זיין ביסיקן הונט נעבן אונזער באהעלטניש ארומגעדרעהט. די צוויי שיקסלעך האבן שטענדיק געציטערט, אז דער הונט זאל אונז חלילה נישט דערניוכן. זיי האבן אפט פאפריקא ארום און ארום געשיט, כדי דער הונט זאל אויף אונזערע שפורן נישט קומען.

דורך די שפארעס פון אונזער באהעלטניש האבן מיר געזען, ווי די נאצי־באנדיטן האבן נאך א אקציע זייערע בלוטיקע הענט געוואשן ביי דער פלומפ אויפן הויף פונם קאסינא, און דאן אין קאסינא געשכורט.

אט די צוויי באשיידענע, עדלע יידישע טעכטער האבן פון זייער מסירות נפש נישט געוואלט קיין געברויך מאכן.

דאניא (יעצט אסטראווער) איז אין ישראל שוין 8 יאר בערך. וואוינט מיט איר מאן און צוויי קינדערלעך אין רמת גן, מעלה השואה 1. מיט שווערער מי איז מיר געלונגען פון איר די הסכמה צו באקומען דעם סוד עפענטליך מגלה צו זיין.

פאר איר עליה האט זי בדעה געהאט אירע זכרונות אלס עדות פון די בעסטיאלישע גרויעלטאטן צו פארעפענטליכן. זי האט זיך צו דער סאוויעט־מיליציע געווענדעט, ליידער אבער קיין פארשטענדניש ביי זיי נישט געפינען.

פרידקא לאסט איז צום באדויערן נאך אין גלות פארבליבן. איך דאגעגן מיט מיין מאן און קינד האב פארלאזט תיכף נאך דער באפרייאונג, מורא האבנדיק פאר די אוקראינער, אונזער אזוי טייער שטעטל, וואס איז פון אים בלויז א בית־עולם געבליבן.

זאלן די אויביקע טאטן פון די צוויי יידישע טעכטער דינען פאר די צוקונפטיקע דורות אלס אנטפלעקונג פון אומבאגרעניצטער גבורה און מסירות נפש.

דאס מאנוסקריפט האבן מיר באקומען נאכן ענדגילטיקן רעדאגירן און אבדרוקן פונם בוך.

דער אינהאַלט